

Historisk forskning om **rasism och främlings- fientlighet i Sverige**

En analyserande kunskapsöversikt

Författare: Martin Ericsson

Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige: En analyserande kunskapsöversikt

Andra, reviderade upplagan

Martin Ericsson

Titel: Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet
i Sverige: En analyserande kunskapsöversikt.

Andra, reviderade upplagan

Författare: Martin Ericsson

Grafisk design: Magnus Wigg

Utgiven: februari 2024

Forum för levande historia

Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm

Tel: 08-723 87 50

info@levandehistoria.se

www.levandehistoria.se

ISBN 978-91-987880-1-3

© Forum för levande historia

Innehåll

Förord	7
Förord till andra upplagan	9
Kapitel 1: Inledning och utgångspunkter	10
Kapitel 2: Rasism, främlingsfientlighet, rasifiering eller något annat?	16
Kapitel 3: Antisemitism	28
Kapitel 4: Det svenska samhället och samerna	66
Kapitel 5: Rasism och diskriminering mot romer och resande	88
Kapitel 6: Talare av finska och meänkieli	120
Kapitel 7: Islamofobi	128
Kapitel 8: Sverige och den transoceana kolonialismen	134
Kapitel 9: Afrofobi	148
Kapitel 10: Flykting- och migrationspolitiken	158
Kapitel 11: Rasbiologi och rasforskning	176
Kapitel 12: Rasism i partipolitiken	210
Kapitel 13: Reflektioner och utblickar	226
Sammanfattning	230
Referenser	244

Förord

Forum för levande historia är en myndighet med uppdrag att främja demokrati, mänskliga rättigheter och alla människors lika värde. Genom kunskap om historien vill vi bidra till reflektion och lärande om hur dåtid och nutid hänger ihop.

I myndighetens uppdrag ingår att genomföra utbildningsinsatser om olika former av rasism och intolerans i historien och i dag.

En viktig del i detta arbete har varit att utreda forskningsläget kring rasism som historiskt fenomen i Sverige och att klargöra vad forskningen menar med "rasism", "främlingsfientlighet" och "xenofobi" i olika historiska sammanhang. Mot denna bakgrund publicerade Forum för levande historia 2016 kunskapsöversikten *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige*, skriven av Martin Ericsson, historiker vid Lunds universitet.

Ericssons rapport är en på många sätt unik publikation, som erbjuder den första vetenskapliga översikten av historiskt orienterad rasismforskning i Sverige. Under åren har den inte bara utgjort ett stöd i Forum för levande historias arbete, utan också varit en viktig källa till kunskap för forskare, lärare, studenter, civilsamhället och allmänheten.

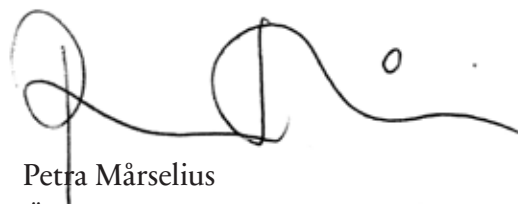
Den historiska rasismforskningen utvecklas dock snabbt och nya rön görs. Mycket händer inom området, inte minst vad gäller forskningen om de nationella minoritetsgruppernas situation under historien. När Forum för levande historia nyligen fick i uppdrag av regeringen att genomföra kunskapshöjande insatser om de nationella

minoriteternas historia såg myndigheten behov av en uppdaterad och reviderad upplaga av Martin Ericssons rapport.

Den nya reviderade kunskapsöversikten inkluderar relevant forskning inom området fram till i dag. Förutom ett åttiotital nya studier innehåller den även nya kapitel, bland annat ett om islamofobins historia i Sverige.

För att skapa ett samhälle utan rasism och intolerans krävs förståelse för hur dessa fenomen har kommit till uttryck under historien. *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige* är grundläggande läsning för alla som vill få sådan kunskap.

Stort tack Martin Ericsson för ditt noggranna arbete med att revidera denna rapport.

Petra Mårselius
Överintendent vid Forum för levande historia

Förord till andra upplagan

Det vetenskapliga samtalet tar aldrig slut. Om det gjorde det skulle det upphöra att vara vetenskap. Den kunskap vi skapar med vetenskapen som hjälpmedel blir därför aldrig ”färdig”, utan är i ständig utveckling. Det blir minst sagt tydligt när vi närmar oss fenomen som rasism, främlingsfientlighet och diskriminering. Sedan den här forskningsöversikten publicerades första gången år 2016 har det vetenskapliga samtalet fortsatt. På vissa områden har det varit mer intensivt än på andra, men ingenstans har kunskapssökandet stått stilla. Det är därför naturligt att denna forskningsöversikt nu har reviderats och kompletterats för att, så gott författaren har förmått, spegla den kunskapsutveckling som skett under de senaste sju åren.

Denna andra upplaga är kraftigt reviderad jämfört med den första. Ett drygt åttiotal nya publikationer har använts i detta arbete. De flesta är utgivna efter 2016, men några äldre publikationer som författaren pinsamt nog missade i förra upplagan finns också med. Förhoppningsvis kan den nya upplagan ge en översiktlig bild av den svenska historiska forskningen om rasism och främlingsfientlighet, dess teman, utmaningar och debatter.

Mycket av den forskning som har skett från 2016 och framåt har producerats av enskilda forskare. Men det har också ägt rum en speciell sorts kunskapsproduktion genom de två ”sannings-” eller ”sannings- och försoningskommissioner” som verkar under dessa år. Det rör dels Svenska kyrkans vitbok ”De historiska relationerna mellan

Svenska kyrkan och samerna”, som skett i nära samarbete med vetenskapliga forskare. Dels rör det den av regeringen tillsatta Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Den senare är i skrivande stund inte helt färdig med sitt arbete, men flera forskningsrapporter har publicerats och tagits med i denna text.

Flera forskare och ämnesexperter har läst och kommenterat delar av denna forskningsöversikt. Ett särskilt tack går därför till Tage Alalehto, Lars M Andersson, Carl Henrik Carlsson, Lars Elenius och Åsa Össbo. Deras råd och synpunkter har på viktiga punkter förbättrat slutresultatet.

Översikten har på det hela taget samma struktur som i den första upplagan, med ett undantag. Rasism mot talare av finska och meänkieli har nu fått ett eget kapitel, och islamofobi som historiskt fenomen har också flyttats till ett eget kapitel.

Texten har avslutningsvis också genomgått språkliga förändringar. Förhoppningsvis till det bättre.

Martin Ericsson

Historiska institutionen vid Lunds universitet

Kapitel 1:

Inledning och utgångspunkter

Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om ojämlikhet. Genom olika maktordningar och sociala kategoriseringar – klass, kön, nationalitet, etnicitet eller påstådd tillhörighet till en viss ”ras” – har vissa grupper av människor fått resurser, makt och pengar medan andra har stått utan. På så sätt har vi byggt samhällen där vissa är överordnade och andra är underordnade, om än i mer eller mindre hög grad och ofta genom att olika maktordningar skär in i varandra på komplicerade sätt. Alla dessa system av ojämlikheter är historiskt skapade. Inga av dem är nödvändiga, eller naturgivna. Alla kan analyseras. Alla kan förstås. Alla kan förändras.

En av dessa maktordningar baseras på att människor delas in i grupper på grundval av deras etniska ursprung, deras nationella tillhörighet, deras språk, deras hudfärg, deras ”ras” eller deras ”kultur”. Hur man i vetenskapliga sammanhang exakt ska benämna denna kategorisering har inget givet svar, men två av de benämningar som använts i Sverige är ”rasism” och ”främlingsfientlighet”. Andra benämningar är också möjliga, och

en del exempel kommer att ges i denna rapport. Rapporten handlar nämligen om dessa företeelser. Texten är resultatet av ett uppdrag från Forum för levande historia som går ut på att ta fram en kunskapsöversikt om hur den historiskt inriktade forskningen har analyserat, diskuterat, definierat och förstått ”rasism” och ”främlingsfientlighet” i Sveriges förflutna. Rapporten gavs ut för första gången 2016 och publiceras nu i en andra, utökad och reviderad upplaga.

Ambitioner och avgränsningar

Jag hoppas att det av denna rapport kommer att framgå att det i dag finns många vetenskapliga arbeten som behandlar olika aspekter av rasism och främlingsfientlighet i Sveriges förflutna. Det är forskning som berör allt från diskriminering av judar i flyktingpolitiken till diskriminerande skolformer för samer, från kränkande bilder av människor med svart hudfärg i skolans läroböcker till kollektivt våld som riktats mot romer och

resande, från rasbiologins skallmätningar till förekomsten av antisemitiska föreställningar i politiska partiers program och propaganda – för att bara nämna några exempel. Forskningsläget är stort. Det växer, det håller generellt en hög kvalitet och det förs framåt av engagerade forskare som brottas med frågan om hur och varför vissa människor i Sverige har diskriminerats på grund av sitt ursprung, sin hudfärg, sitt språk eller sin kultur.

Men det saknas i stort sett helt vetenskapliga sammanfattningar av de viktiga och intressanta resultat som dessa forskare har kommit fram till. Den här rapporten är ett försök att fylla denna lucka. Tanken är att du som läser ska få en överblick över *hur* svenska historiskt inriktade forskare har förstått och definierat vissa nyckelbegrepp som exempelvis rasism, främlingsfientlighet, antisemitism eller antiziganism, vilka ämnen och teman forskarna huvudsakligen har intresserat sig för, vilka *resultat och slutsatser* de har kommit fram till och vilka *tolkningar och förklaringar* som har förts fram i forskningen. Det säger sig självt att rapporten inte kan vara något annat än en introduktion

till dessa frågor. Tanken är att det ska vara möjligt att använda översikten för att själv hitta fram till den vetenskapliga litteraturen, åtminstone de mest centrala verken under de senaste decennierna. Givetvis kan det finnas viktiga arbeten som jag har missat, och läsaren kommer säkert att märka att jag som författare är mer förtrogen med vissa forskningslägen än andra. Men jag föreställer mig att rapporten trots allt kan fungera som en ingång till respektive forskningsläge, och jag hoppas att den kan komma till praktisk användning. Kanske för uppsatsskrivande studenter, journalister, disputerade forskare eller för dig som helt enkelt är intresserad av Sveriges historia och av att förstå varför vår egen tid ser ut som den gör. För dagens rasism, diskriminering och ojämlikheter har inte uppstått ur ett vakuum och saknar inte kopplingar till det förflutna.

Rapporten är en kunskapsöversikt och saknar helt syntetiserande ambitioner. Jag drar alltså inga nya slutsatser och presenterar ingen ny bild av Sveriges förflutna. Det innebär inte att texten är rent deskriptiv utan, som titeln visar, en analyserande

kunskapsöversikt. Jag jämför olika perspektiv, pekar ibland på möjliga definitioner och tolkningar, diskuterar styrkor och svagheter, möjligheter och problem med de begrepp och förklaringar som tidigare forskning har presenterat. Ibland gör jag det mer, ibland mindre. Mest gör jag det kanske i kapitel II, där jag presenterar förslag till hur begreppen "rasbiologi", "rasforskning" och "rashygien" skulle kunna definieras. Här hoppas jag givetvis på att få mothugg, och att mina förslag dissekteras, kritiseras och testas.

Rapporten innehåller flera avgränsningar, som alla innebär att även om du som läsare förhoppningsvis får veta mycket så är det också mycket som du inte får veta. Den mest uppenbara begränsningen är att översikten bara omfattar Sverige och svenska förhållanden. Med några undantag görs inga komparationer med andra länder, och Sverige sätts inte in i det internationella sammanhang som vårt land i själva verket alltid har varit en del av. Inte heller diskuterar jag den omfattande internationella forskningen om hur exempelvis ett begrepp som rasism kan förstås och definieras. Denna avgränsning är inbyggd redan i själva uppdraget, som anger att rapporten ska handla om svenska förhållanden. Läsaren kan förhoppningsvis använda de svenska arbeten som finns i rapportens referenslista för att genom dessa hitta fram till relevanta internationella forskningslägen. Det är viktigt att så sker i framtiden. En av slutsatserna jag kan dra efter min genomgång av den befintliga forskningen är att svenska studier relativt sällan har skett inom ramen för internationella eller transnationella projekt, och att det alltför sällan görs gränsöverskridande komparationer. Undantag finns, men den övergripande bilden är att den svenska forskningen om rasism och främlingsfientlighet (min egen inkluderad) präglas

av en viss metodologisk nationalism som ibland gör det svårt att se om olika former av svensk rasism är udda, ovanliga, unika, eller tvärtom liknar den rasism som förekommit i andra länder.¹

En annan avgränsning är ämnesmässig. Kunskapsöversikten gäller rasism och främlingsfientlighet, begrepp som i sig förstås inte har en given innebörd. Det är givet att dessa fenomen på olika sätt är kopplade till andra fenomen, exempelvis *nationalism*. Det finns mycket forskning om hur den svenska nationalismen, och föreställningarna om "svenskhet" och "det svenska", har konstruerats och vuxit fram från tidig modern tid och fram till i dag. Denna forskning behandlas inte i rapporten, men förhoppningsvis går det att hitta vidare till relevanta arbeten också om den svenska nationalismen genom de verk om rasism och främlingsfientlighet som jag tar upp.

Rasism och främlingsfientlighet riktas alltid mot någon, det må vara verkliga eller föreställda grupper. En mycket viktig avgränsning i rapporten är att den bara omfattar historisk forskning om den rasism som riktats mot respektive grupp, men inte forskning om dessa gruppers egen historia, kultur, språk och så vidare. Det är särskilt viktigt att betona när det gäller Sveriges nationella minoriteter: samer, judar, romer, tornedalingar och sverigefinnar. Rapporten är *inte* en översikt över forskning om dessa gruppers historia utan berör bara den historiska rasism som riktats mot dem. Givetvis måste jag presentera vissa basfakta om gruppernas historiska närvaro för att rasismen mot dem ska kunna kontextualiseras. Men det är då bara just en kontextualisering. Översikten handlar inte om de nationella minoriteternas historia i Sverige, utan om historisk forskning om det svenska samhällets rasism mot och diskriminering av dem.

¹ Begreppet metodologisk nationalism, som på inget sätt innebär att forskare skulle vara nationalister i ideologisk mening, diskuteras i Silke Neunsinger, "Cross-over! Om komparationer, transferanalyser, histoire croisée och den metodologiska nationalismens problem", *Historisk tidskrift* 130:1 2010.

Ytterligare en avgränsning är ämnesdisciplinär. Svensk "historisk forskning" har jag valt att förstå som all slags forskning som berör historia, som bygger på primärstudier av historiskt källmaterial och som diskuterar frågor och resultat i dialog med tidigare forskning. Det innebär att akademiska forskare av olika ämnestillhörighet finns med i rapporten, exempelvis historiker, idéhistoriker, etnologer och forskare i socialt arbete. Ämnet och tillvägagångssättet har ansetts vara viktigare än den formella disciplintillhörigheten. Det innebär också att jag i vissa fall har valt att behandla journalistiska verk, under förutsättning att de uppfyller ovanstående kriterier om primära källstudier (och som anger dessa källor på ett sätt som gör deras undersökningar intersubjektivt prövbara) och dialog med tidigare forskning, och att de i någon mån behandlar ämnen som är outforskade eller behandlade på ett mindre uttömmande sätt av akademiska forskare. Det finns ett antal journalistiska arbeten som håller mycket hög klass och som har bidragit med värdefull information – Ola Larsmos undersökning av antisemitisk antiflyktpropaganda i 1930-talets Sverige och Maja Hagermans biografi över rasbiologen Herman Lundborg är två exempel. Det finns all anledning att ta med dessa arbeten i en kunskapsöversikt av detta slag.

En svårare avgränsning är den temporala. Hur långt bak i tiden bör kunskapsöversikten sträcka sig, och hur långt fram i tiden? Här har jag resonerat på följande vis. Termer som "rasism" och "främlingsfientlighet" används endast undantagsvis i den svenska forskning som rör förhållanden före år 1700. Här finns också en vetenskapligt svår nöt att knäcka: "ras" och "etnicitet" är i mycket hög grad föreställda kategorier som skapats under de senaste århundradena. "Nationalitet" och "nationalism" är äldre kategorier än så, men många forskare har påpekat att de knappast fylldes med samma innehåll i, låt oss säga, 1400- och 1500-ta-

lets Sverige som i 1800-talets. Går det att tala om rasism och främlingsfientlighet under tidsåldrar då våra moderna uppfattningar om "ras", "etnicitet" och "nation" ännu inte fanns eller innebar radikalt andra saker än i vår moderna historia? Den frågan vågar jag inte uttala mig om, och jag måste också konstatera att min egen modernhistoriska inriktning som forskare gör mig föga kompetent att besvara den. Vad jag kan konstatera är att svensk historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet framför allt har berört perioden cirka 1700–2000. Det är delvis ett problem, och i rapporten försöker jag lyfta upp ett antal spännande studier som berör också tidigmodern tid. Här finns nämligen mycket kvar att göra och det är viktigt att uppmana och inspirera till fler äldre historiska undersökningar.

Alldeles särskilt är det perioden cirka 1900–45 som har dominerat inom forskningen. Det är kanske föga förvånande. Sällan har uttryckliga "ras"-argument förekommit så ofta i den svenska offentligheten som då. Migrationspolitiken var synnerligen restriktiv och i debatten om den förekom bland annat antisemitiska argument. Den svenska rasbiologiska forskning som då bedrevs har med all rätt väckt vår egen tids intresse och förskräckelse. Men här menar jag att det är viktigt att *inte* avsluta framställningen efter andra världskriget. Det vore att redan på förhand förutsätta att något avgörande hände just då. Tänk om det finns kopplingar mellan den rasbiologiska forskning som bedrevs under mellankrigstiden och vår egen tids vetenskapliga frågeställningar inom exempelvis genetiken? Och var det verkligen så att migrationspolitiken efter andra världskriget som genom ett trollslag förvandlades och plötsligt kom att vila på humanistiska principer utan tillstymmelse till likheter med den som bedrevs före kriget? Inte nödvändigtvis. Åtminstone vill jag inte redan genom tidsavgränsningen bekräfta en för vår svenska självbild så smickrande historisk

berättelse. Samtidigt måste någon tidsmässig gräns dra, för att forskningsläget inte ska svälla till ett helt ohanterligt omfång. Jag väljer därför att lyfta in flera arbeten som sträcker sig fram till 1970-talet, även om jag ibland följer vissa trådar längre fram i tiden. Efter 1970-talet blir det i praktiken omöjligt att skilja mellan vad som kan kallas historiskt inriktad forskning och vad som är samtida samhällsvetenskap.

Disposition

Rapporten är disponerad på ett sätt som jag hoppas ska göra det enkelt att hitta fram till olika forskningslägen. Därför följer först en mer generell diskussion om hur historiskt inriktade forskare i Sverige har förhållit sig till begreppen "rasism", "främlingsfientlighet", "xenofobi" och "rasifiering" (kapitel 2).

Därefter följer ett antal kapitel om en del av de grupper som i dag har status som nationella minoriteter i Sverige: judar och den antisemitism som har riktats mot dem (kapitel 3), politiken mot de svenska samerna (kapitel 4) och mot de människor som myndigheterna nedsättande kallade för "zigenare" och "tattare" och som till stor del har utgjorts av romer och resande (kapitel 5). Därefter följer ett kapitel om talare av finska och om talare av meänkieli, grupper som båda har det gemensamt att de har kallats för finnar av svenska myndigheter och andra svenska aktörer (kapitel 6).

Sedan behandlar jag fenomenet islamofobi (kapitel 7). Här för jag också en diskussion om huruvida fientlighet mot religiösa grupper kan räknas in under paraplybeteckningen "rasism/främlingsfientlighet". Den frågan är givetvis inte självklar, men som läsaren märker har jag valt att göra det. Kapitlet berör dock främst historiska perioder då det funnits mycket få muslimer i Sverige. Vår egen tids islamofobi, som drabbar en nume-

rärt mycket större grupp människor, berörs inte.

Därefter kommer ett kapitel som lyfter fram den svenska kolonialismens historia och det svenska deltagandet i slavhandel och slaveri. Här diskuterar jag också delar av den kristna, svenska missionsverksamhet som bedrivits i koloniserade länder eller med en kolonial attityd, och vetenskapliga forskningsresor och omvärldsskildringar som kan sägas ha byggt på koloniala föreställningar (kapitel 8). Sedan följer ett kapitel om svensk afrofobi, det vill säga negativa föreställningar och diskriminerande praktiker som riktats mot människor med svart hudfärg (kapitel 9). De två kapitlen ligger nära varandra av en anledning. Afrofobin är svår att tänka sig utan det koloniala projekt som också Sverige var en mindre deltagare i.

Sedan kommer ett avsnitt om hur den svenska migrations- och flyktingpolitiken har utvecklats under framför allt 1900-talet. Här lyfter jag fram historisk forskning som undersökt rasistiska och främlingsfientliga föreställningar och diskriminerande inslag inom detta politikområde (kapitel 10). Efter detta följer ett ganska långt avsnitt om den vetenskapliga forskning som bedrivits sedan 1700-talet och framåt, och som har delat in mänskligheten i "raser" och/eller kategoriserat mänskligheten utifrån påstådda skillnader i utseende, psykiska egenskaper och genetiskt arv (kapitel 11). Här har mycket ny forskning kommit under de senaste åren, vilket är en anledning till kapitlets omfång.

Till sist riktar jag ljuset mot de svenska politiska partiernas historiska bagage: här diskuteras till exempel antisemitiska och andra rasistiska inslag i Bondeförbundets, Högerens och Socialdemokraternas politik fram till cirka 1950, och även den svenska fascismens och nationalsocialismens historia behandlas (kapitel 12). Fokuseringen på de tre nämnda partierna avspeglar forskningsläget. Såvitt jag har kunnat se finns ingen undersökning av rasistiska och främlingsfientliga idéer inom

exempelvis det nuvarande Vänsterpartiets eller Liberalernas historia. Däremot är den svenska fascismens historiska arvtagare, Sverigedemokraterna, och deras kopplingar till både nazismen och andra rasistiska rörelser väl beforskad. Det tas också upp i kapitlet.

Avslutningsvis följer ett kapitel där jag inte gör någon egentlig sammanfattning av de tidigare kapitlen, men där jag försöker identifiera vissa teman och problemområden som jag anser behöver diskuteras närmare och som skulle kunna utvecklas i kommande forskning.

Som läsaren märker har det ibland varit svårt att avgöra i vilket kapitel som ett visst ämne ska beröras. Ett exempel är de rasbiologiska undersökningar som har genomförts om svenska samer under 1900-talet. Kapitel 4 handlar visserligen om den svenska samepolitiken, men jag har valt att diskutera de rasbiologiska undersökningarna i kapitel 11, som handlar om den svenska rasforskningens historia. Ett annat exempel är det migrationsförbud för romer som gällde i Sverige 1914–54. Trots att kapitel 5 handlar om romer och resande väljer jag att behandla migrationsförbudet i kapitel 10, som handlar om den svenska flykting- och migrationspolitiken. Ytterligare ett exempel gäller den diskriminering av judar som förekom i migrationspolitiska sammanhang under 1930-talet och andra världskriget. Denna diskriminering skriver jag om i kapitel 10, eftersom den måste relateras till migrationspolitiken i stort, trots att den givetvis hade kunnat beröras redan i kapitel 3 om antisemitism.

Kapitel 2:

Rasism, främlingsfientlighet, rasifiering eller något annat?

Det finns idag en stor mängd historisk forskning som handlar om diskriminering, förföljelser, negativ särbehandling, fientliga attityder och stereotypa föreställningar som riktats mot grupper på grund av att dessa har ansetts tillhöra vissa ”raser”, nationaliteter, etniciteter, kulturer eller ”folk” – fenomen som det vore möjligt att beteckna som rasism eller främlingsfientlighet (beroende på hur dessa termer definieras). Mot bakgrund av det stora forskningsläget kanske det därför kan upplevas som förvånande att historiskt inriktade forskare har använt sig av dessa termer ganska sällan. Ibland har det skett utan att termerna närmare definieras. Och de forskare som använt termerna och dessutom definierat dem har, särskilt när det gäller rasism, gett dem en förhållandevis snäv innebörd.

I detta kapitel kommer jag att diskutera dessa observationer närmare, och ge exempel på hur termer som rasism och främlingsfientlighet har använts i den historiska forskningen samt hur de har

definierats, implicit eller explicit. Jag kommer också att uppmärksamma begreppet ”rasifiering”, som främst används i modern samhällsvetenskap men som också har inspirerat en del historiska forskare.

Främlingsfientlighet och xenofobi

Låt oss börja med termen ”främlingsfientlighet”, som skulle kunna ses som ett något neutralare eller bredare alternativ till termen ”rasism”. En term som ligger nära främlingsfientlighet utan att för den skull vara en direkt synonym är ”xenofobi”. Vissa har även valt att använda denna term, som därför också behandlas här.²

En forskare som ingående har diskuterat termen ”främlingsfientlighet” ur ett teoretiskt perspektiv är historikern Björn Horgby, som delvis med inspiration från sociologen Zygmunt Bauman använder termen i sin studie från 1996 om relationerna mellan ”svenska” arbetare och olika etniska grupper

² Här diskuteras främst forskare som fört en terminologisk diskussion om termernas innehåll och gränser. Uttrycket ”xenofobi” används även i vissa studier utan att definieras. Se Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna: Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*, Stockholm 1964; Johan Fornäs, *Moderna människor: Folkhemmet och jazzen*, Stockholm 2004.

och migranter i Norrköping 1890–1960. Främlingsfientlighet, skriver Horgby, förutsätter den sociala konstruktionen av ”främlingskap”. Genom denna process tillskrivs en ”vi”-grupp positiva värden, medan negativa värden knyts till ”de andra”. Genom främlingskapandet konstruerar ”vi”-gruppen också sig själv. För att den egna gruppens gränser ska framstå som tydliga måste en annan grupp utses till fiende. Finns den inte så måste den uppfinnas. ”Främlingskapande” kan alltså riktas mot en reellt existerande grupp, men bygger i lika hög grad på ”vi”-gruppens föreställningar om att det finns en fiendegrupp. Främlingskapandet sker dels genom stereotypisering, där seglivade berättelser om en grupp produceras och reproduceras, men också genom att grupper tilldelas olika stort ”kulturellt kapital”, en term som Horgby hämtar från sociologen Pierre Bourdieu. De grupper som tilldelas stort kulturellt kapital anses ha mer ”heder” än grupper som tilldelas lägst kulturellt kapital.³

Horgbys fortsatta resonemang bygger, på ett sätt som är ganska tidstypiskt för 1990-talets akademiska fokusering på ”kultur”, på tanken att främlingskapandet sker i ”kulturmötet” mellan ”vi”-gruppen och ”de andra”, och då framför allt när ”vi”-gruppen av någon anledning upplever sig som hotad. Främlingsfientlighet har därför särskilt lätt att blossa upp när en grupp upplever otrygghet eller att de ”välbekanta levnadsförhållandena förändras”, exempelvis i tider av ekonomiska och sociala förändringar eller när olika grupper konkurrerar om jobb på samma arbetsmarknad. Kampen om sociala resurser och jobbtillfällen gör också, menar Horgby, att ”grupper, vars sociala klassificering liknar invandrargruppernas, upplever den sociala konkurrensen starkast och är mest fientligt inställda till dem”. Ekonomiska och sociala relationer är alltså viktiga, men Horgby menar också att kulturella olikheter mellan grupper i sig kan upplevas som ett hot och därmed leda till att främlingskap konstrueras. Han exemplifierar genom att hänvisa till att de norska och danska

3 Björn Horgby, *Dom där: Främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890–1960*, Stockholm 1996, s. 44–45, 53–55.

flyktingarna under andra världskriget betraktades mer positivt av den svenska befolkningen än de "baltiska" flyktingarna. Det berodde delvis, menar han, på att "balterna skiljde sig mycket mer kulturellt från svenskarna än vad de skandinaviska arbetarna gjorde".⁴ En kritisk invändning mot Horgbys modell skulle kunna vara att det inte är alldeles oproblematiskt att tala om kulturella skillnader. Vem avgör vad som utgör kulturella skillnader, och syftar modellen på faktiskt existerande kulturella skillnader eller syftar den snarare på "vi"-gruppens föreställningar om att "de andra" har en kultur som är avvikande? Och om vi tänker oss att kulturella skillnader påverkar förekomsten av främlingsfientlighet, finns då inte risken att vi i viss mån lägger en del av ansvaret för främlingsfientligheten på de grupper som drabbas av den?

Under senare år har termen "främlingsfientlighet" framför allt använts av historikerna Victor Lundberg och Hans Wallengren. Lundberg har gett begreppet en tämligen elaborerad definition. Han skriver att "främlingsfientlighet" kan fungera som:

ett samlingsnamn för de explicita, vardagliga och socialt manifesta uttryck för negativa stereotyper, attityder och värderingar som ingår i ett vidare, konceptualiserande nät av diskursiva mekanismer som strukturerar rasismens utbredning över tid.⁵

Som framgår är det inte helt klart var Lundberg drar gränsen mellan "främlingsfientlighet" och "rasism", men han ser uppenbarligen fenomenen som relaterade till varandra. En tolkning av definitionen skulle kunna vara att främlingsfientligheten har en mer "vardaglig" sida, medan rasismen är mer ideologisk eller idémässigt utveckl-

lad. Lundberg framhåller också själv att termen i viss mån kan kritiseras för att ha en "etnocentrisk" laddning. Innebär inte termen "främlingsfientlighet" att vi cementerar föreställningar om att vissa grupper är just "främlingar", även om vi fördömer all "fientlighet" mot dem? Vem har rätt att avgöra vem som ska kallas "främling"? Wallengren har rest samma invändning, och skriver att uttrycket "främling" implicerar förekomsten av ett "vi" och ett "dom". Ändå har han valt att använda termen eftersom han anser att begreppet "rasism" inte bör ges en alltför bred definition – en uppfattning som, vilket vi snart ska se, är ganska representativ för svenska historiker.⁶

Termen "xenofobi" har använts av historikern Carl Henrik Carlsson, som argumenterat för att den antisemitiska diskriminering som han studerat i sin avhandling kan ses som en "underkategori" till den mer generella kategorin xenofobi. Han definierar xenofobi ganska kort, som en "intensiv, irrationell rädsla för främlingar" eller som en "stark form av aversion eller negativ stereotypisering".⁷ Termen xenofobi har dock inte varit särskilt flitigt använd inom svensk historisk forskning, och begreppet har flera gånger utsatts för kritik. Så har exempelvis historikern Lars M Andersson hävdad att xenofobi är ett olämpligt begrepp för att beskriva antisemitiska föreställningar, eftersom judar inte på mycket lång tid har varit egentliga "främlingar" i Europa utan tvärtom levt här under flera århundraden och i flera fall varit väl assimilerade.⁸ Här skulle man dock kunna försvara termen genom att hävda att den avser att analysera föreställningar *om* främlingar eller diskursiva utpekanden av vissa människor som "främlingar" snarare än reellt existerande grupper.

4 Horgby 1996, s. 47–48, 87, 128, 162.

5 Victor Lundberg, "Nazismen som förklaring: Landskrona, Sverigedemokraterna och (o)betydelsen av ett brunt förflutet", *Scandia* 78:1 2012, s. 61.

6 Hans Wallengren, *Socialdemokrater möter invandrare: Arbetarrörelsen, invandrarna och främlingsfientligheten i Landskrona under efterkrigstiden*, Lund 2014, s. 17.

7 Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering: Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, Uppsala 2004, s. 35–36, 56.

8 Lars M Andersson, *En jude är en jude är en jude: Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000, s. 20.

En annan kritik riktar sig mot suffixet ”-fobi”. Carlsson, som själv använder termen xenofobi, understryker att ”fobi” riskerar att leda tankarna till ett sjukligt tillstånd hos den individ som ger uttryck för negativa attityder till främlingar.⁹ Fokus riktas då mot individens dysfunktionella psykologi i stället för mot samhälleliga strukturer, maktordningar eller diskurser. Björn Horgby har också lyft fram detta problem, och påpekar att beskrivningen av negativa attityder mot ”främlingar” som en ”rädsla” sällan stämmer med den historiska empirin. Om fientligheten orsakades av ”rädsla” borde den försvinna när olika grupper lärde känna varandra bättre och fick mer kunskap om varandra. Så enkel är dock sällan verkligheten.¹⁰

Rasism

När jag tidigare skrev att ganska få historiska forskare har valt att använda termen ”rasism” i sina analyser ska det inte missförstås. Det faktum att en forskare väljer att inte använda termen analytiskt innebär inte ett förnekande av att rasism existerar och har förekommit historiskt. Och vissa andra termer, till exempel antisemitism, kan givetvis ses som en speciell form av rasism beroende av vad som menas med begreppet. Generellt har dock svenska historieforskare valt att använda andra termer än just ”rasism” för att kontextualisera, analysera och beskriva det förflutna.

Ibland har termen använts utan att definieras explicit, och bland de forskare som definierat den råder ingen enighet om hur definitionen ska se ut. Men det går att urskilja ett mönster. Inom svensk historieforskning har termen rasism så gott som utan undantag betraktats som ett fenomen

som förutsätter att människor indelas i mer eller mindre klart avgränsade biologiska raser, och flera forskare har lagt till att detta måste ske på ett sätt som innebär att ”raserna” värderas olika eller tilldelas olika positioner i en hierarkisk värdeskala. Definitioner som bygger på dessa eller liknande inslag skulle kunna kallas för *snäva definitioner*, och har sin motsvarighet i George M Fredricksons internationellt inflytelserika förståelse av rasism som en hierarkisk ordning där grupper tilldelas olika positioner beroende på att de tillskrevs egenskaper som betraktas som essentiella, biologiskt bestämda och oföränderliga.¹¹

En av de tydligaste definitionerna i denna snäva tradition formulerades av idéhistorikern Hertha Hanson år 1994. Om något ska klassificeras som rasism krävs det, enligt Hanson, att tre kriterier är uppfyllda. För det första att mänskligheten delas in i ”mer eller mindre tydliga raser” och att dessa raser anses skilja sig åt ”i fysiska och psykiska egenskaper”. För det andra att dessa egenskaper ses som biologiskt ärftliga och överförs ”från generation till generation”. För det tredje att de påstådda egenskaperna läggs till grund för en ”värdehierarki” där raserna tilldelas olika värden i förhållande till varandra.¹²

Flera andra historiska forskare har ställt uppfattningar om ärftliga, biologiska egenskaper som ett kriterium för att vi ska kunna tala om rasism. Carl Henrik Carlsson har skrivit att ”den biologiska komponenten måste vara framträdande” för att något ska räknas som rasism.¹³ Björn Horgby skriver att rasism förutsätter en ”biologisk indelning av människor utifrån ras och rasegenskaper”, och en liknande uppfattning finns hos historikern Åke Holmberg som tydligt skiljer mellan en biologiskt grundad rasism och kulturellt inriktade katego-

9 Carlsson 2004, s. 56.

10 Horgby 1996, s. 47.

11 George M Fredrickson, *Racism: A Short History*, Princeton 2002, s. 5–6.

12 Hertha Hanson, *Alkemi, romantik och rasvetenskap: Om en vetenskaplig tradition*, Nora 1994, s. 23.

13 Carlsson 2004, s. 40.

riseringar som exempelvis "eurocentrism".¹⁴ Även Lennart Lundmark, en historiker som konsekvent har använt "rasism" som analytisk term i sin forskning, har skrivit att begreppet syftar på uppfattningen att människors "häromst och fysiska särdrag bestämmer en del av deras inre egenskaper, till exempel intelligens, beteendemönster och moral". Lundmark betonar att etniska grupper kan tillskrivas olika egenskaper och placeras på hierarkiska värdeskalor utan att det nödvändigtvis är rasism, och han föreslår termen "kulturhierarkisering" för att beteckna en sådan uppdelning.¹⁵

En av de allra snävaste definitionerna föreslås av historikern Henrik Rosengren, som i sin avhandling från 2007 varnar för att alltför lättvindigt sätta likhetstecken mellan "rasföreställningar och rasism". Rosengren syftar då på det faktum att termen "ras" vid 1900-talets början kunde användas mycket brett i den offentliga debatten, stundtals oreflekterat och utan att de som använde ordet nödvändigtvis pekade ut vissa raser som mindervärdiga eller hotfulla. Med inspiration av den danska historikern Sofi Lene Bak föreslår han därför att man bör skilja mellan historiska aktörers rasuppfattningar (ett oreflekterat användande av rastermen), rastänkande (ett tillskrivande av särskilda egenskaper till en viss "ras") och rashierarkisering (uttalanden om att vissa raser är bättre eller sämre än andra). Dessa fenomen har visserligen kopplingar till varandra, men för att något ska kunna kallas för "rasism" måste, enligt Rosengren, "rashierarkisering", finnas med.¹⁶ Detta krav på en hierarkisering eller värdeskala finns också i andra historiska undersökningar. Idéhistorikern Linnea Ripenberg, som studerat hur svenska adelsmän och det svenska hovet klädde ut sig till svarta "morianer" under 1500- och 1600-talen, väljer att inte beskriva upptågen som rasism eftersom det handlade mer "om essentialism än om hierarki",

och understryker att svarta människor ännu inte riktigt börjat framställas som "inkompetenta eller underlägsna, utan som kapabla krigare i en civiliserad kontext" – låt vara att de framställdes med hjälp av stereotyper och klichéer.¹⁷

De snäva definitionerna har onekligen flera styrkor. De är praktiskt användbara med sina tydliga och sammanhängande kriterier, där varje kriterium förutsätter existensen av det föregående. Det faktum att de är snäva kan dessutom i sig ses som något positivt, eftersom det gör att termen rasism inte används för vagt och därmed riskerar att förlora sitt specifika innehåll. De betonar alla vikten av att mentala och fysiska egenskaper ses som ärftliga och sätter därmed onekligen fingret på föreställningar som har haft stor förmåga att legitimera diskriminerande, exkluderande eller våldsamma politiska åtgärder mot utsatta grupper. Definitionerna blir även lätta att använda i undersökningar av långa tidsperioder, där forskaren vill identifiera brytpunkter mellan människouppfattningar som byggt på biologiska, värderande arvsidéer och uppfattningar som inte gjort det.

Men de snäva definitionerna har också svagheter och utmaningar. För det första har de en tydligt idéhistorisk tendens, på så sätt att de är lättast att applicera i undersökningar av idéer, ideologier och artikulera uppfattningar. De kan däremot sällan eller inte alls användas för att beskriva praktiker, institutioner eller strukturer som rasistiska. Kanske är det delvis resultatet av att historiker sedan några decennier tillbaka ofta har fokuserat på att ideologier, diskurser och föreställningar snarare än sociala relationer, ekonomiska förhållanden och politisk handling. För det andra vore det utifrån en snäv definition fullt möjligt att kategorisera människosläktet i distinkta raser och dessutom påstå att varje ras skiljer sig åt fysiskt såväl som psykiskt utan att denna uppfattning skulle kunna

14 Åke Holmberg, *Världen bortom västerlandet II: Den svenska omvärldsbilden under mellankrigstiden*, Göteborg 1994, s. 19; Horgby 1996, s. 47.

15 Lennart Lundmark, "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm": *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*, Bjurholm 2002, s. 12–13.

16 Henrik Rosengren, "Judarnas Wagner": *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*, Lund 2007, s. 54.

17 Linnea Ripenberg, "Att göra morianer: Representationer av svarta afrikaner i skandinaviska torneringar 1586–1672", *Karolinska Förbundets årsbok* 2019, Stockholm 2019, s. 138.

beskrivas som ett uttryck för rasism. De snäva definitionerna innehåller ju uttryckliga krav på en värdeskala (och i Rosengrens fall dessutom "dehumanisering"). Men om vi exempelvis påstår att "juderasen" är ekonomiskt skicklig och matematiskt begåvad, "zigenarrasen" har en stark musikalisk talang, "negerrasen" är goda dansare och har rytmen i blodet medan "lapprasen" är tålmodig och uthållig, då kan dessa påståenden inte räknas som rasistiska enligt de snäva definitionerna – trots att de har använts för att sprida fördomar. De egenskaper som i exemplet tillskrivs varje "ras" är ju positiva, och det görs ingen värdering av vilken ras som är bättre än den andra. Det faktum att uttryck som i dag upplevs som kränkande används, eller att de starkt stereotypiserande påståendena kan få negativa eller diskriminerande effekter för de grupper som beskrivs, är inte tillräckligt; om värdeskalan saknas så kan det enligt de snäva definitionerna inte vara rasism.

Arkeologen Fredrik Svanberg har exemplifierat detta problem på ett bra sätt. I vilken mån, frågar han, kan vi beteckna 1800-talets antropologiska rasforskning som rasistisk? Läser man antropologernas vetenskapliga arbeten vid denna tid får man ofta leta förgäves efter uttalanden om olika rasers värden. Det som beskrivs är snarare olikheter i utseende och fysiska drag. Men forskningen producerades i ett idéklimat där det närmast betraktades som självklart att raser hade olika värden. Om rasforskningen ägde rum i ett samhälle där det var underförstått att det fanns värdeskillnader mellan raser, var det då inte en underförstådd grund också för den "neutrala" vetenskapliga rasforskningen? Den bidrog hur som helst till den uppdelningen av mänskligheten i raser, och en sådan uppdelning är förutsättningen för att en värdering alls ska kunna ske.¹⁸

Ett närliggande problem handlar om huruvida "rasism" kräver ett uttryckligt användande just av ordet "ras". På riktigt bred front började inte ordet slå igenom förrän under 1800-talets andra hälft, även om det förekommit tidigare. Efter andra världskriget blev dess användning ovanligare, även om det inte alls försvann. Och innebar uttrycket "ras" alltid det som vi förväntar oss? Var dess innebörd alltid rasistisk? Historikern Mattias Tydén har belyst en aspekt av frågan. Bland de forskare som på 1930- och 1940-talen propagerade för vad de kallade för "rashygien" (och som diskuteras mer utförligt i kapitel II) fanns de som då framför allt avsåg åtgärder för att hindra olika "raser" att fortplanta sig med varandra och därmed orsaka "rasblandning". Men där fanns också de som inte intresserade sig för frågan om olika människoraser i större utsträckning och som menade något annat med "rashygien". De fokuserade på enskilda arvsanlag, exempelvis sådana som de trodde orsakade vissa sjukdomar eller så kallad "sinnesslöhet". Med "rashygien" menade de politiska åtgärder för att hindra individer från att föra vidare sådana arvsanlag. Här handlade det alltså om att kontrollera förekomsten av arvsanlag inom befolkningen, "rasen", som helhet. Frågan om vilka "raser" denna befolkning bestod av var inte av större vikt. Var denna "rashygien" också "rasistisk"? Går det att skilja mellan vad Tydén betecknat som "etnisk" rasism och "eugenisk" rasism? Eller är det mer fruktbart att betona att båda riktningarna hade en "essentialiserande människosyn"?¹⁹ Idéhistorikern Olof Ljungström lyfter fram ett liknande problem. När antropologer och andra forskare vid 1800-talets mitt talade om "ras" kunde de avse biologiska egenskaper som ansågs prägla vissa människogrupper. Men "ras" kunde också fungera som en bred och vag term som närmast var liktydig med

18 Fredrik Svanberg, "Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945", *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden* (red. Nicklasson & Petersson), Lund 2012, s. 87.

19 Mattias Tydén, "Rasbiologi och andra rasismer", *I nationalismens bakvatten: Om minoritet, etnicitet och rasism* (red. Svanberg & Tydén), Lund 1999, s. 35–37.

”kultur”, och då syfta på exempelvis språk, kläddräkt och levnadssätt i allmänhet. Den renodlat biologiska innebörden fick inte ”ras”-termen för-
rån efter flera decennier.²⁰

Även om de snävare definitionerna har dominerat så har bredare definitioner också föreslagits. Fredrik Svanberg har formulerat en sådan. Också Svanbergs definition har en idéhistorisk tendens på så sätt att han ser rasismen som en ”tankefigur”. Det centrala i denna tankefigur är att:

mänskligheten kan delas in i objektivt identifierbara essentiella grupper som kan graderas på en värdeskala. Grupperna är essentiella i den meningen att människorna anses ha inneboende, oföränderliga egenskaper som skiljer dem ifrån människorna i andra grupper.²¹

Det breda i definitionen ligger här i att indelningen i essentiella grupper inte nödvändigtvis sker bara på grundval av fysiska och biologiska skillnader, utan också kan ske utifrån föreställningar om annat, exempelvis ”kulturer”. Däremot innehåller definitionen fortfarande ett krav på en hierarkisk värdeskala. Att detta dock inte är ett oundvikligt kriterium i varje tänkbar definition av rasismbegreppet illustreras av en nyutkommen studie av Moa Matthis och Joanna Rubin Dranger, litteraturvetare respektive professor vid Konstfack. De har undersökt äldre svenska reklamaffischer för kaffe, en bildgenre där svarta kroppar ofta förekom och signalerade att kaffe var något exotiskt och därmed eftertraktansvärt. Matthis och Rubin Dranger menar att denna bildproduktion, som var vanlig under stora delar av 1900-talet, kan ses som ett utslag av rasism trots att svarta människor inte direkt framställdes vare sig som underlägsna eller hotfulla. De hävdar att bilderna likväl förmedlade

stereotyper som ingick i ett större och i grund och botten kolonialistiskt sammanhang, och att de utgjorde ”ett kommunikativt system där skillnadgörandet är meningsskapande och normerande, och där framställningen av den rasistiska stereotypen förstås som en praktik som fixerar skillnad i syfte att särskilja inom ramen för en reell maktstruktur vid ett givet historiskt tillfälle”.²²

Det är ett exempel på en mycket bred definition av rasism i en historisk undersökning. Jag har dock inte hittat något exempel på att forskare som ämnesmässigt hör till historiedisiplinen har definierat termen så brett.

Institutionell rasism, strukturell rasism och rasifiering

Det dominerande sättet att förstå ”rasism” på har alltså varit att ge termen en snäv definition och en idéhistorisk tillämpning, där uttalade föreställningar, tankefigurer och mer eller mindre sammanhängande idéer om ”raser” står i centrum. Endast i ett litet antal fall har rasism definierats på ett sätt som fokuserar mer på strukturer och institutioner.

Ett exempel är termen ”institutionell rasism”, som har använts av historikern Pål Brunnström och historikern Pontus Rudberg. Begreppet har länge diskuterats inom samhällsvetenskaplig forskning och har nära kopplingar till en term som ”institutionell diskriminering”. Det sätter fokus på handlande, praxis och regelverk och fokuserar på institutioner snarare än på enskilda individer. Brunnström har använt termen på en tämligen generell nivå, och skriver att rasistiska föreställningar genomsyrat ”de flesta samhällen efter kolonialismens uppkomst” och att mycket få

20 Olof Ljungström, *Oscariansk antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*, Hedemora 2004, s. 21.

21 Svanberg 2012, s. 87.

22 Moa Matthis & Joanna Rubin Dranger, ”Kaffetåren och kolonialismen: Cirkelns löfte och förtingligande”, *Bilder av ras i svensk visuell kultur* (red. Bharathi Larsson), Stockholm 2022, s. 92, 104.

personer, om ens någon, går helt fria från sådana föreställningar. Men det vetenskapliga målet är inte primärt att slå fast om enskilda personer kan klassificeras som ”rasister” eller inte, utan snarare att analysera ”yttranden och praktiker”.²³ Rudberg har använt termen för att beskriva den svenska flyktingpolitiken under 1930- och 1940-talen, där judiska flyktingar utsattes för negativ särbehandling (vilket framgår av kapitel 10). ”Institutionell rasism” syftar då inte på en sammanhängande uppsättning av klart formulerade nedvärderande idéer om judar, utan på den diskriminering som konsekvent drabbade judiska flyktingar utan att enskilda handläggare nödvändigtvis var antisemiter eller hade som avsikt att behandla judar illa. Rasismen som faktiskt utfall förutsatte inte nödvändigtvis en rasistisk intention, och det behövdes inte medvetet rasistiska aktörer för att den institutionella rasismen skulle kunna upprätthållas. Den utövades genom de handläggningsrutiner, samt genom institutionskulturen inom de myndigheter som skulle pröva flyktingars asylskäl.²⁴ ”Institutionell rasism” har, tillsammans med det närliggande uttrycket ”strukturell rasism” avslutningsvis också använts av historikern Matthew Kott i hans analys av Skånepolisens etniska registrering av svenska romer som avslöjades år 2013. Kott ser registret som ett utslag av en historisk institutionell eller strukturell rasism som har funnits inom polisen i nästan hundra år och som har gjort att polisen oflekterat betraktar romer och resande som kriminella grupper och därför ser det som självklart att föra särskilda register över dem.²⁵

En annan term som hämtats från samhällsvetenskaperna och som tagits upp av vissa historiska

forskare på senare år är ”rasifiering”. Termen kan definieras på olika sätt men alla definitioner har vissa gemensamma inslag. När vi väljer att tala om rasifiering avser vi inte ett tillstånd (som ”rasism”) utan en process, och fokuserar mindre på explicita rasistiska ideologier utan mer på praktiker som resulterar i att samhällen och grupper rasifieras. Termen syftar med andra ord både på hur samhäll- en organiseras och struktureras utifrån föreställda ”ras”-kategorier (den svenska gruvbrytningen i Sápmi har till exempel beskrivits som en ”rasifierad egendomsregim”) och på själva processen som skapar denna kategorisering.²⁶ Låt oss ta ett exempel. Termen kan syfta på hur den svenska arbetsmarknaden vid 1900-talets början rasifierades genom att arbetare har tilldelats olika lön beroende på om de betraktats som ”svenskar” eller polska ”galizier” (som vi ska se i kapitel 10). Men den kan också användas för att beskriva de processer som gjort att vissa arbetare på svenskt territorium vid 1900-talets början kom att betraktas som just ”svenskar” medan andra kategoriserades som ”galizier”.

Rasifieringstermen bygger på antagandet att det inte finns några ”objektivt” existerande ”raser” eller liknande kategorier som sedan kan diskrimineras eller exploateras. Däremot kan diskriminering och exploatering möjliggöras genom att föreställningar om vissa kategoriers existens produceras, upprätthålls och legitimeras – och detta är något som sker genom historiska processer. Det är, för att ta ett förenklat exempel, inte självklart att vi ska föreställa oss mänskligheten som uppdelad i ”vita” och ”svarta”. De utseendedrag som läggs till grund för en sådan kategorisering bör, med forskarna Robert Miles och

23 Pål Brunnström, *Ägare och kapital: Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*, Lund 2014, s. 321.

24 Pontus Rudberg, *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror, 1933–1945*, Uppsala 2015, s. 26.

25 Matthew Kott, ”It is in their DNA: Swedish Police, Structural Antiziganism and the Registration of Romanies”, *When Stereotype Meets Prejudice: Antiziganism in European Societies* (red. Agarín), Stuttgart 2014, s. 51–52.

26 Oskar Broberg & Klas Rönnböck, ”Aednan och bolaget: Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början”, *Historisk tidskrift* 140:3 2020, s. 482.

Malcolm Browns ord, inte förstås som biologiska realiteter utan som socialt föreställda.²⁷ Många samhällen har visserligen byggt på en sådan uppdelning, men det finns inget som säger att det måste vara så. Uppdelningen har uppstått genom att vissa utseendedrag, i det här fallet hudfärg, har tillskrivits mening och betydelse och lagts som grund för att rasifiera vissa kroppar som ”vita” och andra som ”svarta”. Sådana rasifieringsprocesser sker sällan så enkelt som vi kanske föreställer oss, och innehåller ofta motsägelser. De svenska ämbetsmännen på den karibiska ön S:t Barthélemy, som var en svensk koloni från 1700-talets slut och ett århundrade framåt, hade till exempel stora problem med att kategorisera befolkningen utifrån hudfärg. Deras ideal var att befolkningen skulle vara antingen vita (och därmed fria) eller svarta (och därmed nästan uteslutande slavar). Verklighetens befolkning var mer ”blandad” än så, och ämbetsmännen fick konstruera intrikata system för att skilja mellan personer med en vit och en svart förälder, tre svarta morföräldrar och en vit morförälder, och så vidare.²⁸

Inom samhällsvetenskaperna har det länge förts en diskussion om vilka processer som egentligen ska räknas som rasifiering. Förenklat kan positionerna beskrivas på följande vis. Vissa forskare har reserverat termen för kategoriseringar som sker på grundval av föreställda fysiska och biologiska egenskaper. Ett exempel finns hos Miles och Brown, som i en inflytelserik definition har beskrivit rasifiering som en process:

by which meaning is attributed to particular biological features of human beings, as a result of which individuals may be assigned to a general category of persons that reproduces itself biologically.²⁹

Andra har valt att använda termen bredare och vid sidan av hudfärg och andra utseendedrag också inkludera kategoriseringar som sker på grundval av föreställningar om religion, ”kultur” eller nationalitet. Ett exempel finns hos Diana Mulinari och Anders Neergaard, som har beskrivit rasifiering som en process där:

grupper av människor, flertalet – dock inte alla – invandrare eller barn till invandrare skapas som annorlunda och underordnade genom antagandet om deras biologiska eller etniska/kulturella skillnader.³⁰

Det är hittills endast ett fåtal svenska historiska forskare som valt att använda rasifieringstermen. Men bland dem som gjort det återspeglas denna diskussion, och samma vägval har visat sig vara nödvändiga att göra. På Brunnströms avhandling är ett exempel på en bredare användning. Där beskrivs rasifiering som praktiker genom vilka en historisk aktör ”konstruerade sig själv och andra som tillhörande olika grupper baserade på etnicitet, ’ras’ och nation”. I Brunnströms begreppsanvändning finns också ett annat viktigt påpekande, nämligen att rasifieringsprocesser alltid i någon mån är dubbla. Om en historisk aktör rasifierar någon annan som exempelvis ”svart” skapas samtidigt möjligheter för aktören att rasifiera sig själv och sin egen grupp som något annat, exempelvis ”vit”. ”Vithet” är därmed en lika historiskt konstruerad kategori som någon annan.³¹

Historikern Helena Tolvhed har gett termen en snävare innebörd. I hennes avhandling om populärpressens rapportering om olympiska spel under efterkrigstiden syftar rasifiering på hur tidningarna skildrade svarta idrottares kroppar och

27 Robert Miles & Malcolm Brown, *Racism*, London 2003, s. 89.

28 Fredrik Thomasson, *Svarta S:t Barthélemy: Människooöden i en svensk koloni 1785–1847*, Stockholm 2022, s. 70–73.

29 Miles & Brown 2003, s. 102.

30 Diana Mulinari & Anders Neergaard, *Den nya svenska arbetarklassen: Rasifierade arbetares kamp inom facket*, Umeå 2004, s. 19.

31 Brunnström 2014, s. 47–48.

utseende. Det innebar inte nödvändigtvis att de tillskrevs negativa egenskaper, men de framställdes på ett stereotypt sätt som underströk hur annorlunda svarta människor var jämfört med vita.³²

I min egen avhandling gjorde jag samma val som Tolvhed, och valde att låta rasifieringstermen omfatta endast kategoriseringar som sker på grundval av föreställningar om utseendedrag (fenotypi) och biologiskt arv. Jag ville använda en definition som tillät mig att analysera den historiska förändringen från en social eller kulturell kategorisering av grupper (i mitt fall familjer som pekades ut som "tattare") till en kategorisering som grundades på föreställningar om "raser". En snävare rasifieringsterm gjorde det, argumenterade jag för, lättare att i detta fall urskilja förändringen än om jag hade använt termen för att beskriva både sociala, kulturella och "rasliga" kategoriseringar.³³

Avslutande diskussion

I en analys av den svenska kolonialmakten på S:t Barthélemy konstaterar religionshistorikern Rolf Sjöström att statsmakten aktivt upprätthöll slaveriet genom grymma kroppsstraff. Han anför också flera uttalanden från svenska ämbetsmän på ön, där "negrerna", som den svarta befolkningen kallades, jämfördes med apor och sades vara omöjliga att "civilisera". Ändå vill Sjöström inte riktigt gå så långt som att kalla något av detta för rasism. Det är, skriver han, vanskligt att "applicera aktuella normer och värderingar på det förflutna", och de mer systematiska idéerna om olika rasers olika egenskaper och värde befann sig "ännu

under framväxt" under den period då Sverige var delaktigt i slaveriet.³⁴

Sjöströms text är ett långtgående exempel, som visserligen är från 1999 och därmed inte riktigt representativ för den senaste forskningen, på en generell tendens i det svenska forskningsläget. I allmänhet har svenska historieforskare varit mycket försiktiga med att använda termen rasism, och när man gjort det har man oftast gett termen en mycket snäv definition. Dessa har mestadels varit idéhistoriskt inriktade och fokuserat på uttalade och mer eller mindre sammanhängande idéer om olika "raser", gärna förankrade i dåtidens vetenskap. Rasism har så gott som uteslutande förstått som en placering av föreställda grupper på en hierarkisk värdeskala på genetisk och biologisk grund.

Ytterligare en observation bör göras. Endast i ganska liten utsträckning har historieforskarnas definitioner hämtat inspiration från, eller tagit spjörn mot, den omfattande debatt och forskning om rasism som finns inom samhällsvetenskapen eller inom ämnen som (bland flera andra) sociologi och genusvetenskap. Här finns mycket som svenska historieforskare skulle kunna inspireras av – eller, vilket är minst lika viktigt, använda sina historiska undersökningar för att kritisera, nyanse-
ra och problematisera.

En annan observation är att frågan om varför rasismen har uppstått sällan har diskuterats av historiskt inriktade forskare. Det avspeglar förmodligen i någon mån en svensk historievetenskaplig kultur. Svenska historieforskare är generellt skickliga på att göra detaljanalyser av avgränsade ämnen, medan synteser och undersökningar över riktigt långa tidsperioder är mer sällsynta.

32 Helena Tolvhed, *Nationen på spel: Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Umeå 2008, s. 243, 247–248, 296, 300.

33 Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning: "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*, Lund 2015a, s. 40. För ytterligare en snäv version av termen, där den syftar på "kategoriseringsprocessen av ett visst socialt kollektiv med hjälp av fenotypiska drag, verkliga eller föreställda", se Luis Ajagán-Lester, *"De andra": Afrikaner i svenska pedagogiska texter 1768–1965*, Stockholm 2000, s. 194. En term som kan ses som synonym med "rasifiering" är "rasialisering". För ett exempel på användning av den termen, se Ylva Habel, "Den autentiska Joséphine Baker? Om problematiken kring medieringen av ras", *Mediernas kulturhistoria* (red. Jülich, Lundell & Snickars), Stockholm 2008.

34 Rolf Sjöström, "En nödvändig omständighet: Om svensk slavhandel i Karibien", *Svenska överord: En bok om gränslöshet och begränsningar* (red. Granqvist), Eslöv 1999, s. 50.

Mitt resonemang är kanske lite väl draget till sin spets. Det finns till exempel många diskussioner om antisemitismens bakgrund och orsaker. Men i debatten om rasismens uppkomst som ett mer överordnat fenomen på transnationell eller global-historisk nivå har svenska historieforskare sällan varit närvarande.

Ett av de mer ambitiösa försöken att diskutera frågan har gjorts av historikern Håkan Blomqvist, vars resonemang jag väljer att lyfta fram för att ge ett exempel på hur en orsaksförklaring kan se ut – fler kan tänkas, och just denna är inte nödvändigtvis den riktigaste. I Blomqvists framställning är rasismen inte primärt något som växte fram bland "folket", utan något som skapades uppifrån. Den måste relateras till fenomen som imperialism och kolonialism, alltså metoder för exploatering vars ideologi i viss mån utgjordes av rasismen. Rasismen uppstod därmed snarast som en effekt av eller till och med ett redskap för ekonomisk exploatering, men den formulerades som en sekulär ideologi eller uppsättning intellektuella begrepp från 1700-talet och framåt. Blomqvist hävdar också att rasismens framväxt måste förstås i relation till den sociala kategorin klass. En bakgrund till dess framväxt var (överhetens) strävan att legitimera sociala ojämlikheter genom att påstå att de berodde på biologiska skillnader, ett slags "klassrasism". Vid mitten av 1800-talet växte detta tankesystem till att omfatta befolkningen i hela världen, då västländerna utökade den ekonomiska exploateringen av koloniernas befolkningar.³⁵

35 Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, Stockholm 2006, s. 132–139.

Kapitel 3:

Antisemitism

Jag skrev tidigare att det är först under de senaste decennierna som den svenska historiskt inriktade forskningen alls har börjat föra teoretiska resonemang om termer som rasism, främlingsfientlighet och rasifiering. Samma observation kan göras när det gäller forskningen om antisemitism.

Forskningen om det svenska samhällets förhållningssätt till judiska befolkningsgrupper startade i och för sig för länge sedan. För nästan hundra år sedan gav historikern Hugo Valentin ut sin omfångsrika bok *Judarnas historia i Sverige* (1924). Den är delvis fortfarande användbar, och var ett standardverk fram tills ganska nyligen.³⁶ Men Valentins forskning var länge ett unikum, och först vid 1980-talets mitt började forskarsamhället intressera sig för ämnet i större utsträckning. En rad studier där begreppet antisemitism användes såg då dagens ljus. Det var dock inte förrän i slutet av 1990-talet som svenska historiker började föra teoretiska resonemang om vad de menade med

”antisemitism”. Sedan dess har en lång rad verk publicerats där detta diskuterats, och även om studier om antisemitism inte är ett institutionaliserat ämne i Sverige har flera forskare från olika discipliner ökat vår kunskap om den svenska antisemitismens historia kraftigt.³⁷

Den historiografiska utvecklingen går givetvis att sätta in i flera olika sammanhang, och endast ett par av dessa ska lyftas fram här. Valentins arbete tillkom i en situation då historievetenskapen var statspolitiskt inriktad och i hög grad sysslade med frågor om statens diplomati, utrikes- och handelspolitik. Att forska om etniska eller religiösa grupper var ovanligt. Först i och med 1980-talets intresse för kultur- och mentalitetshistoriska perspektiv ökade också intresset för judarnas och antisemitismens historia. Att intresset sedan växte ännu mer från och med 1990-talet bör kanske ses i ljuset av att viktiga delar av den svenska nationella självbilden då började ifrågasättas. Ett exempel var den bitvis infekterade debatten om

³⁶ Först nyligen har det publicerats verk med liknande syntetiserande ambitioner. Se Carl Henrik Carlsson, *Judarnas historia i Sverige*, Stockholm 2021.

³⁷ För en diskussion om antisemitismstudiers ställning i Sverige, se Karin Kvist Geverts, ”Antisemitism in Sweden: A Neglected Field of Research?”, *Antisemitism in the North: History and State of Research* (red. Adams & Hess), Berlin 2020, s.192–193, 201–203.

Sveriges agerande under andra världskriget. Vilken moralisk skuld hade Sverige till Förintelsen och förföljelserna mot judar, genom vårt agerande eller icke-agerande?

Begreppen antisemitism, antisemiter och judar

Eftersom begreppet antisemitism sällan gavs tydliga definitioner före 1990-talet är det vanskligt att uttala sig om hur forskare innan dess förstod begreppet. Men givetvis måste också de forskare som använde begreppet utan att definiera det ha haft en implicit förståelse för vad de menade, och i vissa fall går dessa implicita tolkningar att rekonstruera.

Termen "antisemitism" har ingen framträdande roll i Valentins banbrytande verk från 1924. Ändå handlar arbetet till stora delar om hätska försök att på politisk väg begränsa judars sociala, eko-

nomiska och politiska rättigheter. Den politiken beskriver Valentin betydligt oftare som "fientlig" mot judar. När han faktiskt nämner begreppet sker det i samband med händelser utomlands, som när han beskriver hur "antisemitismen [började] sprida sig som en löpeld över den europeiska kontinenten" under 1870-talet.³⁸ Det Valentin syftar på är de politiska rörelser med antisemitiska krav som formerades i delar av Central- och Västeuropa vid denna tid. Han förstod med andra ord antisemitism som ett politiskt projekt där krav om att begränsa judars rättigheter var ett överordnat och sammanhållande program.³⁹

Ett annat exempel på en relativt tidig studie där uttrycket "antisemitism" förekommer, men utan att definieras, är etnologen Sven B Eks bok *Nöden i Lund: En etnologisk stadsstudie*, ursprungligen publicerad 1971. Ek förefaller reservera termen för explicita, fientliga och programmatiska uttalanden om judar. Därmed ses den flora av fördomar,

³⁸ Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige*, Stockholm 1924, s. 443.

³⁹ I senare upplagor av boken använde han också termen, men främst för att beskriva trakasserier som riktades mot svenska judar under 1930-talet och nazistiska rörelser. Attacker som riktats mot judar tidigare betecknade han även nu som "judefientliga". Se Hugo Valentin, *Judarna i Sverige*, Stockholm 1964, kap. 18.

myter och negativa associationer som han visar att befolkningen i Lund vid 1900-talets början hyste mot stadens judiska befolkning inte som ett uttryck för antisemitism. Slutsatsen blir att "någon utbredd antisemitism" aldrig riktades mot stadens judar – trots att Eks material innehåller berättelser om att judarna lade stenar på sina gravar för att en gång kunna stena Kristus, och trots att en del av hans intervjupersoner berättar att de under sin ungdom använde uttryck som "judedjävlar" och ibland misshandlade judar.⁴⁰

Som nämnts ökade det historievetenskapliga intresset för antisemitismens historia vid 1980-talets mitt. I de studier som då publicerades förstods antisemitism i en betydligt bredare mening än hos Valentin och Ek. Flera forskare använde nu termen för att beskriva till exempel framställningar av judar i tidningsillustrationer eller för att analysera kulturpersonligheters uttalanden om judar.⁴¹ Implicit breddades därmed termen till att inte bara omfatta organiserade politiska kampanjer riktade mot judar, utan också kulturella och mediala representationer av judar. Vid samma tid går det att se ett ökat teoretiskt intresse för att diskutera antisemitismens orsaker. Ett exempel är Mattias Tydén studie *Svensk antisemitism 1880–1930*, där orsakerna söks bland "de mer generella mekanismer som skapar gruppfröföljelse" och "de allmänmänskliga mekanismer som leder till fördomar, diskriminering och förföljelse". Antisemitismen ses därmed som en variant av en mer generell "etnocentrism" som inte endast riktas mot judar men som historiskt har drabbat judar hårt, bland annat eftersom antisemitiska föreställningar tidigt

blev en del av "den kristna traditionen".⁴² Tydén tolkning är i detta tidiga arbete närmast socialpsykologisk, ett teoretiskt försök som dock inte skulle få många efterföljare.

Tvärtom har socialpsykologiska tolkningar senare fått kritik, inte minst av idéhistorikern Henrik Bachner, som hävdar att psykologiska mekanismer inte kan förklara varför just judar har utsatts för så stark fientlighet genom historien. Bachner har också kritiserat andra förklaringsmodeller som förekommer i internationell forskning. Socio-ekonomiska modeller kan exempelvis inte förklara varför antisemitiska föreställningar förekommer också i länder med ringa eller ingen judisk befolkning. Bachner har i stället argumenterat för att antisemitismen måste ses som ett kulturellt fenomen.⁴³ I den meningen är han representativ för den breda strömningen inom svensk historisk forskning från 1990-talets slut och framåt. De allra flesta forskare har nämligen hämtat sin inspiration från just kulturhistoriska eller till och med diskursanalytiska perspektiv, även om detta inte lett till någon konsensus om exakt hur termen antisemitism bör definieras.

En av de första svenska forskare som argumenterade för behovet av teoretiskt grundade definitioner av antisemitism var idéhistorikern Lena Berggren, som år 1997 skrev att det är svårt att undersöka "antisemitiska tankegångar" om man inte samtidigt diskuterar "vad antisemitism egentligen är".⁴⁴ Sedan dess har begreppsdiskussionerna ökat betydligt. I hög grad har forskarna då utgått från ett litet antal teoretiska inspirationskällor, som dock har tolkats och använts på delvis olika sätt.

40 Sven B Ek, *Nöden i Lund: En etnologisk stadsstudie*, Lund 1982, s. 171–175, 189–193.

41 Se exempelvis Anna Besserman, "Den lågkyrkliga väckelsens syn på judar och kristendom", *Judarna i det svenska samhället: Identitet, integration, etniska relationer* (red. Nyström), Lund 1991; Lena Johannesson, "'Schene rariteten': Antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1945–1860", *Judiskt liv i Norden* (red. Broberg, Runblom & Tydén), Uppsala 1988; Magnus Nyman, *Press mot friheten: Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*, Uppsala 1988; Michael F Metcalf, "Regulating Slaughter: Animal Protection and Antisemitism in Scandinavia, 1880–1941", *Patterns of Prejudice* nr 3 1989; Mattias Tydén, *Svensk antisemitism 1880–1930*, Uppsala 1986.

42 Tydén 1986, s. II, 16, 18.

43 Henrik Bachner, *Återkomsten: Antisemitism i Sverige efter 1945*, Stockholm 1999, s. 20, 23.

44 Lena Berggren, *Från bondeaktivism till rasmystik: Om Elov Erikssons antisemitiska skriftställarskap 1923–1941*, Umeå 1997, s. 14.

Det bör dock omedelbart understrykas att själva begreppet "antisemitism" inte är alldeles självklart att använda. En invändning mot begreppet är att det, vilket torde vara ganska okänt, myntades inom en antisemitisk politisk tradition. Termens upphovsman anges ofta vara den tyske antisemiten Wilhelm Marr, som lanserade den under 1870-talet i uttalat rasistiskt syfte. Han ansåg nämligen att det behövdes en ny term för att beteckna fientliga åtgärder inte som tidigare mot den judiska religionen utan mot judarna som folk eller "ras". En annan invändning är att det som vi vanligtvis menar med antisemitism är något helt annat än vad ordet etymologiskt betyder. Problemet ligger i suffixet "semitism". Som Berggren och Bachner har påpekat finns det i själva verket givetvis ingen "semitism". Det är därför språkligt tämligen meningslöst att säga att någon kan ge uttryck för "anti-semitism". Inom språkvetenskapen talar man visserligen om "semitiska språk", en beteckning som omfattar till exempel hebreiska, arabiska och arameiska. Men det är ju inte fientlighet mot dessa språk som någon syftar på när hen använder ordet "antisemitism".⁴⁵ Problem av detta slag uppstår ofta inom historieforskning och har inga givna lösningar. Vi kan förstås lansera ett nytt och mer exakt begrepp, men då riskerar vi att inte bli förstådda eftersom ett annat begrepp redan är etablerat.

När svenska forskare från 1990-talets slut har definierat antisemitism, en term som alltså har använts och i denna rapport också använts i brist på bättre alternativ, har de i mycket stor utsträckning utgått från den amerikanska historiesociologen Helen Fein. Feins definition är ursprungligen från år 1987 och användes, såvitt jag har kunnat se, i

Sverige för första gången av Lena Berggren och Henrik Bachner år 1999.⁴⁶ Antisemitism bör enligt Fein förstås som:

a persisting latent structure of hostile beliefs towards *Jews as a collectivity* manifested in *individuals* as attitudes, and in *culture* as myth, ideology, folklore, and imagery, and in *actions* – social or legal discrimination, political mobilization against the Jews, and/or collective or state violence – which results in and/or is designed to distance, displace, or destroy Jews as Jews.⁴⁷

Feins definition är, som historikern Lars M Andersson har påpekat, bred och inkluderande.⁴⁸ Den gör det möjligt att slippa välja mellan att definiera antisemitism antingen som fientliga föreställningar eller som politiska åtgärder riktade mot judar. Den rymmer båda företeelserna och ser dem som kopplade till varandra. Detta har flera forskare framhållit som särskilt positivt med definitionen. Den inkluderar kulturella och diskursiva stereotyper både på ett individuellt och samhälleligt plan, den är bred men samtidigt differentierande och slår fast att antisemitismen får olika effekter beroende på hur den tillämpas.⁴⁹ Förintelsen är ett uttryck för antisemitism, men det är också en skämtteckning där judar framställs på ett negativt sätt. Skillnaden mellan dessa båda företeelser är enligt Feins definition en fråga om olika uttryck (och intensitet), inte en artfråga. Sammanfattningsvis definierar Fein antisemitism brett och inkluderande och sätter fokus på diskurser och kulturella representationer lika mycket som på politiskt handlande. Hon betonar att föreställningarna om judar är fientliga och understryker att

45 Bachner 1999, s. 26; Berggren 1997, s. 14–15.

46 Bachner 1999, s. 28; Lena Berggren, *Nationell upplysning: Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*, Stockholm 1999, s. 47–48.

47 Helen Fein, "Dimensions of Antisemitism, Collective Accusations, and Actions", *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism* (red. Fein), Berlin 1987, s. 67.

48 Andersson 2000, s. 17–18.

49 Se till exempel Bachner 1999, s. 28–29; Berggren 1999, s. 47–48; Lena Berggren, *Blodets renhet: En historisk studie av svensk antisemitism*, Malmö 2014, s. 25.

antisemitismen är ett fenomen med lång historisk kontinuitet (utan att för den skull förneka att även antisemitiska föreställningar kan förändras).

Feins definition har i Sverige framför allt legat till grund för kulturhistoriska studier, i vissa fall även rent diskursanalytiska. Lars M Andersson har till exempel modifierat definitionen i en diskursteorietisk riktning och betonat att antisemitismen inte bara är en struktur av fientliga övertygelser, utan ett "sätt att ordna tillvaron, att skapa sammanhang, ett sätt att tänka som grundar sig på en kunskapsteoretisk och ontologisk uppdelning mellan 'kristet/västerländskt' och 'judiskt', senare mellan 'ariskt' och 'semitiskt'".⁵⁰

Andra forskare har argumenterat för att Feins redan breda definition behöver breddas ytterligare. De har då framför allt vänt sig mot att ett uttalande måste vara fientligt för att kunna klassas som antisemitiskt. Historikern Karin Kvist Geverts har argumenterat för att det viktiga egentligen inte är ett uttalandes intention så mycket som dess konsekvenser. Hon har därför valt att ge Feins definition ett viktigt tillägg: även positiva stereotyper om judar kan vara antisemitiska om de leder till negativa effekter för gruppen.⁵¹ Bachner har gjort ett liknande tillägg: det räcker med att ett uttalande förmedlar "stereotypa och mytologiska bilder" av judar med ursprung i en "historiskt rotad" antisemitisk tanketradition, oavsett intentionen bakom eller effekten av ett sådant uttalande.⁵²

Men breddningen av antisemitismbegreppet har också utsatts för kritik. Bachner har själv ställt frågan om en alltför inkluderande användning kan göra det svårt att se nyanser och skillnader, och påpekat att det kan vara problematiskt att

sammanföra exempelvis ett fördomsfullt uttalande med ett folkmord under den gemensamma beteckningen antisemitism.⁵³ Liknande frågor har ställts av historikern Håkan Blomqvist, som vänder sig emot tolkningar där alla sorters stereotyper ses som ett utslag av antisemitism. Det blir då, menar han, svårt att överhuvudtaget tänka sig ett historiskt källmaterial om judar som inte i någon form ger uttryck för stereotyper. Och bör sådana föreställningar verkligen räknas som antisemitism på samma sätt som till exempel politiska kampanjer som sker i syfte att beröva judar deras rättigheter?⁵⁴ Blomqvist sammanfattar sina invändningar på följande vis:

Om antisemitism inte längre kräver diskriminering, motvilja eller ens direkt nedvärdering av judar utan endast en plats i det breda mönstret av hierarkisk särskilnad riskerar begreppet att omsluta alla och därmed ingen. Även motstånd mot vad som för ett sekel sedan betraktades som antisemitism kommer i hög grad att innefattas av dagens vidare definition [...]. Om både anhängare och motståndare till antisemitism var "antisemiter" i den vidgade diskursiva betydelsen, vilken roll hade då deras strider och motsättningar när de genomkämpades?⁵⁵

Frågan har inget självklart svar, men utan tvekan sätter Blomqvist fingret på ett teoretiskt och metodiskt problem som har engagerat fler forskare. Historikern Henrik Rosengren har exempelvis ställt frågan om inte en alltför "diskursiv" användning av begreppet antisemitism riskerar att leda till att "nyanserna uteblir" och att föreställning-

⁵⁰ Andersson 2000, s. 18.

⁵¹ Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*, Uppsala 2008, s. 36.

⁵² Henrik Bachner, "Judefrågan": *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*, Stockholm 2009, s. 32.

⁵³ Bachner 1999, s. 27. Se även Andersson 2000, s. 17.

⁵⁴ Se till exempel Håkan Blomqvist, *Myten om judebolsjevismen: Antisemitism och kontrarevolution i svenska ögon*, Stockholm 2013, s. 19.

⁵⁵ Blomqvist 2006, s. 256.

arna om judar i det svenska samhället beskrivs som mer homogena än de verkligen var.⁵⁶ Både Rosengren och Blomqvist har dessutom lyft fram att svenska judiska intellektuella under 1900-talets första decennier själva ibland talade om judar som en "ras" med vissa särskilda egenskaper.⁵⁷ Är det rimligt att hävda att de då agerade antisemitiskt?

Ett sätt som har använts för att i någon mån komma runt dessa dilemman är att vid sidan av Feins definition, som försöker beskriva vad antisemitism är, också konstruera en skala av nivåer på vilka antisemitism kan manifesteras. Svenska forskare har då främst utgått från den brittiske historikern John C G Röhl. Tanken är att man med en sådan skala kan göra en tydlig åtskillnad mellan enskilda individers stereotypa uttalanden, mediala representationer, diskriminerande lagstiftning och massmord, men ändå koppla dessa och andra fenomen till den överordnade tankestrukturen antisemitism. Det blir därför också viktigt för forskare att tydligt ange vilka nivåer de undersöker, och betona att en undersökning av den kulturella föreställningsnivån inte nödvändigt säger något om hur antisemitism har manifesterats på andra nivåer, till exempel hur judar har bemötts av svenska myndigheter och så vidare.⁵⁸ Carl Henrik Carlssons studier är tydligt influerade av detta tänkesätt, och i sin avhandling från 2004 skiljer han mellan hela sju antisemitiska nivåer: vardags-antisemitism/diskurs, "informell diskriminering", politiska krav på diskriminering, genomförandet av dessa politiska krav, fysiskt våld/pogromer, "fördrivningsantisemitism" och slutligen "förintelseantisemitism".⁵⁹

Ett annat tillvägagångssätt har föreslagits av Rosengren, som med inspiration från den brittiske litteraturvetaren Bryan Cheyette velat lansera en ny term. "Antisemitism" bör då reserveras för uttalanden om judar som är negativt värderande eller där judar framställs som ett hot. När det gäller uttalanden som framställer judar som annorlunda än andra utan att för den skull tillskriva dem negativa egenskaper kan forskaren i stället använda termen "allosemitism".⁶⁰ Termen har fått ett visst genomslag och även använts av Blomqvist.⁶¹ Men den har också fått kritik. Bachner har invänt att suffixet "-semitism" förstärker det felaktiga antagandet att det finns en "semitism" att förhålla sig till, samt att "antisemitism" är en så pass etablerad term i samhällsdebatten att ytterligare termer bara riskerar att skapa förvirring.⁶²

En fråga som inställer sig vid alla försök att definiera termen antisemitism, oavsett om man utgår från Feins definition eller inte, är hur relationen ser ut mellan de båda företeelserna "antisemitism" och "antisemit". Vad krävs för att vi ska kunna peka ut en individ som "antisemit"? Är det rimligt att peka ut både den organiserade nazisten, som vill fördriva samtliga judar från Sverige, med en romanförfattare som på ett ställe i en bok tilldelar en judisk karaktär vissa stereotypa karaktärsdrag? Här hävdar exempelvis Bachner att "den antijudiska problematiken är alltför komplex och mångfasetterad för att låta sig fångas med hjälp av klassificeringar som antisemiter och icke-antisemiter".⁶³ Generellt har också svenska forskare valt att inte fokusera på frågor om huruvida enskilda historiska aktörer bör betecknas som antisemiter eller

56 Rosengren 2007, s. 58–60.

57 Håkan Blomqvist, *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg*, Stockholm 2001, s. 113; Blomqvist 2013, s. 19; Rosengren 2007, s. 60–61.

58 Röhl's skala har använts av till exempel Bachner 1999, s. 27; Kvist Geverts 2008, s. 35.

59 Carlsson 2004, s. 36–37.

60 Rosengren 2007, s. 61–62.

61 Blomqvist 2013, s. 21–25.

62 Bachner 2009, s. 333.

63 Bachner 1999, s. 45. Se även Bachner 2009, s. 34.

inte.⁶⁴ Det innebär inte att forskarna har förnekat att människor kan vara antisemiter, men i allmänhet har man inte sett det som en viktig analytisk uppgift att peka ut enskilda personer på detta sätt. I stället har det vetenskapliga sökarljuset inriktats på uttalanden, bilder, institutioner och praktiker, eller med Bachners ord ”mönster i tänkande och förhållningssätt”.⁶⁵

Avslutningsvis måste något sägas om de grupper som antisemitismen riktas mot, nämligen judar. Hur ska vi förstå och avgränsa denna grupp? Fein har betonat att när hon skriver om antisemitism mot judar syftar hon på ”people who are socially labeled as Jews as well as people who identify themselves as Jews, regardless of the basis of ascription”.⁶⁶ Det är ett viktigt påpekande, eftersom det innebär att studier av antisemitism inte endast bör analysera hur vissa föreställningar har riktats mot judar, utan dessutom hur själva kategorin ”judar” i ett visst samhälle har tolkats, definierats, avgränsats och tillskrivits ett meningsbärande innehåll. Det är detta som Andersson syftar på när han, med inspiration från Zygmunt Bauman, skriver att den antisemitiska diskursens viktigaste ”produkt” är ”den begreppslige juden”, det vill säga juden så som hen ”konstrueras och reproduceras i den antisemitiska diskursen”.⁶⁷ Frågan om vilka människor som pekas ut som ”judar” i en antisemitisk diskurs är därför inte nödvändigtvis samma fråga som vilka människor som själva identifierar sig som judar.

Senmedeltidens antisemitiska bilder och berättelser

En sak är slående när man betraktar den samlade historiska forskningen om antisemitism i Sverige. Den är till övervägande delen modernhistoriskt inriktad. Studierna har nästan uteslutande fokuserat på 1800- och 1900-talen, och i synnerhet på den första halvan av 1900-talet. Detta är kanske föga förvånande med tanke på att den europeiska antisemitismens allra värsta effekter manifesterade sig just vid denna tid, främst förstås genom nazismen och Förintelsen. Men det har också lett till en bekymmersam temporal slagsida inom forskningen, något som har kritiserats på senare år. Flera forskare har efterlyst studier som spårar antisemitismens rötter längre tillbaka i historien. Språkhistorikern Jonathan Adams har till och med beskrivit medeltiden och tidigmodern tid som ett nästan outforskat fält när det gäller antisemitiska föreställningar i Sverige.⁶⁸

Även om mycket återstår att göra finns det redan nu så pass många undersökningar att vi kan konstatera att antisemitiska bilder och berättelser har existerat i Sverige mycket långt tillbaka. Antisemitismens svenska historia börjar i själva verket redan under senmedeltiden, flera hundra år innan judar tilläts vistas permanent i Sverige. ”Den begreppslige juden” var med andra ord närvarande långt före de första verkliga judarna bosatt sig här. För det första finns det bilder av judar i kyrkoarkitektur och kyrkmålningar. Ett exempel är den så kallade ”judesuggan” i Uppsala domkyrka, som förmodligen kan dateras till början av 1300-talet. Den föreställer en sugga och fyra människogestalter med spetsiga hattar, en typisk medeltida visuell

64 Se till exempel Carlsson 2004, s. 45.

65 Bachner 2009, s. 34.

66 Fein 1987, s. 67.

67 Andersson 2000, s. 25–26.

68 Jonathan Adams, ”’Untilled Field’ or ’Barren Terrain’? Researching the Portrayal of Jews in Medieval Denmark and Sweden”, *Antisemitism in the North: History and State of Research* (red. Adams & Hess), Berlin 2020, s. 22–23, 29, 34, 39–40.

kod för att markera att en person ska tolkas som en jude. Två av gestalterna diar suggans spenar. Motivet, som anspelar på grisars orenlighet, är unikt i Sverige men inte i en nordeuropeisk kontext. Man vet inte exakt hur det uppkommit, men det började dyka upp i nordtyska kyrkor och katedraler under 1200-talet. Hur motivet kom till Uppsala är inte känt, men en teori är att skulpturen kan ha utförts av en tysk hantverkare.⁶⁹ Fler exempel på antisemitiska bilder finns i de väggmålningar som prydde medeltidens kyrkor och som bara i undantagsfall har bevarats till vår egen tid. I några uppländska kyrkor har målaren Albertus Pictor skildrat hur Jesus förvandlar judar till grisar, och i skånska Hästveda (som visserligen inte blev svenskt förrän under 1600-talet) finns en målning på en man som urinerar med sin omskur-na penis i en ”iuda hat”, alltså en ”judehatt”.⁷⁰

För det andra finns det enligt Adams flera anti-semitiska inslag i senmedeltidens religiösa texter, bland annat i den heliga Birgittas uppenbarelser och i kyrkliga predikosamlingar. Vissa av de stereotyper som finns där känner vi igen också från senare tiders antisemitism, där judar framställs som giriga, fula och fanatiska. En predikosamling innehåller till exempel berättelsen om pojken i ugnen: en judisk pojke går tillsammans med en kristen för att ta nattvarden. Hans far blir rasande och slänger in pojken i en brinnande ugn, men jungfru Maria skyddar honom mot hettan. Berättelsen slutar med att judarna på orten omvänder sig till kristendomen, släpper ut pojken ur ugnen och slänger in fadern i stället.⁷¹

Vägen till toleransediktet

Under 1500- och 1600-talen utvecklades Sverige till en stat med stark centralmakt präglad av kristen fundamentalism. Enhet i religionen var ett överordnat politiskt mål, och statsmakten arbetade hårt för att alla landets undersåtar skulle vara kristna protestanter. Det förekom redan under denna tid att judiska familjer invandrade till Sverige, men i princip var förutsättningen för deras närvaro i landet att de lät döpa sig i Svenska kyrkan och därmed konverterade till luthersk kristendom. Åtminstone 25 sådana dop är kända i Stockholm under perioden 1681–1775.⁷² Därefter betraktades de i myndigheternas ögon som vilka svenska lutherska undersåtar som helst. Makthavarna såg judar som en religiös grupp, inte som en kulturell och än mindre ”raslig” grupp. I samma ögonblick en judisk person konverterade till kristendomen upphörde hen också att vara jude, åtminstone i myndigheternas ögon. Hur befolkningen i stort uppfattade de judiska konvertiterna vet vi mindre om. Inte förrän vid 1700-talets slut blev det möjligt för judar att, på vissa villkor och under vissa omständigheter, leva i Sverige utan att omvända sig. Det möjliggjordes genom en serie reformer under 1770- och 1780-talen, där det viktigaste var det så kallade toleransediktet år 1781. Icke-lutherska trosbekännare gavs därigenom en villkorad rätt att leva i Sverige utan att ge upp sin religion.

Vad föranledde detta, för den lutherska enhetsstaten mycket omvälvande, beslut? De forskare som grävt djupast i frågan är Hugo Valentin och Carl Henrik Carlsson, och jag utgår i detta avsnitt från deras slutsatser. De visar två saker tydligt. För det första att reformerna var ett kungligt projekt som målmedvetet drevs fram av Gustav

69 Anders Andrén, ”The ‘Judensau’ in Uppsala”, *Myth, Magic and Memory in Early Scandinavian Narrative Culture* (red. Glauser & Hermann), Turnhout 2021, s. 353, 358, 361–363, 368.

70 Adams 2020, s. 28, 36; Andrén 2021, s. 351–353.

71 Adams 2020, s. 34.

72 Carlsson 2021, s. 24–27.

III själv och vissa andra ämbetsmän i den högsta statsförvaltningen.⁷³ För det andra att motiven för deras agerande var allt annat än altruistiska och definitivt inte grundade på några moderna föreställningar om mänskliga rättigheter och endast till ringa del på upplysningstidens idéer om religiös tolerans. Den viktigaste drivkraften var ekonomisk. Judar sågs som en grupp som kunde starta fabriker och manufakturer, tillföra specialistkompetens inom vissa hantverk, samt genom penningutlåning och valutahandel vitalisera den svenska finansmarknaden. På så sätt skulle ekonomin moderniseras och statens skatteintäkter ökas.⁷⁴ Redan här möter oss en föreställning som sedan dess spelat en stor roll i svensk antisemitism, nämligen uppfattningen att judar är en grupp som ägnar sig åt finansiella transaktioner och har en särskild fallenhet för ekonomiskt vinstdrivande verksamheter. Stereotypen har ofta använts som ett argument mot judars rättigheter, men under 1770-talet användes den alltså snarare som ett argument för judars rätt att vistas i Sverige.

Kungen och hans närmaste rådgivare gick till väga steg för steg, först genom att utfärda särskilda undantagsbestämmelser och utdela privilegier. År 1775 lät kungen anlägga de tre nya köpingarna Heinola, Tammerfors och Kuopio i den östra rikshalvan och gav judar rätt att utöva sin religion i dessa tre samhällen. Samtidigt gavs Marstrand status som "frihamn", och även där fick judar möjlighet att slå sig ned och utöva sin religion. Besluten ledde aldrig till någon större judisk invandring men visade i vilken riktning kungen önskade gå. Av långt större betydelse blev invandringen av så kallade kungliga skyddsjudar till Stockholm. Den förste som tilldelades denna status var den tyske stensnidaren Aron Isak, som

år 1775 fick kungens tillstånd att bedriva pitschaftstickning (sigillgravyr) i huvudstaden, utöva sin religion i hemmets avskildhet och dessutom ta med sig så många andra judar som krävdes för upprätthållandet av judiska religiösa ceremonier. Fler "skyddsjudar" kom snart, men inte något större antal. Inte heller innebar det en generell rätt till invandring. Varje tillstånd var ett individuellt privilegium som endast gällde under monarkens regeringstid.⁷⁵

Skyddsjudarnas ankomst skedde inte utan debatt. Tvärtom fanns en växande tidnings-offentlighet där judar framställdes negativt. Idéhistorikern Magnus Nyman har visat att Stockholmstidningarna under 1770- och 1780-talen återkommande skrev om utländska judar som begått någon form av brott. Det underförstådda budskap som förmedlades var att det fanns risk för liknande brottslighet om judisk invandring till Sverige tilläts. I insändare och debattartiklar varnade dessutom vissa skribenter för att judarna snart skulle ta kontroll över Sveriges ekonomi, och att de aldrig skulle kunna bli en del av den svenska nationen. Judar, sades det, var endast lojala mot andra judar. Däremot framställdes den judiska migrationen inte direkt som ett religiöst hot; att någon kristen skulle lockas av att övergå till judendomen verkar inte ha setts som tänkbart.⁷⁶

Åren 1778–79 samlades riksdagen för att bland annat ta ställning till ett kungligt förslag om "religionsfrihet". Ordet ska här inte missförstås som rätten att fritt välja religion, utan rätten för icke-lutherska trosbekännare att utöva sin religion i Sverige under särskilt kontrollerade former. Det fanns då alltså sedan några år ett mindre antal judar bosatta i Sverige, liksom en offentlig debatt om gruppen. Nu gällde frågan om denna

⁷³ Carlsson 2021, s. 35.

⁷⁴ Valentin 1924, s. 137, 146, 165.

⁷⁵ Valentin 1924, s. 152–153, 161–167.

⁷⁶ Nyman 1988, s. 116–117, 120, 124–126, 131–137, 140, 148, 159.

bosättning skulle permanentas och ges en mer institutionaliserad form. I debatten vid denna tid går det att se enstaka exempel på att judar sågs som en grupp med vissa avvikande biologiska egenskaper. Kungens finansminister Josias Carl Cederhielm beskrev till exempel ”judens fysionomi” som olik ”allt annat människosläkte”, och Kommerskollegium skrev om judarna som en grupp ”som naturen tycktes hava danat till handel”. Men sådana biologistiska föreställningar, som i det senare fallet snarast gavs en positiv laddning, spelade nästan ingen roll i riksdagsdebatten. Här anfördes i stället ekonomiska skäl som argument för en judisk bosättning, och det är knappast någon slump att den person som väckte förslaget i riksdagen, österbottningen Anders Chydenius, också var en varm anhängare av ökad näringsfrihet. Motståndet formerade sig främst i prästeståndet, som upprört motsatte sig ökad religionsfrihet, inte minst av rädsla för ökad katolsk mission. Borgarståndet, som snart skulle bli det stånd som kraftigast motarbetade svenska judars rättigheter, var delat och röstade för förslaget endast efter en debatt där flera stereotypa uppfattningar om judarnas farlighet fördes fram. En av dessa kom till slut att bli en av den svenska antisemitismens mest seglivade föreställningar. Det gällde myten om judarnas internationella konspiration. Judarna, hävdades det inom borgarståndet, hade kontor över hela världen där de samlade sina rikedomar. Deras lojalitet skulle aldrig riktas mot Sverige, utan endast mot andra judar, och deras drivkraft var att berika sig själva på bekostnad av det land där de tilläts bo.⁷⁷

Trots debatten biföll riksdagen till sist förslaget. I januari 1781 utfärdade kungen det så kallade toleransediktet, som innebar rätt för främmande trosbekännare att utöva sin religion på svensk mark. Men hur den judiska bosättningen mer konkret skulle regleras bestämdes inte i ediktet. Det

lämnades till Kommerskollegium att bestämma. Resultatet blev en stadga som kom att begränsa svenska judars tillvaro under flera decennier.

Judereglementet

Det fanns många förslag om vilka regler som skulle gälla. Bland annat hade Stockholms borgerskap dryftat tanken att de svenska judarna efter medeltida europeiskt mönster skulle förses med särskilda igenkänningstecken. När reglerna väl utfärdades den 27 maj 1782 var de emellertid främst influerade av liknande regler i andra delar av Nordeuropa, särskilt i Preussen.⁷⁸ Stadgan hade titeln ”Kungl. Kommerskollegii reglemente för de av judiska nationen, som vilja hit i riket inflytta och sig här nedsätta” men har framför allt blivit känt som ”judereglementet”.

I vissa avseenden innebar reglerna att judar gavs samma rättigheter som andra svenska undersåtar. Förslaget om särskilda igenkänningstecken fanns inte med, det skapades inga särskilda gator eller kvarter för judar och de gavs samma rätt till skydd mot brott som andra. Men samtidigt innebar reglementet en omfattande särlagstiftning där judar uteslöddes från en lång rad samhällsfunktioner. Om man lägger samman de negativa särbestämmelser som stadgades både i judereglementet och i toleransediktet, som ju omfattade alla som inte var lutherska kristna, framträder en bild av en omfattande diskriminering.

I likhet med andra som inte var medlemmar av statskyrkan fick judar inte inneha några statliga ämbeten. De fick inte driva offentliga skolor och hade varken rösträtt eller var valbara till riksdagen. De förutsattes utöva sin religion avskilt och i stillhet, det vill säga utan att den syntes eller hördes för andra. Judereglementet stadgade dessutom

⁷⁷ Valentin 1924, s. 146, 170–174.

⁷⁸ Valentin 1924, s. 177, 193.

att varje jude som ville bosätta sig i Sverige var tvungen att ha med sig minst 2 000 riksdaler, som ett bevis på att han – för det var manliga hushållsföreståndare som statsmakten vände sig till – hade tillräckliga ekonomiska resurser för att kunna starta de företag som statsmakten önskade sig. Han fick däremot inte utöva något hantverk som inkräktade på de etablerade skrånas verksamhetsområden. Han kunde inte heller vinna burskap och var med andra ord exkluderad från medlemskap i borgarståndet. Det var förbjudet för judar att bedriva handel och hantverk på landsbygden, de fick bara bevista marknader i sin egen stad, och de fick inte sälja läkemedel. Dessutom var judar skyldiga att underhålla sina egna fattiga. Judar fick inte gifta sig med andra än judar, och inte ha icke-judar i sin tjänst. I rättegångar fick de inte svära vittneseden. Men den kanske allra största begränsningen var reglerna om bosättningsort. Förutom i frihamnen Marstrand skulle judar endast få bo i Stockholm, Göteborg och Norrköping.⁷⁹

I och med judereglementet hade de judiska invandrarnas rätt att vistas i Sverige blivit formellt erkänd, även om denna rätt var starkt villkorad. Detta ledde dock inte till att frågan om judars rättigheter blev mindre politiskt laddad. Tvärtom, från reglementets införande och fram till dess avskaffande 1838 skulle det stå i centrum för en het debatt som framför allt drevs på av aktörer som ville inskränka judarnas rättigheter ytterligare eller till och med helt utvisa dem från Sverige. Valentin framhåller städernas borgerskap som den viktigaste aktören i dessa politiska försök, och menar att borgarna uppfattade den judiska invandringen som ett hot mot sina egna ekonomiska och sociala rättigheter, i förlängningen mot skråprivilegierna och sin egen status som stånd.⁸⁰

Exemplen på borgerskapets negativa inställning

till judarna är många. Tidigt efter judereglementets införande blev Karlskrona ytterligare en stad där viss judisk bosättning tilläts, då juden Fabian Philip fick tillstånd att slå sig ned där och bedriva segeldukstillverkning åt flottan. Tillståndet väckte omedelbart protester från stadens borgare, som menade att Philips närvaro innebar ett konkurrenshot mot deras eget hantverk. Under flera decennier fortsatte de sin kamp för att få ut judarna. Ännu 1809 agerade Karlskronas riksdagsman för ett förbud mot judisk bosättning i staden, och även han spelade nu på myten om den internationella judiska konspirationen. Det var, menade han, farligt att i en så militärt betydelsefull stad som Karlskrona tolerera närvaro av ett folk som var spritt över hela jorden, och som dessutom genom hebreiskan kunde kommunicera med varandra på ett eget språk.⁸¹

En kulmen i debatten nåddes 1815, under den ekonomiska kris som drabbade Sverige i samband med Napoleonkrigen. Nu restes krav på begränsningar av judars rättigheter både i riksdagen, pressen och pamfletter. Argumenten utgör något av en provkarta på stereotyper som sedan dök upp i den svenska antisemitismens historia under lång tid. Judar sysslade, påstods det, inte med hederliga affärer utan deras vinster kom från ohederlighet och lurendrejeri. Den ekonomiska krisen var till stor del judarnas fel på grund av deras samvetslösa finansspekulation. Om inget gjordes skulle judar snart ta över stora delar av den svenska handeln och ekonomin. Då skulle Sverige komma att kontrolleras av den internationella judendomen, som inte hade något fosterland och aldrig skulle kunna assimileras av den svenska nationen. ”Judar äro judar och blifva i efvighet judar”, som en pamflettförfattare uttryckte det. Dessutom förekom religiösa argument som ytterst gick tillbaka på

79 Carlsson 2021, s. 36–40; Valentin 1924, s. 188–193. Förbudet mot att ha icke-judar som tjänstefolk luckrades dock upp år 1792.

80 Valentin 1924, s. 162.

81 Valentin 1924, s. 227–228, 233.

medeltida föregångare: judarna korsfäste Kristus och var därmed kristendomens fiender.⁸² 1810- och 1820-talen var en tid av hårdnande antisemitism, och de relativt många konversioner till kristendomen som ägde rum bland Stockholms judar vid samma tid har satts i samband med detta. Kanske valde många att konvertera för att slippa trakasserier och anklagelser under det antisemitiska trycket.⁸³

Judereglementet var i funktion fram till år 1838. När det avskaffades skedde det inte därför att den allmänna opinionen svängt och blivit mer vänligt inställd till judar, utan därför att myndigheterna beviljat så många individuella dispenser från bestämmelserna (enskilda judar hade beviljats medborgarskap och på så sätt sluppit reglementets bestämmelser, vissa judiska hantverkare hade utsetts till mästare trots att det egentligen var förbjudet) att politikens praxis och reglementets formella bestämmelser alltmer skiljt sig åt. Avskaffandet mötte en våg av protester, framför allt från städernas borgerskap. Situationen blev än mer infekterad eftersom själva formen för avskaffandet fick frågan om judereglementets existens att kollidera med andra politiskt brännbara frågor vid samma tid. Reglementet avskaffades nämligen genom ett kungligt regeringsbeslut den 30 juni. Detta upprörde inte bara de politiska grupper som i allmänhet var negativa till judar, utan också den liberala opposition som var motståndare till att regeringen fattade viktiga beslut utan riksdagens inblandning. Med *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* som viktigaste undantag kom därför tidningar som i allmänhet intog liberala ståndpunkter att sprida ganska kraftiga antisemitiska föreställningar i samband med judereglementets avskaffande.⁸⁴

Åter välldes stereotypa anklagelser fram mot den lilla svensk-judiska befolkningen, som vid denna tid bestod av cirka 900 personer. Här påstods judarna vara en del av en internationell konspiration, ett förbund av ockrare och utsugare som skaffade sig allt större ekonomisk makt i de länder där de tilläts bo. Och riskerade inte judereglementets avskaffande att leda till judisk massinvandring? Regeringens agerande kritiserades hårt i pressen, och år 1839 lämnade städernas borgerskap in en petition med 1400 underskrifter i protest mot reglementets avskaffande. Opinionsstormen kunde faktiskt mycket väl ha lett till att reglementet återinfördes. Riksdagen 1840–41 fattade ett principbeslut i den riktningen, men regeringen begravnade ärendet i utredningar och det ledde i slutändan ingenvart.⁸⁵

Avskaffandet av judereglementet var en viktig reform, men det innebar inte att svenska judar fick samma politiska och juridiska rättigheter som andra. Vad det framför allt betydde var att restriktionerna för judars ekonomiska verksamheter avsevärt lättades. Men judar fick fortfarande inte köpa fast egendom på landet utan särskilt kungligt tillstånd, de måste fortfarande försörja sina egna fattiga och bosättningsrestriktionerna fanns kvar. Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona var också i fortsättningen de enda städer där den svensk-judiska befolkningen skulle få vistas.⁸⁶

82 Valentin 1924, s. 286–303, 314–316.

83 Per Hammarström, "Judiska konvertiter till kristendomen i Stockholm 1775–1870", *Historisk tidskrift* 140:1 2020, s. 47, 52, 62.

84 Jens Carlesson Magalhães, "Boundaries of the Nation: 'The Jew' in the Swedish Press, ca 1810–1840", *Scandinavian Journal of History* 48:4 2023; Valentin 1924, s. 280–281, 336–341, 361, 364, 369, 374.

85 Valentin 1924, s. 367, 373–382, 385. Endast adelsståndet röstade nej till förslaget om att begära reglementets återinförande.

86 Valentin 1924, s. 361, 372.

Antisemitiska skillingtryck

Hittills har vi följt debatten om judarnas närvaro och rättigheter på en hög politisk nivå och fokuserat på debatter i riksdagen och i tidningsofentligheten. Visserligen läste många människor ur arbetar- och tjänstefolksklassen tidningar och pamfletter också vid 1800-talets början, men på riksdagarna hade de definitivt ingen talan. Det är därför intressant att forskningen på senare år har börjat uppmärksamma hur judar framställdes i 1800-talets stora folkliga massmedium, de så kallade skillingtrycken. Därmed avses de små och billiga tryck som såldes på marknader och av kringresande försäljare och kunde innehålla allt från sångtexter och dikter till berättelser och predikningar.

Historikern Cordelia Hess har kartlagt skillingtryck som genre i ett imponerande nyutkommet arbete. Hon visar att det gavs ut en rad skillingtryck med berättelser, bilder och budskap om judar under 1800-talet, främst under seklets två första tredjedelar. Hennes slutsats om dessa texter består av två delar. För det första att de antisemitiska skrifterna i mycket hög grad byggde på äldre antisemitiska stereotyper och ofta även på äldre texter, så gamla att de i vissa fall kan spåras tillbaka till senmedeltiden. 1800-talets antisemitism, åtminstone den som riktades till den breda befolkningen med skillingtrycken som medium, präglades därmed av en stark historisk kontinuitet bakåt i tiden snarare än av skarpa förändringar.⁸⁷ För det andra att skillingtrycken på ett ofta komplext sätt blandade en religiöst grundad antisemitism med rasföreställningar, där judar gavs vissa utseendedrag och framställdes som omöjliga att förändra. Inte heller här går det alltså att tala om ett tydligt brott mellan en äldre,

religionsbaserad antisemitism och en rasbaserad ”modern” antisemitism. En anonym pamflett med titeln *Om judarnas företrädare, valde och lycka* från 1815 kan exemplifiera de tidiga rasidéerna. I skriften beskrevs judarna som en stat i staten som levde på sin värdnations gästfrihet, något som kopplades till judarnas ”natur” som aldrig skulle ändras: ”Juden förblifver jude”.⁸⁸

Vissa antisemitiska skillingtryck gavs ut i en lång rad upplagor. Framför allt gäller detta den så kallade Ahasveruskompilationen, som kan spåras tillbaka till medeltida förebilder och gavs ut hela 24 gånger under 1800-talet. Benämningen avser ett tryck som innehöll tre olika berättelser där den första handlar om den judiske skomakaren Ahasverus, som nekade Jesus vila på vägen till korsfästelsen och därför blev dömd att för evigt vandra runt i världen utan att finna ro. De olika utgåvorna försågs ibland med illustrationer på titelbladet, och där fanns en del av de visuella antisemitiska koder som förekom också senare och som diskuteras längre fram i kapitlet. Den avbildade judiske skomakaren försågs till exempel med stor näsa och tjocka läppar.⁸⁹

Kollektivt våld mot judar

I samband med judereglementets avskaffande och under ett par decennier framåt förekom det också en annan och mer handlingsinriktad typ av antisemitism än vad som kom till uttryck i riksdagsdebatter och berättelser i skillingtryck. Åren 1838–52 förekom det vid åtminstone tre tillfällen att folkmassor i Stockholm utövade kollektivt våld mot stadens judar och judiska familjers bostäder. Frågan om exakt hur våldet ska tolkas är omdiskuterad och källmaterialet som kan kasta ljus över

87 Cordelia Hess, *The Medieval Archive of Antisemitism in Nineteenth-Century Sweden*, Boston 2022, s. 10–12, 133–134.

88 Hess 2022, s. 73–74.

89 Hess 2022, s. 43–50, 60, 138.

händelserna är svårtolkat. Här finns utrymme för mer forskning, men vissa omständigheter är väl belagda också i nuläget.⁹⁰

Det började i samband med de sammanstötningar mellan folkmassor och ordningsmakt som har gått till historien som ”Crusenstolpesommaren” 1838 i Stockholm. Uttrycket syftar på författaren och debattören Magnus Jacob Crusenstolpe, som vid denna tid dömdes till straffarbete för att ha kritiserat kungen. När Crusenstolpe i augusti fördes i väg för att avtjäna sitt straff på Vaxholms fästning samlades stora skaror för att protestera mot vad de betraktade som regeringens rättsövergrepp och försök att motarbeta tryckfriheten. Detta hade visserligen ingenting med antisemitism att göra, men som nämnts tidigare betraktades regeringens avskaffande av judereglementet vid samma tid också som ett maktfullkomligt angrepp på folkstyrets principer. På så sätt går det att contextualisera protesternas gradvis ändrade karaktär under sensommaren. Från att inledningsvis ha riktats mot regeringen och domen mot Crusenstolpe skedde den 27 och 28 augusti även attacker mot vissa judar i Stockholm. Så ska fönstren i judiska familjers fastigheter på Stora Nygatan och Västerlånggatan ha krossats och enligt Valentin ska folkmassan också uttryckligen ha uttryckt sitt missnöje med judereglementets avskaffande.⁹¹ Antisemitismens roll under händelserna 1838 har därefter betonats även av andra forskare, men det är ännu inte klarlagt exakt vilken roll antisemitismen spelade i förhållande till andra politiska krav.⁹² Det finns därför skäl att betona det osäkra i kunskapsläget

och understryka behovet av mer forskning.

Det råder till exempel viss oklarhet om när attackerna faktiskt ägde rum. Valentin uppger datumen 27 och 28 augusti, men i andra äldre framställningar förläggs händelserna till den 29.⁹³ Historikern Mats Berglund, som mest systematiskt har studerat sammarens våldsamheter, nämner överhuvudtaget inga attacker mot judars fastigheter i augusti. Däremot beskriver han en ”serie antisemitiska aktioner” som ska ha ägt rum den 10 september, då fönster slogs in i några fastigheter som ägdes av judiska familjer. Deltagarantalet i dessa aktioner var dock betydligt lägre än i de folkmassor som en vecka tidigare hade angripit ett antal Stockholmsbordeller.⁹⁴ Även statssekreteraren Skogman, som varit regeringens ansvarige i processen med att avskaffa judereglementet, fick sina fönster inslagna.⁹⁵

Tio år senare, 1848, verkar det antisemitiska våldet ha blossat upp på nytt. Även denna gång skedde det i samband med politiska protester som egentligen handlade om andra saker. Den franska februarirevolutionens svallvågor nådde i mars Sverige, och under rop om republik och utökad rösträtt sköts flera personer ihjäl av militären under gatustrider i Stockholm. I samband med oroligheterna krossades också fönster hos en del judiska Stockholmsfamiljer. Valentin hävdar, med tidningsrapporter som källmaterial, att någon i folkmassan ska ha yttrat att ”vi vilja slå ihjäl judarne” och att folkmassan kritiserade den konservativa politikern August von Hartmansdorff för att ”vilja hjälpa judarne att förtrycka oss kristna och föra alla penningar ur landet”.⁹⁶ Inga sådana

90 Med ”kollektivt våld” avses någorlunda samordnade attacker mot judar som kollektiv. För uppgifter om attacker mot enskilda judar, se Ek 1982, s. 189–192.

91 Valentin 1924, s. 363–364.

92 Se exempelvis Andersson 2000, s. 175; Carlsson 2004, s. 28; Mattias Tydén, ”Antisemitism i Sverige 1880–1930”, *Judiskt liv i Norden* (red. Broberg, Runblom & Tydén), Uppsala 1988, s. 260.

93 Ture Nerman, *Crusenstolpes kravaller: Historiskt reportage från Stockholm sommaren 1838*, Stockholm 1938, s. 276–278.

94 Mats Berglund, *Massans röst: Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Stockholm 2009, s. 332–333; Nerman 1938, s. 288.

95 Carlsson 2021, s. 84.

96 Valentin 1924, s. 398–399.

yttranden nämns dock av Mats Berglund, som också studerat årets oroligheter i huvudstaden. Berglund förhåller sig dessutom skeptisk mot beteckningen av fönsterkrossningen som antisemitisk. Han menar att det inte är lätt att avgöra exakt vad som låg bakom exempelvis fönsterkrossningen i den judiske köpmannen Benjamin Lejas butik på Norrmalm och plundringen av den judiske konditorn Davidssons bageri. Angreps de på grund av att de var kända som judar, eller därför att de i likhet med många andra, som också fick sina fönster krossade vid samma tillfälle, sågs som representanter för överklassen?⁹⁷ Händelseförloppet är med andra ord fortfarande inte helt klarlagt. Det råder ingen konsensus om hur attackerna ska tolkas, och det finns utrymme för fler och mer djupgående studier.

År 1852 ägde fönsterkrossning rum igen, men inte heller denna gång har forskningen utrett exakt vad som skedde. Nu var det fönster i Stockholms synagoga som slogs in, och det är onekligen en attack som knappast kan tolkas som annat än antisemitisk. Men exakt vad som föranledde fönsterkrossningen har ännu inte utretts.⁹⁸

”Emancipationsprocessen”

Det parlamentariska motståndet mot utökade rättigheter för judar bröts vid 1840-talets början. Eller kanske är det mer korrekt att säga att det genomgick två förändringar. För det första minskade angreppen mot de judiska familjer som redan befann sig i Sverige. I stället var det ny judisk invandring som kom att utmålats som ett hot. För det andra började borgarståndet, som fram tills nu varit hätska i sitt motstånd mot de svenska ju-

darna, att bli mer positivt till utökade rättigheter. Från och med nu var det inom prästeståndet som det skarpaste motståndet mot ”emancipationen”, alltså avskaffandet av särslagstiftningen för judar, stod att finna. Varför denna omsvängning inom borgarståndet ägde rum har inte blivit helt utrett. Valentin argumenterar för att det hade att göra med en social förändring inom ståndet, där ”hantverkarnas och småhandlarnas” synpunkter ersattes av ”storborgarnas och den borgerliga intelligensens [sic!]” uppfattningar.⁹⁹ Någon egentlig undersökning av frågan genomförde han dock inte, och hans tämligen schematiska hypotes bör nog endast betraktas som en av flera möjliga.

Det tog ungefär trettio år innan den politiska emancipationsprocessen var genomförd, och det år som brukar anges i forskningen är 1870. Då hade riksdagen under ett par decenniers tid genom stegvisa reformer luckrat upp särslagstiftningen. Judiska medborgare hade gradvis beviljats rösträtt i kommunala val och riksdagsval på samma villkor som andra medborgare, fått rätt att vittna och att gifta sig med icke-judar, fått rätt att inneha de flesta statliga ämbeten och inte minst fått rätt att bosätta sig var som helst i landet. Efter 1870 återstod i stort sett endast de restriktioner som gällde för alla som inte var medlemmar i den lutherska statskyrkan, framför allt förbudet mot att bli statsråd. För judar tillkom dessutom plikten att försörja sina egna fattiga, och först 1899 fick svenska judar rätt till fattigvårdsunderstöd på samma villkor som andra.¹⁰⁰

Påståendet att emancipationsprocessen var avslutad vid 1870-talets början har inte stått oemotsagt. Den viktigaste invändningen har rests av Carl Henrik Carlsson, som har lyft fram att de rättigheter som tilldelades judar under 1800-talet

⁹⁷ Berglund 2009, s. 359–360.

⁹⁸ Valentin 1924, s. 399.

⁹⁹ Valentin 1924, s. 396, 399–400.

¹⁰⁰ Valentin 1924, s. 413, 421–422, 425–441, 446–450.

endast gällde de judar som var svenska medborgare. De judiska familjer som befunnit sig i Sverige sedan decennierna runt sekelskiftet 1800, och som var folkbokförda i judiska eller med dåtidens administrativa terminologi ”mosaiska” församlingar, var nu alla svenska medborgare. Men vid samma tid skedde också en ganska omfattande migration till Sverige, där judar från Östeuropa och det ryska imperiet kom till Sverige. Dessa judar, som sammanlagt utgjorde cirka 3 000 – 4 000 personer och anlände till Sverige från 1860-talet och fram till 1900-talets början, var inte svenska medborgare och omfattades därmed inte av de rättigheter som ”emancipationsprocessen” medförde. Carlsson hävdar därför att det är missvisande att säga att emancipationsprocessen var avslutad cirka 1870. För migranterna från öst hade den bara börjat.¹⁰¹

Migranterna från öst

Migranterna anlände till Sverige under den så kallade passfrihetens tid. Invandringen var alltså i princip fri, även om myndigheterna i efterhand kunde utvisa personer som begick brott eller inte kunde försörja sig själva. Migranternas kamp för att bli likvärdiga medlemmar i samhället, och få laglig rätt att bedriva den gårdfarihandel som många initialt försörjde sig genom, handlade alltså inte om att få komma in i landet utan om att tilldelas medborgarskap. Under åren 1860–1920 ansökte sammanlagt runt 11 000 personer hos regeringen om att få bli svenska medborgare. Carlsson konstaterar i sin avhandling att cirka 1 800 ansökningar skickades in av judiska migranter från öst. Om man räknar bort de ansökningar som sorterades bort eftersom de sökande inte upp-

fyllde de rent formella kraven på exempelvis ålder och liknande visar det sig att bifallsprocenten för de ”östjudiska” migranterna var endast 52 procent. Bifallssiffran för människor som inte betecknades som ”östjudar” var hela 98 procent. Carlsson tolkar detta som att det skedde en ”institutionell diskriminering” av de judiska migranterna från öst, det vill säga en negativ särbehandling som sker inom en myndighet trots att det inte finns några lagar eller direktiv som påbjuder den. Judar från väst förefaller däremot inte ha blivit diskriminerade, och Carlsson ser detta som ett tecken på att det fanns en speciell ”östjudefobi”. Han visar också att lokala myndigheter påfallande ofta tillstyrkte de ”östjudiska” migranternas ansökningar, men att de trots detta ofta avslogs på högre nivå. Han tolkar detta som ett utslag av ”byråkratisk distans”, alltså att en utsatt person blir alltmer avpersonifierad ju högre upp i det byråkratiska systemet hens fall kommer.¹⁰² Vid 1920-talets början verkar dock diskrimineringen ha upphört, och judar hade därefter ungefär samma chanser att få medborgarskapsansökningar beviljade som andra grupper.¹⁰³

I vissa fall bosatte sig de nya migranterna tillsammans. Sundsvall och Lund är två exempel på städer där vissa stadsdelar snart kom att betraktas som ”judiska”. Sundsvallsinvandrarna har utforskat av historikern Per Hammarström, som har bekräftat den stora vikt som medborgarskapsbesluten fick i migranternas liv. De Sundsvallsjudar som tilldelades medborgarskap hade markant högre inkomst än dem som inte var medborgare. Bifall på en medborgarskapsansökan gjorde det möjligt att avancera ekonomiskt och socialt, medan ett avslag ökade risken för att bli kvar i fattigdom.¹⁰⁴ Hammarström har också visat att det förekom en viss kommunal diskriminering av judiska migranter.

¹⁰¹ Carlsson 2004, s. 29–30, 55, 69.

¹⁰² Carlsson 2004, s. 56, 64, 184–185, 202–203, 209, 234–235, 239, 251.

¹⁰³ Carl Henrik Carlsson, *Svensk diskrimineringsantisemitism 1860–1945: Kontinuitet eller diskontinuitet?* Uppsala 2023.

¹⁰⁴ Per Hammarström, *Nationens styvbarn: Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940*, Stockholm 2007, s. 168, 174.

Efter att Sundsvall år 1888 brunnit ner så gott som till grunden tillsattes en kommunal nödhjälpskommitté för att dela ut ekonomiskt understöd till stadsbor som förlorat sina hem i lågorna. Under de första veckorna efter branden fick en majoritet av de judiska invånarna avslag på sina ansökningar om hjälp, medan de icke-judiska invånarna fick bifall i 75 procent. Att de skilda siffrorna verkligen handlade om antisemitisk diskriminering stöds av stadens sätt att registrera de hjälpsökande. Nödhjälpskommittén antecknade nämligen vilka av de hjälpsökande som var judar. Senare kom de judiska invånarna att få hjälp i ungefär lika många fall som alla andra, men hjälpen till judarna utgick då främst i form av flyttbidrag. Staden använde med andra ord nödhjälpen som ett sätt att få den judiska befolkningen att ge sig av.¹⁰⁵

I Lund är en större bosättning av judiska migranter känd från 1870-talets mitt och fram till 1920-talet. Till viss del präglades tillvaron för stadens judar av den allmänna diskriminering mot "östjudar" som förekom i samhället. Men forskningen visar också att slutsatser om relationerna mellan grupper inom staden bör dras med försiktighet. På samma sätt som en del Lundabor senare har berättat om hur de judiska familjerna betraktades med fientlighet och ibland utsattes för våld har andra berättat om hur judar och icke-judar umgicks, hjälpte varandra, handlade hos varandra och visade varandra ömsesidig respekt. Om samhällets officiella reaktion på den judiska migrationen från öst var entydigt negativ, så var relationerna på det lokala planet förmodligen mer komplexa.¹⁰⁶

Ett exempel på negativa uttalanden om de judiska migranterna från öst finns hos ingen mindre än Hugo Valentin. Visserligen hade många migranter

blivit dugliga medborgare, skrev Valentin i sin bok från år 1924, men en del var "icke-önskvärda" personer som "genom sin fattigdom och oredlighet förorsakade sina härvarande trosförvanter bekymmer".¹⁰⁷ Valentins beskrivning är talande för de stereotypa föreställningar om gruppen som figurerade i offentligheten från 1860-talet och en bit in på 1900-talet. Under denna tid blev det alltså mer och mer de nyanlända judarna, eller "östjudarna" som de slentrianmässigt kom att kallas, som blev mest utsatta för antisemitiska angrepp.

Redan när de första judarna kom till Lund vid mitten av 1870-talet pekade en lokaltidning ut dem som "krämare och schackrare" som föraktade "det hederliga fasta arbetet" och snart skulle förvandlas till "fattighjon". Stadens magistrat skrev i en rapport år 1880 att de inte såg inflyttningen av judar som "någon företeelse af samhällsglädjande art".¹⁰⁸ På nationell nivå riktade attackerna särskilt in sig på migranternas verksamhet som gårdfarihandlare, en verksamhet som överlag betraktades med stor skepsis av politiker och ämbetsmän (vilket inte innebär att lokalbefolkningen på landsbygden hade en lika negativ syn).¹⁰⁹ Östmigranterna beskrevs som ohederliga, och deras kringresande handel påstods vara ett sätt att lura av godtrogna svenska bönder deras pengar genom att sälja undermåliga varor. Särskilt aggressiva blev anklagelserna vid 1880-talets mitt, menar Per Hammarström som har undersökt de så kallade femårsberättelserna som landshövdingarna runt om i riket skickade till regeringen om tillståndet i sina län. Decenniet innebar en protektionistisk reaktion mot de tidigare decenniernas frihandel, men landshövdingarnas beskrivningar av östmigranterna var inte bara baserade på ekonomiska resonemang utan även på tydligt antisemitiska

¹⁰⁵ Hammarström 2007, s. 117–120, 129.

¹⁰⁶ Ek 1982, s. 167–168, 177, 182, 187.

¹⁰⁷ Valentin 1924, s. 452.

¹⁰⁸ Ek 1982, s. 156–157; Anna Svensson, *Nöden: En shtetl i Lund*, Lund 1995, s. 55.

¹⁰⁹ Se till exempel Hammarström 2007, s. 92–93.

stereotyper där judiska gårdfarihandlare beskrevs som ”schackrare” som sålde ”värdelösa artiklar”, och så vidare.¹¹⁰

Samtidigt togs initiativ i riksdagen i syfte att ändra näringslagstiftningen, och år 1888 förbjöds gårdfarihandel helt för personer som inte var svenska medborgare. Carlsson, som undersökt riksdagsdebatten, menar att även om det inte sades klart ut i lagtexten var syftet med reformen att förvägra just de judiska migranterna denna försörjningskälla.¹¹¹

De mosaiska församlingarna och östmigranterna

En fråga som har diskuterats i forskningen är hur relationen såg ut mellan de etablerade mosaiska församlingarna och de judar som migrerade från Östeuropa. De mosaiska församlingarnas medlemmar hade befunnit sig i Sverige under lång tid, var svenska medborgare och hade därmed efter år 1870 i stort sett samma rättigheter som andra svenskar. Även om det givetvis fanns undantag hade flera familjer en relativt stark ekonomisk ställning. Migranterna från öst saknade däremot ofta svenskt medborgarskap och var dessutom ofta fattiga.

Redan år 1862, när de första migranterna börjat anlända från Östeuropa, vände sig Stockholms mosaiska församling till myndigheterna i Stockholm och anhöll om att alla nyanlända judar som saknade ”lagligt näringsfång” borde utvisas från Sverige.¹¹² Församlingen visade därefter under flera decennier en ambivalent inställning till migranterna. Å ena sidan hjälpte man många ekonomiskt, och i egenskap av remissinstans vid medborgar-

skapsärenden tillstyrkte man oftast ansökningar från migranter. Å andra sidan utgick en del av den ekonomiska hjälpen i form av resebidrag avsedda att få migranterna att återvända, och församlingen försökte också hindra migranter från att bli församlingsmedlemmar genom att endast acceptera medlemmar med svenskt medborgarskap.¹¹³

Liknande attityder är kända från Malmö mosaiska församling. När östmigranter började anlända till Lund vid 1800-talets slut kom de formellt att tillhöra Malmöförsamlingen. Malmöförsamlingens ledare såg inte det som något positivt och vidtog åtgärder för att begränsa rösträtten i församlingen till medlemmar med svenskt medborgarskap, vilket i praktiken utestängde de nya migranterna från inflytande. När judar i Lund år 1902 ville grunda en egen församling tog Malmöförsamlingen avstånd från planerna, bland annat med motiveringen att det skulle leda till att östmigranternas ”mera än obehagliga och lagstridiga invandring” kunde anta ”vida större proportioner” och kanske till och med ”förorsaka en ’folkvandring’ från Ryska Polen till Lund för att därifrån översvämma landet”.¹¹⁴ Här använde Malmö mosaiska församling en retorik som liknade den som förekom i den antisemitiska debatten på 1830-talet, då vissa varnade för en judisk massinvandring om judereglementet avskaffades.

Hur ska den ambivalenta hållningen förstås? Carlsson menar att de etablerade judiska församlingarna under 1800-talet ingick ett slags ”socialt kontrakt” med myndigheterna. Staten skulle enligt denna informella överenskommelse gradvis ta bort särlagstiftningen mot svenska judar, i utbyte mot att de judiska församlingsmedlemmarna inte väckte uppmärksamhet eller innebar några eko-

110 Per Hammarström, ”’Judar öfversvämma landet’: Den judiska gårdfarihandeln i Kungl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1865–1905”, *Den nya staten: Ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900* (red. Nydahl & Harvard), Lund 2016, s. 25–50.

111 Carlsson 2004, s. 143–144.

112 Valentin 1924, s. 452.

113 Carlsson 2004, s. 264, 276–277. Se även Hammarström 2007, s. 126, 161.

114 Ek 1982, s. 162; Svensson 1995, s. 134–139.

nomiska kostnader för samhället. När de fattiga migranterna från öst började anlända uppfattades det som ett hot mot kontraktet, och riskerade att underminera den "emancipation" som församlingsmedlemmarna till sist själva lyckats uppnå.¹¹⁵ Kanske spelade också klassrelationer en roll. De etablerade församlingarna leddes av personer med ganska hög social och ekonomisk position, medan de nya migranterna flytt från en tillvaro präglad av svår fattigdom. Judar i Sverige har aldrig varit en enhetlig grupp med likadana åsikter och en och samma sociala position, och detta blev extra tydligt i samband med migrationen från öst.

Det bör avslutningsvis påpekas att de mosaiska församlingarnas agerande mot judiska migranter såg annorlunda ut vid sekelskiftet 1900 än vad det kom att göra senare under 1900-talet. Det har förts fram påståenden om att Stockholms mosaiska församling under 1930- och 1940-talen skulle ha försvarat den restriktiva flyktingpolitik som i hög grad hindrade judar från att fly till Sverige från Nazityskland. Historikern Steven Koblik menar i en bok från 1987 att Stockholmsförsamlingens medlemmar "framgångsrikt hade smält in i samhället" och därför inte ville "riskera sina positioner" genom att släppa in nya och ännu inte assimilerade grupper av judar i landet. Församlingen "understödde därför en synnerligen restriktiv invandringspolitik för judiska flyktingar" och dess ledare "satte inte någon press på regeringen" för att få den att ta emot fler flyktingar.¹¹⁶ Statsvetaren Svante Hansson har gjort liknande tolkningar. Han konstaterar att församlingen under andra världskriget visserligen samlade in mycket pengar till hjälpverksamhet, men skriver också att

församlingen till stor del stödde den restriktiva flyktingpolitiken och anför flera sentida intervjuuppgifter där judiska flyktingar uppger sig ha blivit dåligt bemötta av församlingens ledning.¹¹⁷ Andra forskare har tolkat församlingens agerande mycket annorlunda och hävdar att Koblik och Hanssons slutsatser inte har stöd i samtida primärkällor.¹¹⁸ Redan år 1973 lyfte historikern Hans Lindberg fram hur Stockholmsförsamlingen försökte påverka regeringen att släppa in fler judiska flyktingar och dessutom lyckades utverka särskilda "kvoter" av flyktingar som fick tas emot under förutsättning att församlingen garanterade deras försörjning.¹¹⁹ En sådan kvot var *chaluz*-kvoten, som innebar att tysk-judiska ungdomar fick komma till Sverige och utbilda sig till lantarbetare och jordbrukare för att därefter färdas vidare till Palestina.¹²⁰ En annan var den så kallade "barnkvoten", som Stockholmsförsamlingen tog initiativ till efter Novemberpogromen i Tyskland år 1938, och som innebar att hundratals judiska barn kom till Sverige och utplacerades på barnhem eller i fosterhem. Barnens erfarenheter från fosterhemmen har visserligen varit starkt skiftande. Det rådde brist på hem och fosterföräldrarna fick därför en stark position gentemot församlingen. Det förekom att syskon skildes från varandra. Barnens tillgång till judisk religion och judisk kultur var, som historikern Ingrid Lomfors har visat, ofta begränsad.¹²¹ Men det råder ingen tvekan om att barnkvoten innebar att barnen fick en fristad från nazismens förföljelser, och många barn som kom till Sverige skulle annars ha mördats i Förintelsen. Både Lomfors och historikern Pontus Rudberg poängterar dessutom att ansvaret för den restrikt-

115 Carlsson 2004, s. 255, 262–263, 276. Se även Hammarström 2007, s. 32, 130, 176.

116 Steven Koblik, *"Om vi teg skulle stenarna ropa": Om Sverige och judeproblemet 1933–1945*, Stockholm 1987, s. 58–59, 63.

117 Svante Hansson, *Flykt och överlevnad: Flyktingverksamhet i mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*, Stockholm 2004, s. 72–81, 412, 420, 422.

118 De källkritiska invändningarna finns framför allt i Rudberg 2015, s. 18–20.

119 Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973, s. 45–46.

120 Malin Thor, *Hechaluz: En rörelse i tid och rum: Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*, Växjö 2005.

121 Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom, återvunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*, Göteborg 1996, s. 148–149, 252, 263–266.

tiva flyktingpolitiken ytterst var politikernas, och att de mosaiska församlingarna lade ner ett stort arbete på att trots allt rädda många människor.¹²² Att hjälpen inte kunde bli större berodde enligt Rudberg mer på regeringens restriktiva asylpolitik och bristande ekonomiska resurser än på bristande vilja från de mosaiska församlingarnas sida.¹²³ Även mosaiska församlingar utanför Stockholm deltog i arbetet med att hjälpa flyktingar, även om det framför allt är Stockholmsförsamlingens arbete som har utforskats.¹²⁴

Antisemitiska stereotyper i pressen

Innebar ”emancipationsprocessen” för de judar som var svenska medborgare att vi kan säga att antisemitismen minskade vid 1800-talets mitt? Här har vi ett bra exempel på hur olika definitioner av ”antisemitism” kan leda till skiftande svar på samma fråga. Den som definierar antisemitism som ett politiskt projekt syftande till att inskränka judars rättigheter måste rimligtvis svara ja på frågan. De forskare som studerar antisemitism utifrån ett kulturhistoriskt perspektiv, och som fokuserar på hur judar har framställts i press och populärkultur, tenderar att besvara frågan med nej. Det är denna kulturhistoriskt inriktade forskning som har dominerat under de senaste decennierna.

Ett viktigt resultat av denna forskning är kunskapen om att under de decennier då ”emancipationsprocessen” var som intensivast, cirka 1840–70, växte samtidigt en rad visuella och

kulturella stereotyper fram om judars utseende, språk, beteende och karaktärsegenskaper. Inte minst inom delar av pressen och i skämttidningar representerades judar på ett sätt som etablerade ett antal visuella koder som sedan präglade bilden av judar till långt in på 1900-talet.

Exakt när dessa stereotyper växte fram går inte att säga. Det står dock klart att vissa av dem fanns redan under 1800-talets första år, alltså under en tid då antisemitiska skillingtryck också cirkulerade i samhället. Redan år 1817, i en översättning av en tysk teaterpjäs, förekom det exempelvis att judar framställdes som talare av ett särpräglat språk med stark brytning. Här sade judiska karaktärer ”edmjukhet” i stället för ”ödmjukhet”, ”shtore affärer” i stället för ”stora affärer” och så vidare.¹²⁵ År 1830 gavs en humoristisk skrift ut i Stockholm med titeln *Judarne i all sin glans och härlighet, eller en utvald Samling af 263 lustiga Anekdoter, Infall och märkvärdiga Historier om dessa Guld-Menniskor*. Den gjorde kopplingar mellan judar och penningmakt i en humoristisk tradition som skulle komma att bli allt vanligare.¹²⁶

Vid seklets mitt fanns dessa stereotyper mer eller mindre fullt utvecklade i den Stockholmsbaserade pressen, särskilt i folkligt inriktade, politiskt radikala ”rabulisttidningar” som *Söndagsbladet/ Friskytten*, *Folkets röst* och *Fäderneslandet*. Särskilt de två sistnämnda tidningarna bedrev ibland regelrätta kampanjer mot judiska affärsmän och arbetsgivare. Stundtals var det föga som skilde dessa tidningars framställning från deras framställningar av ”kapitalister”. Föreställningen om ”penningjuden” etablerades här med full kraft, och karaktären beskrevs som en girig och hänsyns-

122 Lomfors 1996, s. 105, 262; Rudberg 2015, s. 152–153, 211–212, 240, 328.

123 Rudberg 2015, s. 329.

124 Norrköpingsförsamlingens hjälparbete har dock undersökts i Malin Thor, ”Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad: Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen”, *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts), Uppsala 2008.

125 Valentin 1924, s. 319.

126 Andersson 2000, s. 169.

lös kapitalist med kontroll över finansmarknaden och besatt av att göra ekonomisk profit.¹²⁷ Även här fanns de språkliga stereotyperna med. Judiska figurer talade enligt tidningarna med den ovan nämnda brytningen: ”Vi Israels ättlingar ere then hele verltens adelsmän”, som *Fäderneslandet* lät en tecknad judisk karaktär säga år 1862. Judar kallades ibland för ”Farbror Kontant”, ”Moses Femti-procent” eller ”firtiprocentare”, namn som syftade på föreställningen om att judar krävde hutlöst höga räntor på utlånade pengar. Den judiske mannen (bilder av kvinnliga judar verkar ha varit sällsynta) framställdes dessutom som mörkhårig, med överdrivet tjocka läppar och tunga ögonlock, och framför allt med extremt stor och krokig näsa. Det är ett exempel på antisemitiska stereotyper med mycket stor spridning och lång kontinuitet.¹²⁸ Alla radikala eller tidiga socialistiska miljöer deltog dock inte i de antisemitiska kampanjerna. Stockholms arbetareförening, som var verksam runt år 1850, uttalade exempelvis sitt stöd för ökade politiska rättigheter åt judar och protesterade mot antisemitismen i *Folkets röst*. I en annan av Stockholms radikala tidningar, *Demokraten*, var antisemitiska stereotyper frånvarande och även där uttalades stöd för judars medborgerliga rättigheter.¹²⁹

Mer eller mindre exakt samma stereotyper som förekommit i *Folkets röst* och *Fäderneslandet* fördes vidare i form av skämtteckningar i den vitt spridda skämttidningspress som hade sina glansdagar i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Vår kunskap om dessa bilder kommer till stor del från historikern Lars M Anderssons undersökning av omkring 5 000 nummer av på sin tid mycket populära skämttidningar som *Karbasen*, *Kasper*, *Naggen*, *Strix*, *Söndags-Nisse* och *Skallran*. Anders-

son har identifierat ett antal olika ”rasmarkörer” som signalerade till läsaren att en tecknad karaktär skulle tolkas som ”jude”, och dessa markörer var konstanta över tid. När judiska kvinnor tecknades, vilket i och för sig var ovanligt, framställdes de som feta, fula och fåfänga, men i övrigt som bärare av samma karaktärsdrag som manliga judar.¹³⁰ Det var nämligen största delen manliga judar som karikerades, på ett sätt som inte endast konstruerade juden som annorlunda i etniskt eller ”rasligt” avseende, utan också framställde honom som ”omanlig”.

För det första gavs de manliga judarna vissa stående utseendedrag som känns igen från tidigare bilder i pressen. Deras hår var svart och ofta krulligt eller krusigt. Ögonlocken var tunga och med långa ögonfransar, deras ansikten tecknades med tjocka läppar och de framställdes ofta som plattfotade. Allra viktigast var det stundtals rent bisarra framhävandet av storleken på de tecknade judarnas näsor. Den så kallade ”judesexan”, alltså en näsa tecknad på samma sätt som siffran 6, var den allra tydligaste rasmarkören. För det andra gavs manliga judar ett säreget kroppsspråk, till exempel genom att de slog ut med händerna med handflatorna uppåtriktade. Det var den så kallade ”que sais-je”-gesten (franska för ”vad vet jag?”), och gesten signalerade att judar försökte slå ifrån sig beskyllningar och undvek att ta ansvar. För det tredje gavs de säregna namn som ”Isaskar Isaskarsson” eller ”Moses Nathanson”, som hade mycket lite att göra med svenska judars verkliga namnskick men som talade om för läsarna att en karaktär skulle förstås som jude. För det fjärde talade skämttidningarnas judar samma märkliga språk som 1800-talets tidningar. Judar framställdes

127 Åke Abrahamsson, *Ljus till frihet och näringsfång: Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi. Exemplet Stockholm 1838–1869*, Stockholm 1990, s. 237–242; Blomqvist 2006, s. 261–262; Johannesson 1988.

128 Johannesson 1988, s. 184, 190–196, 200–205. Det förekom också en annan visuell kod, nämligen juden som ”oriental” iförd exotiska kläder och med långt skägg. Den förefaller dock inte ha förts vidare efter 1800-talets mitt. Se Andersson 2000, s. 87.

129 Blomqvist 2006, s. 266–268, 304.

130 Andersson 2000, s. 132–146.

som oförmögna att uttala svenska ”korrekt”, utan sade i stället saker som ”ten er micket pillig”, ”femti kråner” och så vidare. För det femte framställdes den manlige juden som fysiskt svag, feg, ointresserad av sex och oförmögen att attraheras av kvinnor. Det hänger ihop med den sjätte rasmarkören: den manlige judens driftliv var inriktat på att uppnå ekonomisk profit. Han framställdes som oförmögen att hysa några andra mänskliga känslor än girighet, och det enda han var intresserad av var att utöka sin förmögenhet.¹³¹

Ett exempel, till sin karaktär inte grövre än många andra, kan få illustrera flera av dessa markörer. I en teckning från *Nya Nisse* år 1900 ser vi en judisk man som har hamnat i vattnet utan att kunna simma. Han kämpar för sitt liv, med handflatorna uppåtvända i den typiska ”que sais-je”-gesten. Han är tecknad med mörka och stereotypa utseendedrag. På bryggan står hans son Josef, som till utseendet ser ut som en miniversion av den vuxne juden. Sonen ler och gör ingenting för att få upp fadern ur vattnet. I stället utspinner sig följande dialog, som är ett bra exempel på den ”låtsasjudiska” som skämttidningskaraktärerna ofta pratade:

- Schåsef! Schåsef! Din fater trunkner, om tu nicht jælper hannom?
- Ja, sum jack sacht, vater lieb, firti pråcent af dine pänge, eljes nicht?
- Tie, tie får tu! Jack går hällre till potten, än jack slöddre port så micke pänger!¹³²

Judiska barn var ofta med i skämtteckningarna, och tecknades då konstant som bärare av samma utseendedrag och beteenden som de vuxna, manliga judarna. Enligt Andersson var porträtten av judiska barn betydelsebärande på så sätt att de signalerade att judar inte var en i första hand religiös eller kulturell grupp, vars beteende kunde förändras genom assimilering. Skämttidningarna konstruerade i stället judar som en ras, de var ”styrda av sitt biologiska arv” och försöken att omvända eller assimilera judar var meningslösa eller rentav löjliga.¹³³

Exakt hur länge antisemitiska skämtteckningar förekom i Sverige har inte klarlagts. Anderssons undersökning slutar 1930, vid en tidpunkt då skämtpressens glansdagar var över. Per Hammarström har dock visat att på lokal nivå kunde teckningar med antisemitiska stereotyper publiceras längre än så. I Sundsvallstidningarna *Gadden* och dess bilaga *Lutfisken* förekom giriga och gestikulerande ”judar” med stora näsor och uppåtvända handflator fram till andra världskrigets slut.¹³⁴

Antisemitiska stereotyper på film

De visuella koderna i dagstidningarna och skämtpressen hade en anmärkningsvärd seghet. De förblev intakta också i 1900-talets kanske mest slagkraftiga populärkulturella medium, filmen. När judar porträtterades på film under mellankrigstiden skedde det med hjälp av så gott som samma stereotyper som i skämttidningarnas illustrationer. Nu fick ”juden” ofta spela rollen som filmskurk, framför allt i form av giriga, mörkhåriga och kroknästa penningutlånare eller bedragare, oförmögna att tänka på annat än ekonomisk vinning.

¹³¹ Andersson 2000, s. 86–132.

¹³² Andersson 2000, s. 154.

¹³³ Andersson 2000, s. 95, 116, 146–157.

¹³⁴ Hammarström 2007, s. 240–243.

Stereotyper av detta slag fanns redan under den svenska stumfilmens storhetsperiod på 1920-talet, då filmer som *Dollarmillionen* eller *Löjen och tårar* innehöll scener där kroknästa judiska pantlånare girigt räknade sedlar.¹³⁵ Det förändrades inte när talfilmen slog igenom på 1930-talet, ett decennium i vilket filmvetaren Per Olov Qvist bedömer att minst 20 filmer, det vill säga ungefär en tiondel av decenniets filmproduktion, innehöll antisemitiska inslag.¹³⁶ De flesta är bortglömda idag, och få svenskar minns numera *Simon i Backabo*, *Flickorna på Uppåkra* eller *Kanske en gentleman*. Flera filmer var dock framgångsrika på sin tid. Ett exempel på en sådan publiksuccé är farsen *Trötte Teodor* från 1931. Där förekom den judiske panthandlaren och penningutlånaren Mosesson, filmens skurk. Mosesson och hans fru, som framställs som fet, ful och fåfäng enligt samma schema som i skämttidningarna, är visserligen döpta och således konverterade kristna. Men filmen spelar på samma biologiserande föreställning som i skämttidningarna, nämligen att judars egenskaper förblir intakta oavsett vilken religion de formellt tillhör. Mosesson talar fortfarande det ”judiska” låtsasspråket, håller upp handflatorna i ”que sais-je”-gesten, är extremt girig och försöker konsekvent lura filmens ”svenske” huvudperson på pengar.¹³⁷

Decenniets mest framgångsrika antisemitiska film byggde på Waldemar Hammenhögs roman *Pettersson & Bendel*. Historien om hur den judiske bedragaren Bendel träffar den arbetslöse svensken Pettersson och övertalar denne att delta i en formlig karusell av inkomstbringande lurendrejerier innehåller en rad av de stereotyper som diskuterats tidigare. Bendels ”judiska” drag framhävs genom

svart och krulligt hår, medan Petterssons hår är ljusblont. Bendel får aldrig nog av pengar, medan Pettersson till slut tycker att det är nog och slår sig till ro med en ”svensk” fästmö och börjar leva lagligt. Filmen fick överlag goda recensioner, vilket är intressant på så sätt att tidningarna varken diskuterade eller ens uppmärksammade filmens antisemitiska inslag. En som däremot såg filmens antisemitiska tendens och dessutom uppskattade den var Nazitysklands propagandaminister Joseph Goebbels. Han befriade filmen från nöjesskatt när den gick upp på tyska biografer.¹³⁸

Decenniets sista antisemitiska film, *Panik*, var också den grävsta. Den framställde det tidiga 1930-talets Kreugerkrasch som resultatet av en internationell judisk konspiration med högkvarter i en butik i Gamla stan i Stockholm.¹³⁹ Den floppade emellertid rejält, och strax därefter började andra världskriget. Därmed verkar det som om de grova antisemitiska stereotyperna i stort sett försvann från svensk film.¹⁴⁰ Kanske innebar världskriget en polarisering där antisemitiska stereotyper som tidigare setts som kulturellt allmängods alltmer kom att förknippas med nazismen?

Angrepp på judiska kulturutövare

Den nationalism som växte fram i Sverige under det sena 1800-talet byggde på föreställningar om att det fanns ett svenskt ”folk” med en gemensam historia, ett språk och en likartad svensk kultur. Sådana föreställningar blev starka inte minst inom konsten, musiken och litteraturen. Den klassiska musiken influerades av nordiska folkvisor, konstnä-

135 Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen: Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*, Lund 2007, s. 251–257.

136 Per Olov Qvist, *Folkhemmets bilder: Modernisering, motstånd och mentalitet i den svenska 30-talsfilmen*, Lund 1995, s. 442.

137 Rochelle Wright, *The Visible Wall: Jews and Other Ethnic Outsiders in Swedish Film*, Carbondale 1998, s. 14–15.

138 Qvist 1995, s. 433, 436, 442, 444; Wright 1998, s. 48–58.

139 Qvist 1995, s. 444; Wright 1998, s. 61–66.

140 Wright 1998, s. 68.

rer inspirerades av fornnordisk estetik och så vidare. På så sätt inkluderades vissa konstnärliga uttryck i en föreställd svensk nationell gemenskap. Men som all nationalism byggde processen samtidigt på att vissa uttryck och kulturutövare exkluderades som "osvenska". Det drabbade i högsta grad judar.

En av de judiska kulturutövare som fick ta emot flest antisemitiska attacker var poeten och litteraturkritikern Oscar Levertin. En av de intellektuella som slog hårdast var kulturpersonligheten Bengt Lidforss, professor i botanik i Lund och en av de första akademiker som anslöt sig till socialdemokratin. Lidforss samhällsanalys präglades av ett tydligt rastänkande och han kunde tala om svenskarna som ett "enhetligt kulturfolk" som måste skyddas från "inblandning av fysiskt och andligt underlägsna raser". Hans kritik mot Levertin hade delvis en politisk bakgrund, då Levertin tagit Heidenstams parti mot August Strindberg (som själv använt sig av antisemitiska stereotyper i boken *Nya riket* från år 1882) i den "Strindbergsfejd" som pågick på kultursidorna i 1910-talets tidningar. Men när Lidforss gick till offentliga angrepp mot Levertin färgades kritiken av antisemitiska idéer: Levertin var en "oriental", hade en "judefysionomi" och var instinktivt fientlig mot "allt som är svenskt i djupare mening". Levertins ovilja att ta parti för Strindberg (som Lidforss uppfattade som en äkta, svensk författare) sågs alltså som ett utslag av judarnas ovilja att vara en del av den svenska kulturen. Samtidigt skrev Lidforss att det inte fanns något "löjligare" än judar som försökte vara svenskt "nationella".¹⁴¹ Det är ett exempel på ett antisemitiskt "damned if you do and damned if you don't"-tänkande som skulle drabba fler än Levertin. Liknande attacker riktades exempelvis mot bildkonstnären Isaac Grünewald under 1910- och 1920-talen.¹⁴²

Under 1920-talet hamnade den judiske tonsättaren och musikkritikern Moses Pergament särskilt i skottgluggen, vilket Henrik Rosengren har visat i en biografiskt upplagd avhandling. Pergament var musikalisk modernist, och i kritiken gavs detta stundtals en närmast biologisk tolkning där modernismen kopplades samman med "judiskhet". Dessa sammankopplingar var inte alltid uttalat negativa mot Pergament, och Rosengren analyserar dem då inte heller som ett utslag av antisemitism utan som "allosemitism" (en term som diskuterades tidigare i detta kapitel). Det som i grund och botten ifrågasattes var Pergaments förmåga att skriva "svensk" musik. Hans svenskhet var, med Rosengrens ord, "tvungen att erövrats och hela tiden förhandlas". Men allosemitismen kunde också slå över i mer handlingsinriktade antisemitiska kampanjer, som när Föreningen svenska tonsättare försökte få Pergament avskedad från arbetet som musiksribent på *Svenska Dagbladet*. Pergament blev också hårt angripen av den kände tonsättaren och recensenten Wilhelm Peterson-Berger, som i en artikel år 1929 kallade honom för "utländsk parasit". Pergament valde den gången att försvara sig handgripligen. Han gick helt enkelt hem till Peterson-Berger och slog honom på käften. Det minskade dock inte de antisemitiska attackerna, och en senare så känd antinazist som Torgny Segerstedt skrev sarkastiskt att om Pergament inte var beredd att följa "svenska seder" var det bäst att han "återtågade dit, varifrån han kommen är". Det underförstådda budskapet var att Pergament som jude endast hade villkorlig rätt att vistas i Sverige.¹⁴³

Segerstedts uttalande är ett bra exempel på hur även glödande antifascister och antinazister som senare kraftigt skulle ta avstånd från politiska förföljelser riktade mot judar kunde ge uttryck för

¹⁴¹ Tydén 1986, s. 30–35. Se även Andersson 2000, s. 178–179; Blomqvist 2001, s. 28.

¹⁴² Andersson 2000, s. 370–412.

¹⁴³ Rosengren 2007, s. 178–180, 215–223, 251, 309, 334.

antisemitiska uppfattningar på "vardags"-nivå eller i kulturdebatten. Peterson-Berger själv är för övrigt ytterligare ett sådant exempel. Under 1910- och 1920-talen satte han i sina recensioner likhetstecken mellan musikalisk modernism och "judiskhet", och missade sällan ett tillfälle att peka ut musiker eller tonsättare som han ogillade som judar. Också han gav uttryck för uppfattningen att judiska musiker var rotlösa och utan nationell identitet. Men dessa antisemitiska uttalanden avtog starkt vid 1930-talets början, då nazisterna växte sig starka i Tyskland. Omedelbart vid Hitlers maktövertagande tog Peterson-Berger offentligt avstånd från den nazityska regimen, som han ansåg hade störtat ner Tyskland i ett "otroligt och ofattbart barbari" där "all frihet undertrycks" genom en "sinnessjuk politiks omänskliga ingrepp".¹⁴⁴

Antisemitiska organisationer

Med start under 1870-talet svepte en våg av antisemitism över Europa. I bland annat Tyskland ledde det till att politiska rörelser och partier bildades, med diskriminering av judar som främsta krav på sina program. Som Mattias Tydén har framhållit ägde en liknande antisemitisk organisering inte rum i Sverige.¹⁴⁵ Det berodde inte på att det saknades försök i den riktningen, men dessa resulterade aldrig i bestående organisationer med resurser nog att göra avtryck i det politiska landskapet.

Kampanjerna i Sverige började under 1880-talet. Enligt Tydén organiserades de inom de protektionistiska kretsar där köpmän, handelsmän och butiksinnehavare samlades i syfte att bekämpa frihandel och internationell konkurrens. Här anknöt de protektionistiska antisemiterna till den

stereotypa bilden av juden som en internationell finanskapitalist som skapade profit genom oehederliga affärsmetoder, även om deras attacker i praktiken oftast riktade sig mot de fattiga judiska gårdfarihandlare som nyligen hade migrerat från Östeuropa. Under decenniet såg två organisationer med antisemitiska krav dagens ljus. Den ena var Svenska antisemitiska förbundet, som bildades år 1889 under ledning av August Skarin och hade tidningen *Den svenske arbetaren* som språkrör. Skarin var inspirerad av den rörelse som växte fram i Tyskland under ledning av hovpredikanten Adolf Stöcker, och han ansåg exempelvis att judiska affärer borde bojkottas. Han ansåg också, på ett sätt som ofta varit typiskt för antisemitismen, att en rad till synes motstridiga fenomen berodde på judiska konspirationer. Socialismen var judarnas verk, och Skarin såg sin rörelse som ett försök att vända arbetarnas intresse bort från den växande socialdemokratin. Men kapitalismen var också judarnas fel, och i likhet med 1850-talets "rabulistpress" ville han, med Håkan Blomqvists ord, "kanalisera den folkliga antikapitalismen i antisemitisk riktning".¹⁴⁶

Skarins organisation fick aldrig några större framgångar.¹⁴⁷ Mer inflytelserik blev Sveriges allmänna handelsförening (SAH), som hade grundats redan år 1883. Föreningen hade givetvis inte bara antisemitiska krav, men det var SAH och dess ordförande, den långvarige riksdagsledamoten Per Emanuel Lithander, som i hög grad låg bakom begränsningarna av judiska östmigranternas gårdfarihandel. Lithander fortsatte sina antisemitiska kampanjer i riksdagen in på 1900-talet. År 1907 beskrev han till exempel i en riksdagsdebatt judarna som en "liga" med mål att "bekriga det kristna samhället". Därmed knöt han an till den

¹⁴⁴ Henrik Karlsson, *Det fruktade märket: Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen*, Malmö 2005, s. 55–100, 113–115.

¹⁴⁵ Tydén 1988, s. 259, 274.

¹⁴⁶ Blomqvist 2006, s. 286–290.

¹⁴⁷ Tydén 1988, s. 259, 275.

återkommande myten om den judiska världs-konspirationen. Vid det här laget hade Lithanders argumentation också börjat influeras av rena rasföreställningar. ”Judeinvandringen”, ansåg han, riskerade att leda till det svenska folkets ”degenerering”.¹⁴⁸

SAH fick snart eldunderstöd av en organisation med liknande agenda, nämligen Sveriges minuthandlares riksförbund (SMR). SMR lyckades år 1911 få audiens hos kung Gustav V och överlämnade då en petition med krav på att de judiska östmigranterna skulle utvisas och att inte ens judar med svenskt medborgarskap skulle få bedriva gårdfarihandel. Petitionen innehöll en provkarta på antisemitiska stereotyper med lång kontinuitet och anspelade särskilt på föreställningarna om det judiska maktövertagandet och judars oförmåga att assimileras. Judar utförde inget produktivt arbete, påstod SMR, utan bedrev endast ”utsugning”, utgjorde en ”stat i staten” och strävade efter att göra Sverige till ett av judar ”behärskat och utsugget land”. I organisationens tidning *Köpmannen* fortsatte attackerna under 1910-talet och färgades då alltmer av idéer om ras, till exempel genom att judarna beskrevs som ett ”främmande blod”.¹⁴⁹

SAH och SMR slogs samman till Köpmannaförbundet år 1918. Även om attackerna därefter verkar ha avstannat fanns antisemitismen kvar som en underström inom organisationen. Den blossade upp igen vid 1930-talets början, då många småhandlare upplevde konkurrens från nya så kallade Epa-varuhusen. Kedjan hade skapats av en judisk företagare och i sina kampanjer anknöt tidningen *Köpmannen* till samma myt om den internationella judiska konspirationen som under 1910-talet. I en ledarartikel år 1934 påstods Epa-kedjan ”befinna sig i judiska händer” och styras av ”samma ras, som i flera länder behärskar

detta slag av affärer”. Epa-varuhusen motarbetades vid samma tid också av fascistiska och nazistiska grupper, som uppmanade till bojkott mot den ”judiska” firman.¹⁵⁰

Efter första världskriget radikaliserades de antisemitiska organisationsförsöken, särskilt på så sätt att de präglades av starkare idéer om ”ras” än tidigare. Även om organisationerna inte lyckades samla några stora medlemsskaror utvecklades en betydande verksamhet och vissa medlemmar gick sedan vidare och blev aktiva i fascistiska och nazistiska rörelser. En av de mindre föreningarna var Organisationen Svenske, bildad i Malmö år 1923. Den samlade omkring 200 medlemmar (som var tvungna att intyga att de var av ”arisk ras”) och publicerade bland annat en förteckning över judiska butiker i Malmö i syfte att få människor att bojkotta dem.¹⁵¹ Mer framgångsrik blev Svenska antisemitiska föreningen, grundad i Göteborg samma år och med aktivitet fram till år 1931. Föreningen leddes av den hårdføre antisemiten Barthold Lundén, som också gav ut den grovt antisemitiska tidningen *Vidi*. När föreningen var som störst mobiliserade den någonstans runt 1 000 – 1 500 medlemmar, och drev kampanjer med krav som i praktiken skulle ha inneburit en återgång till judereglementets dagar. Judar skulle till exempel inte få arbeta inom rättsväsendet och köras ut ur riksdagen. Dessutom skulle äktenskap mellan judar och icke-judar förbjudas, ett krav som motiverades med renodlade rasargument: det svenska folkets arvs massa fick inte ”förorenas och förjudas”. Föreningen utvecklade en stor aktivitet med flera spektakulära aktionsformer. Offentliga möten hölls, flygblad delades ut vid det påstått ”judiska” varuhuset NK i Stockholm, och förteckningar över judiska göteborgsfirmor publicerades med

¹⁴⁸ Hammar 1964, s. 54; Tydén 1988, s. 264, 267, 269.

¹⁴⁹ Hammar 1964, s. 52; Tydén 1988, s. 268–269.

¹⁵⁰ Cecilia Fredriksson, *Ett paradis för alla: EPA mellan folkhem och förförelse*, Stockholm 1998, s. 58–61, 87.

¹⁵¹ Tydén 1988, s. 275.

krav på bojkott. Dessutom spelade föreningen en viktig roll för att sprida antisemitisk litteratur, exempelvis Henry Fords bok *Den internationelle juden* och *Sion vises protokoll*, ett dokument som utgav sig för att vara judarnas hemliga plan för världsherravälde men i själva verket var en förfälskning producerad av den ryska säkerhetspolisen vid 1900-talets början.¹⁵²

Elof Eriksson och Nationen

Det mest extrema försöket att etablera en svensk antisemitisk rörelse under mellankrigstiden var något av ett enmansprojekt. Det drevs fram av Elof Eriksson, som från år 1925 och ett par decennier framåt var redaktör för den exceptionellt antisemitiska tidningen *Nationen*. Eriksson började sin politiska bana i 1910-talets bonderörelse, där det fanns en del inslag av såväl rastänkande som antisemitism, vilket framgår i kapitel 12. Han behöll mycket av bonderörelsens tankegods – kritiken mot allt ”modernt” i kulturen, motståndet mot ”sedeslöshet”, viljan att återupprätta en kristen moral, antikommunismen och tron att bönderna utgjorde samhällets kärna – också efter att han lämnat rörelsen. I Erikssons världsuppfattning kopplades alla dessa frågor samman med vad han uppfattade som den internationella judendomen och dess strävan att ta över världen. Det Eriksson såg som negativt i samhället beskrev han som ”judiskt” och allt han såg som positivt beskrev han som hotat av judarna.¹⁵³

Eriksson var en solitär som stod utanför de nazistiska och fascistiska partierna. Faktum är att han stundtals fick kritik från nazistorganisationer för att hans antisemitism var alltför extrem.

Som Lena Berggren har påpekat var den svenska nazismen förvisso starkt antisemitisk, men antisemitismen var aldrig nazisternas enda politiska projekt. För Eriksson var antisemitismen ett projekt som var överordnat alla andra politiska mål. Det projektet drev han inte bara i *Nationen*, vars upplaga vid 1930-talets mitt bör ha legat på mellan 7 000 och 8 000 exemplar, utan också genom förlagsverksamhet. Han startade dessutom en privat registrering av svenska judar. Åren 1939 och 1941 gav han ut tvåbandsverket *Semi-Gotha*, av Berggren beskrivet som en ”släktkatalog” över svenska judar i syfte att visa vilket inflytande de hade på olika samhällsområden.¹⁵⁴

Nationens upplagesiffror visar att Erikssons antisemitiska verksamhet inte var betydelselös. Störst inflytande fick han dock egentligen först efter andra världskriget. Eriksson fortsatte sitt antisemitiska skriftställarskap och gav så sent som år 1962 ut boken *Världskulturer*, enligt Berggren präglad av ”rasmystik”. Då var Eriksson en bortglömd gestalt i den breda offentligheten, men i den nynazistiska rörelse som formerades under efterkrigstiden fick han allt större status. Där utgjorde han en av länkarna mellan 1930-talets antisemitiska miljöer och de nya, unga nazisterna.¹⁵⁵

Bilden av ”judebolsjevismen”

En röd tråd i antisemitismens historia är myten om den ”judiska världskonspirationen”. Myten har haft en märklig förmåga att koppla samman två egentligen motstridiga föreställningar. Å ena sidan att judarna kontrollerar kapitalismen, å andra sidan att judarna också ligger bakom revolutionära rörelser.

¹⁵² Heléne Lööw, *Nazismen i Sverige 1924–1979: Pionjärerna, partierna, propagandan*, Stockholm 2004, s. 13; Tydén 1988, s. 276–279.

¹⁵³ Berggren 2014, s. 102, 118–119, 131, 138–139, 144, 148, 170.

¹⁵⁴ Berggren 2014, s. 105, 112–116, 123, 324.

¹⁵⁵ Berggren 2014, s. 127, 167.

I Sverige gjordes den senare kopplingen tydligt i samband med reaktionerna på bolsjevikernas oktoberrevolution i Ryssland år 1917, och på bildandet av Sovjetunionen och den internationella kommunistiska rörelse som i praktiken kontrollerades av Sovjetunionen. När Lenins kommunister grep makten tvingade det fram ställningstaganden på hela det svenska politiska fältet. Kunde samma sak hända här? Så formulerades frågan inom borgerligheten, som såg med skräck och avsky på revolutionen. Inom arbetarrörelsen formulerades dessutom frågan om något liknande *borde* äga rum också i Sverige. Frågan blev en av flera anledningar till socialdemokratins splittring i en reformistisk och en mer revolutionär del, där den senare under 1920-talets första år anslöt sig till kommunismen.

Debatten om revolutionen var naturligtvis generellt inte präglad av antisemitism. Den innehöll för övrigt också av andra sorters stereotyper, till exempel de negativa föreställningar om ryssar i allmänhet som funnits i Sverige under lång tid. Särskilt under 1800-talet och det tidigt 1900-talet uppfattades Ryssland som ett aggressivt säkerhetspolitiskt hot, och ryssar kunde framställas som grymma, odisciplinerade, råa och "asiatiska".¹⁵⁶ Men den svenska antikommunismen flöt ibland onekligen samman med tydligt antisemitiska föreställningar. Håkan Blomqvist menar att antisemitiska idéer till och med "ingick relativt allmänt i motrevolutionära föreställningsvärldar" under åren runt 1920, även om de formulerades "längs en glidande skala, från okommenterade konstateranden till nedsättande formuleringar eller varningsord". Med inspiration från Henrik Rosengren gör Blomqvist den uppdelning mellan "allosemitiska" och "antisemitiska" yttranden som

diskuterades tidigare i kapitlet. Bland allosemitiska yttranden i tidningskrönikor, böcker och reseberättelser hittar han påpekanden om att flera ledande bolsjevikar var judar. De behövde inte framställa det påstått höga inslaget av judar som något negativt, men de bidrog till att skapa en bild av "judisk egenart eller annorlundahet" med stark potential att underblåsa rent antisemitiska tolkningar.¹⁵⁷

Sådana fanns nämligen också. Åren 1919–24 publicerades exempelvis förfalskningen *Sion vises protokoll* på svenska, och ett ansett förlag som Almqvist & Wiksell gav ut Henry Fords *Den internationelle juden*. I båda dessa skrifter förekom uppräknningar av judiska bolsjevikar, vilket sågs som ett bevis på hur den judiska världskonspirationen hade valt att använda kommunismen som ett av sina redskap för att ta över världen. Också i dagspressen florerade sådana föreställningar, som när konservativa *Stockholms Dagblad* skrev om de kommunistiska revolutionsplanerna i Berlin som en "judeinvasion österifrån". Föreställningarna fick ett anmärkningsvärt genomslag också bland polisiära myndigheter. I efterdyningarna av ryska revolutionen kom en rad ryska flyktingar till Stockholm, varav en del var judar. Detta sågs inte som positivt av Utrikesdepartementet, som år 1919 gav ambassaden i Ryssland instruktioner att neka judar visering för resor till Sverige.¹⁵⁸ År 1920 upprättade den svenska generalstabens "polisbyrå" en särskild dossier över "ryska judar misstänkta för bolsjevikpropaganda", där de samlade personinformation om ett femtiotal flyktingar bosatta i Stockholm.¹⁵⁹ År 1921 gjorde svenska säkerhetspolis ett studiebesök i Bayern och blev imponerade av den tyska polisens övervakning av revolutionära

¹⁵⁶ För exempel på forskning som uppmärksammar fientliga stereotyper om ryssar, se Marie Cronqvist, *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallkrigskultur*, Stockholm 2004, s. 318; Gustafsson 2007, s. 271–271; Svante Lundberg, *Ryssligan: Flyktingarna från öst och mordet i Bollstanäs 1919*, Lund 2004, s. 36, 124–125, 132–133, 163–197; Herbert Tingsten, *Gud och fosterlandet: Studier i hundra års skolpropaganda*, Stockholm 1969, s. 251–253; Gunnar Åselius, *The "Russian Menace" to Sweden: The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism*, Stockholm 1994.

¹⁵⁷ Blomqvist 2013, s. 75, 78, 84–87, 99, 169.

¹⁵⁸ Carlsson 2021, s. 188.

¹⁵⁹ Blomqvist 2013, s. 53–55, 87, 112–115, 126–127, 172.

aktivister. Väl hemma i Stockholm skrev en av dem en rapport om sina upplevelser och lade till följande egna reflektioner:

Det torde näppeligen numera kunna bestridas, att det var judar som planlade och ledde revolutionen i Ryssland, Tyskland och Ungern. Detta såväl som det förhållandet, att judarna stå i spetsen för arbetet på en tilltänkt världsrevolution, är även bevisat.¹⁶⁰

Exemplen i Blomqvists studie är främst hämtade från borgerliga källor. Som kommer att framgå i kapitel 12 finns det dock även enstaka exempel antisemitiskt färgade avståndstaganden från kommunismen också inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen vid 1920-talets början.

”Skäktningsdebatten”

Antisemitismens historia är full av exempel på att judar har betraktats som ett enhetligt folk eller ”ras”. Men judendomen är också en religion, och det ställer antisemitismforskare inför vissa utmaningar. Var gränsen går till exempel gränsen mellan en legitim kritik av vissa religiösa sedvänjor och rasistiska eller antisemitiska föreställningar som förs fram med under religionskritisk täckmantel? Ett exempel på hur forskningen har hanterat frågan gäller den debatt om så kallad ”skäktning”, alltså slakt som sker enligt vissa religiösa judiska traditioner, som pågick under framför allt 1920- och 1930-talen.

I riksdagen lades motioner om förbud mot såväl skäktning som vissa andra slaktmetoder från år 1903 och flera decennier framåt. Resultatet kom först år 1937, då skäktning förbjöds genom ett riks-

dagsbeslut. Debatten hade då, enligt historikern Michael F Metcalf, präglats av tydliga inslag av antisemitisk retorik. Påståendet är inte alldeles lätt att värdera eftersom Metcalf inte definierar exakt vad han menar med antisemitism. De tydligaste empiriska exemplen som han lyfter är en riksdagsmotion från år 1934. Där skrev bondeförbundaren Otto Wallén, vars tydliga antisemitiska ställningstaganden i den migrationspolitiska debatten lyfts fram i kapitel 10, att judarna måste anpassa sig till den kristna kulturen och att det endast var positivt om ett skäktningsförbud fick dem att lämna landet.¹⁶¹ Här är det uppenbart att argumenten mot skäktning inte i första hand handlade om djurrätt utan präglades av antisemitism. Men det bör framhållas att Metcalf inte visar att Walléns argument var representativa för riksdagsdebatten i stort.

Andra forskare har dock presenterat ytterligare belägg. Lars M Andersson har visat att *Nordisk slakteri- och charkuteritidning* redan år 1902 argumenterade mot skäktning med hjälp av antisemitiska stereotyper och även antydde att judar njöt av den påstått plågsamma slaktmetoden. Och år 1927 innehöll både tidningen *Socialdemokraten* och Livsmedelsarbetareförbundets tidskrift ställningstaganden mot skäktning. Artiklarna åtföljdes av illustrationer där judar tecknades med hjälp av de antisemitiska ”rasmarkörer” som nämnts tidigare, och gavs namn som ”Moses”.¹⁶²

Arierbevisen och ariseringskampanjerna

Trots den antisemitism som otvivelaktigt fanns i Sverige under första halvan av 1900-talet infördes aldrig någon särslagstiftning eller andra diskriminerande förordningar riktade mot svenska judar.

¹⁶⁰ Rapporten har citerats i Blomqvist 2013, s. 175; Löow 2004, s. 321–322.

¹⁶¹ Metcalf 1989, s. 40–46.

¹⁶² Andersson 2000, s. 200; Blomqvist 2001, s. 77–80.

Inte heller slog idéerna om ”ras” igenom i svensk lagstiftning. Där sågs judar som en religiös grupp. Det uttryck som förekom var ”mosaisk trosbekännare” och det syftade på en medlem i en ”mosaisk” – det vill säga judisk – församling. I samma ögonblick som en person lämnade en sådan församling för att exempelvis gå över till ett kristet samfund upphörde hen också att i myndigheternas ögon vara ”mosaisk trosbekännare”.

Ändå finns det två fall där en ”raslig” definition av begreppet ”jude” kom att påverka civilrättsliga och ekonomiska förhållanden i Sverige, i det ena fallet med aktivt stöd av svenska myndigheter och i det andra fallet trots myndigheternas motstånd. Det handlade emellertid inte om initiativ som kom från Sverige, utan om krav från Nazityskland, där regimen år 1935 hade infört de antisemitiska Nürnberglagarna. Enligt dessa spelade det ingen roll vilken religion en person tillhörde. Judar definierades (till skillnad från i Sverige) som en biologisk grupp, och som jude betraktades den som härstammade från minst tre i rashänseende judiska far- eller morföräldrar eller från två judiska föräldrar.

Det första fallet, som undersökts av kyrkohistorikern Anders Jarlert, handlar om äktenskapslagstiftning. Den nazityska regimen utfärdade snabbt regler som förbjöd äktenskap mellan tyska ”arier” och judar, vilka alltså definierades utifrån Nürnberglagarnas biologiska härstamningskriterier. Varje tysk medborgare som ville gifta sig var tvungen att bevisa att han inte härstammade från judar. Bestämmelserna ställde svenska myndigheter, framför allt landsarkiven och kyrkan, inför två problem. För det första började tyskar vända sig till landsarkiven för att få intyg som bevisade att de inte hade några judar i sin släkt. För det andra fanns det tyska medborgare bosatta i Sverige. Om dessa ville gifta sig i Sverige var svenska myndigheter enligt en

internationell konvention undertecknad i Haag år 1902 skyldiga att pröva deras rätt att ingå äktenskap enligt lagen i deras hemland, alltså utifrån det tyska äktenskapsförbudet mellan judar och ”arier” och Nürnberglagarnas definition av ”jude”.¹⁶³

Här hade Sverige kunnat agera som Nederländerna, som också undertecknat 1902 års konvention, och helt enkelt informerat om att svenska register inte innehöll anteckningar om personers ”ras” – i folkbokföringen antecknades ju endast om någon var ”mosaisk trosbekännare”. Men så skedde inte. I stället valde myndigheterna att så att säga översätta den tyska rasdefinitionen så att den skulle bli kompatibel med den svenska, på religiös grund ordnade, kyrkobokföringen. Uppsala landsarkiv utfärdade till exempel cirka 1 000 arierbevis, de flesta före år 1939. Landsarkivets arkivariater undersökte då själva om den sökandes förfäder varit döpta och/eller gått till nattvarden, och i sådana fall intygades det att de var ”arier”. I pastorsämbetenas äktenskapshandläggning togs ytterligare ett steg. För att förenkla handläggningen utfärdade Utrikesdepartementet år 1937 ett särskilt formulär som tyska medborgare som ansökte om att få gifta sig i Sverige (eller svenskar som ville gifta sig med en tysk) fick underteckna. I formuläret skulle den sökande på heder och samvete intyga att ”ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen”. Jarlert skriver att därmed ”gjorde nationalsocialistisk rättspraxis – genom ett administrativt beslut på UD:s rättsavdelning – sitt intåg på Svenska kyrkans pastorsexpeditioner”. Klart är att svenska myndigheter genom detta beslut övertog en ”raslig” definition av ”jude”, trots att en sådan definition egentligen stred mot svensk administrativ praxis. Enligt anteckningar i UD:s arkiv undertecknade minst 430 par en ”arierförsäkran” fram till andra världskrigets slut.¹⁶⁴

163 Anders Jarlert, *Judisk ”ras” som äktenskapshinder i Sverige: Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945*, Malmö 2006, s. 9, 19–20.

164 Jarlert 2006, s. 31–33, 53, 56–58, 69–70.

Arierförsäkran infördes i stort sett utan offentlig debatt och protester. En annan tysk "ariserings-åtgärd" som däremot väckte diskussion i Sverige var införandet av förbud för tyska företag att handla med utländska firmor med "judiskt" inflytande. Från 1938 och framåt kom såväl det tyska konsulatet som enskilda tyska företag att begära in upplysningar om huruvida judar var ägare, styrelsemedlemmar eller anställda i ett stort antal svenska företag. I synnerhet riktades förfrågningarna till svenska upplysningsbyråer, motsvarande våra dagars kreditupplysningsfirmor. Redan i december 1938 avslöjades detta av svenska tidningar. *Social-Demokraten* brännmärkte kampanjen som ett "tyskt krig mot Sveriges judar" och utrikesminister Rickard Sandler fördömde försöken att "överflytta till ett grannland tillämpningen av en specifikt tysk lagstiftning" som dessutom var "för det allmänna rättsmedvetandet stötande". Utrikesministern uppmanade företagare att inte lämna ut de begärda upplysningarna. Tyskland brydde sig inte om protesterna och vid andra världskrigets början intensifierades ariseringsförsöken. Från och med då kunde tyska firmor kräva att svenska kunder skrev under intyg där de lovade att "för uppbyggandet av ett judefritt Europa" inte leverera varor till "judiska firmor".¹⁶⁵

Hur ställde sig svenska företag till de tyska förfrågningarna? Forskningen ger inget tydligt svar och det verkar som att reaktionerna var blandade. Det fanns företag som gjorde motstånd, som när ett antal Stockholmsfirmor tillsammans bestämde sig för att de alla skulle svara tyskarna att deras personal var "svensk" oavsett om de hade judiska anställda eller inte. De tyska myndigheterna verkar överlag också ha sett ariseringsförsöken i Sverige som misslyckade.¹⁶⁶ Det finns dock exem-

pel på motsatsen. Det har gjorts undersökningar av de avskrifter av brev som den svenska säkerhetstjänsten i hemlighet öppnade och läste under andra världskriget. Säkerhetstjänstens tjänstemän noterade själva i en rapport att det inte var ovanligt att svenska företag lämnade ut upplysningarna till Tyskland, och det finns konkreta exempel på hur det gick till. Exempelvis skrev en Boråsföretagare till ett tyskt företag år 1941: "Jag sänder Eder härmed kundlistan tillbaka och har antecknat vilka av kunderna, som äro ariska". En pälshandlare i Stockholm skrev samma år: "Vår firma är rent arisk och det finns, Gud vare tack, inte en droppe judiskt blod i den". Källmaterial av detta slag har dock en inbyggd slagsida, på så sätt att det ju endast är de företagare som överhuvudtaget svarade på de tyska förfrågningarna som syns i brevkontrollen. Inte heller är det enkelt att avgöra i vilken mån de som lämnade ut uppgifter styrdes av antisemitiska övertygelser eller av krass ekonomisk beräkning. Konsekvenserna för de judar som angavs blev dock desamma.¹⁶⁷

Vad hände med den religiösa antisemitismen?

Den politiska debatten om judarnas ställning i det svenska samhället under 1700-talet och det tidiga 1800-talet innehöll en hel del religiöst färgade, antisemitiska föreställningar, även om de inte var så vanliga som man kanske hade kunnat vänta sig i ett samhälle präglad av den lutherska enhetskyrkan. Desto vanligare var de religiösa dragen i de antisemitiska berättelser som i skillingtryckens form spreds i den breda befolkningen: judarna bar en kollektiv skuld eftersom de mördat Kristus,

165 Sven Nordlund, "Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna", *Historisk tidskrift* 125:4 2005, s. 576–578, 582–583, 590–597, 602–606.

166 Nordlund 2005, s. 587, 597, 603.

167 Göran Blomberg, *Mota Moses i grind: Ariseringslivet och antisemitism i Sverige 1933–1943*, Stockholm 2003, s. 19, 83, 97–102, 122. Citaten är Blombergs översättningar från tyskan.

judarna ville förstöra kristendomen och så vidare. Där fanns emellertid också en biologisk syn på judar, ett slags proto-rasidéer. Det är en viktig insikt från de senaste årens forskning: det är svårt att dra en gräns för när en religiöst grundad antisemitism ersattes av en "ras"-antisemitism. De båda formerna har i själva verket samexisterat och påverkat varandra under lång tid, inte minst under 1800-talet.

Även om den "ras"-baserade antisemitismen blev starkare under 1900-talet är det viktigt att betona att det inte innebär att de religiösa föreställningarna försvann då heller. De var, för att ta ett exempel, närvarande i de antisemitiska artiklar som redaktören Mauritz Rydgren skrev i *Uplands-Posten* runt sekelskiftet 1900.¹⁶⁸ Henrik Bachner har kommit fram till att idén om att judarna var drabbade av Guds straffdom fanns i den kristna idédebatten så sent som under 1930-talet.¹⁶⁹ Den tidigare nämnde Elof Erikssons tidning *Nationen* byggde vid samma tid också på en "religiöst grundad antisemitism" där judendomen kontrasterades mot kristendomen lika mycket som mot andra "raser".¹⁷⁰ En liknande antisemitism fanns i den lilla organisationen Kyrkliga folkpartiet, en av flera rörelser i mellankrigstidens ultranationalistiska och antidemokratiska miljöer. Partiet förde fram aggressiva antisemitiska påståenden men betraktade inte judar primärt som en ras. Tvärtom betonade det att en jude upphörde att vara jude om hen lät döpa sig och övergick till den kristna religionen.¹⁷¹

Liknande påståenden förekom också inom delar av Svenska kyrkans missionsverksamhet, vilket Anna Besserman har visat i en studie av

Svenska Israelmissionen under perioden 1900–50. Israelmissionens inställning till judar var komplex. Judarna sågs som ett folk som hade fått ett löfte från Gud som en dag skulle uppfyllas. Därför ställde missionen sig försiktigt positiv till sionismen, alltså den framväxande judiska nationalismen. Men förutsättningen för att Gudslöftet skulle uppfyllas var att judarna erkände Jesus som Messias, och målet var därför var att omvända judar till kristendomen. Antisemitismen var enligt Besserman stundtals "kopiöst förekommande" i missionens skrifter, och där fanns gott om religiösa argument: judarna bar på Guds straffdom så länge de förkastade Kristus, judarna "hatade" de kristna samt var fanatiska och intoleranta. Men också inom Israelmissionen förekom såväl rastänkande som antisemitiska argument av mer världslig natur: judarna var kosmopoliter och visade ingen lojalitet med de länder där de bodde. De kontrollerade delar av pressen och finansväsendet.¹⁷² Komplexiteten ledde till ett ambivalent agerande under andra världskriget. Israelmissionen bedrev då ett ganska omfattande arbete för att rädda judar undan Förintelsen och ge dem en fristad i Sverige. Missionen samlade också in information om nazisternas utrotning av Europas judar. Men det var judar som omvänt sig till kristendomen som prioriterades i hjälparbetet, och missionen menade att ett sätt för judarna att slippa förföljelser var att överge den judiska religionen (vilket nazisterna, som såg judar som en ras, inte brydde sig om).¹⁷³

¹⁶⁸ Tydén 1988, s. 263, 275.

¹⁶⁹ Bachner 2009, s. 320.

¹⁷⁰ Berggren 2014, s. 119.

¹⁷¹ Berggren 2014, s. 84–85; Löow 2004, s. 327.

¹⁷² Besserman 1991, s. 53–56, 58–63, 68–72, 77.

¹⁷³ Pär Frohnert, "De behöva en fast hand över sig": Missionsförbundet, Israelmissionen och de judiska flyktingarna 1939–1945", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts), Uppsala 2008, s. 243, 246–248.

Antisemitismen efter andra världskriget

Även i Sverige kunde människor se att något fruktansvärt höll på att hända med de europeiska judarna under andra världskriget, även om ingen hade någon helhetskunskap om Förintelsens omfattning och genomförande.¹⁷⁴ Den flitigt omnämnde Hugo Valentin varnade redan 1942 i tidningsartiklar om vad som skedde med de judar som deporterades österut, och han var inte ensam. Flera riksdagsledamöter talade till exempel under år 1943 öppet om "förintelseåtgärderna" och om de "speciella avlivningsläger" som nazisterna byggt upp. Nazisternas transport av Norges judar till Auschwitz möttes av kraftiga svenska protester.¹⁷⁵ Men det var först i och med krigsslutet som journalfilmernas bilder av koncentrations- och dödsläger spridde en mer detaljerad kunskap. Hur påverkade avslöjandena om Förintelsen (ett uttryck som dock uppstod först senare) antisemitismen i Sverige?

Henrik Bachner menar att antisemitismen visserligen kraftigt avtog efter år 1945, men att brottet inte var så skarpt och tydligt som man skulle kunna tro. Flera antisemitiska stereotyper kom att dyka upp igen, men i andra sammanhang och i modifierade former. Det verkar exempelvis ha tagit flera år innan insikterna om Förintelsen verkligen gjorde antisemitism till något tabubelagt. Detta framgår för övrigt även av Björn Horgbys undersökningar av intervjuer och folkminnesuppteckningar från Norrköping. Där förekom stereotypiserande uttalanden om judar även efter krigsslutet och det är svårt att se något glasklart brott med tidigare attityder.¹⁷⁶ Enligt Bachner förekom antisemitiska uttalanden i pressen fortfarande

under det sena 1940-talet, även om de inte var representativa för samhällsklimatet i stort. Han lyfter fram reaktionerna på mordet på Folke Bernadotte i Jerusalem år 1948 som ett exempel. Majoriteten av presskommentarerna innehöll ingen antisemitism, men i vissa fall gavs judar kollektiv skuld för mordet och utmålades som fanatiska, opålitliga och oförsonliga. Detta var dock undantag. Under åren mellan 1950 och 1967 innehöll den svenska debatten exceptionellt få antisemitiska uttryck, och Bachner menar att antisemitismen kanske aldrig varit så diskrediterad som då.¹⁷⁷

Ett uttryck för detta var införandet av lagen om hets mot folkgrupp år 1948. I vår egen tid är denna lag inte tänkt att skydda någon särskild grupp mot förföljelser, men när den infördes var det uttalade syftet att den skulle användas för att motarbeta just antisemitisk propaganda. Därför är lagens tillkomst-historia intressant för den som vill undersöka vad som vid denna tid räknades som antisemitism och vad som inte gjorde det. Det hade funnits förslag om en lagstiftning redan under åren 1942–43, då flera riksdagsledamöter motionerade om införandet av ett skydd mot "rashets" och "raspropaganda". I debatten kring motionerna blev det tydligt att det var antisemitism som avsågs.¹⁷⁸ Socialstyrelsen gjorde i samband med riksdagsbehandlingen ett intressant uttalande. Myndigheten var positiv till tanken på en lag men betonade att den inte fick användas för att kriminalisera sakliga diskussioner om "rasers" olika "fel och förtjänster". Det som skulle motarbetas var "högljudd", propagandistisk antisemitism.¹⁷⁹ De många stereotyper om judars "rasegenskaper" som länge florerat i Sverige betraktades alltså inte riktigt som antisemitism. Liknande uppfattningar kom till uttryck också i den fortsatta riksdagsbehandlingen,

174 För en bra diskussion om vad som var känt om Förintelsen i Sverige, se Klas Åmark, *Främlingar på tåg: Sverige och Förintelsen*, Stockholm 2021.

175 Mikael Byström, "En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts), Uppsala 2008, s. 124.

176 Horgby 1996, s. 166.

177 Bachner 1999, s. 85–86, 148–149.

178 Byström 2008, s. 123–124.

179 Kvist Geverts 2008, s. 246–248.

där motståndarna hävdade att en lag om rashets var onödig eftersom svenskar ändå inte ägnade sig åt antisemitism.¹⁸⁰

När lagen till sist blev verklighet kom den inledningsvis att tillämpas främst mot en enda person. Skriftställaren Einar Åberg var en av få aktörer som under åren efter andra världskriget fortsatte att sprida den typ av aggressiv antisemitisk propaganda som förekommit under mellankrigstiden, och han bedrev en omfattande verksamhet med spridning av antisemitiska flygblad och skrifter. Lagen kom snart att kallas för ”Lex Åberg” eftersom den länge endast användes mot hans verksamhet. År 1960 hade Åberg åtalats sexton gånger.¹⁸¹

Den revolutionära vänstern och antisemitismen

Henrik Bachner har också hävdat att antisemitiska föreställningar återkom vid 1960-talets slut, dels inom vissa kristna organisationer men framför allt inom delar av den framväxande revolutionära, marxistiska vänstern. Den avgörande brytpunkten skedde under junikriget 1967. Från och med nu kom antisemitiska stereotyper att föras fram inom ramen för vänsterns och Palestinarörelsens kritik mot Israels ockupationspolitik. Där formulerades antisemitismen, menar Bachner, med hjälp av en retorik som utgav sig för att vara ”antisionistisk”.

När Bachners påståenden publicerades i en bok år 1999 ledde de till en häftig och polariserad debatt. Det kan därför vara på sin plats att redogöra för vad Bachner faktiskt skrev. Han var tydlig med att Israel var en stat ”vars agerande och samhällsutveckling kan kritiseras och fördömas utan att detta på något sätt har med antisemitism att göra”,

samt att sionismen – betraktad som en av flera nationalistiska rörelser med rötter i 1800-talet – kan kritiseras på samma sätt som andra former av nationalism. Han betonade också att majoriteten av de Israelkritiska opinionsyttringar som förekommit i Sverige från år 1967 och framåt inte hade innehållit antisemitiska inslag.¹⁸² Men sådana föreställningar artikulerades också, av vissa aktörer, i vissa situationer och i vissa sammanhang. Han sammanfattade sina slutsatser på följande sätt:

Sionismen är en ideologi eller nationell rörelse som kan kritiseras och förkastas på samma sätt som andra ideologier eller uttryck för nationalism. Inte heller är det ett uttryck för judefientlighet att påstå att etablerandet av staten Israel var orättfärdigt och aldrig borde ha ägt rum. Men den antisionism som växer fram efter 1967 innebar något radikalt annorlunda. Den kritiserade inte sionismen på samma sätt som andra ideologiska eller nationella rörelser. Inte heller angrep den sionismen för vad denna rörelse eller ideologi stod för. I stället attackerades en sionism som i hög utsträckning var en konstruktion vilande på antisemitiska föreställningar och myter. Den nya antisionismen stannade ej heller vid ett avståndstagande från den judiska statens tillblivelse, utan krävde – utifrån en demoniserande tolkning av sionismen och staten Israel – denna stats utplåning. Detta krav var unikt och riktades aldrig mot någon annan statsbildning, ny eller gammal.¹⁸³

De antisemitiska föreställningar som Bachner ger exempel på kan delas in i två grupper. Den ena består av uttalanden som på ett oreflektat och inte nödvändigtvis medvetet sätt bygger vidare på de gamla stereotyperna om juden som kapitalist och den judiska världskonspirationen. Här finns

¹⁸⁰ Byström 2008, s. 126–128.

¹⁸¹ Berggren 2014, s. 323; Löw 2004, s. 125–129.

¹⁸² Bachner 1999, s. 17, 41, 330–331, 459.

¹⁸³ Bachner 1999, s. 331.

påståenden om att Israels grundande inte hade något med exempelvis Förintelsen att göra, utan att Israel hade bildats av "sionisterna" som ett redskap för det internationella kapitalet. Syftet var att underminera de arabiska folkens socialistiska kamp, och "sionisterna" kunde lyckas med sitt mål eftersom de kontrollerade delar av västvärldens medier. Tidskriften *Palestina-Bulletinen* skrev år 1969 att "zionistiska organisationer utövar en effektiv kontroll över den internationella pressen", och i en programförklaring från *Palestinakommittéernas Front* år 1973 hävdades det att Israel hade grundats för att skapa "ett område där judiskt kapital kunde investera utan risk för förluster i samband med antisemitiska kampanjer från andra kapitalister".¹⁸⁴

Den andra gruppen består av teckningar och bilder som reproducerar de visuella koder som ända sedan "rabulistpressens" dagar på 1850-talet använts för att signalera att någon är "judisk". De mest kända exemplen är konstnären Lars Hillersbergs teckningar i tidningen *Puss* i början av 1970-talet. I ett nummer från år 1971 medverkade Hillersberg med en serie om Israels bildande där han framställde "sionister" på mer eller mindre samma sätt som judar hade framställts i den äldre antisemitiska bildtraditionen. De tecknades med groteska kroknäsor och fylliga läppar och klamrade sig girigt fast vid penningpåsar. I en karikatyr av den amerikanske utrikesministern Henry Kissinger, som år 1973 skulle motta Nobels fredspris, inkorporerade han ännu fler inslag ur samma tradition. Kissinger tecknades som kroknäst, slog ut med handflatorna i "que sais-je"-gesten och pratade samma påhittade "judiska" språk som förekom i skämttidningarna runt sekelskiftet 1900: "Jak fixa fred zwischen Israel und dem jeffa araber. Ja, få 100 präsident af thet fredspris, ja?"¹⁸⁵

Avslutande diskussion

Forskningen om den svenska antisemitismens rötter, orsaker och uttryck är inte gammal, åtminstone inte om man menar forskning som tydligt definierar termen "antisemitism" och sedan använder det som ett analytiskt verktyg. Som det här kapitlet har visat var det, trots Hugo Valentins insatser under 1920-talet, inte förrän på 1980-talet som forskningen blev mer omfattande, och det var först under 1990-talet som det började föras mer explicita teoretiska resonemang. Sedan dess har emellertid en rad studier publicerats, vilket lett till kraftigt ökade kunskaper om den svenska antisemitismens historia. Här ska inte all den forskning som har gåtts igenom i kapitlet rekapituleras ytterligare en gång. I detta avsnitt kommer jag i stället att sammanfatta vissa särskilt viktiga observationer som går att göra utifrån forskningsläget.

För det första vet vi idag att antisemitismen har funnits i Sverige under lång tid och att den har manifesterat sig på flera olika nivåer. En förenklad nivåindelning, som avspeglar vad den svenska forskningen har studerat, skulle kunna göras genom begreppen *diskursiv antisemitism*, *propagandistisk antisemitism* och *diskrimineringsantisemitism*. Forskningen har tydligt visat att antisemitism har förekommit på alla dessa nivåer i Sverige, även om många studier har fokuserat på den diskursiva.

Med "diskursiv antisemitism" syftar jag på föreställningar om, samt representationer av, "judar" i medier, populärkultur och offentlig debatt. Sådana föreställningar har förekommit långt innan judar tilläts att bosätta sig i Sverige, vilket betonats av Cordelia Hess. Som hon uttrycker saken "visste" svenskar saker om judar långt innan de faktiskt hade träffat några.¹⁸⁶ Föreställningarna var vitt spridda i samhället. Lars M Andersson har

¹⁸⁴ Bachner 1999, s. 250, 269–272, 333–336.

¹⁸⁵ Bachner 1999, s. 253–258.

¹⁸⁶ Hess 2022, s. 10.

till och med argumenterat för att den diskursiva antisemitismen under decennierna runt sekelskiftet 1900 var "hegemonisk". Med detta menar han att antisemitiska föreställningar "uppfattades som självklara och naturgivna" och kunde föras fram utan att den som spred dem uppfattade detta som ett uttryck för antisemitism.¹⁸⁷ Även Per Hammarström gör en liknande tolkning när han skriver att antisemitismen låg som ett "tankeraster, inbäddat i språket och kulturen". Den kunde "aktiveras och artikuleras om de rätta förutsättningarna infunnit sig".¹⁸⁸ Även historikerna Karin Kvist Geverts och Mikael Byström delar Anderssons slutsats, men anser att "hegemonisk" är ett något för starkt ordval. De har i stället beskrivit hur ett "antisemitiskt bakgrundsbrus" fanns närvarande åtminstone fram till andra världskrigets slut, och syftar med detta på en "mer eller mindre medveten tankestruktur" där det visserligen "inte var accepterat att vara uttalat antisemitisk men där det var 'normalt' att ha en del antipatier gentemot judar".¹⁸⁹

"Propagandistisk antisemitism", en term som också är lånad från Andersson, syftar på politiska krav på åtgärder och särlagstiftning riktad mot judar.¹⁹⁰ Ett exempel på den propagandistiska antisemitismen är kampanjerna mot judiska gård-farihandlare vid 1900-talets början och försöken att skapa antisemitiska organisationer vid samma tid. De senare var visserligen aldrig framgångsrika om man ser till medlemsantal, men gjorde avtryck i debatten och spelade en icke försumbar roll för att sprida antisemitiska myter.

Med "diskrimineringsantisemitism" menas en form av antisemitism där judar verkligen behandlas på ett annorlunda och sämre sätt än andra

människor, till exempel vid myndighetsbeslut. Termen är myntad av Carl Henrik Carlsson.¹⁹¹ Som det tydligaste exemplet på denna form av antisemitism måste förstas judereglementet nämnas. Men också efter att det avskaffades har det förekommit diskriminering av judar, som vid prövningen av medborgarskapsansökningar fram till 1920-talens början och därefter, vilket diskuteras närmare i kapitel 10, inom flykting- och migrationspolitiken.

För det andra har forskningen visat att antisemitismen har haft den märkliga förmågan att sprida stereotyper om judar vilka på samma gång har haft stark historisk kontinuitet och varit mycket elastiska samt kunnat användas i olika syften av olika aktörer. "Juden" har använts som symbol för en lång rad motstridiga fenomen, på ett sätt som till synes verkar paradoxalt. Redan på 1980-talet konstaterade Mattias Tydén att "juden" har varit ett begrepp som socialister har sammankopplat med kapitalism, som bönder och högermän associerat med socialism, som protektionistiska företagare har förknippat med frihandel och internationell konkurrens och som konservativa modernitetskritiker har förknippat med en rad föreställda kulturella hot, som sexuell frihet, jazz och stadskultur.¹⁹²

Håkan Blomqvist har särskilt betonat att judar har anklagats *både* för att kontrollera den internationella kapitalismen och ligga bakom kommunistiska och socialistiska revolutioner. Nu bör i och för sig den "antikapitalistiska" antisemitismen problematiseras något. Antisemitiska rörelser har generellt inte motsatt sig tanken på fri företagsamhet eller privat äganderätt. Vad de däremot har gjort är att beskriva vissa former av kapitalism, exempelvis finansspekulation, som judiska eller

¹⁸⁷ Andersson 2000, s. 14.

¹⁸⁸ Hammarström 2007, s. 244.

¹⁸⁹ Kvist Geverts 2008, s. 37–38, 249–250. Se även Mikael Byström & Karin Kvist Geverts, "Från en aktivism till en annan: Hur ska Sveriges agerande i flyktingfrågan under Andra världskriget förklaras?", *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (red. Andersson & Tydén), Stockholm 2007, s. 156, 159. Författarna anger att termen ursprungligen myntades av Stéphane Bruchfeld i *Historisk tidskrift* år 1996.

¹⁹⁰ Andersson 2000, s. 17, 19.

¹⁹¹ Carlsson 2023.

¹⁹² Tydén 1986, s. 67; Tydén 1988, s. 280. Se även Bachner 1999, s. 23.

hänvisat till judiska konspirationer för att förklara kapitalismens återkommande kriser. August Skarin, redaktör för den antisemitiska tidningen *Den svenske arbetaren*, utmålade exempelvis ofta judar som "kapitalister". Men, skrev Skarin, det var inte kapitalet i sig det var fel på, utan "de människor som samvetslöst roffa åt sig allt kapitalet". Enligt Skarin var det i första hand judar som gjorde det.¹⁹³

För det tredje har forskningen visat att det inte riktigt är så enkelt som att det först fanns en renodlat religiös antisemitism som någon gång under 1800-talet ersattes av en renodlat "ras"-baserad antisemitism. Redan under det sena 1700-talet finns det exempel på att judar beskrevs som en grupp vars karaktärsdrag och drivkrafter är essentiella och orsakade av biologiskt arv mer än av uppfostran och religion. Det förekom också, som Magnus Nyman visat, föreställningar om att judar som konverterat till kristendomen aldrig fullt ut blev riktiga kristna. Deras dop var endast taktiskt betingade och innebar ingen äkta omvändelse.¹⁹⁴ Även Cordelia Hess forskning om antisemitiska skillingtryck visar att en religiös antisemitism med medeltida rötter länge var sammantvinnad med tidiga rasföreställningar på ett sätt som gör det svårt att skilja de båda formerna av antisemitism från varandra. Att "ras"-antisemitism blev allt vanligare från cirka 1870 är i och för sig ovedersägligt, men parallellt med denna levde en äldre, religiöst baserad antisemitism kvar. Så har Henrik Bachner konstaterat att rastänkande spelade en relativt undanskymd roll i debattinläggen om "judefrågan" under 1930-talet. Rasidéer var "en faktor som i vissa fall införlivades i argumentationen och tillskrevs visst förklaringsvärde i relation till judars påstådda egenskaper, men förefaller sällan ha haft en avgö-

rande betydelse i det tänkande som avspeglas".¹⁹⁵ Lena Berggren beskriver en liknande utveckling. Hon menar att rasidéernas framträngande vid 1800-talets slut gjorde att antisemitismen fick "ytterligare ett lager", som dock inte ersatte de lager som redan fanns. Också under 1930-talets grova antisemitiska kampanjer kunde rasargumenten, menar Berggren, fungera som ett "tilläggsargument till en essentiellt kulturell antisemitisk uppfattning".¹⁹⁶

För det fjärde står det klart att även om termen "antisemitism" har funnits åtminstone sedan sekel-skiftet 1900 menar dagens forskare inte samma sak med uttrycket som det förflutnas aktörer. Under mellankrigstiden fanns det, menar Karin Kvist Geverts, en benägenhet att endast uppfatta yttringar som antisemitiska om de var propagandistiska. Dessutom erkändes det inte att antisemitismen också byggde på en svensk tradition. Nazismens maktövertagande i Tyskland ledde till att antisemitism kom att ses som något "tyskt", och underförstått som något som egentligen inte fanns i det harmoniska, demokratiska Sverige.¹⁹⁷ Slutsatsen får ytterligare stöd av Henrik Bachner, som har undersökt hur "antisemitism" uppfattades under 1930-talet i konservativ, kristen och socialdemokratisk idédebatt. En sak var gemensam för alla debatter. Det var i huvudsak aggressiva och propagandistiska politiska kampanjer med krav på diskriminering av judar som uppfattades som "antisemitiska". Att ansluta sig till sådana kampanjer eller öppet deklarerat att man var "antisemit" var inte accepterat. Däremot räknades fördomsfulla uttalanden om judar inte som antisemitism.¹⁹⁸

¹⁹³ Skarin citerad i Blomqvist 2006, s. 289.

¹⁹⁴ Nyman 1988, s. 217.

¹⁹⁵ Bachner 2009, s. 303, 305.

¹⁹⁶ Berggren 2014, s. 35–36, 48, 324.

¹⁹⁷ Kvist Geverts 2008, s. 255.

¹⁹⁸ Bachner 2009, s. 302–303.

Kapitel 4:

Det svenska samhället och samerna

Det finns idag ganska mycket historisk forskning som berör den svenska samepolitikens framväxt och förändringar, samt de föreställningar om samer som har funnits i svensk vetenskap, politisk debatt och populärkultur. Det är dessa studier som står i fokus i det här kapitlet. Däremot behandlas inte den forskning som finns om samernas egen historia, deras försörjningskällor, sociala organisering, religion, kultur eller etnopolitiska mobilisering och organisering. Allt detta är en betydelsefull del av svensk historieskrivning, men ligger bortom ramarna för detta arbete.¹⁹⁹

Det förra kapitlet handlade till stor del om hur begreppet "antisemitism" har definierats. Något motsvarande "anti"-begrepp finns inte när det gäller forskningen om det svenska samhällets förhållningssätt till samerna. Här har tvistefrågora sett delvis annorlunda ut och bland annat rört sig runt följande frågor: I vilken mån bör den moderna svenska samepolitiken beskrivas

som rasistisk, eller bör den analyseras med hjälp av andra termer? Går det att beskriva den svenska statsmaktens expansion på samernas områden som försiggått sedan 1500-talet som en form av kolonialism? I avslutningen på det här kapitlet kommer jag att diskutera hur historiska forskare har besvarat dessa frågor. Innan dess följer en beskrivning av vissa centrala skeden i den svenska samepolitikens historia.

Det är inte självklart när framställningen ska börja. Svenskar (i detta kapitel definierade som icke-samiska undersåtar i det svenska riket, oavsett språk) har haft intensiva kontakter med samer ända sedan medeltiden, bland annat genom handel. Samer har också levt längre söderut än vad som många idag kanske tror. Historiska dokument, ortnamnsforskning och arkeologiska undersökningar visar att samer fortfarande under 1600- och 1700-talen levde i skogsbygderna i centrala Sverige, främst Dalarna och Gästrikland, men även i Hälsingland, Uppland och Västmanland,

¹⁹⁹ För forskning om samers politiska organisering, se till exempel Patrik Lantto, *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*, Umeå 2000; Patrik Lantto, *Att göra sin stämman hörd: Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*, Umeå 2003.

där de bland annat bedrev småskalig renskötsel, hantverk och jakt.²⁰⁰

I Norrland var den svenska befolkningen länge koncentrerad till kustremsan, men även här mötte samer och svenskar varandra relativt ofta, exempelvis vid de marknadsplatser i inlandet som kronan försökte koncentrera samernas handel till. Statsmakten hade under 1500-talet tagit kontroll över beskattningen av samerna genom sina egna fogdar. I gengäld skyddade den svenska staten samernas handel och garanterade deras kontroll över naturresurserna i de områden, så kallade lappskatteland, som de betalade skatt för. Samernas ägande- och brukanderätt över lappskatteländen erkändes i princip på samma sätt som för svenska skattebönder. Annars skötte samerna i hög grad sina egna angelägenheter, även om statsmakten hade börjat spinna ett juridiskt nät av domstolar också i Sápmi. Nämndemännen var dock ofta

själva samer, och domstolarna var ålagda att om möjligt tillämpa samisk sedvanerätt.

Samerna försörjde sig på många olika sätt, exempelvis genom jakt, fiske och renskötsel – uppe i fjällen och nedanför fjällen, vid skogar, berg och vattendrag, med renar och utan renar. Under 1600-talet växte renskötelsen kraftigt i omfång, delvis som ett resultat av statens skatte- och handelspolitik. Det ledde till ökade sociala klyftor inom det samiska samhället och till en tydligare uppdelning mellan fjällsamer, som skötte renar i stor skala, och skogssamer, som var mer bofasta och kombinerade flera ekonomiska verksamheter.²⁰¹

Utifrån denna bakgrundsbeskrivning är det rimligt att börja framställningen runt år 1600, eftersom statsmakten då inledde kampanjer för att inte bara beskatta samerna utan också förändra deras kulturella och religiösa sedvänjor. Därmed startade en maktutövning som i olika former be-

200 Jonas M Nordin & Sven Olofsson, "Voices of the Forest: Eviction, Control, and the Birth of the 'Parish Lapp' System in Early Modern Sweden", *Scandinavian Journal of History* 48:4 2023, s. 2, 10–11.

201 Framväxten av storskalig renskötsel behandlas i Lennart Lundmark, *Uppbörd, utarmning, utveckling: Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule Lappmark*, Lund 1982. Se även Gunlög Fur, *Colonialism in the Margins: Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*, Leiden 2006, s. 41, 44–47, 51–55, 69–70. Det höga inslaget av samiska nämndemän var framträdande fram till sekelskiftet 1800 men därefter minskade samernas inflytande över rättsskipningen. Se Rolf Sjölin, *En studie i ickemakt: Samer och samefrågor i svensk politik*, Kautokeino 2002, s. 68.

drevs fram till långt in på 1900-talet och som har satt djupa spår i Sápmi. Anledningarna till statens ökande intresse för samernas områden var flera. Exempelvis upptäcktes vissa silverfyndigheter, bland annat i Nasafjäll. Staten anlade nu gruvor som visserligen inte gav någon egentlig vinst men som innebar ett betydande intrång i marker som samer tidigare hade kontrollerat. Det skedde med hårda metoder. Många samer klagade över de hårda gruvfogdarna och vissa flydde över gränsen till Norge.²⁰² En annan anledning, som för 1600-talets makthavare var minst lika viktig som det mest lödiga silver, handlade om religionen.

Tvångskristnandet

Efter reformationen utvecklades Sverige till ett ortodox, lutherskt land. Kyrkliga och världsliga myndigheter ingrep nu mot en rad företeelser som de tidigare haft ganska liten kontroll över. Genom stränga straff försökte överheten exempelvis förbjuda föräktenskapliga sexuella relationer, och ingrep hårt mot kvinnor (och i viss mån även män) som anklagades för "trolldom". Samtidigt fick kyrkan i uppdrag att föra register över ingångna äktenskap, födda och döda samt senare även upprätta husförhörlängder. Myndigheternas kontroll över vardagslivet blev starkare, och målet var att implementera en kristen, fundamentalistisk religion i alla delar av Sverige. Om landet skulle skonas från Guds hämnd och straffdom måste, trodde överheten, alla avvikande religiösa sedvänjor utrotas. Många företeelser som tidigare setts som relativt harmlös vidskepelse eller som "vit" magi blev därför nu demoniserade, och sågs som inspirerade eller frammanade av djävulen själv.

Den utökade kontrollen drabbade alla människor som levde i det svenska riket. Men de

flesta invånare var åtminstone kristna från början, även om vanliga människor inte nödvändigtvis delade de lärda teologernas alla uppfattningar om vad kristendom var för något. För samerna i norr var det en annan sak. Samerna hade visserligen ganska länge gått i kyrkan, åtminstone vid vissa högtider, och fram till 1600-talets början verkar inte den svenska statsmakten ha betraktat dem som annat än kristna. Från och med nu började statsmakten bli alltmer oroad. Var samerna egentligen fullständigt kristnade? Rapporter från prästerna i norr berättade om icke-kristna sedvänjor som fortfarande var levande, exempelvis bruket av trummor i religiösa ceremonier eller offrandet till gudar och väsen på särskilda offerplatser. Staten startade nu en kampanj som hade som mål att tvinga samerna att överge alla sedvänjor som prästerna inte uppfattade som kristna. Tvångskristnandet kom att pågå i ungefär 150 år. Även om det alltså startade redan vid 1600-talets början var det som allra mest intensivt under perioden cirka 1680–1750.

Kampanjerna har undersökts bland annat av religionshistorikern Håkan Rydving, men också i flera studier inom Svenska kyrkans vitboksprojekt om de historiska relationerna mellan kyrkan och samerna. De tog sig en rad olika uttryck. För det första ingrep rättsväsendet mot sådana praktiker som sågs som "trolldom". Detta var i och för sig inget unikt för Sápmi, och de många dödsdomar för trolldom som är kända från resten av Sverige verkar ha utdömts mycket sällan. Att samerna i myndigheternas ögon inte var fullt ut kristnade kan här ha setts som en förmildrande omständighet under trolldomsprocesser. Vissa exempel är ändå kända. En same avrättades år 1693 efter att man först bränt upp hans trumma och "trägu-dar". Andra dödsdomar avkunnades vid enstaka tillfällen, men utan att det finns någon uppgift

202 Fur 2006, s. 60–62; Gunlög Fur, "Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 1)* (red. Lindmark & Sundström), Skellefteå 2016, s. 254–256.

huruvida de faktiskt verkställdes. Samen Henrich Enrichsson dömdes till exempel till döden i Jokkmokk år 1708 efter att ha offrat en hund, en katt och en ren i syfte att bota en annan man från sjukdom. Huruvida han verkligen avrättades är en annan fråga.²⁰³

För det andra ingrep överheten för att få samer att upphöra med användandet av rituella trummor, eller "trolltrummor" som svenska myndigheter kallade dem för att antyda att de i själva verket var djävulens redskap. Samer som använde trummor stämades under 1600-talet till häradsrätten. Särskilda kommissioner fick också i uppdrag att utreda hur utbredd bruket av trummor var. En sådan undersökning ägde rum i Jokkmokk år 1688. Då "erkände" 35 samer att de använt trummor och ålades att lämna över dem till myndigheterna. Vissa trummor förstördes och andra sändes till Stockholm.²⁰⁴

För det tredje förstörde präster handgripligen samiska religiösa föremål och offerplatser. Det skedde inte utan motstånd från samerna själva. År 1682 hölls ting i Arjeplog, och en präst vid namn Fjellström anklagade då samerna för avgudereri. Bakgrunden var att han hittat ett beläte av trä vid ett offerställe. De närvarande samerna hotades med straff men vägrade att överge sina offerplatser. De ville, enligt tingsprotokollet, "allt framgent sådana gudar bruka". Fjellström drog senare runt i Sápmi och förstörde sejtar, alltså samiska offerplatser, så fort han kom åt. Vid ett tillfälle hamnade han i slagsmål efter att ha försökt ta

en trumma från en samisk man med våld.²⁰⁵

Fjellström var inte ensam om att bedriva korståg av detta slag. En norsk präst som vistades i norra Sverige åren 1726–27 uppgav senare att han under sin resa bränt ner sjutton offerplatser, och även svenska präster är kända för liknande förstörelse.²⁰⁶

För det fjärde vidtog myndigheterna särskilda åtgärder för att ordna religiös undervisning åt samiska barn. Därmed inleddes något som vi senare kommer att få se många exempel på, nämligen försök att påverka samers kultur genom undervisningsåtgärder. Redan år 1606 skickade staten med tvång sexton samiska pojkar till Uppsala för att studera teologi i ett misslyckat försök att göra dem till präster. År 1632 inrättades den så kallade Skytteanska skolan i Lycksele, dit samiska familjer ålades att sända ett antal pojkar för religiös undervisning.²⁰⁷ År 1723 inrättades så kallade "lappskolor", som skulle ligga i anslutning till kyrkor. Där fick samiska pojkar bo under internatliknande former och undervisas i kristendomskunskap. Verksamheten leddes av en central myndighet i Stockholm.²⁰⁸ Kyrkans ökande grepp märks också i dess administrativa funktion som ansvarig för kyrkobokföringen. Under 1700-talet slutade kyrkan acceptera samiska namn och försvenskade på eget bevåg dessa. Samer tilldelades –son och –dotterefternamn, "Ande" omvandlades till "Anders", "Pavva" till "Paul" och så vidare.²⁰⁹

203 Olle Sundström, "Svenskkyrkliga förståelser av inhemsk samisk världsåskådning: En historisk översikt", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Band 2) (red. Lindmark & Sundström), Skellefteå 2016, s. 550–551.

204 Håkan Rydving, *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s*, Uppsala 2004, s. 56–57, 63–64. Se även Karin Granqvist, *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: Makt, diskurs och representation*, Umeå 2004, s. 117–128, 197–199; Daniel Lindmark, "Colonial Education and Saami Resistance in Early Modern Sweden", *Connecting Histories of Education: Transnational and Cross-Cultural Exchanges in (Post)Colonial Education* (red. Bagchi, Fuchs & Rousmaniere), New York 2014, s. 143–149; Jonas M Nordin & Carl-Gösta Ojala, "Kolonialt samlande i Sápmi", *Historisk tidskrift* 140:3 2020, s. 534–535.

205 Daniel Lindmark, "Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Band 2) (red. Lindmark & Sundström), Skellefteå 2016, s. 344–348.

206 Rydving 2004, s. 65.

207 Fur 2006, s. 76–86; Rydving 2004, s. 59.

208 Tuuli Forsgren, "Synen på samer: Vad säger svenska 1700-talsdokument?", *Svenska överord: En bok om gränslöshet och begränsningar* (red. Granqvist), Eslöv 1999, s. 30; Lindmark 2014, s. 142. Myndighetens namn var Kungliga direktionen för Lappmarkens ecklesiastikverk.

209 Fur 2006, s. 76–86.

För det femte gjorde rättsväsendet och kyrkan försök att öka kontrollen över samers för- och utomäktenskapliga sexuella relationer. Som historikern Gunlög Fur har betonat var detta något som skedde i hela Sverige under 1600-talet, men gentemot samerna fick politiken en speciell karaktär.²¹⁰ Samerna hade sedan länge egna giftermåls- och trolovningstraditioner. Dessa kom nu att betraktas som brottsliga, omoraliska och osedliga av kyrkan och domstolarna. De rättsliga åtgärderna måste därför ses inte bara som ett utslag av religiöst nit, utan delvis också som ett ingrepp mot en specifikt samisk kultur.²¹¹ I de svenska myndigheternas syn på samisk sexualitet och relationer fanns även en intressant genusaspekt. Myndigheterna var fascinerade och förundrade över vad de uppfattade som en otydlig könsarbetsdelning inom samiska hushåll, där män och kvinnor inte utförde de uppgifter och roller som svenskarna förväntade sig.²¹²

Svensk ekonomisk exploatering

Som ovan nämnts betalade samer skatt till staten åtminstone från och med 1500-talet. De erhöll då också i princip samma äganderätt till sina marker som andra skattebetalande undersåtar. De så kallade lappskatteländen ägdes av samiska familjer som själva avgjorde om andra samefamiljer skulle få bruka eller nyttja delar av markerna. De domstolar som statsmakten etablerade i norr, och som under 1600-talet ofta utnyttjades av samerna när de ville hantera tvister inom det samiska samhället, understödde i allt väsentligt samernas rätt till lappskatteländen och bekräftade äganderätten.²¹³

Detta kom inte att förändras förrän vid 1700-talets slut. Då inleddes en rad försök att dels omvandla samernas lappskatteländ till så kallad kronojord, det vill säga mark som ägdes av staten, dels förmå nybyggare att uppföra jordbruksfastigheter på samernas marker och börja utnyttja dess resurser, vilket givetvis innebar ett hot inte minst mot fjällsamernas renskötsel. Det var dock inte de lokalt förankrade domstolarna som låg bakom dessa försök, utan länsstyrelserna, som var en mer direkt representant för den centrala statsmakten.

Historikern Lennart Lundmark, som har undersökt jordövertagandet, har betonat att länsstyrelserna varken motiverade den nya politiken med "ras"-idéer eller argument om samernas "kultur". I likhet med många andra statliga politiska projekt under 1700-talet motiverades den i stället utifrån tankar om ekonomi och nytta, där statens strävan efter att uppodla och befolka Sápmi med skattebetalande bönder stod i centrum. Projektet mötte motstånd från häradsrätterna, där samerna ofta var nämndemän. Domstolarna kämpade länge emot länsstyrelsernas anspråk på att samernas marker borde betraktas som kronojord. Lundmark betonar att de rent juridiskt hade rätt. Lappskatteländen var inte kronojord från början, och det fanns aktörer som påtalade den bristande rättsliga grunden redan när övertagandet skedde. Vem som hade den högsta beslutanderätten över frågor som gällde lappskatteländen var dock oklart och länsstyrelserna gav inte upp. Vid 1800-talets början bedömde häradsrätterna fortsatt motstånd som lönlöst. Svenska myndigheter började nu slutligen att betrakta lappskatteländen som kronojord. Kronojord administrerades av länsstyrelserna, vilket innebar att det blev upp till dessa att besluta om

210 Fur 2016, s. 274.

211 Gunlög Fur, "Om äktenskap och kolonisation", *Det politiska äktenskapet: 499 års historia om familj och reproduktion* (red. Rosenbeck & Sanders), Stockholm 2010, s. 301–312; Gunlög Fur, "Svensk kolonialism i Sápmi", *Sexualpolitiska nyckeltexter* (red. Arnberg, Laskar & Sundevall), Stockholm 2015, s. 68–70, 74; Granqvist 2004, s. 108–117, 197.

212 Fur 2015, s. 73.

213 Granqvist 2004, s. 201–204; Lundmark 2002, s. 44–45.

vilka nybyggare som skulle få tillstånd att slå sig ner och börja bruka jorden på de marker där samerna under lång tid hade bedrivit renskötsel eller andra ekonomiska verksamheter. Samerna själva hade inte längre något att säga till om i den frågan.²¹⁴

Därmed inleddes en period där nybyggen alltmer trängde undan eller försvårade samernas näringar. Det fick givetvis effekter för hela det samiska samhället, och under 1800-talets andra hälft började dessa att diskuteras också i svensk nationell politik. Lokala ämbetsmän skickade alarmerande rapporter som påstod att allt färre samer kunde försörja sig genom renskötsel, och att den samiska befolkningen kanske till och med skulle försvinna om nybyggarnas expansion fortsatte. Hur skulle politikerna ställa sig till dessa farhågor? Svaret på frågan blev framväxten av en speciell samepolitik, som på ett långtgående sätt kom att prägla tillvaron för många svenska samer från 1800-talets slut och fram till 1900-talets mitt. Politiken fick också en stor betydelse för vilka människor som i myndigheternas ögon kom att räknas som samer.

”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken

Under 1800-talets andra hälft började samernas situation diskuteras i regering och riksdag, dock utan att samerna själva tillfrågades. Politikerna i Stockholm utredde och analyserade länsstyrelsernas agerande i frågan om lappskattelanden, samernas ekonomiska näringar, nybyggens anläggande på samiska områden, rennäringen och skolsituationen i Sápmi. Diskussionerna kom delvis att påverkas av den utveckling som skedde inom antropologin och arkeologin vid samma

tid, där olika idéer om vilka som var Sveriges ursprungsbefolkning stod emot varandra (vilket även kommer att diskuteras i kapitel 11). De färgades också både av idéer om olika ”kulturers” utveckling och framväxande föreställningar om ”ras”, samt av en övergripande uppfattning om att den renskötande fjällsamiska befolkningens tillvaro hotades av samhällets snabba modernisering.

Ur denna komplicerade idéhistoriska och politiska härva växte en ny svensk samepolitik fram. Den formulerades i bred politisk enighet, slog igenom på allvar runt sekelskiftet 1900 och kom att spela en betydelsefull roll fram till efter andra världskriget.²¹⁵ I forskningen brukar politiken betecknas med hjälp av ett uttryck som en av dess främsta förespråkare, kyrkoherden Vitalis Karnell i Karesuando, använde i en tidningsintervju år 1906. Han uttalade sig då om den politiska organisering som svenska samer hade börjat bedriva:

När lapparna börja bilda föreningar och hava sin egen tidning, när de börja tillägna sig folkhögskoleutbildning, då är det totalt slut med dem som lappar och då bliva de de eländigaste människor man gärna kan tänka sig. [...] Gynna gärna lapparna på allt sätt i deras näring, gör dem till sedliga, nyktra och nödortfittigt bildade människor, men låt dem inte läppja på civilisationen i övrigt, [...] det har aldrig varit och skall aldrig bli till välsignelse. Lapp skall lapp vara.²¹⁶

I uttalandet sammanfattades de viktigaste föreställningarna i vad som brukar benämnas ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken. Fyra av dess centrala drag ska lyftas fram här.

För det första tänkte sig myndigheterna som sagt att samernas rennäring var hotad dels av

²¹⁴ Lundmark 2002, s. 51–61.

²¹⁵ Sjölin 2002, s. 68, 284.

²¹⁶ Karnell citerad i Lundmark 2002, s. 70.

nybyggarnas expansion, dels eftersom samer själva valde att försörja sig på andra sätt.²¹⁷ Politiken kom därför att bygga på en del skydd och en del kontroll. Å ena sidan fick renskötelsen ett ökat lagligt stöd. I riksdagen togs initiativ för att skydda samiska renbetesmarker redan från och med 1820-talet. Under 1860- och 1870-talen drogs en "odlingsgräns" upp i Norrland, och det betonades att nybyggen endast fick anläggas ovan odlingsgränsen efter att "nomadlapparnas" behov hade beaktats. Genom flera lagar och förordningar på 1880- och 1890-talen slogs det till och med fast att det endast var samer, eller "lappar" med lagens ord, som hade rätt att bedriva renskötsel.²¹⁸ Å andra sidan skulle renskötande samer hindras från att överge rennärningen, framför allt genom att hindras från att ha kontakt med "civilisationen", alltså den undervisning och materiella standard som andra svenska medborgare hade tillgång till. Om samerna fick för stora inblickar i ett modernt levnadssätt skulle de också vilja bo i hus och lämna den rennärning som de ansågs vara bäst lämpade för.²¹⁹ Det var om man så vill en välvillig diskriminering, men likväl en diskriminering, och det var inte bara statliga myndigheter som bedrev den. Det finns till exempel uppgifter om att samer nekades anställning som gruvarbetare i Kiruna med "lapp-ska-vara-lapp"-politiska argument. Vid Kirunagruvorna styrde LKAB:s mäktige disponent Hjalmar Lundbohm, en av den nya samepolitikens viktigaste förespråkare i Sverige vid sekelskiftet 1900.²²⁰

För det andra byggde politiken i hög grad just

på sådana "lämplighets"-argument som nämndes ovan. Allt fler politiker och ämbetsmän menade att samer egentligen endast var lämpade till att sköta renar och leva ett nomadiserande liv. Visserligen fanns här också ekonomiska argument, något som statsvetaren Ulf Mörkenstam har betonat. Före utbyggnaden av vattenkraften och gruvnäringens industriella expansion ansågs det att fjällvärlden inte kunde nyttjas till något annat än renskötsel och att det därför var viktigt att det fanns en grupp som bar upp denna näring.²²¹ Men det fanns även idéer om att nomadismen och lämpligheten för renskötsel var en essentiell del av själva den samiska kulturen, eller till och med den samiska "rasen". Båda typerna av argument finns i det historiska källmaterialet, och forskarna har betonat deras vikt på olika sätt. Lennart Lundmark har tydligt framhållit i vilken stor utsträckning politiken byggde på idéer om "ras"-egenskaper.²²² Han menar att sådana argument dök upp i debatten på 1870-talet och att de dominerade fram till runt år 1930, då de gradvis började utmanas. Så sent som år 1928 kunde en myndighet som Domänstyrelsen bygga sitt försvar för "lapp-ska-vara-lapp"-politiken på ett systematiskt rastänkande. Styrelsen varnade detta år för att göra det lättare för renskötande samer att bo i fasta hus. Visserligen hade samer "inte samma anspråk på livet som en nybyggare av svensk ras", men det fanns risk att de skulle vilja leva på samma sätt som svenskar, inte minst om de gifte sig med någon av "svensk ras".²²³ Historikern Patrik Lantto har också

217 Andrea Amft, "Att skapa en 'autentisk' minoritet: Om maktrelationen mellan svenskar och samer från slutet av 1800-talet till 1970-talet", *Historisk tidskrift* 118:4 1998, s. 591; Patrik Lantto, *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*, Umeå 2012, s. 73; Ulf Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier": Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, Stockholm 1999, s. 96.

218 Amft 1998, s. 590; Lundmark 2002, s. 29, 33–34; Mörkenstam 1999, s. 80–81, 86, 90.

219 Lundmark 2002, s. 63, 73.

220 Gunnar Broberg, "Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900", *Lychnos: Lärdomshistoriska samfundets årsbok*, Uppsala 1982, s. 72.

221 Mörkenstam 1999, s. 84, 88, 99. Se även Lantto 2012, s. 15; Lundmark 2002, s. 67; Simone Pusch, "Nationalismen och kåtaskolan: Remissvaren till O. Bergqvists 'Förslag till kåtaskolereformen' 1909–1912", *Kulturkonfrontation i Lappmarken: Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar* (red. Sköld & Kram), Umeå 1998, s. 115; Brit Uppman, *Samhället och samerna 1870–1925*, Umeå 1978, s. 165.

222 Lundmark 2002, s. 63, 72; Lennart Lundmark, *Stulet land: Svensk makt på samisk mark*, Stockholm 2008, s. 152.

223 Lundmark 2002, s. 113.

uppmärksammat förekomsten av ”ras”-argument, men menar att det framför allt var ett ”kulturhierarkiskt” synsätt som dominerade hos de aktörer som utformade politiken.²²⁴

För det tredje hade politiken starkt paternalistiska drag. De åtgärder som vidtogs var på flera sätt starkt diskriminerande. Men de gjordes inte av illvilja, utan motiverades med att samerna behövde hjälp och beskydd från ”svenskarna”, det vill säga skydd från den kultur eller ”ras” som ansågs stå högre än dem själva i utvecklingskedjan. Åtgärderna vidtogs inte därför att samerna uppfattades som ett hot mot det svenska samhället – vilket vissa andra grupper, som exempelvis romer och resande, gjorde vid samma tid. Samerna betraktades visserligen som en kultur eller ”ras” som var dåligt lämpad att leva ett ”civiliserat” liv, men samtidigt som extremt väl lämpad för att bedriva nomadiserande renskötsel. Samer tillskrevs ofta positivt värdeladdade egenskaper som ärlighet, hederlighet, seghet och uthållighet, men bara så länge som de höll sig till de områden och verksamheter som de svenska myndigheterna ansåg att de skulle hålla sig till.²²⁵ Ett av flera exempel på paternalistiskt grundad diskriminering mot samer är det förbud mot att föra in och sälja brännvin och andra spritdrycker på samisk mark som gällde åren 1839–98. Det innebar ett omyndigförklarande av samerna, som inte ansågs kunna hantera alkohol. När förbudet till sist avskaffades skedde det främst eftersom många svenskar börjat flytta in på samisk mark, särskilt efter anläggandet av gruvorna i Kiruna och Malmberget. I vissa delar kvarstod dock diskrimineringen. Så sent som år 1937 utfärdades en kungörelse som förbjöd spritförtäring vid handel med ”lappbefolkningen”.²²⁶

Listan över exemplen på paternalistiska tankegångar kan göras lång. Luleåbiskopen Olof Bergqvist uttryckte dem tydligt år 1911, då han fällde ett yttrande som påminner om det sätt på vilket koloniserade folk i andra delar av världen ofta beskrevs vid samma tid:

Liksom lapparna inte spelat någon politisk roll utåt, ha de icke heller ägt förmåga att taga några avgörande initiativ till utveckling av sina inre förhållanden. Den lilla kultur de äga ha bibragts dem utifrån, dvs. av de folk, under vilka de kommit att lyda.²²⁷

Luleåbiskopen var inte negativ till att samerna skänktes ”kultur”, men hur mycket och vilken kultur var upp till svenska myndigheter att bestämma. Samma paternalistiska uppfattningar fanns också inom de norrländska länsstyrelserna och deras samepolitiska tjänstemän, och innebar bland annat en mycket låg acceptans för samernas egen politiska organisering. Samepolitiken var något som myndigheterna i all välmening skulle utforma åt samerna, och samer som förde fram protester eller organiserade sig för att ställa krav gentemot statsmakten motarbetades och misstänkliggjordes.²²⁸

För det fjärde fick politiken stora effekter för hur staten kom att definiera gruppen samer. ”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken skapade nämligen snabbt ett problem. Den byggde på uppfattningen att samer ”egentligen” sysslade med nomadiserande renskötsel. Det stämde dock dåligt överens med verkligheten. Samer hade länge försörjt sig på skiftande sätt, och det var definitivt inte alla samer som fick sin huvudsakliga försörjning genom

224 Lantto 2012, s. 25, 137, 360–361.

225 Paternalismen har särskilt betonats i Roger Kvist, ”Brännvinsregleringarna i Lappmarken”, *Oknytt: Medlemsblad för Johan Nordlandersällskapet* nr 1–2 1986, s. 47; Roger Kvist, ”Swedish Saami Policy, 1550–1990”, *Readings in Saami History: Culture and Language* (red. Kvist), Umeå 1992, s. 70; Lantto 2012, s. 74, 137, 262–264; Lundmark 2002, s. 69, 72; Mörkenstam 1999, s. 108, 145, 148.

226 Kvist 1986; Sjölin 2002, s. 135–137; Uppman 1978, s. 36.

227 Bergqvist citerad i Lundmark 2002, s. 69.

228 Lantto 2012, s. 139, 267–277, 376.

storskalig renskötsel. Redan under 1600-talet hade många fjällsamer börjat slås ut från rennärningen. Den utvecklingen accelererade under 1800- och 1900-talen. Många samer skötte överhuvudtaget inte renar, eller gjorde det endast i mindre omfattning och kombinerade renskötseln med ett bofast liv och flera olika försörjningskällor. Denna grupp benämndes ofta som ”skogssamer” och var helt utestängd från de skyddsåtgärder som de nomadiserande, renskötande samerna åtnjöt.²²⁹ Ännu längre ner i den sociala rangordningen stod de fattiga samer som nedsättande benämndes som ”fattiglappar” eller ”sockenlappar”. Uttrycket ”fattiglapp” syftade på ekonomiskt utblottade samer som exploaterades som billig arbetskraft såväl av den ”svenska” befolkningen som av rika, renskötande samer. ”Sockenlapps-systemet” hade organiserats i början av 1700-talet, då statsmakten började driva bort de samiska familjer som länge levit i centrala Sverige. Staten ansåg att de borde föras norrut och att deras verksamheter i centrala Sverige innebar en form av lösdriveri. Ett fåtal familjer gavs dock tillstånd att stanna kvar i utbyte mot att de förutom sitt hantverk hjälpte socknarna med särskilda uppgifter som bönderna själva inte ville utföra, exempelvis att flå döda hästar. Systemet fortsatte till 1800-talets mitt och omfattade framför allt Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Jämtland, Medelpad och Ångermanland.²³⁰

Samerna var alltså i själva verket en starkt skiktad och differentierad grupp, både vad gäller levnadssätt, social status och försörjning. Detta gick inte ihop med den nya politikens uppfattning om den ”riktiga” renskötande, samiska nomaden.

Myndigheternas reaktion blev förtigande. Skogssamerna, liksom de fattigaste grupperna av samer, betraktades med Lundmarks ord ”som en anomali och skulle egentligen inte existera”.²³¹ De gavs bara två val. Antingen kunde de försöka bedriva nomadiserande renskötsel och därmed räknas som ”riktiga” samer i myndigheternas ögon. Eller så kunde de fortsätta med andra näringar, men då blev de inte erkända som samer av myndigheterna – oavsett vilken etnisk självidentifikation de hade eller vilket språk de talade. För dessa grupper gällde inget särskilt skydd från myndigheterna, som i stället betraktade dem som människor som med Mörkenstams ord skulle ”inordnas i det svenska samhället på samma grunder som andra svenskar”.²³²

”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken skapade samemantaget en bild av samer som egentligen endast erkände fjällens renskötare som äkta samer. Dessa behandlades med en patriarkal välvilja som dock byggde på villkoret att de betedde sig som ”autentiska” samer förväntades bete sig. Man kan tillägga att politiken dessutom både byggde vidare på och förstärkte gamla föreställningar om samerna som något exotiskt. Ända sedan 1600-talet hade det skrivits böcker där samer beskrevs som ett spännande naturfolk. Den föreställningen kom att förmedlas långt utanför Sápmi och till och med utanför det svenska rikets gränser. När Uppsalaprofessorn Johannes Schefferus bok *Laponia*, det första större lärda verket om samer i Sverige, översattes till engelska år 1674 framställdes samerna som fredliga men exotiska vildar som gav det svenska riket en aura av vildmarksmystik.²³³

229 Se till exempel Amft 1998, s. 598–599.

230 Broberg 1982, s. 67; Marianne Liliequist, ”Fattiglappar och renskötardrängar: Samers berättelser om utanförskap och tillhörighet”, *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén), Stockholm 2013, s. 255–257, 261–264, 271; Nordin & Olofsson 2023, s. 2–7, 13; Ingvar Svanberg, *Sockenlappar: En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*, Uppsala 1981; Ingvar Svanberg, *Hästlaktare och korgmakare: Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*, Umeå 1999.

231 Lundmark 2002, s. 63–68, 74, 95. Se även Amft 1998, s. 596; Lantto 2012, s. 74; Mörkenstam 1999, s. 93–94.

232 Mörkenstam 1999, s. 102 (citatt), 112. Se även Amft 1998, s. 604, 610.

233 Linda Andersson Burnett, ”Translating Swedish Colonialism: Johannes Schefferus’ *Laponia* in Britain, c. 1674–1800”, *Scandinavian Studies* 91:1–2 2019, s. 144.

Ett annat exempel är de utställningar av samiska boendemiljöer, och stundtals av samer själva, som arrangerades i Sverige och andra länder från 1700-talets slut och framåt. Den första riktigt belagda utställningen ägde rum i Newcastle på 1780-talet, då sameflickorna Sigrid och Aina från Jokkmokk visades på värdshuset. I Berlin ställdes ett sällskap av samer från Jämtland ut i stadens zoologiska trädgård år 1888 och reste sedan vidare ända till Budapest. År 1911 kom ett femtiotal samer från Kirunatrakten åter till Berlin och ställdes ut vid Kurfürstendamm. Samerna framställdes här som exotiska objekt, lika exotiska som de djur och föremål i form av renar, kåtor och ackjor som de hade med sig (för det var endast rensköttade fjällsamer som visades upp). På Skansen i Stockholm fanns ända sedan öppnandet år 1891 och flera decennier framåt ett "lappviste" där besökarna kunde beskåda hur riktiga "lappar" hade det. Där fanns kåtor och renar och under sommarveckorna ofta dessutom samer från Norrland som levde i utställningsmiljön.²³⁴ Även här var det rensköttade fjällsamer som ställdes ut som representanter för hela den samiska kulturen. Skansen var ett nationalistiskt projekt med pedagogiska ambitioner, där besökarna skulle få lära sig hur Sverige såg ut och stifta bekantskap med landets folkgrupper, djur och miljöer. Det fanns dock också aktörer som försökte använda samer i rena underhållningssammanhang. Inför den stora Göteborgsutställningen 1923, där ny arkitektur, konst och teknik visades upp, hade arrangörerna ursprungligen tänkt sig att ha med ett sameläger med 15–20 "äkta" samer som bland annat skulle ge uppvisningar i lassokastning. Planerna begravdes efter en infekterad pressdebatt där utställ-

ningen kritiserades för att framställa samer på ett nedvärderande sätt (de skulle bland annat ställas ut på Lisebergs nyöppnade tivoli) och, med patriarkala argument, för att konfrontera samerna med en stadskultur som de inte skulle kunna hantera.²³⁵

Nomadskolan

Genom "lapp-ska-vara-lapp"-politiken understödde den svenska staten etnisk segregering i Sápmi. Det ledde bland annat till att staten från och med 1920-talet finansierade "lappålderdomshem" för fjällsamer, där dessa kunde vistas på ålderdomen utan att blandas med svenskar. Finansieringen av denna segregering av äldreomsorg upphörde inte förrän år 1953, även om beläggningen på hemmen då länge varit sjunkande.²³⁶

Det är dock framför allt de segregeringar i skolväsendet som har uppmärksamats i den historiska forskningen. Som framgick vidtogs statsmakten redan under 1600-talet särskilda utbildningsåtgärder gentemot samer, men det var först från och med 1910-talet som ett sammanhållet samepolitiskt utbildningsprogram växte fram under benämningen "nomadskolan".²³⁷ Det har beskrivits som det område där "lapp-ska-vara-lapp"-politikens idéer fick sitt största genomslag, och effekterna för samiska barn har av Lundmark beskrivits som en "uppenbar diskriminering".²³⁸

Många samer hade gått i skola redan innan nomadskolereformen. Vissa gick i vanliga folkskolor, andra i så kallade katekesskolor som finansierades av staten, och andra i missionsskolor som drevs av olika kristna sällskap.²³⁹ När riksdagen år 1913

²³⁴ Broberg 1982, s. 29–40.

²³⁵ Linda Agermark, "Den inställda utställningen: Synen på samerna i anslutning till den planerade sameutställningen på Liseberg vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923", *Svenska möten: Hemma och på resa* (red. Fur & Engstråten), Växjö 2009.

²³⁶ Catarina Lundström, *Den goda viljan: Kvinnliga missionärer och koloniala möten i Tunisien och västra Jämtland*, Lund 2015, s. 138.

²³⁷ För en översiktlig framställning av de olika skolformerna för samer, se Sten Henrysson & Johnny Flodin, *Samernas skolgång till 1956*, Umeå 1992.

²³⁸ Lundmark 2002, s. 81, 93.

²³⁹ David Sjögren, *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*, Umeå 2010, s. 50–51.

beslutade att starta nomadskolan var det inte en reform som riktades till alla samiska barn. Tanken var att skapa en ny skolform uteslutande för den grupp som myndigheterna ansåg var ”riktiga” samer, alltså renskötande fjällsamer med ett nomadiserande levnadssätt. Målet med undervisningen var att barnen ur dessa familjer skulle fortsätta att vara ”riktiga” samer, något som bara kunde uppnås om barnens kontakt med ”civilisationen” begränsades. Reformen baserades här tydligt på ”lapp-ska-vara-lapp”-politikens centrala tankar, och i den debatt som föregick beslutet kombinerades dessa också med ”ras”-argument: det var samernas inneboende egenskaper som gjorde att de måste skyddas från det svenska samhällets och den vanliga skolans lockelser. Luleåbiskopen Olof Bergqvist uttryckte dessa tankar år 1904:

Hvad nomadlappar angår, har erfarenheten givit vid handen, att det icke länder dem till fromma, om man söker bibringa dem någon högre civilisation. De böra få lära allt hvad de för sitt nomadiserande lif och sin renskötsel kunna hafva behof af att veta samt blifva undervisade i kristendomens grundsanningar. Men att drifva upp deras bokliga undervisning till det mått som i de fasta folkskolorna meddelas, vore att påskynda stammens utdöende såsom nomader och nyttiga samhällsmedlemmar.²⁴⁰

I den proposition som låg till grund för riksdagsbeslutet om nomadskolans införande år 1913 resonerade regeringen på samma vis:

Vi önska, att den ras, vilken ensam är i stånd att utnyttja våra öde fjällvidder, skall bibehållas vid det levnadssätt, som den ärvt av sina fäder och för

vilket den till sin själva natur är anpassad, men vi önska tillika, att den ej härigenom skall avstängas från den grundläggande undervisning, som man vill låta varje medborgare i vårt land få åtnjuta. [Skolan måste utformas så att] den icke drager dem bort från det för dem naturliga och för deras fortvaro som ras nödvändiga nomadlivet.²⁴¹

Nomadskolan byggde på principen att eleverna inte skulle vänjas vid ett bofast liv, och inte heller vid alltför bekväma materiella omständigheter. Under sommarmånaderna följde en lärare med de renskötande familjerna och undervisade de mindre barnen i ett tält. När barnen blev äldre fick de vistas i en fast nomadskola under vintertiden. De fasta nomadskolorna kunde se ut på flera sätt, och bland annat förekom internat i kåtaform, så kallad hushållskåta, där barnen bodde under spartanska omständigheter. Undervisningen för nomadskolans elever var också kortare än för andra barn. Allt för att, med historikern David Sjögrens ord, skapa en ”säker zon” som ”skyddade samebarnen från den omgivande svenska kulturens negativa inflytande”. Hur undermålig den materiella standarden egentligen var i nomadskolan är omdebatterat, och Sjögren har hävdat att skolornas utrustning kanske inte var fullt så bristfällig som det ibland har påståtts.²⁴² Helt klart är att nomadskolan både var annorlunda än andra skolformer och att den innebar att samiska barn fick betydligt mindre undervisning än andra skolbarn. Den undervisning de fick var dessutom utformad för att begränsa deras kunskaper om livet utanför fjällen. Den första läroboken för nomadskolan skrevs år 1917 av språkforskaren K B Wiklund, och medan han skrev den korresponderade han med LKAB-disponenten Hjalmar

²⁴⁰ Bergqvist citerad i Björn Norlin & David Sjögren, ”Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser?”, *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 1)* (red. Lindmark & Sundström), Skellefteå 2016, s. 417.

²⁴¹ Ecklesiastikminister Fridtjuv Berg citerad i Sjögren 2010, s. 51–52.

²⁴² Sjögren 2010, s. 46, 63 (citatt), 85.

Lundbohm, som rådde honom att helst inte låta samebarnen läsa något alls om den bofasta svenska kulturen. Sådant skulle bara ”grumla deras fantasi och måhända leda in dem på föreställningen, att de verkligen kunna något [och] locka in dem på nya banor”.²⁴³

Nomadskolan visade sig snabbt bli svårare att administrera än politikerna tänkt sig. Som så många gånger var det definitionsfrågorna som ställde till problem: Vilka samer var egentligen nomadiserande och i vilken utsträckning bedrev de renskötsel? Under 1930-talet påpekade allt fler skolmyndigheter att antalet samer som bedrev renskötsel i nomadiserande form var litet. Tanken var att nomadskolan skulle förmå barnen att stanna inom rennäringen, men den ekonomiska utvecklingen gjorde detta till ett svårt projekt. Långsamt började därför nomadskolan att förändras och små steg togs mot att göra den mer lik den vanliga folkskolan. Vid 1950-talets början försvann de sista flyttande skolorna. I samband med införandet av enhetlig grundskola i Sverige, vilket skedde genom en serie reformer under 1950- och 1960-talen, omformulerades också nomadskolans målsättningar. År 1957 slog en statlig utredning fast en ny inriktning. Nomadskolan skulle nu i första hand försöka bevara det samiska språket och ge samiska barn kunskap om samisk kultur. Nomadskolan borde också öppnas för alla samer oavsett föräldrarnas försörjningskälla och vara en helt frivillig skolform. Detta blev också verklighet år 1962. Myndigheterna talade nu inte längre heller om ”ras” utan om det ”samiska kulturarvet” och ”lappkulturens särart”.²⁴⁴

Bostadspolitik och förflyttningar

En av de centrala beståndsdelarna i ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken var rädslan för att renskötande samer skulle slå sig ner i fasta bostäder eller att deras kåtor skulle anta husliknande former. De skulle då, trodde myndigheterna, vänjas av med sitt nomadiserande liv och upphöra med den storskaliga renskötseln. Därför måste fjällsamerna hållas kvar i en nomadiserande livsstil oavsett vad de själva ansåg om saken. Nomadskolan syftade ytterst till att åstadkomma detta, men statsmakten vidtog också andra åtgärder för att neka samer rätten att själva bestämma hur och var de skulle leva.

Den viktigaste förutsättningen för åtgärderna var införandet av 1886 års renbeteslag. Den innebar att den gamla organiseringen i lappskatteland, som funnits sedan 1500-talet, slogs sönder. I stället delades samerna administrativt in i så kallade ”lappbyar”, men det var inte upp till samerna att dra gränser för dessa eller slå fast regler för hur de skulle administreras.²⁴⁵ Den uppgiften sköttes av de ”lappfogdar” som under åren 1885–1971 var tjänstemän inom länsstyrelserna med ansvar för att implementera statens samepolitik. Som flera forskare har visat fungerade lappfogdarna som ett övervaknings- och kontrollorgan i Sápmi. Till och med 1940-talet var de varma förespråkare av ”lapp-ska-vara-lapp”-politikens idéer. Samer anställdes aldrig som lappfogdar, med den uttryckliga motiveringen att de ansågs vara partiska när det gällde samepolitiska frågor. Icke-samer sågs däremot aldrig som partiska.²⁴⁶

Lappfogdarna utnyttjade sin makt för att hindra renskötande samer från att bo i fasta byggnader. De införde till exempel regler i lappbyarnas ordningsstadgor som reglerade avståndet mellan

²⁴³ Curt Persson, *På disponerarens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*, Luleå 2013, s. 85.

²⁴⁴ Sjögren 2010, s. 109–114, 119, 121–123, 127–138.

²⁴⁵ Lundmark 2002, s. 38, 58; Åsa Össbo, ”Från lappmarksplakat till anläggsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi”, *Historisk tidskrift* 140:3 2020, s. 434–438.

²⁴⁶ Amft 1998, s. 608; Lantto 2012, s. 263, 362; Lundmark 2002, s. 138, 367.

eventuella renvaktarbostäder och renhjordarnas belägenhet. Reglerna gjorde det i praktiken omöjligt att uppföra sådana bostäder på laglig väg. Efter år 1917 fanns det möjlighet för renskötande samer att ansöka om särskilt tillstånd från länsstyrelsen om de ville uppföra fasta byggnader på sina renskötselområden. Länsstyrelsen prövade dock sådana ärenden först efter att lappfogdarna fått yttra sig, och lappfogdarna avstyrkte som regel ansökningarna.²⁴⁷

Det förekom också att länsstyrelserna genomförde omflyttningar av familjer mellan lappbyar, vilket var en möjlighet som hade slagits fast genom en författning år 1898.²⁴⁸ Tjänstemännen använde själva uttrycket ”dislokationer”, medan Patrik Lantto, som har studerat åtgärderna, valt att beteckna dem som ”tvångsförflyttningar”.²⁴⁹ Det är också på detta sätt som förflyttningarna har omtalats under senare tid, då de fått allmän uppmärksamhet inte minst genom Elin Anna Labbas Augustprisvinnande bok *Herrarna satte oss hit*.²⁵⁰ Uppmärksamheten gör det motiverat att ge en mer detaljerad skildring av omflyttningarna, och särskilt graden av tvång respektive frivillighet i processen.

En viktig bakgrund till förflyttningarna var 1905 års upplösning av unionen mellan Sverige och Norge. Innan dess hade samer rört sig obegränsat över gränsen, och svenska samefamiljers renar betade i norra Norge. År 1919 slöt de svenska och norska regeringarna ett fördrag, den så kallade Renbeteskonventionen, som kraftigt begränsade antalet renar som fick korsa gränsen. Initiativet kom framför allt från Norge, som ville ha så få samer och så lite renbete som möjligt på sitt territorium. Konsekvensen blev att det plötsligt blev trångt om betesmarker i nordligaste Sverige.

Lappfogdarna, som inte frågade efter samernas egna önskemål, försökte lösa situationen genom att ålägga renskötande samefamiljer längst i norr (exempelvis i området runt Karesuando) att flytta till lappbyar längre söderut, till exempel i Västerbotten. I början skedde förflyttningarna genom att lappfogdarna försökte övertala samefamiljer att underteckna ”frivilliga” flyttansökningsblanketter. I dessa fall är termen ”tvångsförflyttningar” måhända en smula för skarp, även om det är klart att lappfogdarna hade stor förmåga att utöva påtryckningar. 1925 stiftade riksdagen emellertid en lag ”angående minskning i vissa fall av renantalet inom lappby” som ökade tvångsinslagen. Om en familj vägrade flytta gav den nya lagen länsstyrelserna möjlighet att först utdöma viten och vid fortsatt motstånd ”förordna, att renarna skola flyttas och omhändertagas på den tredskandes bekostnad”. Här är det mer motiverat att tala om tvångsförflyttningar. Inte på så sätt att ordningsmakt eller militär med våld körde iväg samiska familjer från en plats till en annan, men på så sätt att de familjer som vägrade flytta framtogs de renar som deras försörjning byggde på och i praktiken kom att ruineras.

Gruvnäring och vattenkraft

”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken var som allra starkast vid decennierna runt sekelskiftet 1900. Vid denna tid inleddes dessutom en ekonomisk exploatering av delar av Sápmi som kom att få stor betydelse särskilt för renskötande samers möjligheter att utnyttja mark och naturresurser. Det började med etablerandet av malmgruvor vid till exempel Kirunavaara och Luossavaara runt år 1900, och följ-

²⁴⁷ Lantto 2012, s. 138, 264–265, 368.

²⁴⁸ Mörkenstam 1999, s. 123.

²⁴⁹ Lantto 2012, s. 230–234.

²⁵⁰ Elin Anna Labba, *Herrarna satte oss hit: Om tvångsförflyttningarna i Sverige*, Stockholm 2020.

des av vattenkraftsutbyggnaden i de norrländska älvarna under de kommande decennierna.

Gruvbrytningen innebar bland annat att staten anlade en järnväg från Malmfälten i Gällivare, så att malm skulle kunna skeppas till den isfria hamnen i norska Narvik. När järnvägen drogs fram under 1900-talets första år, efter utredningar och planeringsarbete där samer inte fått yttra sig, fick berörda markägare ekonomisk kompensation. Men kompensationerna gällde aldrig för samer, trots att många samefamiljer drabbades både av att renbetesmarker försvann och att renbetesleder fick flyttas. De räknades nämligen inte längre som markägare, vilket var ett resultat av samma idéer som legat bakom statens angrepp mot lappska-landen under hela 1800-talet. Samer sågs nu som outvecklade nomader som kunde tilldelas nyttjanderätt av områden för att bedriva renskötsel, men absolut inte äga mark.²⁵¹

Vattenkraftsutbyggnaden fick en stark påverkan i Sápmi redan i samband med att Porjus kraftverk uppfördes 1910–15. Statsmakten var fullt medveten om att kraftverket skulle skada samers möjlighet att gå över älven med sina renar och att betet runt omkring kraftverket skulle minska, men valde ändå att genomföra utbyggnaden. Överhuvudtaget hade Sverige vid denna tid en vattenlagstiftning som var mycket generös mot exploitörerna, och där samernas behov betraktades som ett särintresse som staten inte behövde ta större hänsyn till. Samebyarna fick visserligen ersättning när vattenkraften byggdes ut, men förfarandet var krångligt och skedde långt i efterhand. Samer som inte var renskötare fick dessutom ingen ersättning alls, till exempel för förlorade jakt- och fiskemöjligheter.

Däriigenom manifesterade sig ”lapp-ska-va-ra-lapp”-politiken, på så sätt att det endast var renskötare som räknades som ”äkta” samer och därmed berättigade till stöd.²⁵²

En ny politik växer fram

Under 1930-talet kom ”lapp-ska-va-ra-lapp”-politiken att få alltmer kritik. Enligt Lundmark började också de ”ras”-argument som tidigare legitimerat delar av politiken att få minskad legitimitet under 1930-talet. Det var dock en långsam process. Lantbruksstyrelsen skrev fortfarande år 1941 att samernas ”rasegenskaper” inte lämpade sig för bofasthet och att det bästa vore om de stannade inom den rennäring ”vartill de av klimatologiska och rasbiologiska skäl ackommoderats”.²⁵³

Sådana uttalanden var trots allt undantag snarare än regel. Enligt Lundmark skedde det en ”närmast total omsvängning” också hos tidigare starka representanter för ”lapp-ska-va-ra-lapp”-politiken, som länsstyrelsen i Norrbotten och Domkapitlet i Luleå.²⁵⁴ Under 1940-talet gavs renskötande samer i princip rätt att bli nybyggare och jordbrukare på samma villkor som alla andra, även om det skedde vid en tidpunkt då det småskaliga jordbruket snabbt börjat förlora sin position som näringsgren. Först år 1950 fick samer rätt till egnahemslån för uppförandet av bostäder på renbetesmark, och det dröjde till år 1959 innan de fick samma rätt till bostadsbidrag som andra medborgare.²⁵⁵ Vid samma tid började också lappfogdar ge upp försöken att hindra samer från att överge den nomadiserande renskötseln.²⁵⁶

251 Broberg & Rönnbäck 2020, s. 484–487.

252 Åsa Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar: Industriell kolonialism genom svensk vattenkraftsutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*, Umeå 2014, s. 236–249.

253 Lundmark 2002, s. 118.

254 Lundmark 2002, s. 90–93. Se även Mörkenstam 1999, s. 127, 129, 135.

255 Lundmark 2002, s. 120.

256 Lantto 2012, s. 264, 354–355.

Flera tänkbara förklaringar till omsvängningen har förts fram. Samernas egen politiska organisering var tveklöst en viktig faktor. I takt med att gruvnäringen expanderade och vattenkraften byggdes ut i de norrländska älvarna utmanades dessutom föreställningen om att fjällvärlden endast var möjlig att exploatera ekonomiskt genom storskalig renskötelse.²⁵⁷ En annan förklaring är att ekonomiska och sociala strukturer till sist gjorde "lapp-ska-vara-lapp"-politiken ohållbar. Politiken byggde ju på antagandet att samer egentligen var nomadiserande renskötare. Redan år 1923 publicerades en statlig utredning som bedömde att hela två tredjedelar av de svenska samerna inte levde på detta sätt, och att många renskötande samer dessutom sysslade med andra verksamheter vid sidan om.²⁵⁸

Det fanns med andra ord ett glapp mellan ideologi och verklighet. Glappet ledde dessutom till att staten under flera decennier hade stora svårigheter att alls komma fram till hur själva begreppet same, eller "lapp" med dåtidens språkbruk, skulle definieras. Som Lundmark och andra forskare har visat hade Sverige under mellankrigstiden flera officiella definitioner som inte var helt kompatibla med varandra. En definition var näringspolitisk. År 1917 slog staten fast att "lapp" var den "vars fader i någon mån är av lapsk härstamning, dock endast såvitt fadern eller dennes fader drivit renskötelse såsom stadigvarande yrke, utan att samtidigt bruka hemman eller nybygge". Definitionen upprepades år 1928 och fick då en ännu starkare näringspolitisk betoning: same var den som sysslade med renskötelse och som haft föräldrar eller

far- och morföräldrar som gjort detsamma.²⁵⁹ Den majoritet av samerna som inte gjorde det fränkändes helt status som samer. Dessutom präglades 1928 definition av en uppenbar könsrättvisa. De samiska kvinnor som genom sin börd hade rätt att äga och sköta renar förlorade denna rätt om de gifte sig med en icke-same eller en same som inte räknades som "lapp". Den diskrimineringen upphörde, som historikern Andrea Amft påpekar, först år 1971.²⁶⁰

I den näringspolitiska definitionen var en faktor som språk helt frånvarande, och människors egen samiska självidentifikation tillmättes ingen vikt.²⁶¹ Något som däremot spelade en roll i en av de alternativa definitioner som tillämpades vid samma tid var "ras". Statistiska centralbyrån, som ansvarade för folkräkningar och befolkningsstatistik, hade före år 1920 visserligen försökt definiera "lappar" bland annat utifrån språkliga kriterier. Från och med 1920 års folkräkning övergick myndigheten till att definiera samer biologiskt, som en "ras".²⁶² Att göra "ras"-kategoriseringar visade sig dock vara lättare sagt än gjort. Under 1930- och 1940-talen vände sig byrån till Statens institut för rasbiologi i Uppsala, som med hjälp av sina egna register över samer hjälpte till att konstruera alltmer invecklade härstamningskriterier. Till slut blev de så komplicerade att hela projektet havererade, och i 1945 års folkräkning övergavs "ras"-definitionen. I stället använde byrån sig av en kombination av språkliga och näringspolitiska kriterier.²⁶³

257 Lantto 2012, s. 355–356, 363.

258 Lundmark 2002, s. 145. Se även Amft 1998, s. 597.

259 Lundmark 2002, s. 146–147. Detta innebar inte att "ras"-argument saknades. Tvärtom skrev regeringen i sin proposition att en anledning till att införa en näringspolitisk definition var att "rasblandning" gjorde det svårt att avgöra vilka som skulle räknas som "lappar" på grundval av härstamning. Se Mörkenstam 1999, s. 150.

260 Amft 1998, s. 605–606.

261 Amft 1998, s. 611; Mörkenstam 1999, s. 142.

262 Per Axelsson, "Abandoning 'the Other': Statistical Enumeration of Swedish Sami, 1700 to 1945 and Beyond", *Berichte für Wissenschaftsgeschichte* 33:3 2010, s. 272–273.

263 Axelsson 2010, s. 274; Lundmark 2002, s. 146–150.

Samernas rösträtt

Som synes har samer vid flera tillfällen varit föremål för särlagstiftning. När Sverige i början av 2020-talet firade hundraårsminnet av den allmänna och lika rösträttens införande uppstod det frågor om huruvida denna särlagstiftning också påverkat samernas rätt att rösta. Idéhistorikern Julia Nordblad, som har studerat frågan, menar att den egentligen bör delas upp i två delar. För det första vilka lagar som reglerat samers rätt att rösta, och för det andra vilka praktiska möjligheter samer har haft att utöva sin rösträtt.

När det gäller den första frågan konstaterar Nordblad att det efter den allmänna rösträttens införande 1918–21 aldrig har funnits någon generell lagstiftning med intentionen att förvägra samer i Sverige rösträtt. Däremot har det funnits regler som frantagit vissa samer rösträtten utan att det ursprungligen var avsikten. Det gäller de särskilda ”lappförsamlingar” där samer i Jämtland och Härjedalen folkbokfördes fram till år 1942. Dessa församlingar hade bildats redan vid 1700-talets mitt, framför allt för att underlätta organiserandet av kyrkoväsendet i landskapen. Till skillnad från de flesta andra församlingar i Sverige var lappförsamlingarna inte territoriella, och eftersom mantalsskrivningen byggde på kyrkobokföringen i territoriella församlingar blev lappförsamlingarnas samer aldrig uppförda i mantalslängderna. Det fick i sin tur konsekvenser för rösträtten. Eftersom röstlängderna baserades på mantalsskrivningen fördes medlemmarna i lappförsamlingarna aldrig upp i röstlängderna och kunde därmed inte heller rösta. Efter år 1942 upphörde problemet eftersom lappförsamlingarna avskaffades, men i ett par decennier saknade alltså lappförsamlingarnas

medlemmar rätt att utnyttja den allmänna rösträtt som kom andra svenska medborgare till del.²⁶⁴

Inte heller den andra frågan kan besvaras på ett enkelt sätt. Rösträtten var i princip allmän för alla samer som inte var folkbokförda i lappförsamlingar, men reglerna för hur röstningen skulle gå till innebar problem för vissa samiska grupper. Främst gällde detta renskötare som levde i fjällmiljö, långt från en vallokal. Vår egen tids möjlighet till förtids- och poströstning är nämligen en ganska sen skapelse. Under många decennier efter den allmänna rösträttens införande måste väljaren inställa sig personligen i en viss vallokal på själva valdagen. Att det skapade problem för renskötande samer påtalades i riksdagen flera gånger under 1930- och 1940-talen, men politikerna var länge ovilliga att ändra på principen om personlig inställelse på valdagen. År 1951 fattade riksdagen beslut om att samer borde få förtidsrösta, men frågan drogs i långbänk och fördes över till en utredning som hade i uppdrag att se över hela valsystemet. Den föreslog år 1955 att inga större förändringar skulle ske, men att valkretsindelningen borde ändras så att renskötande samer skulle få närmare väg till sin vallokal. Inte förrän år 1982 blev förtidsröstning möjlig för alla grupper i Sverige. Därmed var rösträttsfrågan slutligen löst, men under många decennier missgynnades alltså vissa samiska grupper vid valen trots att det aldrig varit en uttalad intention bakom valsystemets utformning.²⁶⁵

²⁶⁴ Julia Nordblad, ”Praktiska rösträttshinder: Exemplet de svenska samerna”, *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (red. Berg & Ericsson), Göteborg 2021, s. 225–226. Se även Lars Thomasson, ”Lappförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen 1746–1941: Gemenskap eller segregering?”, *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 2)* (red. Lindmark & Sundström), Skellefteå 2016, s. 864–865.

²⁶⁵ Nordblad 2021, s. 227–233.

Representation av samer på film

I kapitlet om antisemitism fanns det gott om antisemitiska framställningar av judar både under den svenska stumfilmens glansdagar på 1920-talet och ett bra tag framåt. Som vi kommer att se längre fram gällde detta också för filmkaraktärer som pekades ut som "tattare" eller "zigenare".

Samer porträtterades också på film redan under 1920-talet och långt in i efterkrigstiden. Även de framställdes som annorlunda än den svenska befolkningen och tillskrevs en rad stereotypa egenskaper. Men medan representationer av judar och "tattare" var entydigt negativa kan detsamma inte sägas när det gäller samer. I stället präglades filmerna av de grundläggande idéer som låg till grund för "lapp-ska-vara-lapp"-politiken och som diskuterats ovan. Här visade filmindustrin, att döma av den forskning som utförts av filmvetaren Rochelle Wright och historikern Tommy Gustafsson, stark kontinuitet från 1920-talets början och fram till omkring år 1960.

Till skillnad från judar och "tattare" framställdes samer så gott som aldrig som ett hot. Snarare kunde svenska nybyggare i fjällen ibland framställas som ett hot mot de renskötande samernas ekonomiska och sociala trygghet. Samer framställdes gärna på ett exotiserande sätt, men sällan direkt negativt.²⁶⁶ Tvärtom framhöll många filmer att samer var fysiskt starka, uthålliga, hederliga, fredliga och (nu för tiden) goda kristna. De positiva bilderna var dock starkt villkorade, i likhet med "lapp-ska-vara-lapp"-politiken i stort. De samiska filmkaraktärerna var uteslutande renskötare, och renskötandet framställdes som den enda naturliga verksamheten för en same. Ett exempel på en film med ett sådant budskap är den halvdokumentära *Midnattssolens son* från år 1939. Filmen handlar

om en samisk man som trots hårt arbete förlorar många renar då han blir bestulen av tjuvar. Han beger sig därför till Stockholm där han får audiens hos själve kungen, som med landsfaderlig omsorg hjälper honom att få tillbaka sina renar. Ingenting i filmen är, enligt Wright, negativt. Tvärtom framställs samerna som en del av den svenska nationen och de har rätt till samma skydd mot övergrepp som andra medborgare, på villkor att de betar sig som samhället förväntar sig att en same ska bete sig.²⁶⁷

Ett annat villkor som filmerna implicit ställde upp, var att gränsen mellan samer och svenskar inte borde korsas. Medan judar och "tattare" konsekvent framställdes som grupper som egentligen inte hade någon plats i det svenska samhället betonade många filmer att samer och svenskar mycket väl kunde leva sida vid sida i harmoni. Men förutsättningen var att samiska män gifte sig med samiska kvinnor och att svenska män gifte sig med svenska kvinnor, och att grupperna inte hade för mycket kontakt med varandra. Samisk och svensk kultur borde alltså hållas åtskilda. I filmen *Laila* från år 1958 växer en svensk flicka upp i en samisk fosterfamilj, men hennes biologiska härkomst gör det omöjligt för henne att leva ett liv som same. Filmen slutar dock "lyckligt" i och med att hon blir tillsammans med en icke-same. Budskapet är att samer är värda respekt, men att svenskarna inte bör blanda sig för mycket med dem. Det är anmärkningsvärt att ett så tydligt biologiskt "ras"-budskap kunde spridas i en så sentida film. Samtidigt finns det tecken på att budskapet vid denna tid inte längre sågs som självklart, eftersom vissa tidningsrecensioner anklagade filmen för "rasdiskriminering".²⁶⁸

²⁶⁶ Gustafsson 2007, s. 258–261.

²⁶⁷ Wright 1998, s. 149–153.

²⁶⁸ Wright 1998, s. 163–168.

Avslutande diskussion

Det går att periodisera den svenska samepolitiken på olika sätt. Historikern Roger Kvist menar att politiken under åren 1550–1635 var inriktad på att hävda territoriell överhöghet över samiska områden och driva in skatter i konkurrens med andra riken som Ryssland och Danmark-Norge. Under åren 1635–73 gick politiken i första hand ut på att bedriva gruvbrytning i Sápmi. Under den långa perioden 1673–1846 var politiken inriktad på att kolonisera samiska områden med nybyggare. Åren 1846–1913 betecknar Kvist som en assimileringstid då politiken gick ut på att försvenska samer och motarbeta det samiska språket. Perioden 1913–71 ser han däremot som en segregeringstid då åtminstone de renskötande fjällsamerna skulle förmås att fortsätta vara ”lappar” och inte alls assimileras.²⁶⁹ Det är en periodisering som fångar viktiga förändringar i politiken, även om man kan undra varför Kvist inte för in tvångskristnandet i tidsindelningen.

En annan periodisering ska på förslag ställas upp här. Om man ska fånga övergripande tendenser går det kanske att hävda att svenska myndigheter under perioden cirka 1500–1650 såg samerna som skatteobjekt och främst var intresserade av att driva in skatter och andra ekonomiska resurser från dem. Från 1600-talets mitt och hundra år framåt var det som religiösa subjekt som samerna stod i myndigheternas fokus, och politiken gick ut på att förmå dem att överge sina religiösa sedvänjor och anamma kristendomen så som statsmakten såg den. Under perioden cirka 1750–1830 sågs samerna och deras mark som ett statsekonomiskt objekt, och myndigheterna försökte öppna upp Sápmi för nybyggen och andra verksamheter som innebar en ekonomisk tillgång för staten. Under åren cirka 1830–80 sågs samerna

som en underlägsen kultur, och uppfattningen om att staten hade ett patriarkalt ansvar för att hindra dem från att dö ut växte fram sida vid sida med krassa materiella faktorer: renskötseln började ses som en ekonomisk tillgång. Från 1800-talets slut och fram till cirka 1940 ersattes kulturföreställningarna med rasidéer. Samerna sågs nu som en grupp som genom sina inneboende, biologiska egenskaper var oförmögna att bedriva andra sysslor än nomadiserande renskötsel. Därefter växte långsamt en syn på samerna som en näringspolitisk yrkesgrupp fram, och målet blev att stödja renskötarna att genomföra ekonomisk rationalisering.

Hur samepolitiken ska periodiseras är bara ett av flera vetenskapliga problem som svenska historiska forskare har tagit sig an. Ett annat gäller hur samepolitiken ska betecknas teoretiskt. Från 1970-talet och fram till millennieskiftet förekom det att politiken beskrevs som socialdarwinistisk, ett begrepp som dock ofta definierats tämligen vagt.²⁷⁰ Forskaren Simone Pusch har skrivit att socialdarwinism syftar på uppfattningen att ”samliga raser och kulturer anses stå högre i den kulturella utvecklingspyramiden än andra” och att vissa av de lägre var dömda att gå under till följd av utvecklingens lagar.²⁷¹ Här går det dock att fråga sig om inte en sådan definition är något för bred, och vad som i så fall skiljer socialdarwinism från rasism i allmänhet. Ett snävare sätt att definiera socialdarwinism på vore att beskriva den som uppfattningen att vissa kulturer eller ”raser” är dömda att gå under genom utvecklingens och evolutionens lagar, samt att det varken är önskvärt eller möjligt att förhindra en sådan utveckling. Exempel på sådana uttalanden finns i det historiska källmaterialet, till exempel i ett utlåtande från ett riksdagsutskott år 1893:

²⁶⁹ Kvist 1992. Kvist betonar att perioderna inte ska ses som klart avgränsade från varandra.

²⁷⁰ Se till exempel Lennart Lundmark, *Så länge vi har marker: Samerna och staten under sexhundra år*, Stockholm 1998, s. 92–94 (som vid sidan av socialdarwinism också talar om ”kulturdarwinism”); Pusch 1998; Sjölin 2002, s. 110, 112; Uppman 1978, s. 32–33, 46–37, 166.

²⁷¹ Pusch 1998, s. 104, 107.

Lappen är en nomad på en lägre kulturgrad, vilken nästan med naturnödvändighet måste vika för den bofasta med högre kultur samt småningom tyna bort och dö. Må staten därför ägna lappen sådan omvårdnad att han, utan att förorättas, må få dö i fred.²⁷²

Ett annat exempel är ett yttrande från Högsta domstolen år 1884 som kritiserade tanken på ett särskilt ekonomiskt skydd för samisk renskötsel. Yttrandet, som dock inte kom att påverka den förda politiken, menade att nomadiserande ”folkstammar” med ”nödvändighet” måste ”stanna på en lägre kulturgrad, gifva vika för de mera civiliserade, bofasta stammarne och slutligen, efter ett tynande lif, utdö”. Staten borde inte hindra utvecklingen genom att gynna renskötseln på jordbrukets bekostnad.²⁷³

Sedan 1990-talets slut har begreppet socialdarwinism emellertid utsatts för ganska kraftig kritik. Invändningarna har dels gått ut på att termen är för bred, dels på att exemplen på socialdarwinistiska uttalanden i själva verket är ganska få och att de saknas hos de aktörer som verkligen skapade ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken. Som Lennart Lundmark har påpekat gick denna politik från och med 1800-talets slut snarast ut på att skydda och bevara det som makthavarna ansåg var en äkta samisk kultur, inte att passivt stå bredvid medan den gick under.²⁷⁴

De senaste åren har svenska forskare i stället pendlat mellan att beskriva den moderna samepolitikens som antingen rasistisk eller ”kulturhierarkisk”, eller som både och. ”Kulturhierarkisering” kan enligt Lundmark beskrivas som en idé om att ”kulturer” och ”folk” har nått olika

högt i sin utveckling, och att den ”svenska” (eller västerländska, europeiska) kulturen är den mest högstående och mest civiliserade. I teorin kan också andra folk röra sig uppåt på en tänkt utvecklingstrappa och nå en högre grad av civilisering. Lundmark framhåller att det var först i och med den moderna rasismens framväxt som positionerna i utvecklingstrappan började ses som fixerade på grund av biologiskt arv – ett skifte som han förlägger till 1800-talets andra hälft och, vad gäller samepolitiken, framför allt 1870-talet.²⁷⁵

Det samlade intrycket av den historiska forskningen är att den svenska samepolitiken onekligen har innehållit både kultur- och ”ras”-argument, men att forskarna har betonat inslagen olika. Lundmark är ett exempel på en historiker som framhållit rasistiska föreställningars stora roll, inte minst i ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken.²⁷⁶ Patrick Lantto har i stället argumenterat för ”ras”-argument inte har varit fullt så framträdande, och att de tjänstemän som utformade politiken framför allt baserade sina ställningstaganden på kulturhierarkiska idéer.²⁷⁷

Sedan 2000-talets början har en annan fråga kommit att dominera i den vetenskapliga debatten om den svenska samepolitikens historia. I vilken mån kan det svenska rikets expansion i Sápmi ses som ett uttryck för kolonialism? Debatten visar en intressant utveckling. Som Gunlög Fur och idéhistorikern John Hennessey har påpekat började kolonialismbegreppet att användas i studier av samepolitikens historia under det sena 1990-talet.²⁷⁸ Därefter har antalet forskare som valt att beteckna samepolitiken som kolonialistisk ökat, något som blivit särskilt märkbart under de sju år som gått

272 Citerat i Lundmark 2002, s. 41.

273 Citerat i Mörkenstam 1999, s. 97.

274 Lundmark 2002, s. 14–17.

275 Lundmark 2002, s. 13, 37.

276 Se även Kvist 1992, s. 75; Liliequist 2013, s. 258.

277 Lantto 2012, s. 25 (citatt), 74, 137, 360–361, 372.

278 Gunlög Fur & John Hennessey, ”Svensk kolonialism, Sverige och kolonialism eller svenskar och kolonialism?”, *Historisk tidskrift* 140:3 2020, s. 377.

sedan den första upplagan av denna forskningsöversikt. Samtidigt har även samiska aktivister börjat kalla sina politiska krav, exempelvis när det gäller stopp för gruvbrytning i Sápmi, för just antikoloniala.

Frågan handlar givetvis i grund och botten om hur vi väljer att definiera begreppet kolonialism. Det har sedan länge varit känt att Sverige från 1600-talet och fram till 1800-talets slut hade en rad koloniala besittningar i Nordamerika, Afrika och Karibien (vilket diskuteras närmare i kapitel 8). I den meningen är det okomplicerat att hävda att Sverige var en kolonialmakt, om än en mycket liten sådan i jämförelse med exempelvis Storbritannien, Holland och Frankrike. Att kalla expansionen i Sápmi för kolonialism kräver ett lite mer komplicerat resonemang. Låt oss titta närmare på några forskare som har givit sig i kast med frågan.

Gunlög Fur har i flera arbeten vänt sig mot en äldre, snäv förståelse av kolonialism som en exploateringsform som en kolonialmakt riktar mot områden långt borta, ofta på andra sidan haven.²⁷⁹ Hon förespråkar i stället en bredare definition av kolonialism som ”en process varigenom en statsmakt egensidigt bemäktigar sig rätten att bestämma över ett urfolks territorium, kultur och ekonomi, under förevändning att man har ett överlägset samhällssystem”.²⁸⁰ Definierar vi kolonialism på det sättet är det, menar Fur, uppenbart att den svenska expansionen i Sápmi var ett kolonialistiskt projekt, låt vara att det skedde på andra sätt än den europeiska expansionen i exempelvis Afrika och Asien, och trots att samiska områden aldrig inlemmades i det svenska riket genom militära

erövringar. Däremot präglades statsmakten relationer till Sápmi både av ekonomisk och territoriell exploatering och av social, kulturell och religiös maktutövning.²⁸¹ Kolonialism definieras här alltså som en form av maktutövning som inte bara handlar om ekonomisk exploatering utan också om kulturell påverkan, och Fur har även skrivit att kolonialism bör ses som ”en process varigenom en statsmakt egensidigt tar sig rätten att bestämma över ett annat folks territorium, kultur och ekonomi, under förevändning att man har ett överlägset samhällssystem”.²⁸²

Patrik Lantto är inne på liknande tankar när han skriver att kolonialism kan existera utan de transoceana erövringståg som kännetecknade många stormakters koloniala projekt. I stället menar Lantto, med inspiration av sociologen James S Frideres, att kolonialism även kan innebära ett ”undergrävande av urbefolkningens sociala och kulturella struktur”, att urbefolkningen försätts i en ekonomisk beroendesituation, erhåller en annan och sämre utbildning, samt att politiken mot urbefolkningen bygger på föreställningar om att de står på en lägre kulturell nivå än den kolonialmakten. Dessa faktorer anser Lantto stämmer in på den svenska samepolitiken.²⁸³

Fler exempel ur den senaste forskningen kan ges, särskilt på historiska forskare som tillämpar en kultur- eller diskursinriktad förståelse av kolonialism. Historikern Daniel Lindmark betecknar försöken att påverka samiska religiösa praktiker genom missionsverksamhet och skolundervisning som ”utbildningskolonialism”.²⁸⁴ Idéhistorikern Linda Andersson Burnett menar att böcker och vetenskapliga skrifter länge spred ”colonial depic-

279 Gunlög Fur, ”Colonialism and Swedish History: Unthinkable Connections”, *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity: Small Time Agents in a Global Arena* (red. Naum & Nordin), New York 2013, s. 25–26.

280 Fur 2016, s. 244.

281 Fur 2006, s. 87, 247.

282 Fur 2015, s. 70. För något äldre exempel på kolonialismbegreppets användning i samband med Sápmi, se Kvist 1992, s. 74; Forsgren 1999, s. 27.

283 Lantto 2003, s. 9–11.

284 Lindmark 2014, s. 151, 141. Se även Sjölin 2002, s. 112.

tions of the Sámi” vilka användes för att legitimera tvångskristnandet såväl som den ekonomiska expansionen i Sápmi.²⁸⁵

Alla forskare har dock inte anammat kolonialismbegreppet fullt ut, och framför allt inte på samma sätt. Lennart Lundmark har betonat att den svenska statens agerande under ”lapp-ska-va-ra-lapp”-politikens dagar på 1800- och 1900-talen inte hade som intention att fördriva samer, utan tvärtom hålla renskötande samer kvar på sina territorier.²⁸⁶ Historikern David Sjögren framhåller att om vi använder begreppet brett så blir det onekligen lättare att se likheter mellan politiken mot urbefolkningar i olika delar av världen, men samtidigt svårare att uppmärksamma de skillnader som också har funnits.²⁸⁷ Tillsammans med historikern Björn Norlin har han därför föreslagit att expansionen i Sápmi skulle kunna beskrivas som ”intern kolonialism”, vilket syftar på ”utnyttjandet av ett geografiskt område som redan ligger inom den kolonialiserande maktens territoriella gränser”.²⁸⁸ Det begreppet har i sin tur kritiserats av historikern Åsa Össbo, som menar att det bygger på ”ett förgivettagande av Sápmi som ett svenskt territorium” och därmed missar det faktum att samiska områden en gång inte var en del av det svenska riket.²⁸⁹

Andra historiska forskare har valt att visserligen beteckna de svenska relationerna till Sápmi som kolonialism, men framhållit att de många kultur- och diskurshistoriskt inriktade studier som genomförts inte får undanskymma det faktum att expansionen i mycket hög grad var ekonomisk och innebar en exploatering av naturresurser. Oskar Broberg och Klas Rönnbäck har till exem-

pel argumenterat för att anläggandet av gruvor i Sápmi vid sekelskiftet 1900 inte skilde sig särskilt markant från den ekonomiska exploatering av urbefolkningars mark som ägde rum i andra delar av världen vid samma tid.²⁹⁰ Össbo har valt att beskriva den svenska samepolitiken vid 1900-talets början som en form av ”industriell kolonialism” där gruvnäring och vattenkraft kraftfullt förändrade livsvillkoren i Sápmi och ersatte den ”bosättarkolonialism” som dominerat tidigare.²⁹¹

285 Andersson Burnett 2019, s. 135.

286 Lundmark 2002, s. 71. Se även Lantto 2012, s. 17.

287 Sjögren 2010, s. 16.

288 Norlin & Sjögren 2016, s. 411.

289 Össbo 2014, s. 10.

290 Broberg & Rönnbäck 2020, s. 480.

291 Össbo 2014, s. 235; Össbo 2020, s. 422.

Kapitel 5:

Rasism och diskriminering mot romer och resande

I dagens Sverige finns det flera grupper som identifierar sig själva som romer eller som medlemmar av det svenska resandefolket. Det rör sig om familjer som ofta har varit kringresande och som har försörjt sig genom handel och hantverk med varor och tjänster som den bofasta befolkningen har behövt eller velat få utförda men inte själva velat utöva. Många familjer ur resandefolket, som ofta har kombinerat flera olika försörjningskällor, har exempelvis sysslat med hästhandel, bedrivit skrothandel, varit handelsagenter eller (under 1800-talet) valackare, det vill säga kastrerat böndernas hästar. De romer som migrerade till Sverige under decennierna runt sekelskiftet 1900 har bland mycket annat bedrivit tivoliverksamhet och förtennat kopparkärl. Grupperna har talat olika språk inom språkgruppen romani chib, och inte minst resandefolkets romani har påverkat svenskan en hel del (det är till exempel därifrån ordet ”tjej” kommer).

Det här kapitlet handlar inte om romers eller resandes etnicitet, kultur, språk eller historia. Det finns vetenskapliga och journalistiska verk som behandlar dessa ämnen, men de står inte i centrum här.²⁹² Här är syftet att diskutera den forskning som handlar om den rasism och främlingsfientlighet, de stereotypa och negativa föreställningar som funnits om romer och resande samt den politik som det svenska samhället har bedrivit mot dem – politikområden som särskilt under 1900-talet ofta kallades för ”zigenarfrågan” respektive ”tattarfrågan”. Den historiska forskningen om ämnet är av ganska ungt datum, och det var inte förrän under det tidiga 2000-talet som svenska forskare i större utsträckning började studera samhällets förhållningssätt till romer och resande.

Innan jag går vidare är det nödvändigt att diskutera termerna ”rom” och ”resande” lite närmare. Som framgått av tidigare kapitel är det inte självklart att de etniska termer som används

²⁹² Se till exempel Gerd Carling, *Romani i svenskan: Storstadsslang och standardspråk*, Stockholm 2005; Bo Hazell, *Resandefolket: Från tattare till traveller*, Stockholm 2011; Gunborg A Lindholm, *Vägarnas folk: De resande och deras livsvärld*, Göteborg 1995; Anne Minken, *Tatere i Norde før 1850: Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*, Tromsø 2009; Miika Tervonen, ”Gypsies”, ”Travellers” and ”Peasants”: A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925, Florence 2010.

och ses som allmänt accepterade idag fullt ut är identiska med de ord som används i de historiska källorna. Denna problematik blir högst tydlig i det här kapitlet, och många forskare har grubblat över hur man bör förhålla sig till termerna. Ord som ”rom” och ”resande” förekommer sparsamt i källmaterialet, som så gott som uteslutande har skapats av myndigheterna före 1900-talets andra hälft. De ord som förekommer är i stället ”zigenare” och ”tattare”, uttryck som i dag anses ha en nedsättande klang och som därför med rätta undviks i det officiella språkbruket. Men vad innebar egentligen dessa ord, och vilken relation hade de till de termer som används i dag?

Terminologiska problem

Dagens svenska minoritetslagstiftning ger gruppen romer status som nationellt minoritetsfolk. Till denna grupp räknas också gruppen resande, vilket implicerar att resande är en undergrupp till den större kategorin romer. En del svenska resande betonar verkligen också sin identitet som romer och benämner sig själva exempelvis med uttrycket resanderomer. Andra resande ser sig emellertid inte alls som romer, utan betonar i stället att de är just resande.²⁹³ Detta är i sig inget märkligt. Människor måste själva få avgöra hur de identifierar sig etniskt och hur de önskar bli benämnda.

Historiska forskare har dock inte möjlighet att fråga det förflutnas människor om hur de identifierade sig själva. Det är här de terminologiska problemen börjar. Det moderna ordet ”rom” förekommer såvitt vi vet inte i svenska historiska källor, och även ”resande” är ett nästan uteslutande modernt uttryck. Det utesluter inte att

²⁹³ Den politiska process som ledde fram till att resande inkluderades i den romska minoritetsgruppen analyseras i Ludvig Wiklander, ”Resandefolket och svensk minoritetspolitik: 1990-talets paradigmskifte”, *Historisk tidskrift* 135:4 2015.

människor kan ha benämnt sig som både romer och resande i det förflutna, men det har i så fall avsatt ytterst få spår i bevarade källor. De ord som används är "zigenare" och "tattare". Hur förhåller sig alla dessa ord till varandra? En enkel tolkning, som man ibland kan se i äldre forskning, är att "zigenare" var det bofasta samhällets ord för romer medan "tattare" var det nedsättande ord som användes om resande. Fullt så enkelt är det dock inte.

Sedan tidigt 1500-tal har svenska myndigheter pekat ut vissa kringresande familjer som "tattare" eller "zigenare". Fram till slutet av 1800-talet verkar orden ha använts synonymt, och myndigheterna gjorde alltså såvitt vi vet ingen betydelsemässig åtskillnad mellan dem. Först under 1800-talets andra hälft skedde en terminologisk separation. Ordet "tattare" började nu att användas om kringresande familjer som redan funnits i Sverige under lång tid, ibland i flera hundra år. Ordet "zigenare" kom däremot att användas om romska familjer som migrerade till Sverige från andra europeiska länder vid samma tid.²⁹⁴ Vill man sätta likhetstecken mellan termerna "tattare" och resande respektive "zigenare" och rom bör man alltså vara medveten om att det endast är möjligt att göra under de senaste 150 åren.

Det blir mer komplicerat än så. De statliga myndigheterna lyckades aldrig skapa enhetliga och konsekventa definitioner av vad de menade med termerna "zigenare" och "tattare". På lokal nivå var definitionsproblematiken ännu större. Flera forskare har betonat att främst uttrycket "tattare" kunde användas tämligen löst, på delvis olika sätt på olika platser och i olika sammanhang. Det användes givetvis inte hur löst som helst, utan betecknade familjer och släkter som ofta sysslade

med någon form av kringresande ekonomiska verksamheter. Det innebär likväl att det är vanskligt att automatiskt sätta likhetstecken mellan den etniska självidentifierande benämningen resande och termen "tattare", som användes nedsättande av det bofasta samhället. Familjer ur det svenska resandefolket har visserligen under mycket lång tid kallats för "tattare" (eller liknande nedsättande uttryck) av sin omgivning, men vi kan inte förutsätta att alla människor som i myndigheternas dokument beskrivs som "tattare" själva identifierade sig som just resande.²⁹⁵

Forskarna har valt att hantera dessa problem på olika vis. Ett sätt är att använda termen resande om människor som i de historiska källorna benämns som "tattare" från 1800-talets slut och framåt (eller termen rom om de som benämns som "zigenare"). Så har exempelvis historikern Jan Selling gjort. Han motiverar sitt val med att han vill undvika de "nedsättande konnotationer" som är förknippade med uttrycken i källorna och att han vill "markera skiljelinjen mellan min egen diskurs" och det förflutnas.²⁹⁶ Ett sådant val innebär onekligen att man undviker att reproducera uttryck som i dag uppfattas som nedsättande eller kränkande. Men en annan del av problemet kvarstår: termerna "rom" och "zigenare" respektive "resande" och "tattare" har inte nödvändigtvis samma innebörder. Andra forskare, däribland jag själv, har valt att inte översätta termerna utan i stället (på ett språkligt något otympligt vis) skriva exempelvis "människor som pekades ut som 'tattare'" eller liknande om personer som benämns så i källmaterialet. Termerna rom eller resande reserveras då för personer som själva ger explicit

294 Norma Montesino Parra, *Zigenarfrågan: Intervention och romantik*, Lund 2002, s. 33, 96–97.

295 Relationen mellan termerna "resande" och "tattare" har diskuterats i till exempel Ericsson 2013a, s. 16–17; Lindholm 1995, s. 12; Ida Ohlsson al Fakir, *Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900–1950*, Uppsala 2013, s. 7, 10; Sjögren 2010, s. 21–23; Wiklander 2015, s. 622.

296 Jan Selling, *Svensk antiziganism: Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*, Limhamn 2013a, s. 14, 17.

uttryck för en romsk eller resandeidentitet, det vill säga benämner sig själva på detta sätt.²⁹⁷

Begreppet antiziganism

Den terminologiska problematiken har också betydelse för en teoretisk term som börjat användas från och med 2010-talet. Det rör sig om "antiziganism", ett begrepp tänkt att fungera som en motsvarighet exempelvis till antisemitism. Det råder dock ingen konsensus bland forskarna om termens lämplighet.

Antiziganism verkar ha dykt upp inom det statliga utredningsväsendet innan termen anammades av forskare. I en rapport från Diskrimineringsombudsmannen från år 2004 definierades antiziganism både som "förhållningssätt med seglivade fördomar om och negativa attityder till romer" och som "rasistiskt grundade förhållningssätt till romer inom majoritetssamhället".²⁹⁸ I en utredning från år 2010 beskrivs antiziganism som "fientlighet, fördomar, föreställningar eller rasism riktat mot romer".²⁹⁹ Dessa definitionsförsök väcker flera obesvarade frågor. Vad menas exempelvis med rasism, och vad menas med romer? Inkluderar beteckningen resande, en grupp där alla inte själva betecknar sig som romer?

En mer genomarbetad version av termen har presenterats av Jan Selling. Han beskriver antiziganism som "en historiskt föränderlig diskursformation i vilken den 'konceptuelle zigenaren' tar skepnad och majoritetssamhällets

exkluderande praktik utvecklas". "Diskursformation" förstår Selling i sin tur som ett "sammanhang av texter, uttalanden, sociala handlingar etc., vilka refererar till samma objekt, uppvisar gemensamma stildrag, stödjer en viss strategi, eller bär vissa gemensamma institutionella, administrativa eller politiska kännetecken".³⁰⁰ En styrka med Sellings definition är att den inkluderar både föreställningar och praktisk politik (även om definitionen endast talar om "exkluderande" praktiker och inte exempelvis assimilerande): diskurserna påverkar den politik som förs mot grupper som omfattas av föreställningarna om den "konceptuelle zigenaren". Det senare uttrycket är viktigt. Antiziganism bygger enligt Selling nämligen på samhällets bilder av "zigenare" och kan därför riktas också mot människor som inte själva identifierar sig som romer.

Själv har jag i min forskning valt att inte använda mig av termen, och argumenterat för att det finns omständigheter som gör den svår att använda i historiska undersökningar. Den första och svagaste invändningen är densamma som kan riktas mot alla generaliserande termer, exempelvis antisemitism eller afrofobi (en term som diskuteras i kapitel 9). Det blir, som Selling har påpekat, lättare att göra internationella komparationer om det finns en teoretisk term som kan användas om förhållanden i olika länder. Väljer vi en gemensam term blir det även lättare att urskilja historiska kontinuiteter. Selling betonar till exempel hur antiziganismen har visat liknande historiska drag under flera århundraden trots att romers och resan-

²⁹⁷ Ericsson 2015a, s. 18–19. Mest långtgående i denna riktning är idéhistorikern Pia Laskar, som valt att överhuvudtaget inte nämna ordet "zigenare" utan i stället skriva "z" eller "z-andra" med motiveringen att själva ordet "zigenare" är "en fantasi skapad av majoritetsbefolkningen". Se Pia Laskar, "De andras sexualitet som hot- och motbild", *Sexualpolitiska nyckeltexter* (red. Arnberg, Laskar & Sundevall), Stockholm 2015a, s. 158 och liknande i Pia Laskar, "The Construction of 'Swedish Gender' through the G-other as a Counter-Image and Threat", *Antiziganism: What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (red. Selling, End, Kyuchukov, Laskar & Templer), Newcastle upon Tyne 2015b, s. 138.

²⁹⁸ *Diskriminering av romer i Sverige: Rapport från DO:s projekt åren 2002 och 2003 om åtgärder för att förebygga och motverka etnisk diskriminering av romer*, Stockholm 2004, s. 9.

²⁹⁹ SOU 2010:55. *Romers rätt: En strategi för romer i Sverige. Betänkande av Delegationen för romska frågor*, Stockholm 2010, s. 82.

³⁰⁰ Selling 2013a, s. 13. Se även Jan Selling, "The Conceptual Gypsy: Reconsidering the Swedish Case and the General", *Antiziganism: What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (red. Selling, End, Kyuchukov, Laskar & Templer), Newcastle upon Tyne 2015, s. 120.

des historia och kultur egentligen har varit mycket diversifierad.³⁰¹ Men på samma gång blir det svårare att urskilja historisk förändring och komplexitet.

Min andra och viktigaste invändning är att termen, trots att den benämns "antiziganism" och fokuserar på den diskursiva konstruktionen av den "konceptuelle zigenaren", används för att beteckna diskurser och politik som riktats mot människor som pekats ut som "zigenare" och om människor som pekats ut som "tattare". Som nämnts ovan använde myndigheterna dessa uttryck synonymt fram till slutet av 1800-talet. "Tattarfrågan" och "zigenarfrågan" kom därefter att utredas på olika sätt och resulterade i olika politiska förslag. Myndigheterna påpekade dessutom flera gånger att de inte ansåg att "tattare och zigenare" var samma grupper. I "tattarfrågan" var det med andra ord inte den "konceptuelle zigenaren" som det producerades diskurser om, utan den "konceptuelle tattaren". Riskerar då inte termen antiziganism, om den används både om politiken mot personer utpekade som "zigenare" och personer utpekade som "tattare" att bli anakronistisk, och göra det svårare att urskilja de skillnader och skiftande kategoriseringar som det förflutnas aktörer gjorde?³⁰²

Socialantropologen Charles Westin har också deltagit i debatten. Han har formulerat ett antal kriterier som han menar bör vara uppfyllda för att en term ska kunna fungera som en paraplybeteckning för fientliga föreställningar eller diskriminering mot romer och resande. För det första att termen måste vinna acceptans från romska grupper själva och att den inte får upplevas som förolämpande av någon. För det andra att den bör vara internationellt gångbar och kan hantera

det faktum att olika språk innehåller olika ord för de grupper som berörs. För det tredje att termen bör vara någorlunda enkel och inte förutsätta omfattande teoretisk och historisk bakgrundskunskap. För det fjärde att den ska den vara analytiskt användbar och kunna generera ny kunskap. För det femte att den på ett tydligt sätt ska ange vilka grupper det är som drabbas av föreställningarna och diskrimineringen.

Frågan är om det överhuvudtaget går att konstruera en term som lever upp till alla Westins kriterier. Självt menar han att det förmodligen inte går, och föreslår därför att forskarsamhället använder enklare uttryck som "rasism mot romer" eller "anti-romsk rasism".³⁰³ Men därmed är vi tillbaka i ett av de problem som nämnts tidigare. För om vi talar om rasism mot romer, inkluderas då alla svenska resande i den gruppen?

Tidigmoderna möten med det svenska riket

Ordet "tattare" förekommer för första gången i svenska källor år 1512, då ett följe av kringresande människor anlände till Stockholm där de betecknades på detta sätt.³⁰⁴ Därefter förekommer orden "tattare" och "zigenare" med jämna mellanrum i en rad myndighetsdokument. Det första kända omnämnandet från det som i dag är Finland härrör exempelvis från år 1559, då hertig Johan beordrade sin fogde på Åland att göra slut på "tattarens otilbörlige handel". Som den finska historikern Tuula Rekola påpekar rör det sig ofta om svårtolkade källfragment. Det är med andra

³⁰¹ Selling 2015, s. 123, 128.

³⁰² Ericsson 2015a, s. 20.

³⁰³ Charles Westin, "Concluding Remarks", *Antiziganism: What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (red. Selling, End, Kyuchukov, Laskar & Templer), Newcastle upon Tyne 2015, s. 199–201.

³⁰⁴ Montesino Parra 2002, s. 34.

ord mycket vi inte vet om hur mötet mellan dessa grupper och det svenska samhället såg ut.³⁰⁵

Fram till år 1809 var Finland en integrerad del av det svenska riket. När vi talar om romernas och de resandes historia före detta år talar vi med andra ord om en historia som utspelade sig på båda sidorna av Bottenviken. Romska och resande familjer rörde sig över stora områden och bedrev ekonomiska näringar i båda rikshalvorna. Konsekvensen för detta kapitel blir att jag, när jag behandlar perioden före år 1809, inte begränsar mig till territorier som i dag är svenska. En sådan uppdelning vore anakronistisk. Jag skriver i stället om hela det territorium som då utgjorde det svenska riket.

Myndigheternas påbud under 1500- och 1600-talen var ofta motsägelsefulla. Det var inte självklart att myndigheterna själva visste vilka regler som gällde och någon enhetlig, systematisk politik går det knappast att tala om. Åtgärderna syftade länge till att förvisa de utpekade familjerna eller exkludera dem från de lokala och religiösa gemenskaper som fanns inom riket. Mellan åren 1560 och 1594 utfärdades till exempel flera kyrkliga påbud som förbjöd präster att döpa eller begrava "tattare".³⁰⁶ Bristen på systematik innebär dock inte att åtgärderna saknade gemensamma drag. Ett sådant har att göra med den förändrade synen på statens roll efter reformationen. Fattigvården hade tidigare ytterst garanterats av kyrkan. Nu kom den att garanteras av statsmakten, som därför försökte öka sin kontroll över kringresande grupper som kunde tänkas belasta fattigvården.³⁰⁷ Forskaren i socialt arbete Norma Montesino har framhållit att instruktionerna om hur myndigheterna borde agera gentemot personer utpekade som "tattare"

eller "zigenare" ofta utfärdades inom ramen för påbud om hur man skulle förfara med "lösdrivare" och kringvandrande personer i stort.³⁰⁸ Det innebär, som den norska historikern Anne Minken betonar, inte att myndigheterna satte likhetstecken mellan termerna "tattare", "zigenare" och "lösdrivare", men att åtgärderna var en del av en mer övergripande lösdrivarpolitik.³⁰⁹

Det mest drastiska exemplet på exkluderingspolitiken är en kunglig förordning från år 1637 med rubriken "Placat om Tartarnes fördrifwande af landet". Förordningen slog fast att de familjer som påträffades skulle gripas, männen avrättas utan rättegång och kvinnorna och barnen drivas ut ur landet. Det är ett ytterst långtgående påbud som helt saknar motsvarighet i svensk lagstiftning. Som flera forskare har påpekat finns det emellertid ingenting som tyder på att plakatets drakoniska åtgärder någonsin tillämpades. Tvärtom finns det flera exempel på att familjer utpekade som "tattare" eller "zigenare" reste omkring i Sverige under åren efter 1637 utan att myndigheterna ens verkar ha varit medvetna om (eller låtsats om) plakatets existens.³¹⁰ Det gäller också den allra högsta nivån. I en diskussion i det svenska riksrådet år 1648 lyfte drottning Kristina upp en tanke (som aldrig förverkligades) om att det kanske skulle gå att tvinga de utpekade familjerna att bli kolonister i Nya Sverige (en kortlivad svensk koloni som diskuteras närmare i kapitel 8). Varken drottningen eller någon av rådsmedlemmarna nämnde plakatets existens i den diskussion som utspann sig.³¹¹

305 Tuula Rekola, "Romernas tidiga skeden i Finland: Från 1500-talet till mitten av 1800-talet", *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (red. Pulma), Helsingfors 2015, s. 20–22, 26.

306 Montesino Parra 2002, s. 37.

307 Rekola 2015, s. 22–24.

308 Montesino Parra 2002, s. 39.

309 Minken 2009, s. 245–247, 255.

310 Montesino Parra 2002, s. 41; Rekola 2015, s. 25–27.

311 Rekola 2015, s. 27.

Integrationsförsök och lösdrivarpolitik

Det var mycket svårt för statsmakten att upprätthålla effektiv kontroll över kringresande familjer i det vidsträckta och glesbefolkade svenska riket. Även om vissa familjer utvisades var det dessutom ingen omöjlighet för de utvisade att ta sig tillbaka igen. Allteftersom tiden gick blev antalet familjer som vistats länge i Sverige fler och fler. Kanske var det därför som många åtgärder från och med mitten av 1600-talet kom att inrikta sig på att åstadkomma ekonomisk, religiös och social integrering av de utpekade familjerna. Genom 1668 års kyrkolag tilläts dop av "tattares" barn, och lagen betonade att prästen skulle försöka införliva kringresande familjer i den religiösa gemenskapen, dock under villkor att de blev bofasta.³¹²

Förändringen verkar inte ha vuxit fram genom ett centralt fattat beslut utan genom förändrad praxis. Lokala och regionala myndigheter fann att påbuden om utvisningar var svåra eller omöjliga att tillämpa och improviserade då i stället fram en egen politik. Denna stod ibland i stark kontrast till den centralt anbefallna exkluderingspolitiken. Det mest kända exemplet är förmodligen riksdrotsen Per Brahe den yngres verksamhet i nuvarande Finland under 1650- och 1660-talen. Runt år 1650 började han värva familjer utpekade som "tattare" och "zigenare" som nybyggare till de marker han ägde i Savolaxområdet. Cirka 130 personer kom på detta sätt att flytta dit, även om familjernas bosättningar i regel blev kortvariga. Missväxt slog hårt mot de nyblivna bönderna och de gavs inte några större resurser för att kunna livnära sig genom jordbruksarbete.³¹³

Svårigheterna kom till sist att förändra även den centralt påbjudna politiken. Om staten inte kunde förvisa de utpekade familjerna kanske det var möjligt att exploatera deras arbetskraft? Staten hade stora behov dels av soldater till den svenska stormaktens arméer, dels av arbetare i jordbruk och manufakturer. Från andra halvan av 1600-talet började politiken till stor del att formuleras inom ramen för det militära systemet och lösdrivarpolitiken. Många romska och resande män tog nu också värvning inom krigsmakten. Deras status som värvade (till skillnad från indelta) soldater gav dem möjlighet att fortsätta sin kringresande handel och hantverk utan att staten kunde kategorisera dem som lösdrivare. Inte minst i östra Finland var det relativt vanligt med romska soldater i de värvade regementena fram till åren efter 1800.³¹⁴

Integreringstendenserna fortsatte under 1700-talet, ett sekel då statsmaktens intresse för hur befolkningen skulle kunna utnyttjas på ett ekonomiskt rationellt sätt växte.³¹⁵ Det syns tydligt i en förordning som utfärdades år 1748, och som till skillnad från tidigare förordningar faktiskt kom att tillämpas konsekvent. Nyanlända familjer skulle fortfarande utvisas, men de familjer som redan fanns i riket skulle tillåtas att resa runt och bedriva handel på marknader, under förutsättning att de också slog sig ner i en stad och blev åtminstone delvis bofasta.³¹⁶ Så hade i flera fall redan skett. Under 1600-talets slut och 1700-talets början erhöll flera familjer som i källorna beskrivs som "zigenare" eller "tattare" så kallade genant- eller kontingentborgerskap i mindre städer som Gränna, Vimmerby, Hjo, Alingsås och Falkenberg. Därmed fick de viktiga handelsrättigheter, men utan att räknas som medlemmar av borgarståndet.³¹⁷ Gustav III

³¹² Montesino Parra 2002, s. 44.

³¹³ Rekola 2015, s. 29–32.

³¹⁴ Rekola 2015, s. 37–40, 52–53.

³¹⁵ Montesino Parra 2002, s. 55.

³¹⁶ Minken 2009, s. 246–248; Montesino Parra 2002, s. 51; Rekola 2015, s. 41.

³¹⁷ Minken 2009, s. 289–296.

kompletterade förordningen efter sin statskuyp år 1772, och befallde att de familjer som inte hade fast bostad och bedrev näringar som statsmakten inte accepterade som lagliga skulle sändas som tvångsarbetare till fästningsbyggen runt om i riket. Vid sekelskiftet 1800 sändes många personer utpekade som "tattare" eller "zigenare" verkligen också som tvångsarbetare till fästningen Sveaborg.³¹⁸

1700-talet innebar också att familjer som betecknades som "tattare" eller "zigenare" för första gången rönt intresse inte bara från statsmakten utan också i vetenskapliga sammanhang. Det kan delvis sättas i samband med det ökande internationella vetenskapliga intresset för grupperna vid samma tid, men också med 1700-talets växande intresse för befolkningens sammansättning och utnyttjande. I det svenska riket gav det upphov till flera lärda avhandlingar och traktater som förmedlade ganska olikartade föreställningar och som hade skiftande uppfattningar om möjligheten att integrera familjerna i samhället. Det tidigaste kända verket är en latinsk avhandling av Samuel Björckman, publicerad i Uppsala år 1730 med titeln *Dissertatio Academica de Cingaris*. Den innehöll många negativa bedömningar av personer utpekade som "zigenare", och de tillskrevs egenskaper som kriminalitet, tiggeri och fattigdom.³¹⁹ År 1779 utlyste Kungliga Vitterhetsakademien en pristävling för att få in skrifter om "zigenare". Endast ett svar kom in. Det var den finske prästen Christfrid Ganander som beskrev de familjer han gjort bekantskap med i sitt pastorat. Gananders skrift präglades av en stark tilltro till möjligheten att omforma familjerna till att bli bofasta dels

genom lagstiftningsåtgärder, dels genom kristen omvändelse. Hans resonemang (där han som synes använde termerna "zigenare" och "tattare" synonymt) innehöll visserligen flera rasifierande påståenden, som att gruppen hade ett särpräglat och mörkt utseende:

Desse våre Zigueuner kännas igen lätt ifrån andra menniskor ibland oss af följande egenskaper. Så wäl Man, som Qwinkön ibland Tattarena, äro af naturen rätt fuhla och swarta både i ansigte och kropp. Denna swärta är dem medfödd och består ej i någon påsmörjning, som somlige tänkt: Ty om Tattarn häfdar en hvit eller Brunett af Landets qwinkön, blir ock barnet efter Fadren swart: såsom det händer med Negerne och någon Fransyska. Deras hår äro raka och långa samt beckswarta til färgen, som ock deras ögonbryn. Deras näsor af största slaget, stora, trubbiga och tjocka. Ögonen stora, mäst bruna; men gliande och blirande, såsom Asiatiska folckslagens.³²⁰

Samtidigt underströk Ganander att romer precis som alla andra människor kunde bli "underwiste" och på så sätt förmås att bli bofasta.³²¹ Ett starkare inslag av rasifiering förekommer i en avhandling som publicerades i Uppsala år 1791 med titeln *Observationes Historiam Zigeunorum Illustrantes*. Den var skriven av Laurentius Rabenius och innehöll inslag som Jan Selling har betecknat som "biologisk rasism". Avhandlingen påstod till exempel att en av "zigenarnas" egenskaper var "medfödd" lättja.³²²

Efter att den östra rikshalvan avträtts till Ryssland blev kontakterna över Östersjön svårare

³¹⁸ Rekola 2015, s. 42–47.

³¹⁹ Minken 2009, s. 73; Montesino Parra 2002, s. 59–60; Jan Selling, "'Zigenaren som zigenare': En facklitterär konstruktion i långt perspektiv", *Scandia* 79:1 2013b, s. 22.

³²⁰ Christfrid Ganander, *Undersökning om de så kallade tattare eller zigeuner, cingari, bohemiens: Deras härkomst, lefnadssätt, språk m.m. samt om, när och hwarest några satt sig ner i Sverige?* (red. Fernstål & Hyltén-Cavallius), Lund 1780/2018, s. 48.

³²¹ Minken 2009, s. 74–75; Montesino Parra 2002, s. 57–60.

³²² Lotta Fernstål & Charlotte Hyltén Cavallius, *Ett lapptäcke av källor: Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer*, Lund 2020, s. 32; Minken 2009, s. 73; Selling 2013b, s. 21. I den svenska översättning som finns tillgänglig anges det att Rabenius skrev om "människoraser" men det framgår inte vilken latinsk term detta är en översättning av. Se Elin Strand, "'Dessa synnerligen otacksamma främlingar': Vetenskaplig antiziganism i ljuset av två svenska 1700-talsavhandlingar", *Romani E Journal* nr 1 2009, s. 51–52.

att upprätthålla. Den militära banan blev också mindre framkomlig.³²³ Nu inleddes en period som kom att sträcka sig från 1800-talets början och fram till cirka 1880 som kännetecknas av att det är svårt att hitta källmaterial om romer och resande. Många familjer drabbades visserligen av lagarna om försvarslöshet och lösdriveri, vilka stadgade att den som reste runt på landsbygden utan att inneha en anställning eller som saknade medel till sitt uppehälle kunde dömas till tvångsarbete. I en undersökning av lösdriveripolitiken i Västmanlands län har historikern Theresa Johnsson visat att personer som beskrevs som "tattare" eller "zigenare" och som till exempel försörjde sig som lumpsamlare hade komplicerade relationer med myndigheterna. Under seklets första hälft var de ständigt tvungna att kunna uppvisa pass, det vill säga ett skriftligt tillstånd som tillät dem att färdas runt i Sverige. Det var bestämmelser som inte riktade sig direkt mot familjer utpekade som "tattare" eller "zigenare", men som drabbade dem särskilt hårt.³²⁴ Det utfärdades däremot inte längre några statliga lagar och förordningar med dessa grupper som särskilt mål, och inte heller känner vi till några mer omfattande diskussioner om dem i den politiska eller vetenskapliga debatten.³²⁵

Det skulle ändras vid 1800-talets slut. Från och med då utkristalliserades "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" som separata politikområden, och debatten om hur samhället borde agera mot grupperna blev periodvis intensiv. Som nämnts skedde detta vid en tid då termen "tattare" knöts till familjer som länge funnits i landet, medan termen "zigenare" reserverades för de romska migranter som kom till Sverige samtidigt. Varför de nya politikområdena utvecklades just vid denna tidpunkt är svårt att förklara på ett enkelt sätt, men några viktiga sammanhang bör framhållas.

Många av de familjer som nu kallades för "tattare" hade blivit alltmer bofasta. Det hängde i sin tur samman med de ekonomiska strukturförändringar som den svenska landsbygden genomgick vid 1800-talets slut, och som gjorde att de näringar många familjer tidigare försörjt sig genom blev mindre lönsamma. Det framväxande veterinärväsendet minskade behovet av valackare, och handelsbodas och ökad industriell produktion av konsumtionsvaror gjorde kringresande handel och hantverk svårare att livnära sig på. Samtidigt växte det vid seklets slut fram en ideologisk uppfattning om att samhället hade ett politiskt ansvar för att samla in kunskap om grupper som ansågs utgöra sociala problem och därefter intervensera i deras liv. Parallellt ökade tendensen att se sociala problem som ytterst orsakade av biologiskt arv och beskriva grupper utifrån "ras"-föreställningar. Sammantaget innebar allt detta ett hårdare tryck mot kringresande grupper i allmänhet och mot romer och resande i synnerhet.

Kommunal exkludering

Under 1800-talet växte antalet människor som saknade jord och försörjningsmöjligheter på landsbygden. I de små svenska kommunerna, som vid den här tiden utgjordes av kyrksocknarna och ibland bara hade något tusental invånare, utvecklades en rad tekniker för att hålla fattiga människor ute. Denna politik drabbade alla kringvandrande fattiga människor som saknade lokal hemhörighet, men de slog särskilt hårt mot familjer utpekade som "zigenare" eller "tattare". I vissa fall var åtgärderna till och med direkt riktade mot dem.

Det finns ett fåtal exempel på sådant från en

³²³ Rekola 2015, s. 54–55.

³²⁴ Theresa Johnsson, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala 2016, s. 404–404.

³²⁵ Minken 2009, s. 377–378, 392, 406–407; Montesino Parra 2002, s. 54.

urban miljö. Exempelvis bedrev polisen i Ystad under 1910-talet en regelrätt kampanj mot ett antal familjer som de ansåg vara "tattare" (eller "lättjefulla inkräktare" som stadens polischef också kallade gruppen) för att med hjälp av lösdrivarlagen få dem att flytta från staden.³²⁶ I allmänhet verkar exkluderingspolitiken dock ha varit ett utpräglat landsbygdsfenomen. Sverige hade mer än 2 000 kommuner före storkommunreformen år 1952, och någon samlad undersökning av alla dessa kommuners agerande har av förklarliga skäl aldrig skett. Den tillgängliga forskningen visar dock att exkluderande tekniker förekom åtminstone från 1800-talets sista decennier och fram till 1940-talet, även om en kulmen verkar ha nåtts cirka 1890–1925. De studier som hittills genomförts har en kraftig regional slagsida, då det framför allt är Hallands län som har undersökts. Halland påstods vara särskilt rikt på "tattare", och är dessutom det enda län vars kommunala protokoll har blivit digitaliserade i den omfattande men ofullständiga *Svensk lokalhistorisk databas*. Men teknikerna förekom också på andra håll i landet, som vi snart ska se.

Redan under 1700-talet utfärdade vissa halländska socknar vitesförbud, alltså regler om att invånare som hade kontakter med familjer utpekade som "tattare" skulle betala böter.³²⁷ En rad sådana vitesförbud är kända också från decennierna kring sekelskiftet 1900. Det vanligaste var att invånare som lät "tattare" övernatta på sina gårdar bötfälldes (och i vissa fall fick sina namn upplästa i kyrkan för att skambeläggas). Minst 34 kommuner, motsvarande en tredjedel av Hallands samtliga, utfärdade sådana förbud

någon gång under åren 1880–1923. Vitesförbud är också kända från delar av Älvsborgs, Jönköpings, Värmlands, Kopparbergs, Södermanlands, Västertbottens, Jämtlands samt Göteborgs och Bohus län åtminstone från 1880-talet och fram till 1922.³²⁸ Vitesförbuden var en renodlat kommunal teknik som inte hade stöd av statsmakten. Tvärtom slog den halländska länsstyrelsen gång på gång fast att vitesförbuden faktiskt inte var lagliga, men dessa påpekanden verkar ha ignorerats. Till och med regeringsrätten meddelade år 1915 att vitesförbud var olagliga, men trots det är flera förbud kända fram till 1920-talets mitt.³²⁹

En annan teknik var inrättandet av särskilda polisstyrkor med uppdrag att "gripa" familjer som ansågs vara "tattare", ofta med oklart stöd i lagen. Sådan polisövervakning är känd både från Halland och flera län i övriga Sverige från 1880-talet och fram till 1920-talet.³³⁰ Ytterligare en teknik var att använda skattemedel för att köpa upp hus som familjer som ansågs vara "tattare" annars hade flyttat in i. En variant var att köpa hus i andra kommuner och erbjuda dem åt de utpekade familjerna i hopp om att de skulle slå sig ner utanför de egna gränserna. I Halland förekom minst sex sådana fastighetsköp under åren 1906–41, och det sista kända i hela Sverige ägde rum i Dalsland år 1942.³³¹ Varför dessa tekniker verkar ha minskat med start under 1920-talet är svårt att svara på, men det kan ha hängt samman med något så enkelt som att allt fler familjer utpekade som "tattare" flyttade in till städerna.

326 Martin Ericsson, "Utdrivningen från Ystad: Det första kända svenska exemplet på myndighetsåtgärder mot 'tattare' i en urban miljö 1913–1920", *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* nr 4 2013a.

327 Catherine Holt, "Et lastbart och förargeligt lefverne": Om löst folk och lösdrivare i 1700-talets Halland (opublicerad kandidatuppsats i historia vid Lunds universitet), Lund 2010, s. 26–27.

328 Ericsson 2013a, s. 64, 78; Ohlsson al Fakir 2013, s. 30, 37.

329 Ericsson 2013a, s. 68–71, 79.

330 Ericsson 2013a, s. 65–66, 79; Ohlsson al Fakir 2013, s. 38; Tervonen 2010, s. 82.

331 Ericsson 2013a, s. 67–68, 79–80; Tervonen 2010, s. 246–247.

Kollektivt våld mot romer och resande

Exkluderingen kunde också ta sig ännu mer direkta uttryck. Under både 1800-talet och 1900-talet har det förekommit att människor i svenska lokalsamhällen har beväpnat sig och med våld kört iväg familjer som de ansett vara "tattare" eller "zigenare". Det mest uppmärksammade fallet torde vara Jönköpingskravallerna år 1948. Då åkte ett beväpnat gäng under en blodig sommarvecka runt på ett lastbilsflak och misshandlade eller trakasserade människor som ansågs vara "tattare", länge utan att polisen ingrep och stundtals påhejade av en folkmassa på uppemot tusen personer. Det hela hade börjat som ett mindre bråk mellan några personer ur gänget och ett par personer som råkade tillhöra resandefolket, och det hade kunnat stanna där. Lokaltidningarna blåste dock upp det hela som ett krig mellan stadens samtliga "tattare" och de hederliga, "vita" gängmedlemmarna. Därmed underblåstes kravallerna och våldet eskalerade.³³² Ironiskt nog är de omtalade Jönköpingskravallerna dock inte särskilt typiska för hur det kollektiva våldet vanligtvis såg ut. Det var nämligen nästan alltid en landsbygdsföreteelse. Exakt hur många fall som förekom lär vi aldrig få veta. Själv har jag identifierat 17 episoder under åren 1872–1955, vilket visar att det inte rör sig om ett försumbart fenomen.³³³

De attacker som riktades mot familjer utpekade som "tattare" innebar ofta att unga män körde i väg oönskade familjer eller förstörde deras hem i syfte att göra det omöjligt att återvända. I halländska Veinge, för att ta ett exempel, brändes år 1906

en stuga där det vistades en utpekad familj ner till grunden.³³⁴ I ett annat fall, i skånska Verum år 1897, hade de attackerande männen svärtat sina ansikten med sot för att inte bli igenkända. Efter att ha jagat i väg en lerkärlshandlare och hans hustru och barn utsatte de familjens hus för systematisk förstörelse.³³⁵ I ett litet antal fall går det att belägga kopplingar till de kommunala myndigheternas officiellt sanktionerade exkluderingspolitik. Det tydligaste exemplet är från skånska Västerstad och utspelade sig år 1872. Ett antal bönder tog sig då in i ett hus som beboddes av personer som ansågs vara "tattare", misshandlade dem och utsatte byggnaden för skadegörelse. Tidningarna spekulerade om att bönderna eventuellt var utskickade av kommunen, och det bekräftas åtminstone indirekt av kommunalstämmans protokoll. En av bönderna dömdes nämligen för sin medverkan i attacken, och kommunen beslutade då att använda skattepengar för att betala hans böter.³³⁶

Attackerna mot familjer som pekades ut som "zigenare" såg lite annorlunda ut. Dessa familjer var ännu inte bofasta, och försörjde sig ofta genom att resa landet runt, slå upp sina läger i närheten av samhällen och öppna tivoliverksamhet, göra musikframträdanden eller förtenna kopparkärl, alltså aktiviteter som byggde på att människor kom in i lägret. I vissa fall började grupper ur lokalbefolkningen trakassera lägerinvånarna och i vissa fall övergick trakasserierna till fördrivningsaktioner. Den allvarligaste som hittills är känd utspelade sig i Skövde år 1897. Grundlösa rykten uppstod om att medlemmar av ett "zigenarfölje" misshandlat ett barn, alternativt höll på att mörda en äldre kvinna (ryktesspridarna kunde inte riktigt

332 För delvis olika tolkningar av kravallerna, se Martin Ericsson, "Ut mer er tattare, vi ska döda er!" Jönköpingskravallerna 1948 och det dubbla utanförskapet", *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén), Stockholm 2013b; Selling 2013a, s. 75–102.

333 Martin Ericsson, "Såsom det brukas med tattare: Kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare eller zigenare 1872–1955", *Historisk tidskrift* 137:1 2017a; Mats Pettersson, "Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut", *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* nr 4 2011.

334 Martin Ericsson, "Mordbranden i Kårarp 1906: Det exkluderande våldets kontinuitet", *Historielärarnas förenings årsskrift* 2015, Stockholm 2015b.

335 Pettersson 2011, s. 103–105.

336 Ericsson 2017a, s. 51.

bestämma sig). En beväpnad folkmassa tog sig då in i deras tält och misshandlade människor med träplankor och andra tillhyggen, och familjerna jagades ut i en närbelägen skog. När de till sist vågade återvända hade polischefen själv kommit till platsen och befallt att alla tält skulle rivas ner. Familjerna drevs sedan ut ur staden, åtföljda både av poliser och en hurrande folkmassa. Först när en av sällskapets äldre medlemmar svimmade av utmattning avbröt polisen fördrivningen och lät de förföljda få åtminstone en natts ostörd sömn på stadens rådhus.³³⁷

Försök till tvångsassimilering

Exkluderingspolitiken byggde på en paradox. Det gick att köra i väg oönskade familjer till en annan kommun, men om de drevs iväg också från den kommunen skulle de ju aldrig kunna bli bofasta.³³⁸ Under slutet av 1800-talet trädde en rad politiska aktörer fram, först inom Svenska kyrkan och senare med förankring i en socialliberal reformrörelse, som krävde åtgärder för att dels göra kringresande familjer bofasta, dels assimilera deras barn in i det bofasta samhället – med eller mot familjernas vilja.

Det började på regional nivå. Samtliga mer omfattande initiativ från 1880-talet och tjugo år framåt togs nämligen av präster som var verk samma i Halland. Deras retorik var färgad av en kristen barmhärtighetstanke, där också långtgående tvångsåtgärder mot ”tattare” kunde beskrivas som kärleksgärningar avsedda att rädda dem. Det första förslaget kom år 1886 av Gustaf Ludvig Björck, präst i Vinberg, då han förde ”tattarfrågan” på tal under en audiens med ingen mindre än kung Oscar II. Därefter vände sig Björck till

domkapitlet i Göteborg och bad att biskopen skulle skicka en skrivelse till regeringen med förslag om statlig ersättning till kommuner som lät omhänderta barn från ”vandringsfolket” (en regional synonym till uttrycket ”tattare”). Domkapitlet radikaliserade emellertid på eget initiativ förslaget, och argumenterade för att samtliga barn från ”vandringsfolket” borde tvångsomhändertas, så att de ”genom undervisning och uppfostran må afvänjas från det last- och lättjefulla lif, hvari föräldrarna lefva”. Förslaget ledde dock ingen vart, och flera myndigheter som yttrade sig över det påpekade att det var svårt att avgöra exakt vilka som skulle räknas som ”tattare”, en uppfattning som skulle återkomma gång på gång när statliga myndigheter diskuterade frågan.³³⁹

År 1895 fick prästen Flodén i Lindbergs församling sju personer att underteckna en skrivelse till myndigheterna i Stockholm. Undertecknarna uppgavs vara medlemmar av ”vandringsfolket”, och i skrivelsen (som förmodligen var författad av Flodén själv) bad de regeringen att ge dem ”jord, där vi kunde mot skälig ersättning få rättighet att bygga hus och hem åt oss och våra barn samt komma i åtnjutande af undervisning och religionsvård”. Det är krav som det inte är orimligt att tänka sig att människor i undertecknarnas situation mycket väl kunde ställa. Däremot är det högst tvivelaktigt att de också ställde upp på eller ens fick se kraven i den separata skrivelse som Flodén bifogade. Flodén skrev att det lämpligaste vore att sammanföra familjerna i särskilda reservat, så som man gjort med ”indianerna i Nordamerika”. I dessa reservat kunde barnen få gå i skola och familjerna ställas ”under extra polisuppsigt”.³⁴⁰

Flodéns brev ledde inte till något, och det gjorde inte heller Björcks andra initiativ i ”tattarfrågan”.

³³⁷ Ericsson 2017a, s. 55–56.

³³⁸ Tervonen 2010, s. 51, 241, 263.

³³⁹ Ericsson 2015a, s. 83–88.

³⁴⁰ Ericsson 2015a, s. 90–92; Tervonen 2010, s. 83.

Det tog han år 1902 tillsammans med ordföranden i Vinbergs kommunalnämnd, en klockare vid namn Strömqvist. De lät publicera ett uppdrag i lokaltidningarna, där "tattarfrågan" beskrevs som en "kräftböld, hvari behöfver skäras djupt". Björck och Strömqvist krävde att:

alla tattare i hela vårt land som fyllt 15 år, såväl män som kvinnor, intagas på statens bekostnad på allmänna arbetsinrättningar. Alla barn af ofvannämnda folk som fyllt 1 år (således barn 1–14 år) utackorderas på landet, till allvarligt och kristligt sinnadt folk mot en viss bestämd årlig afgift, som också betalas af staten.³⁴¹

Samma år presenterades även ett annat förslag. Det kom från den så kallade Tvångsuppfostringskommittén, som under flera år haft regeringens uppdrag att ta fram en modern barnavårdslagstiftning med möjlighet för kommunerna att tvångsomhänderta barn som riskerade att bli "vanartade". Visserligen ansåg kommittén att många barn ur "tattar"-familjer borde omhändertas, men ansåg att det borde kunna ske inom ramen för den barnavårdslagstiftning som kommittén utformat. Den förespråkade med andra ord ingen särslagstiftning, men betonade att den generella lagstiftningen skulle kunna användas också i "tattarfrågan".

Under 1900-talets första decennier försvagades prästernas position i debatten om "tattarfrågan". I stället togs frågan på många sätt över av liberalt inriktade socialpolitiker, en krets som lyckades genomföra omfattande reformer av den svenska socialpolitiken i stort. Reformerna innebar att människor fick kraftigt utökad rätt till ekonomiskt understöd vid fattigdom och sjukdom, att äldre fick större rätt till vård och omsorg och att samhället fick större möjligheter att omhänderta barn

som riskerade att fara illa. Men de innebar samtidigt att samhällets kontroll över fattiga människor ökade, och att det blev möjligt att ingripa hårdare mot grupper som ansågs vara socialt problematiska eller bara avvikande. Dessa politiska idéer influerade de kommande statliga utredningarna om "tattarfrågan" kraftigt.

Den viktigaste utredningen gjordes av den så kallade Fattigvårdslagstiftningskommittén, som arbetade under åren 1907–23 och bland annat tog fram förslag till ny lösdrivarlagstiftning. Den fick i uppdrag att arbeta vidare med "tattarfrågan", som diskuterades redan år 1908. "Frågan om tattarne är en uppfostringsfråga", skrev kommitténs ordförande i sina minnesanteckningar och sammanfattade därmed inställningen ännu vid denna tid.

Gruppen kunde och skulle assimileras, och några uttalanden om "ras" går inte att urskilja. Därefter dröjde det mer än tio år innan kommittén tog upp frågan igen, men då såg dess inställning ganska annorlunda ut.³⁴² Under 1910-talet skedde nämligen två saker som påverkade debatten om "tattarfrågan". För det första ökade tendensen att tala om olika grupper som "raser", vilket diskuterades i kapitel II. För det andra växte intresset för den politik mot kringresande familjer som utformades i grannlandet Norge vid samma tid. Där hade en privat organisation kallad Omstreifermisjonen bildats vid sekelskiftet och fått statens tillåtelse att ta hand om de barn från "tater"-familjer som kommunala barnavårdsnämnder beslutade skilja från föräldrarna. Organisationen byggde upp ett nät av uppfostringsanstalter där många barn tvingades tillbringa sin uppväxt. Organisationen skapade också Svanvikens arbetskoloni, där hela familjer fick vistas i ett antal år för att därefter få hjälp med att skaffa bostad och arbete. Vistelsen var i praktiken långt ifrån frivillig, och om lägerinvånarna bröt mot de många reglerna kunde

341 Citerat i Ericsson 2015a, s. 102.

342 Ericsson 2015a, s. III–III2.

organisationen tvångsomhändertar deras barn.³⁴³ När Fattigvårdslagstiftningskommittén år 1921 återupptog sitt arbete med "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" (som de nu också börjat studera) inspirerades man i stor utsträckning av det norska exemplet, och kommittéledamöter gjorde studiebesök vid de norska anstalterna och vid Svanviken. Samtidigt etablerade kommittén kontakt med den då ledande svenska rasforskaren Herman Lundborg. Det visar att "tattarfrågan" åtminstone delvis börjat betraktas som en "ras"-fråga.³⁴⁴

Innan kommittén utformade konkreta förslag försökte man dessutom inventera hur många "tattare" och "zigenare" det fanns i Sverige. Statistiska centralbyrån hade visserligen sporadiskt sammanställt siffror över antalet "zigenare" i folkräkningarna sedan 1870-talet, men det bedömdes vara högst opålitliga siffror.³⁴⁵ Kommitténs inventeringsarbete präglades av svårigheter, och det skapades aldrig en enhetlig definition av vilka det egentligen var som skulle inventeras. Först vände sig kommittén till landets pastorsämbeten som fick fylla i blanketter om hur många "tattare", "zigenare" och "med dem jämställda" som fanns i deras församlingar. Resultatet blev 2 575 personer. Därefter vände man sig till Sveriges samtliga polismyndigheter som fick fylla i liknande blanketter, men denna gång endast om "tattare" och "zigenare". Siffran blev nu endast 1 833 personer.³⁴⁶ Att kommittén vände sig till polisen visar att det fanns en förutfattad mening om att "tattare" och "zigenare" var kriminella och att polisen därför ofta kom i kontakt med dem. Många poliser uppgav

dock tvärtom att de personer som bodde i deras distrikt var skötsamma. David Sjögren har framhållit att kommittén valde att inte låtsas om detta. I dess slutbetänkande var det endast polisernas negativa omdömen om grupperna som lyftes fram.³⁴⁷

De förslag som kommittén till sist presenterade visar att "ras"-argumenten hade börjat slå igenom på allvar. De var allra starkast när det gällde åtgärder mot familjer utpekade som "zigenare", som kommittén ansåg under inga omständigheter borde få migrera till Sverige. En anledning var att kommittén såg "tattarna" som en "blandras" som uppstått genom korsning mellan "zigenare" och svenskar. Tillät man "zigenare" att vistas i landet skulle därför ständigt nya generationer av "tattare" uppstå.³⁴⁸

"Ras"-argumenten fanns också med, men var inte lika starka, när "tattarfrågan" diskuterades. Förslagen gick i stället ut på assimilering, med tvång om så nödvändigt.³⁴⁹ Med inspiration från Norge förespråkade kommittén en privat organisation som skulle uppföstra "tattares" barn på särskilda anstalter och gärna också driva en familjekoloni. Staten kunde inte stampa fram en privat organisation ur marken, men om en sådan bildades av frivilliga krafter borde staten finansiera dess verksamhet.³⁵⁰

Några ord bör också ägnas åt en åtgärd som kommittén faktiskt inte föreslog. År 2010 publicerade en statlig utredning uppgiften att Fattigvårdslagstiftningskommitténs arbete skulle ha resulterat i en "inofficiell paragraf i ordningsstadgan i landets kommuner" som ska ha inneburit förbud för "zigenare och tattare" att vistas mer än

343 För exempel se Ericsson 2015a, s. 113; Montesino Parra 2002, s. 81; Ohlsson al Fakir 2013, s. 52–53.

344 Ericsson 2015a, s. 117, 127–128.

345 John Rogers & Marie C Nelson, "'Lapps', Finns, Gypsies, Jews, and Idiots': Modernity and the Use of Statistical Categories in Sweden", *Annales de Démographie Historique* nr 1 2003, s. 69.

346 Ericsson 2015a, s. 119–126.

347 Sjögren 2010, s. 171–173.

348 Ericsson 2015a, s. 129–130; Selling 2013a, s. 54.

349 Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och sterilisering i Sverige*, Stockholm 2005, s. 147–149; Ericsson 2015a, s. 129–130.

350 Ericsson 2015a, s. 132; Sjögren 2010, s. 178–179.

tre veckor på samma plats. Uppgiften har därefter förts vidare i en del litteratur och även fått medial uppmärksamhet.³⁵¹ Några sådana förslag lades dock inte fram av kommittén, och inga belägg för ordningsstadgor av detta slag har hittills presenterats.³⁵²

Kommitténs faktiska förslag var långtgående nog, och under 1920-talet gjordes också försök att förverkliga dem. De upprepades i en förnyad utredning om lösdrivarlagen år 1926, och i samband därmed bereddes ett förslag om att ge särskilda bidrag till organisationer som ville åta sig att starta barnhemsverksamhet för "tattare" barn. Det ledde dock aldrig till någon proposition till riksdagen. År 1929 tog Gerhard Halfred von Koch, Socialdepartementets högste tjänsteman med ansvar för frågor om fattig- och barnavård, initiativ till en konferens för att diskutera hur en organisation med Omstreifermissionen som förebild skulle kunna skapas. Konferensen var tänkt att arrangeras av Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet, en semioffentlig sammanslutning av privatpersoner och kommunala myndigheter. Såvitt vi vet kom konferensen dock aldrig till stånd.³⁵³ Om den gjort det hade Sverige kommit ett stort steg närmare ett förverkligande av den norska politiken.

Von Koch gav inte upp. I december 1934 försökte han på nytt, denna gång genom en skrivelse direkt till socialministern. Han krävde att de befintliga lagar som medgav tvångsomhändertaganden av barn i ökad utsträckning borde tillämpas på familjer som ansågs vara "tattare", och diskuterade även möjligheten att använda den steriliseringslag som riksdagen precis hade antagit mot individer inom gruppen. För att detta skulle kunna genomföras behövdes emellertid ett nationellt register över samtliga "tattare i riket".

Förslagen förverkligades inte, men de skickades på remiss till en rad myndigheter. I deras yttranden är det tydligt att assimileringsidéerna nu starkt utmanades av föreställningar om "ras". Socialstyrelsen gick särskilt långt. Myndigheten skrev att "tattarfrågan" måste ses som ett "rasproblem" som delvis borde lösas genom "steriliseringsåtgärder".³⁵⁴

Några år senare skulle Socialstyrelsen få i uppdrag att leda den hittills största utredningen om "tattarfrågan" såväl som "zigenarfrågan". Det var emellertid inte bara statliga myndigheter som genomförde utredningar av detta slag. Det skedde också på lokal nivå, i tre städer som alla påstods ha ovanligt stor andel "tattare" i befolkningen: Malmö, Göteborg och Jönköping.

Lokala utredningar och registreringar

I Malmö bedrevs utredningen av stadens kriminalpolis, och den genomfördes delvis därför att polisen ville visa regeringen att von Kochs förslag om ett nationellt register över "tattare" var möjligt att förverkliga. Därför sammanställde polisen år 1935 ett eget register med personakter över cirka 1 600 skåningar som ansågs vara "tattare", innehållande uppgifter om släktförhållanden, adresser och eventuella bestraffningar och fattigvårdsunderstöd. Polisen fotograferade dessutom flera "typiska tattarfamiljer", men det är svårt att se vad som ansågs vara så typiskt. Bilderna föreställer kvinnor som hänger tvätt, män som bedriver hästhandel och familjer utanför sina hus. Det är uppenbart att vissa personer upplevde fotograferingarna som obehagliga och var ovilliga att medverka, vilket noggrant antecknades av poliserna. Personakterna

351 *SOU* 2010:55, s. 142.

352 För en källkritisk granskning av uppgiften, se Martin Ericsson & David Sjögren, "Problematiske utgångspunkter: Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer", *Historisk tidskrift* 131:2 2011, s. 252–253.

353 Ericsson 2015a, s. 134–140.

354 Ericsson 2015a, s. 140–147; Sjögren 2010, s. 152, 179–181.

kompletterades med ytterligare ett register som uppdaterades löpande. Vi vet att det fortfarande användes år 1942, och dess existens omnämns så sent som år 1955. De politiska förslag som Malmöpolisen rekommenderade innebar i allt väsentligt ett stöd för von Kochs idéer om tvångsomhändertaganden, även om möjligheten av steriliseringar också nämndes. Enskilda Malmöpoliser gick ännu längre. En kriminalkommissarie påstod i en tidningsintervju år 1942 att ”varje vuxen tattare är en brottsling” och att steriliseringar vore det ”effektivaste, när det gäller att skydda sig mot dessa parasiter”.³⁵⁵

I Göteborg genomfördes utredningar dels inom skolväsendet, dels inom fattigvården. Överläraren Manne Ohlander satte i gång en studie av de elever i ”hjälpkolan”, närmast motsvarande våra dagars särskola, som ansågs vara ”tattare”. Ohlanders tes var att ”tattare” hade lägre intelligens än andra svenskar och att detta var en biologisk ”ras”-egenskap. Han lade upp personakter över hjälpskolebarn som han, på tämligen oklara grunder, pekade ut som ”tattare”. Där samlades en rad personuppgifter och framför allt uppgifter om barnens IQ-värden. Som historikern Thom Axelsson har visat genomförde Ohlander dock inga egna IQ-mätningar. Det han mestadels gjorde var att uppskatta värdena på grundval av de betyg som eleverna fått, som ju redan från början var låga – det var därför de gick i hjälpklasser. Undersökningen var alltså var mer eller mindre riggad för att bekräfta Ohlanders förutfattade meningar. När resultaten publicerades år 1943 drog han slutsatsen att de bekräftade hans tes om att ”tattares” barn hade ovanligt låg intelligens. Det berodde, skrev han, på att gruppen var en egen ras som höll på att degenereras genom inavel, något som i sin tur sades bero på att de hade en okontrollerbar

sexualitet. Hans förslag gick i huvudsak ut på steriliseringar. Placeringen av ”tattarbarnen” i hjälpklasser såg han som en viktig del i övervakningen av dem, och som ett sätt att hitta lämpliga ungdomar att sterilisera.³⁵⁶

Fattigvårdens utredning genomfördes av tjänstemannen Sture Skogsberg. Den byggde på antagandet att ”tattare” kostade kommunen stora pengar genom att leva på bidrag. Även Skogsberg utformade sin utredning så att den skulle bekräfta denna förutfattade mening. I flera tidskriftsartiklar listade han ett stort antal individer som han klassificerade som ”tattare” och räknade därefter ut hur många kronor och ören de hade kostat Göteborgs kommun. Han lyfte visserligen själv upp möjligheten att personerna kanske haft fattigdomsunderstöd helt enkelt därför att de var fattiga och behövde hjälp, men avfärdade tanken. I stället skrev han att anledningen till att individerna kostade samhället pengar var att de hade en ”medfödd svaghet för det, som de med lätthet kunna komma över”. Också Skogsbergs rekommendationer handlade om steriliseringar i syfte att hindra att gruppens ”asociala och kriminella arvsanlag” överfördes till kommande generationer. En sådan politik måste enligt Skogsberg genomföras trots att det egentligen var oförenligt med ”vårt demokratiska styrelsesätt”.³⁵⁷

Dessa utredningar var dock små i jämförelse med den som genomfördes av fattigvårdsstyrelsen i Jönköping under åren 1937–44. Bakgrunden handlade också här om ekonomi, eller rättare sagt om rädslan för anklagelser om att fattigvården var för frikostig mot ”tattare”. Under 1930-talet drabbades Jönköping hårt av den ekonomiska depressionen. Många invånare hade svårt att försörja sig och periodvis erhöll mer än en tiondel av stadens befolkning fattigvårdsunderstöd.

355 Ericsson 2015a, s. 150–162.

356 Thom Axelsson, *Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910–1950*, Linköping 2007, s.156–164.

357 Ericsson 2015a, s. 168–171.

I anonyma brev till fattigvårdens tjänstemän och i tidningsartiklar påstods fattigvården ge bort kommunens pengar till "arbetsovilliga" individer och "tattare" medan hederliga arbetslösa fick leva på svältgränsen. Ett exempel på sådana anklagelser finns i tidningen *Refugen*, som vid 1930-talets slut hävdade att Jönköpings "tattare" fick:

större förmåner än de, som vilja och kunna arbeta, men ej få något arbete [...]. Det är förvånansvärt, hur fattigvårdsstyrelsen med givmild hand delar ut allmänna medel till vissa personer eller familjer, vilka skola gälla för att vara sjuka eller vara "ägare" till ett eller annat konstgjort lyte, som gör dem oförmögna till allt vad arbete heter. [...] Så omhuldade parasiterna på alla sätt av samhället och förökas i det oändliga, under det andra, som vilja och kunna arbeta, icke få tillfälle att med heder fylla en plats i samhällets tjänst.³⁵⁸

Det var för att freda sig mot sådana anklagelser som fattigvården, under ledning av dess högste tjänsteman Tor Jacobsson, satte i gång utredningen. Det visade sig snabbt att de fattigvårdsklienter som ansågs vara "tattare" främst fick understöd eftersom de hade allvarliga sjukdomar som tuberkulos. Det framgick också att fattigvården generellt var mindre generös mot personer som ansågs vara "tattare" än mot andra. Det som förekom var alltså snarast en diskriminering av dessa redan utsatta personer. Här kunde utredningen ha stannat. I stället togs beslutet att utvidga den och inte bara studera de "tattare" som erhöll fattigvårdsunderstöd utan alla personer som utpekades på detta sätt i Jönköping, sammanlagt drygt 300 personer. När utredningen till sist publicerades år 1944 var den därför fylld med uppgifter om yrken, betygsgenomsnitt och annat om många fler Jönkö-

pingsbor än vad som ursprungligen avsetts. Även fattigvårdsstyrelsen i Jönköping skapade för övrigt egna register i samband med utredningen. Där antecknades detaljerad information om de registrerades levnadsomständigheter, och där angavs också huruvida de skulle räknas som "hel-", "halv-" eller "kvartstattare".³⁵⁹

Jacobssons slutrapport var ambivalent. Å ena sidan beskrev han stadens "tattare" på ett nedsättande vis. Deras livsföring sades ofta vara "orolig, slapp och slumpartad" och visade "föga förmåga till anpassning i ordnat samhällsliv". Han varnade dock för att dra slutsatser om gruppens intelligens på det sätt som Ohlander gjort, och betonade att det fanns flera Jönköpingsbor som var kända både som "tattare" och som "samhällsnyttiga medborgare". Han förnekade inte att gruppen kunde ha särskilda "ras"-egenskaper men ansåg inte att detta var vetenskapligt styrkt. Omfattande steriliseringar borde därför inte genomföras, även om sådana kunde användas på enskilda individer. Inte heller såg han Norge som ett positivt exempel. De norska åtgärderna beskrevs tvärtom som "orimliga", "ändamålslösa" och "omänskliga". I stället betonade Jacobsson att det redan verkade pågå en assimileringsprocess. Flera av de undersökta familjerna försörjde sig inte längre genom kringresande handel och hantverk utan hade börjat arbeta som industriarbetare. Den assimileringsprocessen borde samhället inte avbryta utan snarare förstärka. Därför vände sig Jacobsson emot alla förslag om diskriminering och särslagstiftning mot gruppen, inte för att han ansåg att sådant innebar principiella brott mot medborgerliga och mänskliga rättigheter utan därför att det riskerade att försvåra assimileringsprocessen. Målet var fortfarande att de utpekade familjerna skulle bli som alla andra. Jacobsson såg inget värde i att de hade en

358 Citerat i Ericsson 2015a, s. 175.

359 Ericsson 2015a, s. 176–179.

annorlunda livsstil eller etnicitet och intresserade sig inte heller för vad familjerna själva ansåg om saken.³⁶⁰

Socialstyrelsens inventeringar

Vid 1940-talets början krävde flera aktörer att staten skulle agera. För att åtgärder skulle kunna riktas direkt mot personer som ansågs vara "tattare" eller "zigenare" krävdes det emellertid information om de människor som skulle utsättas för åtgärderna. Det var sådan information som Socialstyrelsen såg framför sig när den år 1942 fick regeringens tillstånd att genomföra en "fullständig registrering eller katalogisering" av båda grupperna.³⁶¹ Den del av arbetet som gällde den senare gruppen diskuterar jag längre fram. Först ska jag belysa myndighetens så kallade "tattarinventering", den del av uppdraget som Socialstyrelsen ansåg skulle bli svårast att genomföra. Problemet var än en gång hur termen "tattare" skulle definieras. Det var, något paradoxalt, en fråga som Socialstyrelsen försökte lösa först efter att ha fått tillstånd att registrera gruppen.

Myndigheten vände sig till experter från en rad vetenskapliga discipliner och verksamhetsfält för att få hjälp i sitt arbete. Till exempel inledde man ett samarbete med etnologer verksamma vid Nordiska museet och Västsvenska Folkminnesarkivet, som vid samma tid höll på att samla in uppgifter om "tattare" på den svenska landsbygden.³⁶² Man hade också kontakter med Allan Etzler, direktör för Långholmens fängelse i Stockholm och samtidigt sysselsatt med att disputerat på en starkt rasifierande avhandling i historia om "tattare" där han bland annat använt sina egna fångar i studien.³⁶³ Myn-

digheten satte också förhoppningar till Statens institut för rasbiologi i Uppsala, dit man vände sig för att få hjälp med att hitta objektiva kriterier som kunde skilja gruppen från andra medborgare. Den rasbiologiska expertisen kom emellertid inte att erbjuda några enkla lösningar. Som jag kommer att diskutera i kapitel 11 styrdes institutet vid denna tid av Gunnar Dahlberg, som inte förnekade existensen av människoraser men som ofta varnade för försök att dra skarpa gränser mellan dem. Under hans ledning fick institutet i uppdrag att utföra "antropologiska" undersökningar av "tattarfrågan", och Socialstyrelsen gav detaljerade instruktioner om hur det skulle gå till. Tjugo år tidigare hade institutet genomfört en stor undersökning av tiotusentals värnpliktiga män, och registrerat allt från ögonfärg och hårfärg till längd och kranieindex (även dessa mätningar behandlas närmare i kapitel 11). Mätningarna av "tattare" skulle gå till på samma sätt. På så sätt skulle det, antog Socialstyrelsen, vara möjligt att se huruvida gruppen skilde sig från de "svenska" medelvärderna.³⁶⁴

Undersökningarna genomfördes år 1943. De kan knappast beskrivas som annat än ett övergrepp på de medborgare som utsattes för dem. 117 personer undersöktes, däribland 29 barn under femton år. Även om ingen verkar ha blivit tvingad att underkasta sig mätningarna med våld utnyttjade forskarna människors beroendeställning. Mätningarna utfördes dels på interner på fängelser, ungdomsvårdsskolor och anstalter för "sinnesslöa", dels på vissa familjer som erhöll kommunalt fattigvårdsunderstöd. Endast i ett fall har vi kunskap om hur mätningarna gick till mer konkret. Fattigvårdsstyrelsen i Jönköping, som höll på med sin egen "tattarutredning" vid samma

³⁶⁰ Ericsson 2015a, s. 181–185.

³⁶¹ Ericsson 2015a, s. 190–196; Sjögren 2010, s. 150, 153.

³⁶² Fernstahl & Hyllén-Cavallius 2020, s. 57–79.

³⁶³ Andrej Kotljarchuk, "State, Experts, and Roma: Historian Allan Etzler and Pseudo-Scientific Racism in Sweden", *Scandinavian Journal of History* 45:5 2020, s. 623, 628.

³⁶⁴ Ericsson 2015a, s. 199–203.

tid, föreslog först att man helt enkelt skulle lura ett antal familjer att delta. Det skulle ske genom att de kallades till en rutinläkarundersökning och att fattigvårdens läkare skulle ta mått på dem i smyg. Förslaget föll dock av praktiska skäl. I stället skickade fattigvården ut uniformerad polis som överlämnade kallelser till elva Jönköpingsfamiljer, där de anmodades att delta i undersökningen utan att det stod något om vad den gick ut på.³⁶⁵ De mätvärden som samlats in skickades till Uppsala för att analyseras av Dahlberg. Hans slutsatser blev något av en kalldusch för Socialstyrelsen. Dahlberg skrev nämligen att det överhuvudtaget inte gick att kategorisera de undersökta som en särskild "ras", och att det inte var möjligt att använda rasbiologiska mätningar för att fastställa vem som var en "tattare".³⁶⁶

Trots detta gick Socialstyrelsen vidare och genomförde sin registrering, som till största delen ägde rum år 1944. Sveriges polismyndigheter fick nu, efter att först ha inhämtat information från lärare, präster och socialtjänstpersonal, fylla i blanketter där de antecknade namn, adress och personuppgifter om människor som ansågs vara "tattare". Sammanlagt kom 7 668 personer att registreras på detta sätt. Inom forskningen har det funnits delade meningar om varför siffran ökat så markant jämfört med 1920-talsinventeringen. Etnologen Birgitta Svensson har tolkat differensen som ett tecken på att fler människor kommit att pekats ut som "tattare" under tjugoårsperioden mellan inventeringarna.³⁶⁷ David Sjögren har övertygande argumenterat mot denna tolkning, och påpekat att inventeringarna gick till på olika sätt. 1940-talsinventeringen byggde på information från betydligt fler uppgiftslämnare och det är därför

inte förvånande att fler personer registrerades.³⁶⁸ Poliserna fick även anteckna anledningen till att personerna i fråga alls ansågs vara "tattare".

Resultatet var, ur Socialstyrelsens perspektiv, fortsatt nedslående. Man satt nu med registeruppgifter om tusentals svenskar som ansågs vara "tattare", men det fanns ingen konsekvens i varför de betecknades på detta vis. Dessutom visade det sig att majoriteten av de registrerade var laglydiga och "skötsamma", tvärtemot vad Socialstyrelsen antagit.³⁶⁹

Från denna tid och framåt började "tattarfrågan" blekna bort som politiskt projekt. Inte på så sätt att den vardagliga diskrimineringen försvann. Lokala myndigheter, läkare och anstalter fortsatte dessutom att peka ut patienter och klienter som "tattare", även om det inte finns någon systematisk forskning om exakt hur länge det pågick. Men som eget politikområde sjönk "tattarfrågan" relativt snabbt i glömska. Det innebar inte att de statliga myndigheternas intresse för att intervensera i kringresande gruppers liv falnade. Socialstyrelsen hade ju inte bara fått i uppdrag att inventera "tattare", utan också den grupp som betecknades som "zigenare". Det verket grep sig myndigheten an med stor entusiasm, och på många sätt går det att säga att "zigenarfrågan" under 1940-talets andra hälft avlöste "tattarfrågan".

De människor som pekades ut som "zigenare" var en grupp som Socialstyrelsen inte ansåg var svår att avgränsa från resten av befolkningen. "Zigenarinventeringen" genomfördes därför mer effektivt än "tattarinventeringen". I maj 1943 gick poliser helt enkelt in i romska läger runt om i landet och frågade ut invånarna om en rad olika personuppgifter. Namn, födelsedata, läs- och

365 Broberg & Tydén 2005, s. 154; Ericsson 2015a, s. 203–209.

366 Ericsson 2015a, s. 211.

367 Birgitta Svensson, "Kriminella, tattare och tatuerade: Betydelsen av social kategorisering för kulturell identitetsformering", *Historisk tidskrift* 118:4 1998, s. 538. En liknande tolkning görs i Gunnar Broberg & Mattias Tydén, "Eugenics in Sweden: Efficient Care", *Eugenics and the Welfare State: Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland* (red. Broberg & Roll Hansen), East Lansing 1996, s. 126.

368 Sjögren 2010, s. 169–170, 184.

369 Ericsson 2015a, s. 212–214, 219–221; Sjögren 2010, s. 168–169.

skrivkunnighet och religiös tro är några exempel på information som samlades in. Formellt var det frivilligt att lämna uppgifter, men som Jan Selling har konstaterat går det att ifrågasätta graden av frivillighet i en situation då uniformerad polis oinbjudna klev in i människors hem. Slutsiffran över antalet registrerade blev betydligt mindre i ”zigenarinventeringen” jämfört med ”tattarinventeringen”: drygt 450 individer.³⁷⁰

Inventeringen visade att de ”zigenar”-familjer som fanns i Sverige hade kommit till landet före 1914 års migrationsförbud. Försöken att få gruppen att flytta från Sverige, vilket förespråkats i Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande, hade därmed misslyckats. De familjer som ansågs vara ”zigenare” skulle komma att finnas kvar i Sverige, och majoriteten av dem var att betrakta som svenska medborgare. Denna upptäckt var ett steg på vägen mot en förändring av politiken i ”zigenarfrågan”, bort från exkludering och mot en mer assimilerande eller integrerande strategi. Under efterkrigstiden tog sig detta uttryck framför allt på två områden: utbildningspolitiken och bostadspolitik.

”Zigenarfrågan” och utbildningspolitiken

Romska familjer saknade i stor utsträckning möjlighet att sätta sina barn i skola. Dels berodde det på att skolsystemet var dåligt anpassat till att erbjuda skolgång åt barn från kringresande familjer, dels bemöttes romska barn stundtals på ett diskriminerande sätt av lärare och lokala skolmyndigheter. Det första kända initiativet för att förändra situationen kom från en rom år

1933. Johan Dimitri Taikon skrev då till Skolöverstyrelsen och påtalade behovet av att de romska familjernas barn fick skolundervisning. Han föreslog dessutom att en ”zigenare” borde tillsättas som ett slags uppsyningsman över att skolplikten efterlevdes.³⁷¹ Skolöverstyrelsen betonade att i princip skulle också ”zigenares” barn gå i skolan, men tog inga initiativ för att stoppa den lokala diskrimineringen eller utreda frågan närmare. Även om resonemanget kanske blir något spekulativt kan man fråga sig om Skolöverstyrelsen egentligen ville att romska barn skulle gå i vanliga folkskolor. Myndigheten framhöll själv att detta kunde vara olämpligt eftersom det fanns olikheter av ”psykologisk” natur mellan svenskar och ”zigenare”.³⁷²

Skolfrågan togs upp igen efter ”zigenarinventeringen” på 1940-talet. År 1945 bildade en rad kristna frikyrkor stiftelsen Svensk Zigenarmission, en privat organisation som på eget bevåg bedrev undervisningsverksamhet bland kringresande romska familjer. Dess lärare följde familjerna under sommarmånaderna och satte upp särskilda skoltält. Verksamheten finansierades av staten, som betraktade Zigenarmissionens undervisning som en sorts försöksverksamhet som skulle användas för att avgöra i vilken mån ”zigenarbarnen” alls var möjliga att undervisa och i så fall under vilka former. Verksamheten innebar därför, med Sjögrens ord, en blandning av ”skolverksamhet och antropologiskt fältarbete”. Lärarna skickade också rapporter till Socialstyrelsen. De innehöll en rad värderande omdömen om barnens intelligensnivå och familjernas personliga omständigheter. En del rapporter innehöll rasifierande påståenden, men generellt ansåg lärarna att det knappast förelåg några intelligensskillnader mellan romers barn och vanliga folkskoleelever.³⁷³

³⁷⁰ Selling 2013a, s. 63–65; Sjögren 2010, s. 191.

³⁷¹ Jan Selling, *Frigörelsen: Romers och resandes emancipation i Sverige och andra länder*, Stockholm 2020, s. 28–34.

³⁷² Sjögren 2010, s. 186–190.

³⁷³ Sjögren 2010, s. 195–202, 211. Se även Montesino Parra 2002, kap. 9.

Den dittills största statliga utredningen om ”zigenarfrågan”, den så kallade Zigenarutredningen, publicerade sitt betänkande år 1956. I likhet med Zigenarmissionens lärare avvisade utredningen alla påståenden om att ”zigenare” skulle ha en medfött lägre intelligensnivå än andra. Målet för politiken borde vara assimilering och integration. Det innebar att gruppen måste anpassa sitt levnadssätt till majoritetsbefolkningen, men också att dess medlemmar borde tillförsäkras samma sociala rättigheter som alla andra svenska medborgare. Utredningen framhöll att barnen därför också borde gå i vanlig folkskola. Det var emellertid svårt att åstadkomma så länge som deras familjer reste omkring på landsbygden. Skolfrågan kunde därför lösas först efter att gruppen hade blivit någorlunda bofast.³⁷⁴

Utbildningsfrågan fortsatte att dominera den svenska politiken gentemot romer under 1960-talet och 1970-talen. Allt fler romer trädde nu fram i offentligheten och krävde åtgärder från statsmaktens sida. Rätten till skolgång var en viktig fråga för den romska medborgarrättsrörelse som växte fram under 1960-talets början, där författaren Katarina Taikon var en av förgrundsgestalterna.³⁷⁵ Dessa initiativ kan inte behandlas inom ramen för den här forskningsöversikten, men jag vill betona samma sak som Jan Selling nyligen har gjort: den romska medborgarrättsrörelsen i Sverige är ett underutforskat fält som vore värt en systematisk studie.³⁷⁶

”Zigenarfrågan” och bostadspolitiken

Romernas möjligheter att få bostad motarbetades stundtals också av aktörer som annars sade sig vara positivt inställda till gruppen. Det mest kända exemplet är förmodligen författaren Ivar Lo-Johansson. Han tog kraftfullt avstånd från varje förslag om tvångsassimilering men var samtidigt skeptisk mot tanken att romer alls skulle vara bofasta. I hans författarskap fick romerna representera de egenskaper som han ansåg saknades i den svenska kulturen: de njöt av livet, var inte stressade eller besatta av att arbeta. Hans inställning, som Jan Selling har betecknat som ”filoziganistisk”, var alltså välmenande men stereotyp och formulerad utan hänsyn till romers egna åsikter.³⁷⁷

En annan typ av motstånd baserades på samma kommunala exkluderingspolitik som nämnts tidigare. I Zigenarutredningens arbete på 1950-talet avslöjades det att flera kommuner försökte hindra familjer som ansågs vara ”zigenare” från att bosätta sig inom dess gränser.³⁷⁸ Teknikerna var dock andra än i samband med ”tattarfrågan”. Nu försökte lokala myndigheter framför allt hindra familjer från att bli mantalsskrivna inom kommunen. Mantalsskrivningen var en del av den dåvarande svenska folkbokföringen och utan att vara mantalsskriven var det svårt att få exempelvis folkpension och barnbidrag. Utredningen skickade ut enkäter till kommunerna för att kartlägga hur de agerade i frågan. David Sjögren har gått igenom enkäterna, och hans genomgång visar att många kommuner öppet medgav att de

374 Montesino Parra 2002, s. 100–101; Sjögren 2010, s. 208–209; Selling 2013a, s. 137.

375 Montesino Parra 2002, s. 157–166; Ida Ohlsson al Fakir, *Nya rum för social medborgarskap: Om vetenskap och politik i ”Zigenarundersökningen”, en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*, Växjö 2015, s. 278–282; Christina Rodell Olgaç, *Den romska minoriteten i majoritetssamhällets skola: Från bot till möjlighet*, Stockholm 2006, kap. 6.

376 Selling 2020, s. 14–17. För en god journalistisk framställning av Katarina Taikons politiska engagemang, se Lawen Mohtadi, *Den dag jag blir fri: En bok om Katarina Taikon*, Stockholm 2012. Den romska rörelsens politiska kamp för rätten till utbildning under åren 1963–66 har dessutom analyserats i Annika Prytz, *Från problemdiskurs till rättighetsdiskurs: En analys av debatten om romernas rätt till utbildning i Sverige 1963–1966* (opublicerad kandidatuppsats i historia vid Lunds universitet), Lund 2014.

377 Mohtadi 2012; Selling 2013a, s. 32–38; Selling 2013b, s. 24–25; Selling 2015, s. 120, 126.

378 Montesino Parra 2002, s. 128–130; Selling 2013b, s. 138–142.

försökte hindra familjernas mantalsskrivning. Det förekom fortfarande att enskilda präster använde "ras"-argument, som när prästen i Vidbo och Husby-Långhundra skrev att "en oerhörd skada och svåra lidanden i flera generationer framåt" skulle bli resultatet om "zigenare eller tattareblod kommer in i en svensk släkt". Men framför allt åberopades ekonomiska argument. Prästen i Lagga och Östuna uppgav till exempel att kommunerna såg "zigenare" som "blivande fattigvårdsfall, som man helst vill slippa taga befattning med".³⁷⁹ Vissa kommuner utrymde också läger som familjer hade slagit upp. Som Selling har visat kunde detta ske genom att kommunerna tänjde på existerande lagar och hänvisade till regler om förbud mot nedskräpning och liknande. Situationen var dock inte entydig. Göteborgs stad anvisade lägerplatser åt familjer vid vissa tillfällen under 1950-talet, men vid andra tillfällen avhystes familjerna, och människor skickade brev till stadens myndigheter och protesterade mot att få en "zigenarby" som grannar.³⁸⁰

Endast i få fall har dessa avhysningar avsatt spår i historiska källor. Ett fall är känt i detalj, eftersom det ledde till att en polischef till slut dömdes för tjänstefel. Händelsen ägde rum i Ludvika år 1956 och har studerats av Jan Selling. Ett läger hade slagits upp på en kommunal badplats och efter att grannar klagat på nedskräpning kontaktades polisen, vars chef beordrade sina konstuplar att helt enkelt lasta upp familjerna och deras tillhörigheter på en lastbil. Därefter dumpades de i utkanten av Baggbo.³⁸¹

"Zigenarundersökningen"

Genom "Zigenarutredningens" arbete blev statsmaktens mål att främja assimilering och integration. Svenska romer skulle på villkor som utformades av staten inlemmas i utbildningssystemet, på bostadsmarknaden och arbetsmarknaden. Förändringen kan, som historikern Ida Ohlsson al Fakir påpekar, relateras till en övergripande utveckling av socialpolitiken under efterkrigstiden. Tidigare eftersatta grupper skulle tilldelas socialt medborgarskap, där "arbete" var fundamentet. Grupper som stod långt från arbetsmarknaden på grund av "handikapp", som sjukdomar, funktionshinder eller sociala omständigheter, kom nu att betecknas som "partiellt arbetsföra". Arbetsmarknadspolitikens uppgift blev att "rehabilitera" dem och undanröja hinder som stod i vägen för en anställning. Flera sådana hinder identifierades för familjer som ansågs vara "zigenare". Bristande skolgång och avsaknad av fast bostad var två, och ett annat var hälsosituationen. Många led av sjukdomar och skador som hade orsakats av livet på vägarna och den undermåliga bostadssituationen. Detta är bakgrunden till att det blev Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) som fick ta över ansvaret för statens åtgärder i "zigenarfrågan".

Under åren 1962–65 finansierade AMS en omfattande medicinsk undersökning av samtliga familjer som vid denna tid identifierades som "svenska zigenare". Undersökningen, som producerade en stor mängd kunskap om enskilda individer, har undersökts av Ohlsson al Fakir, och det är hennes resultat som detta avsnitt bygger på. Läkarundersökningarna genomfördes under ledning av den radikale läkaren John Takman och var ett led i etablerandet av "socialmedicin" som en ve-

379 David Sjögren, "Utkastade från lokalsamhället: Staten, kommunerna och mantalsskrivningen av romer under 1950-talet", *Historielärarnas förenings årsskrift* 2015, Stockholm 2015, s. 103–113. Se även Ohlsson al Fakir 2013, s. 47, 50.

380 Erika Persson, "Svenska romers platser i Göteborg 1890–1960: En pilotstudie", *Vägsälens kulturarv, kulturarv vid vägsidorna: Om att skapa plats för romer och resande i kulturarvet* (red. Holmberg), Göteborg 2014, s. 61–69.

381 Selling 2013a, s. 102–127.

tenskaplig disciplin i Sverige. Det var inledningsvis främst män som utredarna fokuserade på, då det var dessa som förväntades bli anställningsbara på den könskodade svenska arbetsmarknaden. Först gradvis kom undersökningen också att involvera kvinnor.³⁸² Undersökningen hade också delar som kan beskrivas som ren rasforskning, men detta diskuterar jag närmare i kapitel II.

När AMS vidtog rehabiliteringsåtgärder för ”partiellt arbetsföra” gjordes det efter att man först graderat personens arbetsförmåga. Att AMS finansierade ”Zigenarundersökningen” berodde delvis på att myndigheten här såg en möjlighet att få en individuell gradering utförd på samtliga ”zigenare” i Sverige. Efter läkarundersökningarna skrevs ett individuellt utlåtande om varje individ som skickades dels till AMS, dels till sociala myndigheter i den undersöktes hemkommun. Utlåtandet innehöll Takmans rekommendationer om ”individuella rehabiliteringsåtgärder”. De baserades på den mängd information som utredarna hade samlat in om de undersökta, stundtals av mycket intim karaktär. Undersökningarna handlade om allt från medicinsk status till familje- och bostadssituation, psykisk status (inklusive värderande uppgifter om ”social grundinställning” och ”samarbetsvilja”) samt läs- och skrivkunnsighet. Läkarna ställde också närgångna frågor om familjernas sexualitet, exempelvis om användningen av preventivmedel.³⁸³

Fortsatt myndighetsregistrering

År 2013 avslöjade *Dagens Nyheter* att polisen i Skåne fört register över svenska romer, inklusive barn och avlidna. Majoriteten av de registrerade var inte misstänkta för brottslighet. Som historikern Matthew Kott påpekade var det som inträffade inget unikt, och Skånepolisens etniska registrering måste sättas i samband med den långa tradition av registreringar av personer utpekade som ”tattare” och ”zigenare” som lyfts fram i detta kapitel.³⁸⁴

Dessa registreringar upphörde nämligen inte i och med Socialstyrelsens inventeringar på 1940-talet. Visserligen är inga mer omfattande register över människor utpekade som ”tattare” kända efter andra världskriget, men vid flera tillfällen fördes register över svenskar som betecknades som ”zigenare”. 1950-talets ”zigenarutredning” är ett exempel. En dag i december 1954 gick civilklädd polis in i läger som beboddes av svenska romer och samlade, på uppdrag av utredningen, in information om invånarnas personliga förhållanden. I februari 1955 fortsatte insamlingen genom att folklivsforskaren Carl-Herman Tillhagen intervjuade hundratals lägerinvånare och i vissa fall också tecknade skisser över deras tält och husvagnar.³⁸⁵ I flera fall fotograferade han också sina intervjuerpersoner.³⁸⁶ Det register som blev resultatet kom snart att leva sitt eget liv. Socialstyrelsen använde nämligen de insamlade uppgifterna för att upprätta ett eget, ”inofficiellt” register över ”zigenare”. Det uppdaterades fortfarande år 1960, och Socialstyrelsen rekommenderade ibland lokala myndigheter att använda registret som informationskälla. Det är, som Ohlsson al Fakir har observerat, anmärkningsvärt med vilken självklarhet myndigheterna

³⁸² Ohlsson al Fakir 2015, s. 139–140.

³⁸³ Ohlsson al Fakir 2015, s. 121, 146, 165, 178–179, 194, 245–246.

³⁸⁴ Kott 2014, s. 51, 61, 63, 66–67.

³⁸⁵ Montesino Parra 2002, s. 130–132; Selling 2013a, s. 132–134.

³⁸⁶ Fernståhl & Hyltén-Cavallius 2020, s. 35.

ansåg sig ha rätt att registrera dessa grupper. Att verksamheten inte sågs som etiskt problematisk visas också av en diskussion vid ett möte på AMS år 1960. En tjänsteman frågade om de som förtecknats kanske kunde uppleva sig som förföljda genom registrets existens. ”De vet ju inte om det”, svarade Tillhagen, som deltog på mötet.³⁸⁷

Ett av de mest omfattande registren fördes av socialtjänsten i Stockholms stad, där den så kallade ”Zigenarsektionen” hade skapats år 1958 med särskild uppgift att arbeta för assimilering av personer som betecknades som ”zigenare”. Tjänstemännen lade upp personakter över huvudstadens alla ”zigenare”, och registret omfattade till sist hela 64 arkivkartonger. Det innehöll förutom personuppgifter med adresser, födelsedata och data om familje- och släktband även kopior av polisrapporter, barnavårdshandlingar, läkarintyg och bedömningar av hemförhållanden och bostadskvalitet. Dessutom förekom omdömen om de registrerades personlighet, ibland med nedvärderande formuleringar. Zigenarsektionen lades ner först 1997.³⁸⁸

Diskriminering inom steriliseringspolitiken

Under åren 1935–75 steriliserades cirka 63 000 personer i Sverige. De allra flesta av dem var kvinnor. I denna siffra ryms alltifrån människor som själva tog initiativ till att låta sterilisera sig till personer som utsattes för varierande grader av påtryckningar eller tvång. I mycket hög grad riktades de senare steriliseringarna mot personer som läkare och psykologer kategoriserade som ”sinnesslöa”, en vag term som inte riktigt går att översätta till något modernt begrepp. ”Sinnesslöa” skulle egentligen

identifieras med hjälp av IQ-mätningar, men lika ofta var det kulturella och sociala normer som låg bakom kategoriseringen. Den var starkt genuskodad. Kvinnor betecknades ofta som ”sinnesslöa” om de ansågs ha en alltför utlevande sexualitet, män om de begått brott eller misskötte arbetet. Steriliseringarna hade också en klassaspekt, då det främst var arbetarklassen som drabbades.

Människor har steriliserats i Sverige ända sedan sekelskiftet 1900, men operationerna blev omfattande först genom 1935 års steriliseringslag. Lagen möjliggjorde sterilisering för människor som inte ansågs kunna ge eget samtycke på grund av ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själsverksamheten”. Sterilisering fick genomföras på så kallad eugenisk indikation (personen kunde antas ”genom arvsanlag på avkomlingar överföra sinnessjukdom eller sinnesslöhet”) eller social indikation (personen antogs vara ”för framtiden ur stånd att handhava vårdnaden om sina barn”). Lagen utvidgades väsentligt 1941, och kom då både att omfatta steriliseringar utan eget samtycke och formellt ”frivilliga” steriliseringar, det vill säga då personen själv undertecknat en steriliseringsansökan. Indikationerna utvidgades också. Vid sidan av den eugeniska indikationen infördes bredare tillämpningsmöjligheter av den sociala indikationen (personen antogs nu vara ”för framtiden uppenbart olämplig att handhava vårdnaden om barn” på grund av ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själsverksamheten” alternativt ”asocialt levnadssätt”). Dessutom infördes för kvinnor en medicinsk indikation för att förebygga graviditeter som bedömdes vara farliga för kvinnans liv eller hälsa. Dessutom kom många kvinnor att steriliseras med stöd av 1938 års abortlag, som gjorde det möjligt att ställa sterilisering som ett villkor för att få genomgå abort. Steriliseringarna

³⁸⁷ Ohlsson al Fakir 2015, s. 123, 129, 131, 187.

³⁸⁸ Lena Eriksson, *Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997* (opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet med diarienummer A2012/1448/DISK), 2012, s. 41–42, 48.

var inte på något sätt ett speciellt svenskt fenomen. Snarlika steriliseringslagar antogs vid ungefär samma tid i både Danmark och Norge, och i USA hade flera delstater steriliserat människor sedan ett par decennier tillbaka.

Det dröjde till 1990-talet innan denna känsliga del av Sveriges historia på allvar började diskuteras. Då var det vanligt att sätta steriliseringarna i relation till det "folkhem" eller framväxande välfärdssamhälle som socialdemokratin skapade med start under 1930-talet. Efter millennieskiftet har denna förklaring blivit mindre vanlig och man har i stället betonat att lagarna antogs med bred partipolitisk enighet och att regeringar av skiftande politisk färg var ansvariga för deras utformning.³⁸⁹ Forskarna har lyft fram hur olika socialpolitiska yrkeskategorier såg olika möjligheter med steriliseringarna. Läkare kunde använda rashygieniska argument och betrakta steriliseringarna som ett sätt att minska andelen "oönskade" arvsanlag inom befolkningen. Socialtjänstemän såg dem som ett sätt att hindra att barn växte upp i vad de betraktade som dåliga hemförhållanden. I de många små svenska kommunerna kunde steriliseringarna användas för att hindra barnrika familjer från att orsaka kommunen fattigvårdsutgifter.³⁹⁰

En viktig fråga är i vilken utsträckning steriliseringarna drabbade eller till och med riktades mot utsatta etniska grupper. Som framgått ovan pekades inga sådana grupper ut i lagtexterna, men indikationerna i lagarna var vaga. Sterilisering på social indikation användes mot människor som ansågs utgöra en belastning exempelvis för fattig-

vården, och sterilisering på eugenisk indikation drabbade människor som antogs riskera att överföra "sinnesslöhet" på sina barn. De familjer som pekades ut som "tattare" under 1930-, 1940- och 1950-talen (steriliseringarnas mest intensiva tid) beskrevs både som socialt problematiska och påstods vara "sinnesslöa" i större omfattning än andra. Det gör det rimligt att fråga sig om inte gruppen löpt en särskilt stor risk att särbehandlas negativt inom steriliseringspolitiken. Flera enskilda personer ur det svenska resandefolket har dessutom vittnat om hur de steriliserats mot sin vilja.³⁹¹

Forskarna är överens om att det har förekommit att personer har betecknats som "tattare" i de ansökningshandlingar som upprättades i samband med myndigheternas steriliseringsbeslut. Olika forskare har däremot tolkat och beskrivit detta på skiftande sätt. Mattias Tydén, som har lyft fram en rad exempel på att personer pekats ut som "tattare" i steriliseringshandlingar, gör i en artikel från år 1999 följande bedömning:

Någon systematisk steriliseringsoffensiv mot dem som grupp har inte kunnat påvisas, vilket inte hindrar att enskilda individer stämplade som tattare steriliserades, och att deras "härkomst" då framhölls som bidragande orsak till operationen.³⁹²

En kontrasterande tolkning har gjorts av ekonomhistorikern Paulina de los Reyes som år 2012 anklagade tidigare forskare, däribland Tydén, för att ha undervärderat steriliseringarnas konsekvenser för romer och resande. De ska,

389 För en utmärkt populärvetenskaplig framställning som korrigerar många missuppfattningar om steriliseringspolitiken, se Ola Larsmo, *Lektion 11: En bok om rasbiologi*, Stockholm 2022.

390 Broberg & Tydén 1996; Broberg & Tydén 2005; Mikael Eivergård & Lars-Eric Jönsson, "Mellan tvång och frivillighet i 1074 steriliseringsakter 1935–1975", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*, Stockholm 2000; Ulla Ekström von Essen, *Folkhemmets kommun: Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952*, Stockholm 2003, s. 296–334; Maija Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, Stockholm 1998; Mattias Tydén, *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*, Stockholm 2002.

391 Se till exempel Hazell 2011, s. 120, 133–134, 169; Lindholm 1995, s. 202–204; Ingrid Lomfors, "Berättelser från livet: Intervjuer med tvångssteriliserade i Sverige", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*, Stockholm 2000, s. 327–330; *SOU 2009:99. Vanvård i social barnavård under 1900-talet: Delbetänkande av utredningen om vanvård i den sociala barnavården*, Stockholm 2009, s. 207, 232.

392 Tydén 1999, s. 40. Se även Tydén 2002, s. 63; Broberg & Tydén 1996, s. 129.

enligt de los Reyes, ha tolkat "frånvaron av direkta förhållningsorder mot romer och resande" som belägg för att "steriliseringspolitiken inte riktades mot dessa grupper", och ansett att "frånvaron av uttryckliga instruktioner rörande romer och resande innebär att de inte utgjorde målgrupper för steriliseringspolitiken".³⁹³

Det avgörande för Tydén och de los Reyes olika bedömningar är förstås begreppen "systematisk", "riktades" och "målgrupper". Ett sätt att komma vidare i frågan, och undvika missförstånd och anklagelser, är att dela upp steriliseringspolitiken i tre nivåer. Lagstiftningsnivån vet vi mest om. Där pekades "tattare" inte ut som en speciell målgrupp, även om steriliseringsindikationerna var vaga och gav utrymme för subjektiva bedömningar. Sedan har vi en policynivå, dit vi kan räkna uttalanden från inflytelserika tjänstemän och politiker om hur lagarna borde användas. Den nivån vet vi också en hel del om. Minst vet vi om tillämpningsnivån, även om en del studier har gjorts också där.

När det gäller policynivån kan vi konstatera att det har förekommit yttranden från socialpolitiska aktörer som gått ut på att "tattare" eller "zigenare" varit särskilt önskvärda att sterilisera. Till exempel hävdade en statlig fattigvårds- och barnavårdskon-sulent år 1936 att han hoppades att den nyligen införda steriliseringslagen skulle kunna användas särskilt mot "tattar"-familjer.³⁹⁴ I januari 1943 arrangerade Socialvårdskommittén, som arbetade med att ta fram förslag till ny sociallagstiftning, en konferens med representanter för fattigvårds- och barnavårdsnämnder. Ett ombud från Kristianstads län föreslog då steriliseringar som ett sätt att "råda bot på eländet" med "tattarbarnen". Ingen annan

talare förde fram liknande förslag, men ingen verkar heller ha kommit med invändningar.³⁹⁵ I maj samma år samlade Socialstyrelsen delegater från en rad kommunala nykterhetsnämnder för att diskutera alkoholistvård. Ordföranden i Malmö stads nykterhetsnämnd beklagade då att det var svårt att få de "tattare" som nämnden hade placerat på alkoholistanstalt att frivilligt gå med på sterilisering. Därför borde ökade möjligheter till tvångssterilisering införas. Vid samma konferens berättade direktören för den statliga alkoholistanstalten Venngarn att två intagna "tattare" hade vägrat gå med på sterilisering. Anstalten hade då dragit in deras permissioner.³⁹⁶ Det kanske tyngsta yttrandet kom från ärftlighetsforskaren Nils von Hofsten, som i egenskap av vetenskapligt råd i Medicinalstyrelsen hade stort inflytande över bedömningen av steriliseringsansökningar. Han skrev i ett yttrande till riksdagen år 1943 att man borde uppmärksamma kommunerna på möjligheten att använda steriliseringslagen hårdare mot "tattare".³⁹⁷

Den största undersökningen av tillämpningsnivån genomfördes av läkaren Monika Bukowska Jacobsson i samband med 1997 års statliga steriliseringsutredning. Hon gjorde då ett urval av 2 088 ansökningsakter under perioden 1935–75. Bland dessa hittade hon 22 akter där en person beskrevs som "tattare", och av dessa 22 personer blev 16 också steriliserade. De akter där beteckningen "tattare" påträffades var alla från åren 1941–52. Rent statistiskt skulle detta, menar Bukowska Jacobsson, kunna innebära att cirka 500 personer steriliserats efter att ha pekats ut som "tattare" i ansökningshandlingarna (vilket inte behöver ha varit det enda argumentet som användes för att få

393 Paulina de los Reyes, "Ett olösligt problem": Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande (opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet med diarienummer A2012/1901/DISK), 2012, s. 41, 47.

394 Ericsson 2015a, s. 59.

395 Tydén 2002, s. 101.

396 Johan Edman, *Tvångsvården av alkoholmissbrukare i Sverige 1940–1981*, Stockholm 2004, s. 141.

397 Maria Björkman, *Den anfrätta stammen: Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*, Lund 2011, s. 200; Broberg & Tydén 1996, s. 127; Broberg & Tydén 2005, s. 156; Ericsson 2015a, s. 59; Tydén 2002, s. 63.

dem steriliserade).³⁹⁸ Uppskattningen har kritiserats av de los Reyes som, dock utan att själv föreslå en alternativ siffra, hävdar att ”det finns fog för uppfattningen att betydligt fler drabbades”.³⁹⁹ Det bör därför betonas att Bukowska Jacobsson själv varnat för att dra tvärsäkra slutsatser och att hon aldrig har hävdar att hennes uppskattning är annat än preliminär.

Bukowska Jacobssons undersökning rörde sig över en lång tidsperiod. de los Reyes har gjort den hittills mest omfattande genomgången av steriliseringsansökningar från en kort tidsperiod. Hon har undersökt samtliga 1 426 ansökningar från år 1945 och dessutom gått igenom de protokoll där beslut om ansökningarna finns antecknade, samt rapporter om utförda steriliseringsoperationer för detta år. Hon har då funnit sammanlagt 46 ansökningar där personer hade ”resande- eller romsk tillhörighet” och 43 av dessa utgörs av ansökningar där personer beskrivits som ”tattare”. Det är ett litet antal i förhållande till det sammanlagda antalet ansökningar, men det går att hävda att det är ett ganska stort antal i förhållande till det antal personer som pekades ut som ”tattare” i Socialstyrelsens då nyligen slutförda ”tattarinventering”. Alla ansökningar utom en bifölls. Tjänstemännen hade i vissa fall särskilt strukit under ordet ”tattare”, vilket onekligen indikerar att utpekandet sågs som betydelsefullt.⁴⁰⁰

Detta är de hittills enda undersökningarna där frågan har undersökts systematiskt och med kvantitativa metoder. Det finns dock gott om enstaka belägg för att personer har pekats ut som ”tattare” i steriliseringsansökningar också i andra studier. Historikern Kristina Engwall, som un-

dersökt Västra Marks mentalsjukhus för ”asociala imbecilla kvinnor” i Örebro under åren 1931–67, har hittat åtta fall där kvinnliga interner pekades ut som ”tattare” i patientjournaler. Samtliga var steriliserade, och operationerna hade utförts antingen när de var intagna på sjukhuset eller innan de kom dit.⁴⁰¹ Flera exempel är från 1950-talet, då ”tattarfrågan” sällan diskuterades i den nationella socialpolitiken. Vi bör alltså inte förutsätta att den lokala eller institutionella diskrimineringen försvann samtidigt som man slutade tala om ”tattare” på central nivå. Historikern Maija Runcis nämner en ansökan från år 1950 där en person benämns som ”tattare”, och i en undersökning av etnologerna Mikael Eivergård och Lars-Eric Jönsson nämns ett liknande fall från år 1953.⁴⁰² Mattias Tydén har visat att Margretelunds ungdomsvårdsskola för pojkar i Lidköping började föra särskilda register över intagna ”tattare” i slutet av 1950-talet. Registreringen är särskilt anmärkningsvärd eftersom Margretelund var den ungdomsvårdsskola som utförde i särklass flest steriliseringar. Tydén lyfter också fram två steriliseringsansökningar från 1950-talet där sterilisering ställdes som villkor för att kvinnor skulle få genomgå abort. En av kvinnorna beskrevs som ”tattare”, ”sexuellt vidlyftig” och hennes mörka utseendedrag betonades särskilt. Den andra betecknades också som ”tattare”, och det faktum att hon och hennes anhöriga varit straffade beskrevs som ett tecken på att hennes ”asocialitet” var ärftlig.⁴⁰³

398 Monika Bukowska Jacobsson, ”En kartläggning”, SOU 2000:20. *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*, Stockholm 2000, s. 152, 209, 240–241, 264.

399 de los Reyes 2012, s. 35.

400 Paulina De los Reyes, *Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet* (opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet med diarienummer A2012/1174/DISK), 2013, s. 4, 9–10, 30–31.

401 Kristina Engwall, ”Asociala och imbecilla”: Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967, Örebro 2001, s. 186, 206.

402 Eivergård & Jönsson 2000, s. 100; Runcis 1998, s. 317.

403 Tydén 2002, s. 383, 389–390, 398, 484–485, 489. Se även Broberg & Tydén 1996, s. 129.

Diskriminering inom barnavården

Redan vid slutet av 1800-talet förekom det förslag om att "tattares" barn borde omhändertas och placeras i särskilda fosterhem eller anstalter. Sverige fick sina första barnavårdslag under 1900-talets första år, och i likhet med steriliseringslagstiftningen pekade lagtexterna inte ut några etniska grupper. Ändå finns det tecken på att diskriminering förekom inom den kommunala barnavården, liksom i annan familjerelaterad myndighetsutövning på lokal nivå. Ett sådant exempel är den kommunala "mödrahjälpen", som tillkom vid 1930-talets slut för att ge fattiga mödrar visst ekonomiskt stöd. Verksamheten hade också ett drag av social kontroll, och det förekom att de lokala mödrahjälpsnämnderna ställde sterilisering som krav för att en kvinna skulle få pengar. Nationellt tillsynsorgan var Socialstyrelsen, en myndighet som vid den här tiden hade en starkt rasifierad syn på "tattarfrågan". År 1942 gav Socialstyrelsen ut *Handbok för mödrahjälpsverksamheten*, och slog där fast att "zigenare och tattare" i regel inte borde tilldelas mödrahjälp alls.⁴⁰⁴

Det som vid sidan om steriliseringarna har väckt mest uppmärksamhet under senare år är dock vittnesuppgifter från människor som har berättat om hur de skildes från sina föräldrar med hänvisning till att de ansågs vara "tattare", och därefter placerades på barnhem, fosterhem eller uppfostningsanstalter.⁴⁰⁵ Det finns dock ingen systematiskt genomförd forskning om hur kommunala barnavårdsmyndigheter agerade mot sådana barn och familjer. Omhändertogs barnen i större utsträckning än barn ur andra familjer? Hur beskrevs de i myndigheternas handlingar? När började i så fall

detta, och hur länge höll det på? I nuläget saknar vi studier som kan hjälpa oss att besvara dessa frågor. Det som finns är enstaka exempel och stickprovskontroller som visar att ämnet är värt att studera vidare. Själv har jag gjort sådana kontroller i dokument från Malmö stads barnavårdsnämnd under åren 1915, 1935 och 1940. Jag fann då att nämnden under samtliga dessa år pekade ut vissa barn som "tattare" eller anförde det faktum att deras familjer umgicks med "tattare" som ett argument för att barnen riskerade att bli "vanartade" eller hamna i sociala problem.⁴⁰⁶ Liknande fynd har gjorts av forskaren i socialt arbete Hans Swärd, som även funnit ett exempel på att barnavårdsnämnden i Malmö diskuterade en ung människas härstamning från en "tattarsläkt" på ett rasifierande sätt.⁴⁰⁷ Fördjupade undersökningar skulle kunna utreda hur vanliga denna typ av påståenden var, hur länge de förekom och vilka effekter de fick.

Mediala och populärkulturella representationer

De socialpolitiska debatterna om "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" fördes inte i ett vakuum. Samtidigt som politiker och tjänstemän förde sina diskussioner förmedlades stereotypa påståenden om och gestaltningar av de utpekade grupperna på en medial, populärkulturell och skönlitterär nivå. Även om det behövs mer systematisk forskning av pressrapporteringen tyder de undersökningar som genomförts på att pressen från 1800-talet och fram till och med 1950-talet i stort sett endast skrev om människor som betecknades som "tattare" om de misstänktes för brott. Tidningarna bidrog därmed

⁴⁰⁴ Tydén 2002, s. 110.

⁴⁰⁵ Se exempelvis Lindholm 1995, s. 146–150, 204; SOU 2009:99, s. 183, 186, 198, 207, 220, 234.

⁴⁰⁶ Ericsson 2015a, s. 149.

⁴⁰⁷ Hans Swärd, *Mångenstädes svårt vanartad: Om problemen med det uppväxande släktet*, Floda 1993, s. 126–127.

till att peka ut gruppen som kriminell, våldsam och benägen att slåss med kniv.⁴⁰⁸

Även på film spreds bilder av "tattare" som hotfulla och farliga under lång tid. Från 1920-talets början och in på 1960-talet producerades en rad filmer där vissa karaktärer beskrivs som "tattare" eller halvtattare, det vill säga med endast en "tattare" som förälder. Under 1920-talet kom exempelvis *Kvarnen*, *Folket i Simlångsdalen*, *Kvick som blixten*, *I mörkaste Småland* och *Flickorna i Småland*. Under 1950-talet visades *Gud fader och tattaren*, *Tattarblod* och *Simon Syndaren*, och så sent som 1968 producerades filmen *Vindingevals*. Filmerna har främst analyserats av filmvetaren Rochelle Wright och historikern Tommy Gustafsson. Båda har betonat hur filmernas "tattare" alltid fick spela rollen som den negative "andre", som kontrasterades mot "svenskarna" och därmed även framhävde dessas positiva egenskaper. Kontrastverkan förstärktes visuellt genom framhävandet av biologiska utseendedrag. Filmernas "svenskar" var blonda och ljushyade och ofta filmade i stark belysning, medan "tattar"-karaktärerna var sminkade med mörkare hudfärg och svart hår och filmade i dämpad belysning för att ytterligare understryka deras svartmuskighet och hotfullhet.⁴⁰⁹ Filmerna drog skarpa gränser mellan "tattare" och den övriga befolkningen och varnade för varje försök att överskrida gränsen. Sentensen var ofta att det var farligt för "svenska" män att ha förhållanden med "tattarkvinnor". Sådana förhållanden slutade alltid med mannens fördärv, medan det goda filmslutet innebar att den han till sist valde att gifta sig med en "svensk" kvinna.⁴¹⁰

De rasifierande inslagen var särskilt starka i vissa filmer. "Halvtattarna" framställs då som kluvna

mellan den "svenska" kulturen och "tattarnas" vilda landsvägsliv. I en film som *Lång-Lasse i Delsbo* från år 1949 bygger historien på att en "svensk" flicka uppfostras som fosterdotter i en "tattarfamilj". Hon passar dock inte in där, och utvecklar på grund av sitt biologiska arv en mer "svensk" personlighet än de andra familjemedlemmarna.⁴¹¹

"Tattarfilmerna" uppvisar flera andra intressanta gemensamma drag. "Tattarna" framställdes ofta som sexuellt attraktiva och förföriska, vilket innebar ett hot mot den sociala ordning där vita "svenskar" bara förväntades vara tillsammans med varandra. Här fanns dock tydliga genuskillnader. "Tattarmän" framställdes ibland som våldtäktsmän som utan att kunna kontrollera sin sexualitet försökte förgripa sig på "svenska" kvinnor. Kvinnliga "tattar"-karaktärer framställdes däremot oftare som erotiskt tilldragande, och i flera filmer var deras försök att förföra "svenska" män en viktig del av intrigen.⁴¹² Wright har dessutom betonat i vilken hög grad "tattarfilmerna" var en del av en dåtida svensk filmgenre, nämligen landsbygds melodramen. Denna sentimentala genre förmedlade nostalgiska föreställningar om en försvinnande landsbygd och utspelade sig ofta i ett idylliskt förflutet. Huvudpersonerna var strävsamma jordbrukare som arbetade hårt, och konflikten stod mellan dessa "svenska" karaktärer och utifrån kommande skurkar. Det lyckliga slutet byggde på att den "svenske" pojken vann den "svenska" flickans hjärta, att de bosatte sig på en gård och tillsammans fortsatte brukade sina förfäders jord. "Tattare" spelade då rollen som bärare av de egenskaper som publiken förväntades uppfatta som negativa: de framställdes som svartmuskiga, fräcka, gapiga, lömska och smutsiga, de plågade

408 Merja Ellefson, "Staten är vår herde god": Representationer av annorlundahet och ordning i fyra svenska trettiotalstidningar, Stockholm 2007, s. 58–60, 129–130, 134–135; Lindholm 1995, s. 67–69; Tervonen 2010, s. 80.

409 Gustafsson 2007, s. 240, 243, 247; Wright 1998, s. 98. Se även Per Olov Qvist, *Jorden är vår arvedel: Landsbygden i svensk spelfilm 1940–1959*, Uppsala 1986, s. 179.

410 Wright 1998, s. 114–115.

411 Wright 1998, s. 104, 108–111. Se även Gustafsson 2007, s. 240; Qvist 1986, s. 182.

412 Gustafsson 2007, s. 238, 242; Wright 1998, s. 98, 102–108, 112, 114, 142–143; Qvist 1986, s. 180.

sina djur, avskydde arbete och var våldsamma. ”Tattarnas” karaktärer var aldrig en del av den lokala gemenskapen utan fyllde den dramaturgiska funktionen som hot mot den sociala stabiliteten.⁴¹³

Liknande stereotyper fanns i skönlitteraturen under 1900-talets första hälft. Under 1930-talet publicerades exempelvis en lång rad ”hembygdsromaner” som utspelade sig i landsbygdsmiljö. Precis som i filmerna spelade ”tattare” där rollen som främmande skurkar och påstods ha mörka eller svarta utseendedrag. Även i romanerna betonades farorna med sexuella kontakter mellan ”tattare” och ”icke-tattare”. Skönlitteraturen har dock längre än så varit en av de flitigaste förmedlarna av stereotypa föreställningar om ”tattare” och ”zigenare”, och hyllade författare som Viktor Rydberg och August Strindberg bidrog till att sprida sådana redan under 1800-talet. Även i skönlitteraturen har framställningarna haft en tydlig genuskodning. ”Zigenarkvinnor” har till exempel ofta porträtterats som eldiga, förföriska och sexuellt lockande, medan ”rasblandning” och sexuella möten mellan ”tattare”, ”zigenare” och svenskar har beskrivits som problematiskt.⁴¹⁴

Avslutande diskussion

Forskningen om den svenska politiken mot familjer som ansetts vara ”tattare” eller ”zigenare” har framför allt bedrivits under 2000-talet och är alltså av ganska ungt datum. Mycket återstår därför att göra, men som förhoppningsvis har framgått av detta kapitel vet vi trots allt en hel del. Det är nu dags att göra vissa övergripande observationer med utgångspunkt i forskningen. Innan så sker

finns det dock skäl att slå fast en sak: kapitlet har handlat om Sverige, men diskrimineringen av kringresande familjer, däribland romer och resande, är inget unikt svenskt fenomen. Sådan politik har förts i många europeiska länder. Som framgått fanns det dessutom flera likheter mellan den svenska politiken och den som fördes i Norge från 1800-talets slut och fram till mitten av 1900-talet, och många svenska aktörer som deltog i debatten om ”tattarfrågan” inspirerades av den norska politiken. Flera forskare har uppmärksammat detta under senare år och påtalat behovet av att jämföra de nordiska länderna med varandra och undersöka kontakterna mellan dem närmare.⁴¹⁵

När det gäller den svenska politiken finns ett antal problem som forskarna oftast har varit ense om att identifiera, men inte alltid om hur de ska hantera. Ett sådant är frågan om hur termerna ”tattare”, ”zigenare”, ”resande” och ”romer” förhåller sig till varandra. Ett annat gäller huruvida man bör använda termen antiziganism som paraplybeteckning för den politik och de föreställningar som historiskt har riktats mot grupper som benämnts på dessa sätt. Någon konsensus verkar inte råda i någon av dessa frågor, och diskussionen lär fortsätta.

Ett annat vetenskapligt problem gäller vilka aktörer, eller vilka samhällsinstitutioner, som varit mest drivande i konstruktionen av ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” som politikområden. Bör framväxten till exempel förstås som en konsekvens av statliga initiativ som kom så att säga ovanifrån, eller som en process där lokala myndigheter spelade störst roll? Det finns knappast någon forskare som hävdar annat än att flera olika aktörer var inblandade, men tyngdpunkten läggs olika. Jan

⁴¹³ Wright 1998, s. 95, 98–100, 147. Se även Qvist 1986, s. 184, 190.

⁴¹⁴ Magnus Berg, *Romanen och tattaren: Bilden av resandefolket i svensk skönlitteratur 1842 till 2018*, Stockholm 2021; Bibi Jonsson, *Blod och jord i trettiotalet: Kvinnorna och den antimoderna strömningen*, Stockholm 2008, s. 268–270; Laskar 2015a; Laskar 2015b.

⁴¹⁵ Ericsson 2015a, s. 258–263; Martin Ericsson, ”Common Starting Points, Different Directions: Assimilation Policies for Travelling Families in Norway, Sweden and Finland c. 1850–1900”, *Scandinavian Journal of History* 42:1 2017b; Minken 2009, s. 15–16; Ohlsson al Fakir 2013, s. 59–60; Ohlsson al Fakir 2015, s. 39; Selling 2013a, s. 15.

Selling och etnologen Birgitta Svensson har betonat den statliga nivån, om än på olika sätt. Selling lägger vikt vid Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande år 1923, och ser det som grunden för "det som ska bli den moderna antiziganismen", även om han också betonar att antiziganismen går längre tillbaka än så.⁴¹⁶ Svensson har i stället hävdad att staten under främst 1930-talet använde "tattarfrågan" som ett sätt att visa medborgarna hur de borde och inte borde bete sig: "[Gruppen 'tattare'] hade utsetts som användbar i disciplineringen av folket, då de aktivt formade ett liv så väsensskilt från det som staten önskade".⁴¹⁷ Andra forskare, däribland jag själv, har i polemik med Svensson betonat lokala aktörers inblandning och framhållit den roll som spelades av de små landsbygdskommunerna och deras exkluderings-tekniker, samt de socialpolitiska reformatörer som var aktiva under 1900-talets första decennier, alltså en bra bit före 1930-talet.⁴¹⁸

Debatten om statlig kontra kommunal nivå har framför allt förts i forskning om det sena 1800-talet och 1900-talet. Som framgått av det här kapitlet går emellertid politiken mot familjer som ansetts vara "tattare" eller "zigenare" längre tillbaka än så. Här är det uppenbart att samhällets syn på "lösdrivare" har haft stor vikt också för åtgärderna mot dessa familjer. Norma Montesino Parra har argumenterat för att statens politik mot "tattare" och "zigenare" redan under 1600-talet var nära kopplad till den övergripande lösdrivarpolitiken, liksom till fattigvårdspolitiken. "Tattare" och "zigenare" sågs då som grupper som inte var berättigade till samhällets stöd och som genom sitt kringresande levnadssätt sågs som ett problem ungefär på samma sätt som andra "lösdrivare". Det var alltså vid denna tid deras socioekonomiska status och

kringresande levnadssätt som utgjorde problemet, medan till exempel föreställningar om kultur och än mindre "ras" var ganska frånvarande.

Med start under 1800-talet började dock lösdrivarpolitiken att differentieras, något som också gällde socialpolitiken i stort. Framväxten av "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" som politikområden bör då ses som en del av denna socialpolitiska differentieringsprocess, där olika grupper skulle hanteras på olika sätt.⁴¹⁹ Här gick dock statens och kommunernas politik för en tid olika vägar. Som framgått av detta kapitel försökte många landsbygdskommuner helt enkelt köra iväg oönskade familjer, trots att staten egentligen betraktade detta som olagligt. På statlig nivå växte det i stället fram idéer som gick ut på att omforma och uppfostra familjerna till att bli bofasta – en idé där tvångsomhändertagandet av barn var ett av de mest centrala inslagen. Dessa politiska förslag, som framför allt var vanliga från 1880-talet och några decennier in på 1900-talet, reser frågan om i vilken mån "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" vid denna tid präglades av "ras"-föreställningar.

De tidiga förslagen om tvångsomhändertaganden baserades på tanken att "tattare" (för det var främst dem som debatten gällde inledningsvis) var en grupp som hade formats av sin sociala miljö och att deras biologiska arv åtminstone inte omöjliggjorde assimilering. Samtidigt har det här kapitlet innehållit en rad exempel på att både "tattare" och "zigenare" har beskrivits på ett starkt rasifierande sätt, och att de har påståtts vara "raser" vars genetiska arv alstrar kriminalitet, "asocialitet" och "arbetsovilja". Kultur- och "ras"-argument har i viss mån existerat parallellt, och det är svårt att ange en exakt tidpunkt för när "ras"-idéerna slog igenom. Enstaka rasifierande uttalanden förekom

⁴¹⁶ Selling 2013a, s. 43, 53, 57.

⁴¹⁷ Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet: Tattarnas spel med rättvisan*, Stockholm 1993, s. 33. Se även Ellefson 2007.

⁴¹⁸ Ericsson 2013a, s. 248, 250; Sjögren 2010, s. 143; Tervonen 2010, s. 5, 41–42.

⁴¹⁹ Montesino Parra 2002, s. 16, 23, 34, 52, 87, 103–104. Se även Ohlsson al Fakir 2013, s. 10, 23.

redan under det sena 1800-talet, men utvecklingen accelererade framför allt under 1920-talet. Detta var ett decennium då "ras"-föreställningar och rasbiologiska idéer präglade stora delar av samhällsdebatten, vilket kommer att framgå i kapitel 11. Åren 1920–45 var utan tvekan den period då "ras"-idéer spelade störst roll i debatterna. Flera aktörer började nu dessutom överge idéerna om tvångsomhändertaganden, och övervägde i stället om inte de nya steriliseringslagarna kunde riktas mot människor som ansågs vara "tattare". Många människor som utpekades på detta sätt blev också steriliserade, även om vi i nuläget inte kan säga exakt hur många.

"Tattarfrågan" började försvinna från den politiska dagordningen efter Socialstyrelsens misslyckade inventering på 1940-talet. I stället kom "zigenarfrågan" att hamna i de statliga myndigheternas fokus. Statsmakten försökte nu bryta med den tidigare exkluderingspolitiken. Familjerna skulle integreras i det svenska samhället, och ett led i integrationsarbetet var att ge dem vissa grundläggande rättigheter till sjukvård, bostad och arbete. Politiken byggde dock fortfarande på tankefiguren att "zigenare" utgjorde ett problem som samhället måste hantera, om än på annat sätt än tidigare. De romer som omfattades av den nya politiken fick inte vara med och utforma den. Vid samma tid skedde dock en begynnande politisk mobilisering bland romerna själva. Det är ett ämne som förtjänar mer uppmärksamhet och som till stora delar väntar på att utforskas.

Kapitel 6:

Talare av finska och meänkieli

Hittills har jag gått igenom forskning som berör rasism och främlingsfientlighet mot tre av Sveriges nationella minoriteter: judar, samer och romer/resande. Två minoriteter återstår, nämligen sverigefinnar (talare av finska) och tornedalingar (talare av meänkieli).⁴²⁰ Det är utan tvekan de minoriteter som har fått minst uppmärksamhet i den historiska forskningen. Det är en anledning till att jag behandlar båda i ett och samma kapitel. En annan är att myndigheterna länge drog en oklar gräns mellan dem. Idag skiljer vi mellan finska och meänkieli, men i det förflutna var det vanligt att den svensktalande överheten betecknade båda språken som finska och kallade talarna av båda språken för finnar eller, när det gäller tornedalingarna, tornedalsfinnar. Detta är givetvis inte beteckningar som jag önskar reproducera i modern tid, men eftersom översikten rör historiska förhållanden är det rimligt att sammanföra forskning om båda grupperna i ett och samma kapitel.

Det finns aspekter som hade kunnat behandlas här men som jag har valt att lyfta upp i andra kapitel. Det har till exempel nyligen publicerats uppgifter om att tornedalska barn ska ha utsatts för rasvetenskapliga undersökningar så sent som under 1950-talet. Detta berörs i kapitel 11, som tar ett bredare grepp om den svenska rasforskningens och rasbiologins historia.

Kapitlet präglas av det faktum att forskningsläget är splittrat och stundtals fragmentariskt. Under 2000-talets början har det visserligen presenterats ett antal studier som berör den tornedalska minoriteten, nu senast av den statliga sannings- och försoningskommission som arbetar med frågan och vars slutrapport inte är färdig när detta skrivs. Delstudier som utarbetats inom kommissionen har däremot kunnat utnyttjas.

⁴²⁰ Alla inom den senare minoriteten benämner sig inte på detta sätt. Termer som "lantalaiset" och "kväner" förekommer också. Jag väljer att skriva tornedalingar för enkelhetens skull. För en diskussion om terminologin, se SOU 2022:32. *Då människovärdet mättes: Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Delbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset*, Stockholm 2022, s. 29–31.

Finskans och sverigefinnarnas ställning

Vårt moderna sätt att tänka oss vad ett rike eller en nation innebär är ofta påverkat av den etniska nationalism som svepte fram över Europa på 1800-talet. Det är lätt att se det som självklart att ett land hålls samman av en gemensam kultur och ett gemensamt språk, men detta är alltså en ganska sentida uppfinning. Under den största delen av det svenska rikets historia har det inte sett ut så. Från medeltiden och många hundra år framåt var det självklart att det talades många språk inom Sveriges gränser, och även om den statliga administrationen använde svenska sågs det inte som något större problem att det också talades andra språk. I en stad som Stockholm talade många borgare tyska. I den östra rikshalvan, det som idag är Finland, talade majoriteten finska.

Sedan 1600-talet fanns det dessutom finstalande människor i delar av det som idag är centrala Sverige. Många finnar flyttade då nämligen till skogsbygderna i Värmland, Dalarna och södra

Norrland för att röja mark och bygga upp torp och små jordbruk. Dessa "skogsfinnar" levde sedan där under 1700- och 1800-talen och försörjde sig bland annat genom kolning åt de många bruken i dessa landskap. Exakt hur många som fortfarande talade finska under 1800-talet är inte känt. I kyrkböckerna antecknades inte vilket språk som församlingsmedlemmarna talade. Att finskan levde ute i skogarna står dock klart. Landshövdingen Johan af Wingård fick år 1823 i uppdrag att utreda skogsfinnarnas situation. Han konstaterade visserligen att han såg det som naturligt att finskan på sikt skulle upphöra att talas i Sverige, men betonade att man inte borde vidta några åtgärder för att påskynda processen och att man absolut inte fick beröva människor deras modersmål. Fortfarande var det alltså möjligt att tänka sig en svensk nation med flera språk. Först vid sekelskiftet 1900 började det skogsfinska språket helt försvinna. År 1885 bedömde landshövdingen i Värmland "med ett visst vemod" att det endast fanns cirka 3 000 finstalande kvar, och bara några decennier var de flesta av dem borta. Det berodde inte på att

statsmakten vidtagit några språkpolitiska åtgärder för att motarbeta finskan (även om man inte heller gjorde något för att stödja den). Snarare handlade det om att äldre finskspråkiga människor dog medan de yngre flyttade in till städer och till andra landskap, vilket var en konsekvens av den industrialisering och urbanisering som hela Sverige genomgick vid denna tid.⁴²¹

Även i Stockholm fanns det gott om finstalande både före och efter att Sverige förlorade den östra rikshalvan år 1809. År 1810 hade Stockholms finska församling cirka 1 200 medlemmar som endast talade finska, och många fler av huvudstadens invånare var flerspråkiga. Fortfarande år 1836 hade församlingen cirka 6 000 medlemmar. Detta sågs inte som ett språkpolitiskt problem eller ett hot mot den svenska nationens enhet. Som den finske historikern Kari Tarkainen har konstaterat: "Det gamla flerspråkiga Östersjöimperiets prägel dröjde länge kvar i landet".⁴²² Efter mitten av seklet skulle detta förändras radikalt, vilket kommer att framgå längre fram i detta kapitel.

När det gäller 1900-talet är forskningsläget om hur sverigefinnar bemötts fragmentariskt. Det är egentligen förvånande med tanke på att det verkligen inte gäller någon numerärt liten grupp. År 1930 fanns det cirka 10 000 Finlandsfödda personer i Sverige. Vid 1950-talets början var de runt 45 000 och år 1980 hade gruppen ökat till 250 000, främst på grund av den omfattande internordiska arbetskraftsmigrationen under efterkrigstiden. Alla talade inte finska som modersmål, men många gjorde det.⁴²³ Det finns journalistiska arbeten och

intervjuer som tyder på att de finska migranterna och deras barn drabbades av mobbning och fördomar.⁴²⁴ Ämnet väntar dock på att undersökas systematiskt, och det finns enstaka studier som visar att här förmodligen finns mycket att finna för den som söker.

Till exempel har historikern Tommy Gustafsson observerat att finska filmkaraktärer framställdes på ett sätt som liknade framställningarna av så kallade "tattare", även om finnar aldrig skildrades på ett lika negativt sätt. Gustafsson lyfter fram filmen *Rågens rike* från år 1929, där det görs en koppling mellan finnar och knivslagsmål. En "svensk" man försvarar där en "svensk" kvinna mot den finske "Kniv-Peckas" närmanden.⁴²⁵ Pedagog Lina Spjut har studerat läromedel i geografi och konstaterar att vissa skolböcker fortfarande under 1960-talet beskrev Finlands befolkning som "rasligt" avvikande i förhållande till svenskarna och de övriga nordiska folken.⁴²⁶ Historikern Björn Horgby har även visat att stereotypa föreställningar förekom om de finska arbetskraftsmigranterna under 1950- och 1960-talen. När de anlände till Sverige hände det att de kallades för "finnjävlar" och att de påstods vara försupna och ha svårt att följa regler. Samtidigt var bilden i de intervjuer och de folkminnesuppteckningar som han har undersökt komplex, då migranternas heder som riktiga "arbetare" inte ifrågasattes och de påstods kunna jobba hårt.⁴²⁷

Bilden av sverigefinnarnas situation är med andra ord inte entydig, och det finns studier som tyder på att gruppen också särbehandlats

421 Kari Tarkainen, *Finnarnas historia i Sverige 2: Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944*, Helsingfors 1993, s. 131–158, 179–183.

422 Tarkainen 1993, s. 33, 22–24 (cit. s. 24).

423 Sven Alur Reinans, "Den finländska befolkningen i Sverige: En statistisk-demografisk beskrivning", *Finnarnas historia i Sverige 3: Tiden efter 1945* (red. Lainio), Helsingfors 1996, s. 70–73.

424 Se till exempel Kristian Borg, *Finnjävlar*, Stockholm 2016.

425 Gustafsson 2007, s. 264–266.

426 Lina Spjut, *Att (ut)bilda ett folk: Nationell och etnisk gemenskap i Sveriges och Finlands svenskspråkiga läroböcker för folk- och grundskola åren 1866–2016*, Örebro 2018, s. 121–122, 133.

427 Horgby 1996, s. 149.

positivt – inte i förhållande till svenskarna, men i förhållande till andra migranter. Historikern Mats Wickström har till exempel argumenterat för att en av anledningarna till att den svenska invandrarpolitiken under 1960- och 1970-talen tilldelade icke-medborgare samma sociala rättigheter som svenska medborgare var att så många av migranterna kom från Finland och därmed betraktades som kulturellt och religiöst likartade den svenska befolkningen, och följaktligen som lätta att integrera i samhället.⁴²⁸ Jag själv har gjort en liknande tolkning i en studie av införandet av kommunal rösträtt för icke-medborgare vid 1970-talets mitt. Här spelade bedömningen av de många finska migranterna som kulturellt ”lika” den svenska befolkningen en stor roll, och användes som ett argument bland rösträtsreformens förespråkare.⁴²⁹

Försvenskningsspolitiken i Tornedalen

År 1809 förlorade Sverige Finland efter ett sällsynt inkompetent skött krig mot Ryssland. Den nya gränsen kom att dras på så sätt att delar av Tornedalen fortsatte att vara svenskt. Administrativt ingick området i Norrbottens län, som var mångkulturellt och flerspråkigt, då där talades både svenska, samiska och meänkieli. I själva Tornedalen levde framför allt människor som talade meänkieli och inte hade svenska som modersmål. Detta sågs inte som ett dilemma vid freden och skulle inte heller göra det under lång tid. När allmän folkskola infördes vid seklets mitt blev undervisningsspråket i Tornedalen

meänkieli, och lagar och förordningar översattes till meänkieli utan större debatt.⁴³⁰ Allt detta ändrades med start under 1880-talet. Då inleddes tämligen abrupt vad flera forskare har beskrivit som en försvenskningsspolitik med målet att meänkielin på sikt skulle försvinna och tornedalingarna bli svenskspråkiga.

Flera faktorer har framhållits som förklaring till varför detta skedde och varför det skedde vid just den här tiden. Den enskilt viktigaste orsaken torde vara framväxten av en svensk, etnisk nationalism, där enhet i kultur och språk sågs som grundläggande för samhällets fortbestånd. Detta påverkade givetvis hela samhället, men i synnerhet minoriteter som inte hade svenska som modersmål. I samband med den etniska nationalismens framväxt började svenska språkforskare och arkeologer dessutom föra fram tanken att Tornedalen egentligen varit svenskspråkigt från början – en vetenskapligt grumlig tanke men effektiv i den politiska legitimeringen av försvenskningsspolitiken.⁴³¹

En annan faktor var den ökande rädslan för ett militärt angrepp från Ryssland, något som skrämde särskilt konservativa politiker och blev aktuellt efter etablerandet av gruvor i Malmfälten och anläggandet av järnvägar i norra Finland, som vid denna tid hörde till det ryska imperiet. Eftersom tornedalingarna inte pratade svenska misstänkliggjordes de och kom att betraktas som potentiella förrädare vid händelse av ett ryskt angrepp.⁴³² Det spreds också rykten om att fennomanerna, det vill säga finskspråkiga nationalisterna i Finland, på sikt kanske skulle vilja göra Tornedalen till finskt territorium. Ryktena saknade grund i verkligheten

428 Mats Wickström, *The Multicultural Moment: The History of the Idea and Politics of Multiculturalism in Sweden in a Comparative, Transnational and Biographical Context, 1964–1975*, Åbo 2015, s. 44–46, 51–53, 127–132, 190, 240.

429 Martin Ericsson, ”Rösträtt, migration och nationellt medborgarskap: Rösträtt för invandrare utan svenskt medborgarskap samt utlandssvenskar”, *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (red. Berg & Ericsson), Göteborg 2021a.

430 Kenneth Hyltenstam & Linus Salö, *Språkideologi och det ofullbordade språkbytet: Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området* (rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, Ku 2020:01), 2022, s. 17–18.

431 Hyltenstam & Salö 2022, s. 19–21, 32.

432 Sverker Oredsson, *Svensk rädsla: Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Lund 2001, s. 26–27. Se även Lars Elenius, *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, Umeå 2001; Daniel Nilsson Ranta, *Nödbjälper på villovägar: Implementering av en filantropisk välfärdsidé. Norrbottens arbetsstugor 1903–1954*, Umeå 2008, s. 69.

men bidrog till att piska upp en hotfull stämning, inte minst i vissa dagstidningar.⁴³³

Politiken tog sig flera uttryck. Till exempel inrättades svenskspråkiga folkhögskolor i Boden och Övertorneå. Den senare folkhögskolan startade 1899 i det uttryckliga syftet att, som det sades i samband med grundandet, vara ”svenskhetens hemvist i Sveriges yttersta gränsbygd mot öster”.⁴³⁴ När folkbiblioteken i Tornedalen byggdes ut i början av 1920-talet lånade de dessutom bara ut svenskspråkig litteratur, något som inte skulle ändras under flera decennier.⁴³⁵

En annan institution som var avgörande för försvenskningspolitiken var folkskolorna, som alla barn var ålagda att gå i. De tornedalska socknarna var emellertid relativt fattiga och hade svårt att bekosta den nödvändiga utbyggnaden av skolväsendet. Genom det så kallade Finnbygdsanslaget, som riksdagen beslutade om åren 1888–93, finansierade staten en kraftig utbyggnad av folkskolorna i Tornedalen, men bara på villkor att undervisningen skedde uteslutande på svenska. Det fick stora konsekvenser, och det finns exempel på tornedalingar som i efterhand har vittnat om en skolgång som ibland var traumatisk. Undervisningen skedde på ett språk som de flesta barnen inte behärskade och barnen förbjöds också att tala meänkieli med varandra på rasterna, även om olika lärare upprätthöll förbudet olika strängt.⁴³⁶ Samtidigt verkar det som att försvenskningspolitiken var olika hård vid olika folkskolor och tidpunkter. Sociologen Tage Alalehto har analyserat en stor mängd intervjuer med tornedalingar som under

olika perioder av 1900-talet var folkskoleelever. En del av dem berättar om en hård skolregim där barn som talade meänkieli med varandra på rasterna straffades, medan andra inte kan minnas sådana bestraffningar eller förbud. Hårdast verkar folkskolornas försvenskningspolitik ha varit under 1920- och 1930-talen.⁴³⁷

Vid sidan av folkskolorna spelade de så kallade arbetsstugorna en roll för försvenskningspolitiken. Dessa har särskilt kommit att uppmärksammas på senare år. Arbetsstugorna började uppföras efter nödåret 1902, som drabbat Tornedalen hårt. Tanken var att barn som hade långt till folkskolorna kunde få vistas på arbetsstugorna utanför skoltid och även bo där. Vistelsen var formellt frivillig men för många blev den i praktiken nästan obligatorisk eftersom föräldrarna var ålagda att se till att barnen gick i folkskola, något som annars var mycket svårt när det var långt till närmaste skolbyggnad.⁴³⁸ De första arbetsstugorna uppfördes 1902–03 i Arvidsjaur, Arjeplog, Jokkmok, Tärendö, Pello, Pajala och Korpilombolo. De kom snart att följas av flera, och när systemet till sist avskaffades hade sammanlagt runt 5 500 barn vistats på arbetsstugor.⁴³⁹

Arbetsstugorna, där barnen fick utföra vissa arbetsuppgifter i utbyte mot mat och husrum, drevs av privata, filantropiska organisationer och hade ursprungligen startats i Stockholm på 1870-talet. Som sociologen Daniel Nilsson Ranta skriver kan de ses som ett ”fältexperiment mot fattigdomen” med målet att ”uppfostra” barnen, som ansågs vara ”förvildade” och komma från socialt miserabla

433 Hugo Tenerz, *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten*, Stockholm 1963, s. 24.

434 Tenerz 1963, s. 34–35.

435 Hyltenstam & Salö 2022, s. 21–29.

436 Se till exempel Elenius 2001, s. 396–397, 405–409; Lars Elenius, *Skolbarn i Tornedalen mellan två språk: Tornedalings förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen* (rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, Ku 2020:01), 2023, s. 69–75.

437 Tage Alalehto, *Försvenskningen av Tornedalen: Dess socioekonomiska och kulturella konsekvenser*, Luleå 2022, s. 151–143.

438 Daniel Nilsson Ranta, *Assimilering, bildning, fostran: En kunskapsöversikt rörande forskningen om arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen* (rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, Ku 2020:01), 2023, s. 10.

439 Gerda Helena Lindskog, ”Snölandets fattiga ungdom till hjälp”: Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933, Umeå 2010, s. 10–12.

miljöer med en ”låg” kulturell nivå.⁴⁴⁰

Detta mål kom dock steg för steg att kompletteras med ett annat, nämligen att försvenska barnen. Det målet hade aldrig funnits i Stockholms arbetsstugor, utan var speciellt för Tornedalen. Försvenskningssåtgärderna såg ut på flera sätt. Arbetsstugornas föreståndarinnor försökte till exempel förmå barnen att tala svenska och lära dem fira svenska högtidsdagar. Det faktum att barnens modersmål var meänkieli uppfattades som ett problem, men exakt hur hårt barn som talade sitt modersmål bestraffades verkar (liksom i fallet med folkskolorna) ha varierat mellan olika arbetsstugor och olika perioder. Källorna pekar i delvis olika riktningar, vilket har fått Nilsson Ranta att i en forskningsöversikt uppmana till ”ett visst mått av försiktighet” när det gäller slutsatser om arbetsstugornas roll i försvenskningsspolitiken.⁴⁴¹

Att meänkieli var förbjudet vid flera arbetsstugor står klart, och det finns intervjuer där tornedalingar som vistades på arbetsstugor under 1940- och 1950-talen har berättat om att det förekom bestraffningar mot barn som bröt mot språkförbudet.⁴⁴² Det kunde då till exempel röra sig om att barnen fick stryk, eller att de tvingades ligga till sängs en hel dag och inte fick vara uppe och leka. Liksom i fallet med folkskolorna tyder de intervjuer som hittills analyserats på att språkförbuden var strängare och bestraffningarna var vanligare fram till mitten av 1940-talet. Efter det verkar det ha blivit lättare att tala meänkieli på arbetsstugorna. Allt detta är dock preliminära slutsatser och undantag från dessa generella utvecklingstendenser finns.⁴⁴³

Språkförbudets tid tog slut först under 1950-talet, bland annat efter att den socialdemokratiska tornedalningen Ragnar Lassinantti lyft frågan i riksdagen.⁴⁴⁴ Då hade försvenskningsspolitiken pågått i ungefär sjuttio år. Vilka dess kvantitativa konsekvenser för antalet talare av meänkieli blev är mycket svårt att avgöra. Som språkvetarna Kenneth Hyltenstam och Linus Salö betonar pågick samtidigt som försvenskningen ägde rum en rad socioekonomiska processer som i sig försvårade meänkielins ställning. Det småskaliga jordbruket i Tornedalen blev alltmer olönsamt och det faktum att arbetstillfällena fanns på andra ställen gjorde att många tornedalingar flyttade söderut, eller till områden i Norrbotten där meänkieli inte talades. Kvalitativt är det lättare att uttala sig om konsekvenserna, och många tornedalingar har vittnat om traumatiska upplevelser i folkskolor och arbetsstugor samt en skam som de burit över sitt modersmål långt fram i livet.⁴⁴⁵

Avslutande diskussion

De studier som finns av den svenska politiken mot finsktalande och talare av meänkieli är av ganska sent datum och mycket återstår att göra. Det är till exempel förvånande att det ännu inte har initierats något större forskningsprojekt om den eventuella rasism och diskriminering som drabbat sverige-finnar i det förflutna. Också situationen för talare av meänkieli har länge varit bristfälligt utforskad, men här kan förhoppningsvis den sannings- och försoningskommission som i skrivande stund ar-

440 Nilsson Ranta 2008, s. 276.

441 Nilsson Ranta 2023, s. 23.

442 Ulf Drugge, ”Kulturell hegemoni, etnicitet och underordning: Om arbetsstugor i Norrbottens län i början av 1900-talet”, *Rig: Kulturbeskrivning* 92:3 2009; Elenius 2023, s. 53; Hyltenstam & Salö 2022, s. 24–25; Nilsson Ranta 2008, s. 260, 268, 274–275; Daniel Nilsson Ranta, ”Den alltför bildade: Om en Tornedalsflicka på arbetsstuga”, *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén), Stockholm 2013.

443 Gerda Helena Lindskog, ”Först och främst misshagade namnet”: *Arbetsstugor för barn i Tornedalen och Lappland 1930–1954. Tjugosex intervjuer*, Umeå 2014, s. 41, 137, 273–274.

444 Elenius 2023, s. 30.

445 Hyltenstam & Salö 2022, s. 56–58, 74.

betar inspirera till fler studier och ett ökat intresse för frågan.

Eftersom forskningsläget är så fragmentariskt är det svårt att dra övergripande slutsatser, men en observation tror jag är möjlig att göra. I det här kapitlet har vi rört oss från 1600-talet och fram till och med 1900-talet. Perioden präglades av djupgående förändringar i synen på vad en nation är. 1600-talets svenska rike hölls samman dels av alla undersåtars trohetsförhållande till kungamakten, dels av den gemensamma kristna religionen. Språk och ”kultur” spelade mindre roll. Att det talades finska i Stockholm och i Dalarnas och Värmlands skogsbygder sågs inte som något större problem och definitivt inte som ett hot mot nationen.

Detta förändrades under 1800-talet och framför allt fram mot seklets slut. Då kom synen på vad Sverige var för något att präglas av den etniska nationalism som vid samma tid påverkade också våra nordiska grannländer och många andra delar av Europa. Det faktum att människor i det svenska riket talade olika språk började först nu uppfattas som ett allvarligt problem. Om inte skogsfinnarnas språk börjat försvinna vid samma tid kanske också den gruppen hade blivit utsatt för försvenskningspolitik. Nu blev det i stället meänkielin som hamnade i statsmaktens fokus, och under en period av drygt sjuttio år inledde staten en språkpolitisk offensiv mot de medborgare som talade detta språk.

Konsekvenserna och effekterna av denna offensiv har börjat uppmärksammas först i modern tid. Det finns all anledning att hoppas att historiska forskare kommer att studera fler aspekter både av politiken gentemot sverigefinnar och talare av meänkieli, för här finns det, som detta kapitel har illustrerat, mycket kvar att göra.

Kapitel 7:

Islamofobi

Frågan huruvida fientliga föreställningar om religiösa grupper ska räknas som rasism och främlingsfientlighet har inte har ett givet svar. Det är svårt att dra skarpa gränser mellan vad som är fientlighet mot en religion och vad som är fientlighet mot de människor som förknippas med religionen. Dessutom händer det att religiösa grupper förknippas med föreställningar som egentligen handlar om kultur eller till och med "ras".

Antisemitismen är ett bra exempel på detta. Men även andra religiösa grupper än judar har utsatts för fördomar och hets i Sveriges förflutna. Ett exempel är den starka antikatholicism som förekom under 1800-talet och delar av 1900-talet. Enligt historikern Yvonne Maria Werner framställdes den katolska religionen då som en "religiöst präglad motpol till det svenska och nordiska" och katoliker beskrevs som vidskepliga, auktoritetsbundna och antimoderna. I det tidiga 1900-talets skämtteckningar utmålades katoliker dessutom som vidskepliga och katolska kyrkan framställdes som girig och osvensk.⁴⁴⁶

I det här kapitlet ska en annan form av fientlighet tas upp, nämligen den som har drabbat muslimer. Ämnet är angeläget eftersom muslimer drabbas av diskriminering och politisk hets i vår egen tid. Finns det historiska motsvarigheter till detta i Sveriges förflutna eller är fientligheten ett nytt fenomen? Frågan kompliceras av att det är först på senare år som muslimer levt i Sverige i större omfattning. Men på samma sätt som det inte behövdes en faktisk judisk befolkning för att antisemitiska idéer skulle kunna existera så har inte förekomsten av en stor muslimsk befolkning varit nödvändig för att fientliga föreställningar om islam ska kunna uppstå. Tittar vi närmare på Sveriges historia hittar vi dessutom exempel på att muslimer har vistats här långt före vår egen tid.

⁴⁴⁶ Yvonne Maria Werner, "Den katolska faran": Antikatholicismen och den svenska nationella identiteten i ett nordiskt perspektiv", *Scandia* 81:1 2015, s. 40–47, 54.

Begreppet islamofobi

Fientliga attityder och diskriminerande handlingar mot muslimer brukar kallas för islamofobi. Det är, som alla teoretiska beteckningar, en term som inte har en given innebörd. Inom den historiskt inriktade forskningen finns det vad jag känner till inga debatter om dess innehåll eller försök att precisera den. Det närmaste vi kommer är religionshistorikern Mattias Gardells definition, och det är den jag kommer att använda mig av i detta kapitel. Gardell definierar islamofobi på ett sätt som inkluderar både diskurs och handling, närmare bestämt som en företeelse som omfattar:

socialt reproducerade fördomar om och aversioner mot islam och muslimer, samt handlingar och praktiker som angriper, exkluderar eller diskriminerar människor på basis av att de är eller antas vara muslimer och associeras till islam.⁴⁴⁷

Gardell lyfter själv upp vissa problem med termen. Ett av dem rör suffixet ”-fobi” och är detsamma som med termen ”xenofobi”, vilket diskuterades i kapitel 2. Att kalla något för en ”fobi” får det lätt att framstå som att fientligheten beror på en personlig karaktärsbrist eller som en sjukdom som kan botas genom att ”islamofoben” gradvis får konfronteras med en muslim och lära sig mer om islam. Därmed ställs den islamofobiske individen i centrum i stället för det samhälle där islamofoba diskurser reproduceras och diskriminerande praktiker institutionaliseras.⁴⁴⁸

Tidigmoderna möten med muslimer

Som Gardell påpekar kan de fientliga bilderna av islam och muslimer spåras tillbaka till de medeltida korstågen och till krigen mellan det osmanska riket och europeiska stater på 1500- och 1600-talen.

⁴⁴⁷ Mattias Gardell, *Islamofobi*, Stockholm 2011, s. 17.

⁴⁴⁸ Gardell 2011, s. 12–13.

Då framställdes muslimer, och särskilt ”turkar”, som Antikrists härskaror, djävulens redskap i hans krig mot kristendomen. Särskilt starka blev dessa hotbilder i och med Osmanska rikets misslyckade försök att erövra Wien år 1683. Bilder av detta slag fanns också i Sverige. Staten lät under 1600-talet utfärda så kallade böndagsplakat i kyrkorna, där församlingarna uppmanades att be till Gud för att rädda landet från faror som pest, krig och hungersnöd. Som historikern Göran Malmstedt har visat framställde flera böndagsplakat ”turkar” som ett hot. Osmanska rikets expansion var visserligen inget direkt säkerhetspolitiskt hot, men ett religiöst, och de muslimska turkarna framställdes som ett gissel som Gud sänt över de kristna som straff för deras synder och för att pröva deras tro. Muslimer beskrevs som ”hela kristenhetens arvförde” eller ”Guds stora vredes ris”, och liknades vid en ”hop och svärm” med ”tyranniske och blodgiriga uppsåt”. Bönböcker från samma tid innehöll böner om att Gud skulle skona de kristna från ”turkarna”, som sades vara grymma människor och inte dra sig för att tvångsomvända barn till islam.⁴⁴⁹

Intressant nog spreds dessa bilder av muslimer under en tid då det faktiskt fanns en del muslimer i Sverige, sannerligen inte många men fler än de flesta kanske tror. Sverige var visserligen fiende till Osmanska riket, men hade i gengäld diplomatiska kontakter med de muslimska tatariska Kazan- och Krimkhanaten. Ett sändebud vid namn Bissura kom från Krimkhanatet till det svenska hovet år 1556, och år 1579 vistades ytterligare en krimtatarisk ambassadör i Stockholm.⁴⁵⁰ Under 1600-talet hårdnade den lutherska kristendomen till rent fundamentalistiska former, vilket påverkade den kyrkliga lagstiftningen. 1686 års kyrkolag slog fast att ”Judar, Turckar, Morianer och Hedningar”

som kom till Sverige skulle ”underwijsas i vår rätta Lära och befordras till Doop och Christendom”. De hårda formuleringarna skapar lätt intrycket att det var fullständigt omöjligt att korsa den svenska gränsen utan att omedelbart omvända sig till kristendomen. Intressant nog finns det dock studier som visar att lagen inte efterlevdes fullt ut, och att det var möjligt att göra undantag. Diplomater från muslimska länder gavs till exempel rätt att utöva islam under förutsättning att det skedde i deras egna hem och utan att det väckte uppståndelse.⁴⁵¹ När Karl XII återvände till Sverige från Bender i Osmanska riket, där han tillbringat flera år i väntan på att kunna fortsätta sina blodiga härjningståg, åtföljdes han av en mängd kreditorer som den svenska staten var skyldig pengar. Ett trettiootal av kreditorerna, varav ungefär hälften var muslimer, placerades i Karlshamn i väntan på att skulderna skulle regleras. Kungen förordnade att de skulle ha rätt att utöva sin religion bakom stängda dörrar i de bostäder där de inkvarterades. Islam praktiserades därmed av en relativt stor grupp främmande människor på den blekingska kusten under åren 1715–18.⁴⁵²

På 1600-talet kom det dessutom ett litet antal människor till Sverige som ursprungligen var muslimer men som under sin tid i landet konverterade till kristendomen. Religionshistorikern Martin Berntson betonar att det tidigmoderna Sverige givetvis inte innehöll något som liknar vår moderna uppfattning om religionsfrihet, men han argumenterar samtidigt emot äldre litteratur där händelserna har beskrivits som tvångsdop. Det rör sig dels om en turk vid namn Joseph som döptes i Storkyrkan i Stockholm år 1672 och som enligt de bevarade källorna själv vände sig till prästerna och bad om att få bli döpt, vilket han blev efter

449 Göran Malmstedt, ”Gud bevara oss för papister och turkar: Omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet”, *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande* (red. Berg & Trépagny), Lund 1999, s. 93–98.

450 Simon Sorgenfrei, *Islam i Sverige: De första 1300 åren*, Bromma 2018, s. 33–34.

451 Martin Berntson, ”Myten om tvångsdöpta turkar i Stockholm under 1600-talet”, *Historisk tidskrift* 142:1 2022, s. 17–19.

452 Sorgenfrei 2018, s. 45–46.

att ha genomgått religionsundervisning. Dels gäller det kamelskötaren Schabbasch, som döptes i Slottskapellet med kung Karl XI som dopvittne år 1691. Ingenting tyder enligt Berntson på att detta ska ha varit ett tvångsdop.⁴⁵³ Däremot är det, frestas man att invända, oklart hur frivillig själva vistelsen i Sverige var för Schabbasch då både han och kamelerna hade kommit till Sverige som krigsbyte. Berntsons slutsatser har kritiserats, och i en tankeväckande debatt i *Historisk tidskrift* har han och andra forskare fört en kritisk dialog om hur vi ska förstå begrepp som frivillighet och tvång i en tidigmodern, religiös kontext.⁴⁵⁴

Sverige och islam i modern tid

Under 1700-talet, när svenska resenärer besökte Osmanska riket och skrev reseskildringar om sina upplevelser, verkar bilden av islam ha blivit mer ambivalent. Reseskildringarna innehöll inslag av så kallad orientalism. De muslimska rikena i öster beskrevs som fascinerande och mystiska men samtidigt som stagnerade, och muslimer beskrevs ibland som oförnuftiga och irrationella. Exotiserande stereotyper stod dock sida vid sida med uppskattande omdömen om muslimska folks sedvänjor och samhällsorganisation.⁴⁵⁵

Liknande uppfattningar om Osmanska riket som stillastående och stagnerat förekom, som historikern Åke Holmberg uppmärksammar, också under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. De kombinerades ibland med påståenden om

att islam var en fanatisk, kvinnoförtryckande och aggressivt expansionistisk religion. Detta är påståenden som vi känner igen också från en senare tid.⁴⁵⁶ Ett fåtal exempel på skämtteckningar föreställande muslimer har också påträffats under det tidiga 1900-talet, där islam framställdes som en grym och våldsam religion och muslimer som förblindade fanatiker. Lars M Andersson som har undersökt teckningarna framhåller samtidigt att det är svårt att se var gränsen gick mellan föreställningar om islam och en mer allmän orientalism.⁴⁵⁷ Fanatismen framhölls för övrigt också i uppslagsböcker vid samma tid, och i amerikanska filmer som gick upp på svenska biografer kopplades den grymme muslimen samman med orientalistiska föreställningar om den exotiske och mystiske österlänningen.⁴⁵⁸ Liknande beskrivningar fanns, enligt pedagogen Kjell Härenstam, i skolornas läroböcker ända fram till 1900-talets slut. Muslimer framställdes där ofta som omoder- na kvinnoförtryckare som strävar efter att sprida islam genom erövringskrig.⁴⁵⁹

Riktigt explosiv blev islamofobin i Sverige först under 1980-talet, då den började förekomma i debatten om migrationspolitiken. Det är egentligen en utveckling som ligger utanför denna boks ramar och därför nämns den endast kort här. Historikern Christina Johansson har betonat att föreställningar om muslimer som svårintegrerade blev framträdande i migrationspolitiken från 1980-talets slut.⁴⁶⁰ Även islamologen Johan Cato, som har undersökt riksdagsdebatter, statliga utredningar och regeringspropositioner, har framhållit

453 Berntson 2022, s. 6–8, 12–13.

454 Simon Sorgenfrei & Göran Larsson, "Hade minoriteter religionsfrihet under den svenska stormaktstiden?", *Historisk tidskrift* 143:1 2023.

455 Anders Eriksson, "Resa i Främre Orienten: Tvenne svenska orientalisters möte med det Osmanska imperiet under 1700-talet", *Svenska möten: Hemma och på resa* (red. Fur & Engstråten), Växjö 2009.

456 Åke Holmberg, *Världen bortom västerlandet: Svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första världskriget*, Göteborg 1988, s. 167–169, 469–472, 506–510.

457 Andersson 2000, s. 190–191.

458 Gardell 2011, s. 68–73.

459 Kjell Härenstam, *Skolboks-Islam: Analys av bilden av Islam i läroböcker i religionskunskap*, Göteborg 1993, s. 103–151. Se även Holmberg 1994, s. 187.

460 Christina Johansson, *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft*, Malmö 2005, s. 145–148, 249, 251, 257.

det sena 1980-talet som en tid då islam och muslimer alltmer framställdes som ett hot mot ”svensk” jämställdhet. Islam har från och med då även förknippats med terrorism och religiös fanatism.⁴⁶¹

När islamofobin växte i styrka vid 1900-talets slut hade dock en muslimsk församling, som religionshistorikern Simon Sorgenfrei nyligen har studerat, redan funnits i landet under flera decennier. Under 1930- och 1940-talen anlände flera tatarer till Sverige från Östeuropa. De flesta kom som flyktingar, talade turkiska språk och var muslimer. År 1949 träffades de på ett konditori på Birger Jarlsgatan i Stockholm och bildade Turk-Islam Föreningen i Sverige för Religion och Kultur. Strax därefter lyckades de både få vigselrätt och en särskild begravningsplats. Församlingen var fram till 1970-talet den enda muslimska församlingen i Sverige, och medlemmarna förefaller enligt Sorgenfreis forskning inte ha utsatts för några omfattande islamofoba attacker.⁴⁶²

Avslutande diskussion

Islamofobi är ett allvarligt problem i vår egen tid. De moderna aspekterna på problemet behandlas dock inte i denna historiska översikt. Forskningen om svenska föreställningar om islam och muslimer i förfluten tid är inte särskilt omfattande, men som kapitlet har visat finns det intressanta studier som rör sig över långa tidsperioder. Här ska några av de frågor som dessa väcker summeras.

En sådan fråga gäller begreppet islamofobi och var gränsen går mellan kritik mot en religion och rasism. Jag ger inget svar på frågan här, men observerar att precis som i fallet med fientliga föreställningar om judar har den i grunden religiösa gruppen muslimer stundtals rasifierats eller åtminstone etnifierats, till exempel genom

att kopplas samman med orientalistiska föreställningar om ”österlandet”. Därmed har muslimer kommit att förknippas med vissa geografiska regioner och etniska beteckningar, som ”turkar” under tidigmodern tid och ”araber” i modern tid.

Precis som i fallet med antisemitismen kan vi dessutom konstatera att det inte behövs många faktiska muslimer i ett land för att islamofoba föreställningar ska existera. Inte heller leder närvaron av muslimer nödvändigtvis till sådana föreställningar. Det fanns en stark islamofobi i Sverige under tidigmodern tid trots att endast mycket få muslimer vistades i landet. Situationen vid 1900-talets mitt var delvis tvärtom. Det fanns då en muslimsk församling i Stockholm, men den förefaller inte ha utlöst islamofoba angrepp och islam diskuterades sällan som ett problem i offentligheten. Allt detta ändrades vid seklets slut, men det är en annan historia som inte kan diskuteras här.

Islams historia i Sverige ställer oss dessutom inför intressanta problem om hur religionsfrihetens gränser har dragits historiskt. Jag formulerar mig så väl medveten om att begreppet religionsfrihet är anakronistiskt. Ingen människa på 1600-talet argumenterade för individens rätt att fritt välja sin religion, än mindre att välja bort religionen helt. Sverige var ett kristet fundamentalistiskt land som i teorin krävde att alla skulle vara lutheraner. Samtidigt finns det exempel på att muslimska sändebud, diplomater och kreditorer vistades i Sverige i flera år och utövade sin religion här, om än i skydd av hemmets väggar.

Mötena mellan kristna svenskar och muslimer har med andra ord varit fler och mer långvariga än vad vi kanske brukar föreställa oss. Här, liksom i frågan om islamofobins historia generellt, finns dock mycket kvar att utforska innan vi har en heltäckande bild av hur relationerna mellan grupperna har sett ut.

461 Johan Cato, *När islam blev svenskt: Föreställningar om islam och muslimer i svensk offentlig politik 1975–2010*, Lund 2012, s. 263–286.

462 Simon Sorgenfrei, *”De kommer att vara annorlunda svenskar”: Berättelsen om Sveriges första muslimer*, Stockholm 2022, s. 101, 202.

Kapitel 8:

Sverige och den transoceaniska kolonialismen

I kapitel 4 redogjorde jag för diskussionen om det svenska rikets relationer till Sápmi, och konstaterade att dessa numera ofta beskrivs som ett utslag av kolonialism. Kolonialism definieras då på ett ganska brett sätt och ofta med tonvikten på diskursiva och kulturella föreställningar. Kolonialism kan emellertid också definieras snävare, vilket traditionellt varit det vanligaste. Begreppet syftar då på hur främst europeiska stater har etablerat kolonier långt borta, ofta på andra sidan haven, och använt kolonierna för att exploatera naturresurser och generera ekonomisk vinst. Det har länge varit känt att Sverige vid flera tillfällen varit en liten men aktiv deltagare i denna transoceaniska form av kolonialism, men anmärkningsvärt nog har ämnet knappt studerats förrän efter sekelskiftet 2000. Forskningen om svensk transoceanisk kolonialism befinner sig sedan dess i en spännande expansionsfas, som har fortgått under de sju år som gått sedan första upplagan av denna forskningsöversikt.

Sveriges kolonier var inte tillnärmelsevis lika stora som många andra staters. Storbritannien,

Nederländerna och Frankrike är exempel på riktigt stora kolonialmakter från 1700-talet och fram till 1900-talets mitt, och även vårt grannland Danmark hade större kolonier. Men som den historiska forskningen visar var skillnaderna kvantitativa, inte kvalitativa. Den svenska kolonialismen var inte väsensskild från stormakternas. Detta gäller även sådana upprörande inslag i kolonialismens historia som slavhandel och slaveri. Svarta människor från Afrika hölls som boskap och transporterades över jordklotet för att tjäna vita européer och genom sitt tvångsarbete lägga grunden för Europas rikedomar. Även Sverige var en slavnation och även svenskar deltog i slavhandeln.

Varför är denna del av Sveriges historia så okänd? Kanske passar den inte in i bilden av Sverige som ett demokratiskt och fredligt land utan stormaktsambitioner, som i modern tid stått upp för små staters rätt till självständighet och ofta solidariserat sig med forna kolonier och undertryckta folks kamp för självbestämmande? Det faktum att Sverige har varit en kolonialmakt skaver och låter sig, med historiken Victor Wilsons

ord, inte riktigt infogas i bilden av Sverige som en progressiv välfärdsstat.⁴⁶³ Men just därför är denna del av vår historia viktig att berätta om, och i detta kapitel ska jag göra det utifrån två olika perspektiv. Det ena handlar om Sveriges deltagande i den transoceana kolonialismens ekonomiska och politiska exploatering av främmande folk och områden, med fokus på de kolonier som den svenska staten innehåft. Det andra handlar om hur svenska aktörer har deltagit i kolonialismens kulturella, ideologiska och religiösa maktutövning. En kolonialistisk världsbild präglade nämligen ibland, som idéhistorikern Mohammad Fazlhashemi betonar, svenska resenärers möten med främmande kulturer och folk runt om i världen också efter att Sverige gjort sig av med sina egna kolonier.⁴⁶⁴

Framställningen är i första hand kronologisk men bryts ibland upp av en mer tematisk struktur. Det bör också nämnas att frågan om hur svarta människor av afrikansk härkomst har behandlats i Sverige, samt hur bilder och föreställningar om

svarta afrikaner har skapats inom landet, inte behandlas här utan i stället diskuteras i kapitel 9. Anledningen är att det svenska samhällets syn på svarta människor knappast är möjlig att förstå utan att relateras till den kontext inom vilken den skapades. Den kontexten var kolonialismen.

Nya Sverige

Sverige framträdde under 1600-talet som en av Europas stormakter. Det var ytterst en historia om våld. Svenska arméer drog genom Europa, brände, mördade och erövrade. Det var också en historia om ekonomisk exploatering då krigen möjliggjordes genom ökade skatteuttag i Sverige. Stormaktsbygget finansierades även genom de vinster som staten gjorde på handel, och strävan efter handelsprofit var det viktigaste motivet bakom Sveriges första transoceana kolonialprojekt.

463 Victor Wilson, *Commerce in Disguise: War and Trade in the Caribbean Free Port of Gustavia, 1793–1815*, Åbo 2015, s. 16.

464 Mohammad Fazlhashemi, "Kolonialt medvetande utan kolonier: Svenska officerare på uppdrag i 1910-talets Persien", *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande* (red. Berg & Trépagny), Lund 1999, s. III.

På den amerikanska östkusten, inte långt söder om New York, rinner Delawarefloden ut i Atlanten. För fyrahundra år sedan levde människor ur Lenape- och Susquehannock-folken i detta område. Där anlades år 1638 "Nya Sverige", en liten svensk koloni med fortet Christina som viktigaste bas. Kolonin, dit sammanlagt 500–600 svenskar färdades, var ett underfinansierat projekt. Kolonin led ofta brist på resurser och utmanades flera gånger av närbelägna holländska kolonier. Hela projektet övergavs år 1655, och därmed slutade Sveriges enda försök att få fotfäste på det nordamerikanska fastlandet.

Gunlög Fur, som har skrivit den viktigaste moderna studien av Nya Sverige, menar att två omständigheter särskilt bidrog till att prägla kolonins historia. För det första var Nya Sverige en ren handelskoloni. Målet var aldrig att erövra stora landområden utan att göra ekonomisk vinst på handeln med Lenapefolket. För det andra formades kolonins öden minst lika mycket av Lenapefolkets agerande och vägval som av de svenska makthavarnas. Anledningen till att den resursfattiga och militärt svaga kolonin alls kunde överleva så länge som den gjorde var att Lenapefolket tillät den att göra det. Lenapefolket var med andra ord inte objekt som passivt lät sig koloniserats, utan handlande subjekt som fattade beslut utifrån egna ekonomiska och politiska överväganden. Längre ansåg de sig ha ett intresse av en svensk handelsstation längs med Delawarefloden, åtminstone så länge som kolonisterna inte gjorde några försök att expandera. Några blodiga strider förekom inte, men det var alltså inte resultatet av att just den svenska kolonialismen var ovanligt fredlig (något som annars påstås i äldre historieskrivning). Det berodde på kolonins handelspolitiska målsättning, bristen på militära resurser samt Lenapefolkets val att inte kasta svenskarna tillbaka i Atlanten.⁴⁶⁵

Kolonins guvernör hade visserligen instruktioner att försöka kristna de människor de svenska kolonisterna stötte på, men det maktmässiga underläget gentemot Lenapefolket gjorde alla sådana planer omöjliga.⁴⁶⁶ Annars var föreställningen om urbefolkningen som icke-kristen och "hednisk" ett viktigt inslag i de svenska makthavarnas idéer om "indianerna" i närheten av Nya Sverige. Ett annat inslag var beskrivningen av urbefolkningen som "vildar", ett uttryck som dock kunde fyllas både med negativt och positivt innehåll. Å ena sidan kunde "vildarna" framställas som grymma och barbariska, å andra sidan som sunda, naturliga och oförstörda av de västerländska samhällenas omoral och osedlighet. Föreställningarna var med andra ord ambivalenta.

Detsamma kan sägas i frågan om huruvida urbefolkningen kategoriserades utifrån föreställningar om "kultur" eller utifrån tidiga "ras"-föreställningar. Det finns flera uttalanden där svenska aktörer hävdade att "vildarna" hade samma mentala kapacitet som européer, och att de levde på i princip samma sätt som européerna hade gjort innan kristendomen kom till dem. "Indianerna" kunde beskrivas som "barn" i behov av civilisation, men det som då åsyftades var deras kulturella och religiösa status och inte deras inneboende egenskaper. Detta var ett tydligt hierarkiskt synsätt där urbefolkningens kultur och samhällssystem nedvärderades, men uppfattningarna hade ännu inte blivit essentialistiska och det var inte föreställningar om "ras" som användes för att legitimera den svenska koloniala expansionen.⁴⁶⁷ Även i dagböcker och reseskildringar från 1700-talet var, enligt Fur, bilden av "indianerna" komplex. Prästen Andreas Hesselius beskrev under seklets första decennier urbefolkningen med sympati och nyfikenhet inför seder som han

465 Fur 2006, s. 248, 251, 255, 265, 275–276 ; Fur 2013, s. 18, 26.

466 Fur 2006, s. 248–252, 258, 263–264.

467 Fur 2006, s. 33–35, 38, 249.

visserligen ansåg var annorlunda men inte alltid underlägsna dem han var van vid. Linnélärjungen och botanikern Pehr Kalm framställde dem på ett betydligt mer stereotypat sätt några decennier senare. Någon riktigt entydig bild av den nord-amerikanska urbefolkningen verkar, att döma av forskningen, inte ha funnits.⁴⁶⁸

Svensk slavhandel i Afrika

Nya Sverige var en koloni där svenskarna handlade med föremål. Sverige engagerade sig även i en annan typ av handel, nämligen med levande människor. Under 1600-talet och mer än hundra år framåt deltog svenskar i den transatlantiska slavhandeln. I vilken omfattning och i vilken form är dock inte enkelt att reda ut. Historikern Holger Weiss har nyligen beskrivit problematiken på ett klargörande sätt. Vid en första anblick kan "svensk slavhandel" framstå som ett enkelt begrepp, men vad menar vi egentligen med det? En snäv definition skulle kunna vara att svensk slavhandel syftar på "ett svenskflaggat fartyg som utrustats för en slavexpedition med svensk kapten och svensk besättning som bekostas av en svensk redare, en svensk affärsman eller ett svenskt handelshus". Detta är dock en idealbild som sällan motsvarar slavhandelns komplicerade verklighet. Det förekom att svenska handelsmän investerade i slavexpeditioner som genomfördes med hjälp av utländska skepp, eller att svenska kaptener styrde slavfartyg som ägdes av andra nationer, eller att utländska skepp med utländsk besättning lade till i svenska hamnar för omlastning eller försäljning av sin slavlast. Vilka av dessa exempel bör då räknas som "svensk slavhandel"?⁴⁶⁹ Någon vedertagen

definition av begreppet föreligger inte, och det gör kvantitativa uttalanden svåra.

Det som säkert kan konstateras är att svenska aktörer deltog i slavhandel på alla de sätt som nämnts här, och jag ska teckna några huvuddrag med utgångspunkt i den historiska forskningen. Jag börjar kronologiskt, med den slavhandel som under 1600-talet förekom med bas i Afrika. Därefter lyfter jag i ett särskilt avsnitt fram forskningen om ön S:t Barthélemy, Sveriges mest långvariga koloni där det förekom både slavhandel och slaveri under 1700- och 1800-talen.

Redan år 1650 etablerade Sverige den lilla handelskolonin Cabo Corso. Där hade Svenska Afrikakompaniet sin bas. Afrikakompaniet var ursprungligen ett privat handelskompani med finans- och industrifamiljen De Geer som viktigaste deltagare. Från år 1653 och framåt skärpte staten, som redan från början stöttat kompaniet med handelsprivilegier, sitt grepp över dess verksamhet och administrationen kom att skötas av Kommerskollegium i Stockholm. Afrikakompaniet handlade med flera varor, bland annat svarta människor. Från början fraktades slavar till ön São Tomé, där de dels tvingades bli arbetskraft i den lokala sockerproduktionen, dels användes som bytesvara i kompaniets egen handel med socker. I februari 1655 avseglade exempelvis kompaniets båda skepp *Stockholms slott* och *Johannesburg* mot São Tomé med 36 slavar i lasten. Från år 1657 ökade skalan i kompaniets slavhandel. Transporterna blev större och sträckte sig över längre sträckor. Den första riktigt stora transporten avgick i september detta år, då mer än 500 slavar stuvades in i två skepp för transport till ön Curaçao.⁴⁷⁰

468 Gunlög Fur, "Andreas Hesselius, Pehr Kalm och synen på indianer", *Svenska möten: Hemma och på resa* (red. Fur & Engström), Växjö 2009.

469 Holger Weiss, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg: Koloniala drömmar och verklighet i Afrika och Karibien 1770–1847*, Stockholm 2016, s. 117–118, 155.

470 György Nováky, *Handelskompanier och kompanibandel: Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel*, Uppsala 1990, s. 131–133, 184–186, 228–230. Se även Dick Harrison, *Slaveriets historia*, Lund 2015, s. 168–169.

Slavhandel och slaveri på S:t Barthélemy

Handelskolonin i Cabo Corso bestod inte längre än i tretton år. Därefter följde en ganska lång period utan att Sverige hade kolonier på andra sidan haven. Svenskflaggade skepp deltog dock ibland i den slavhandel som ägde rum på Medelhavet under 1700-talet, och som framför allt gick mellan Nordafrika och Osmanska riket med Tripoli som viktigaste hamn. Som historikern Joachim Östlund har visat deltog svenska skepp med afrikanska slavar i lasten vid minst sju tillfällen i denna trafik under åren 1743–59.⁴⁷¹

Mot slutet av seklet sökte kung Gustav III och den svenska statsledningen efter nya tillfällen att etablera mer långvariga kolonier. Bland annat skickades expeditioner ut för att undersöka möjligheterna att ta över mark i nuvarande Senegal.⁴⁷² Först år 1784 blev planerna verklighet, men inte i Afrika utan i Karibiska havet. Där låg den lilla ön S:t Barthélemy, som tidigare tillhört Frankrike men som nu överlämnades till Sverige i utbyte mot franska handelsprivilegier i Göteborg. S:t Barthélemy var i svensk ägo ända fram till 1878 och var därmed Sveriges utan jämförelse mest långvariga transoceaniska koloni.

S:t Barthélemy var en karg plats med ganska dåliga förutsättningar för jordbruk och rent omöjliga förutsättningar för storskaliga plantager. Däremot fanns utmärkta hamnförhållanden. Staten hoppades därför kunna förvandla S:t Barthélemy till en inkomstbringande handelsplats, och periodvis kom de förhoppningarna också att förverkligas. Efter övertagandet grundades staden Gustavia som gavs status som frihamn och därmed blev attraktiv också

för skepp från andra riken. Gustavia hade som mest drygt 3 000 invånare under den svenska tiden, och var framför allt under åren 1790–1810 en relativt blomstrande plats för handel och köpenskap – däribland, som vi snart ska se, med människor.⁴⁷³

Gustavia har en central plats i det svenska slaveriets historia på två olika sätt. För det första förekom handel med slavar där från slutet av 1700-talet och fram till 1820-talet. Slavhandeln gick framför allt mellan olika karibiska öar, medan den transatlantiska slavhandeln visserligen förekom men var av betydligt mindre omfattning. Den svenska slavhandeln under dessa år var inte exklusivt knuten till S:t Barthélemy. Det svenskflaggade skeppet *Sveriges Wapen* seglade till exempel år 1796 från Amsterdam och lastade in 168 slavar på handelsstationen Elmina i nuvarande Ghana. År 1801 seglade Göteborgsfartyget *Carolina* från Sierra Leone till Kuba med 86 slavar i lasten, varav 14 dog under överresan. Men mycket av den svenskflaggade slavhandeln utgick från ön och leddes av svenska undersåtar. År 1791 utrustade Stockholmshandelsmännen Röhl och Hansen ett skepp som seglade från Gustavia till den afrikanska västkusten för att hämta slavar därifrån. År 1795 transporterade briggen *Stockholm* 45 afrikanska slavar till Kuba. Därefter färdades den tillbaka till Afrika och återvände till Gustavia år 1799 med 57 nya slavar. År 1809 lade ett svenskflaggat skepp till i Havanna med 84 slavar, året därpå med 80 slavar. Fler exempel kan ges. De slavar som transporterades till Gustavia kom sällan dit för att stanna. I de flesta fall lastades de om på andra skepp för vidare transport till andra öar. I Gustavia fanns därför en särskild byggnad där slavar kunde låsas in i väntan på att föras vidare. Gustavia användes dessutom

471 Joachim Östlund, *Saltets pris: Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770*, Lund 2014, s. 236–242.

472 Weiss 2016, s. 26, 43; Leos Müller, *Consuls, Corsairs, and Commerce: The Swedish Consular Service and Long-Distance Shipping, 1720–1815*, Uppsala 2004, s. 170–175; Wilson 2015, s. 59; Östlund 2014, s. 228–229.

473 Bakgrunden till Sveriges övertagande av ön diskuteras i Ingegerd Hildebrand, *Den svenska kolonin S:t Barthélemy och Västindiska kompaniet fram till 1796*, Lund 1951, kap. 1–2; Müller 2004, s. 175–180. För en studie av den politiska kulturen och administrationen i kolonin, se Ale Pålsson, *Our Side of the Water: Political Culture in the Swedish Colony of S:t Barthélemy, 1800–1825*, Stockholm 2016.

som transitohamn av andra länders slavskepp. År 1808 lade skeppet *Farnham*, registrerat i South Carolina, till i hamnen med en last av 319 slavar, och två år senare kom ett spanskflaggat skepp med 142 slavar. Också här kan listan göras längre.⁴⁷⁴

Att beräkna det exakta omfånget av den slavhandel som utgick från S:t Barthélemy eller använde ön som transitohamn är inte lätt. Victor Wilson har gjort en detaljerad beräkning och kommit fram till att under åren 1785–1829 lade 87 slavskepp ut från Gustavia, eller lade till där för vidare resa till andra hamnar. 37 av skeppen var svenskflaggade, och de deltog som mest intensivt i slavhandeln under perioden cirka 1795–1814. Det sammanlagda antal slavar som transporterades på detta sätt beräknar Wilson till minst 7 370 personer, men han betonar att den verkliga siffran säkert är något högre eftersom uppgifter om antalet slavar saknas för flera av de mindre skeppen.⁴⁷⁵ Holger Weiss har kommit fram till en något mindre summa, men det rör sig inte om någon stor avvikelse. Med reservation för svårigheten att definiera ”svensk slavhandel” menar han att det under åren 1790–1820 finns uppgifter om ”sammanlagt 62 svenska och andra nationers fartyg med anknytning till svensk slavhandel”. För perioden 1787–1812 anger han ”omkring 5 400 slavar” som minsta tänkbara summa för den transkaribiska och transoceana slavhandeln under svensk flagg, men även detta bör betraktas som en minimisiffra och inte som en definitiv beräkning av det exakta antalet.⁴⁷⁶

Den andra anledningen till Gustavias centrala plats i det svenska slaveriets historia är att slaveri fullt tillätet i staden. Gustavia byggdes delvis upp med hjälp av slavarbetskraft, och en stor del av

dess befolkning var slavar eller hade varit det. Det fanns vissa möjligheter att friköpa slavar, även om även den ”fria” svarta befolkningen hade begränsade rättigheter och riskerade att återförslavas om de till exempel drog på sig ekonomiska skulder. Slavbefolkningen växte snabbt i och med att staden expanderade. När Sverige tog över ön fanns där bara 749 människor och av dem var 458 vita, 281 svarta slavar och 10 frigivna svarta. Redan år 1788 var invånarantalet i Gustavia hela 1131 personer och ungefär hälften av dem var slavar. Det högsta antalet slavar noterades år 1812, då inte mindre än 1818 slavar fanns i Gustavia och 588 på den omgivande landsbygden. Därefter sjönk slavantalet långsamt men stadigt. Slaverna på S:t Barthélemy användes framför allt som tjänare i hushållen, som sjömän och arbetare av olika slag. De svenska kolonialtjänstemännen ägde i regel slavar och verkar ha sett detta som något naturligt. Prästen Forsström ägde till exempel tre minderåriga slavar som han i svenskpatriotisk anda kallade för Brynhilda, Oden och Tor.⁴⁷⁷

Slaveriet på S:t Barthélemy var alltså inte bara något som tolererades, utan även aktivt upprätthölls av den svenska kolonialadministrationen. Även om det förekom att resenärer från Sverige uttryckte förfäran över den grymma behandlingen av slaverna finns det många spår i källorna som visar att tjänstemännen betraktade slaveriet som nödvändigt och att de baserade detta på idéer om att svarta människor utgjorde en underlägsen ras som stod nära de vilda djuren. Olof Erik Bergius, som deltog i styret av ön, skrev i en bok år 1819 att ”negern kännetecknas af dumhet” och att varje försök att ”civilisera denna undermänniska vore

474 Holger Weiss, ”Danskar och svenskar I den atlantiska slavhandeln 1650–1850”, *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss), Lund 2010, s. 58–60; Wilson 2015, s. 147–151, 155, 170–175.

475 Wilson 2015, s. 168–169.

476 Weiss 2016, s. 134–135.

477 Fredrik Thomasson, ”32 piskrapp vid Quatre Piquets: Svensk rättvisa och slavlagar på Saint Barthélemy”, *Historielärarnas förenings årsskrift* 2013, Stockholm 2013, s. 11; Fredrik Thomasson, ”Thirty-Two Lashes at Quatre Piquets: Slave Laws and Justice in the Swedish Colony of St. Barthélemy c. 1800”, *Ports of Globalisation, Places of Creolisation: Nordic Possessions in the Atlantic World during the Era of the Slave Trade* (red. Weiss), Boston 2016, s. 287; Thomasson 2022, s. 40; Wilson 2015, s. 83–87, 95–98.

i strid med sjelfva Naturen”. Guvernören Johan Norderling hävdade år 1824 i ett brev till regering-
en i Stockholm att slavarne inte var kapabla att
leva i frihet och att de var ”mer lika apor än vi”.
Öns skollärare Carl Adolf Carlsson hävdade år 1830
att ”negern” var ”knappt till hälften menniska;
resten är apa och tiger”.⁴⁷⁸

Dessa extremt nedvärderande och rasistiska fö-
reställningar fick sina mest konkreta uttryck i den
våldsregim som ytterst upprätthöll slaveriet. Det
var inte alltid denna utövades med statlig sank-
tion, och det förekom att domstolen på ön gav
reprimander till slavägare som hade behandlat sina
slavar för brutalt. Ett rättsfall från år 1805 gällde till
exempel en vit kvinna som hängt upp en kvinnlig
slav i en bjälke, piskat henne och därefter ”såren
med salt och peppar-watten begjutit”.⁴⁷⁹ Men även
det våld som sanktionerades eller påbjöds av lag-
stiftningen var ytterst långtgående. Den gällande
svenska lagen innehöll inget som i det här fallet
kunde tillämpas på S:t Barthélemy, eftersom
slaveri inte förekom i själva Sverige. Regeringen
och kolonialadministrationen införde därför en
särskild slaförordning med 34 paragrafer. Den
baserades på den franska ”svarta lagen”, *code noir*,
som gällt på ön fram till det svenska övertagan-
det.⁴⁸⁰ Förordningen innehöll en rad bestämmelser
som alla syftade till befästa vita människors över-
höghet över svarta slavar, och inte började mildras
förrän under 1820-talet. Kraven på bevisning var
låga när slavar stod åtalade för brott och slavar
som gjorde motstånd mot sina herrar dömdes till
mycket grymma straff, exempelvis att bindas fast
med armar och ben vid fyra pålar och därefter

piskas, att brännmärkas eller att misshandlas med
den så kallade ”negerpiskan”. Slavägare hade också
laglig rätt att själva ”kedja eller piska” sina slavar,
dock ej med mer än 29 rapp.⁴⁸¹

Ett skakande men långt ifrån unikt exempel
på hur bestraffningarna kunde se ut i praktiken
har nedtecknats av prästen och vetenskapsman-
nen Bengt Anders Euphrasén, som besökte S:t
Barthélemy. I en reseberättelse från år 1795 beskrev
hur integrerat våldet var i slaveriets vardag:

Det händer ofta, at då en slaf svälter och blifver
altför strängt drifven uti arbete, får ofta och
dageligen stryk, at han rymmer; då hans ägare,
om han kan ärtappa honom, äger frihet at straffa
honom efter behag. Ägaren hänger då på slafven
en stor och grof järn-länk, om halsen, då han sedan
låter en eller flera hålla, eller ock kan hända binder
honom vid en vägg eller påle, kläder af honom
samt slår honom sedan med en karbas af hopviradt
läder, på bara kroppen, så länge hans krafter tillåta
och det arga sinnet blifver öfvergångit. Slafven får
sedan längre eller kortare tid gå uti arbete, och
såväl dag som natt plågas, antingen med järnlän-
ken, eller et järn-halsband med långa utstående
krokar. Järnringar eller länkar om benen, äro äfven
dem mindre ovanlige.⁴⁸²

Den ovanligt långtgående religionsfrihet som
gällde för vita människor på S:t Barthélemy gällde
inte heller för slavarne, vilkas möjligheter att sam-
las i grupp dessutom var starkt reglerad eftersom
de vita slavägarnas konstant fruktade slavuppror.⁴⁸³
Slavar hade inte heller rätt att ingå äktenskap utan

478 Sjöström 1999, s. 48; Thomasson 2022, s. 181.

479 Thomasson 2022, s. 38.

480 Thomasson 2013, s. 8; Thomasson 2016; Wilson 2015, s. 96.

481 Harrison 2015, s. 214–215; Klas Rönnbäck, ”Socker och slavplantager i svensk historia”, *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (red. Mül-
ler, Rydén & Weiss), Lund 2010, s. 101; Thomasson 2013, s. 10–11, 16; Thomasson 2016; Thomasson 2022, s. 18–19, 28–29, 45, 62, 230.

482 Euphrasén citerad i Sjöström 1999, s. 49.

483 Rönnbäck 2010, s. 101; Weiss 2010, s. 70.

tillstånd från sina ägare och den svenska kolonialadministrationen.⁴⁸⁴

Varför avskaffades det svenska slaveriet?

Frågan om varför det svenska slaveriet och den svenska slavhandeln till sist kom att upphöra är vetenskapligt lika intressant som frågan om hur den inleddes. Den har dock inte undersökts särskilt utförligt, med undantag för en studie av Holger Weiss. Fram till cirka 1840 förekom det, menar Weiss, egentligen ingen debatt om det svenska slaveriet. Det förekom visserligen kritiska texter om slaveri i svenska tidningar, men de handlade om andra nationers slaveri. Att slavhandeln till sist avskaffades berodde därför inte på en ”upplýst svensk moralisk opinion”, utan på diplomati och stormaktspolitik.

År 1807 förbjöd det brittiska parlamentet den transatlantiska slavhandeln, efter intensiva abolitionistiska kampanjer. Storbritannien agerade från och med nu för att även andra nationer skulle överge slavhandeln. Under åren 1812–13 fördes förhandlingar mellan Sverige och Storbritannien som ett led i de brittiska försöken att få Sverige att gå med i kriget mot Napoleons Frankrike. Det avtal som till sist slöts innebar att Sverige skulle erhålla ön Guadeloupe som koloni, men bara på villkor att Sverige förband sig att ”förbjuda och förhindra öfverförandet af Afrikanske Slafwar till denna Ö, och til Hans Kongl. Swenska Maj:ts öfriga besittningar i West-Indien, och at ej tillåta Swenske undersåtar at sysselsätta sig med Slafhandeln”. Ingenting tyder dock på att avtalet efterlevdes,

och Guadeloupe kom heller aldrig i svensk ägo. Först år 1823, efter fler brittiska påtryckningar, kom den första lagstiftningen mot slavhandel. Sju år senare belades transatlantisk slavhandel rentav med dödsstraff. Inomkaribisk slavhandel nämndes dock inte i lagen.⁴⁸⁵

Inte heller det slaveri som existerade på S:t Barthélemy verkar ha debatterats i Sverige. Den första ordentliga diskussionen om uppstod så sent som år 1840, och först efter att ett par brittiska abolitionister besökt Sverige i syfte att bilda opinion mot slaveriet. Den brittiske kväkaren George William Alexander gav då också ut skriften *Några ord om slafhandeln och slafveriet, tillegnade svenska folket*. Det ledde till riksdagsinitiativ, och år 1841 fick regeringen i uppdrag att utreda ett avskaffande av slaveriet på ön. År 1845 fattades det slutliga riksdagsbeslutet. Den 9 oktober 1847, efter att de före detta slavägarna lovats ekonomisk kompensation, proklamerades officiellt slaveriets avskaffande. Många svarta invånare använde sin nyvunna frihet till att omedelbart lämna ön. Kolonin var då sedan flera år en ekonomisk förlustaffär, och år 1878 återlämnades den till Frankrike. Beslutet berodde inte, som historikern John L. Hennessey har understrukt, på att svenska debattörer eller myndigheter ansåg att det var principiellt fel att ha kolonier, utan på att den lilla ön i Karibien hade visat sig vara en ekonomiskt olönsam affär som sänkte snarare än ökade Sveriges anseende i världspolitik. ⁴⁸⁶ Återlämnandet föregicks av en folkomröstning där hela 352 öbor röstade för en återgång till Frankrike. Endast en person röstade för fortsatt svenskt styre.⁴⁸⁷

484 Jan Arvid Hellström, ”Åt alla christliga förvanter”: En undersökning av kolonialförvaltning, religionsvård och samfundsliv på S:t Barthélemy under den svenska perioden 1784–1878, Uppsala 1987, s. 153.

485 Weiss 2016, s. 200–209, 213–215, 232–236, 255. Se även Weiss 2010, s. 61; Wilson 2015, s. 157, 159–161.

486 John L. Hennessey, ”Cutting Colonial Losses: Imperial Ideology in Media Coverage of the 1878 Transfer of Saint Barthélemy in Sweden and France”, *Scandinavian Journal of History* 2023 [kommande].

487 Hellström 1987, s. 182–184; Sjöström 1999, s. 43; Weiss 2016, s. 242–243.

Svenskar i kolonialtjänst

Vid den tid då de utomeuropeiska kontinenterna började koloniseras reste svenskar ut i världen också i andra syften än att handla med slavar eller upprätta egna kolonier. Under andra hälften av 1700-talet deltog svenskar bland annat i ”upptäcktsresor” och expeditioner. Carl von Linnés lärjungar skickades till Afrika och Sydamerika för att samla in växter och djur som dittills varit okända för européerna. Det var en fredlig och vetenskaplig verksamhet som sällan har satts i samband med kolonialismen. Under senare år har bilden dock börjat utmanas, inte minst av historikern Kenneth Nyberg. Han argumenterar för att de vetenskapliga resorna inte stod i motsatsställning till ”den kolonialism genom militär erövring och politisk-ekonomisk dominans” som européerna bedrev, utan att verksamheterna ofta var sammanlänkade.⁴⁸⁸ Från att tidigare främst ha inneburit upprättandet av handelsstationer vid kusterna sökte sig de europeiska erövrarna nu längre in i kontinenterna. De ville inventera vilka naturresurser och rikedomar som fanns där, och ansåg sig därför ha behov av botaniker och zoologer. Flera av Linnélärjungarnas resor skedde just genom att de fick följa med på sådana expeditioner, där det med Nybergs ord var svårt att ”göra en strikt uppdelning mellan å ena sidan ren vetenskap utan politiska och militära syften och kolonial verksamhet å den andra”.⁴⁸⁹

Nyberg nämner som exempel den expedition till nuvarande Venezuela som Linnélärjungen Pehr Löfling medföljde år 1754. Löflings uppgift var att sköta den botaniska inventeringen. Han

drevs kanske främst av sitt botaniska intresse, men anledningen till att han fick följa med var att den spanska kolonialmaktens ville undersöka vilka naturresurser som fanns att exploatera i området. Löfling nöjde sig för övrigt inte med att klassificera växter, utan också olika ”klasser” av människor som han delade upp i ”vita”, ”svarta”, ”mulatter” och ”indier”.⁴⁹⁰ Även om hans rapporter hem till Sverige inte innehöll några direkt värderande omdömen om dessa grupper innebär det likväl att hans syn på de koloniserade befolkningarna inte kan frikopplas från den koloniala blick som präglade kolonialismen i stort.⁴⁹¹

Under 1800-talet ökade takten i Europas koloniala exploatering av främst Afrika och Asien. Det var en exploatering som byggde på att olika yrkesgrupper från Europa färdades till Afrika, byggde upp koloniala system i egenskap av tjänstemän och administratörer, transporterade människor och varor i egenskap av sjömän, och utövade det våld som kolonialismen ytterst vilade på. Flera studier har visat att oväntat många svenskar deltog i dessa verksamheter, trots att Sverige med S:t Barthélemy som undantag saknade egna kolonier. De texter som de lämnade efter sig vittnar dessutom ofta om en starkt nedvärderande syn på de koloniserade folken.

Ett åttiototal svenska militärer deltog till exempel på eget bevåg i den mycket grymma kolonialpolitik som bedrevs i Belgiska Kongo från 1880-talet och fram till några år in på 1900-talet. Kolonin, som då ägdes direkt av den belgiske kungen, brukar ofta framhållas som ett skräckexempel på brutal kolonial exploatering. De svenska militärerna arbetade för kolonialadministrationen med att bestraffa lokalbefolkningar som gjort motstånd,

488 Kenneth Nyberg, ”Från Tolvfors till Orinoco: Linnélärjungen Pehr Löflings resa och den globala historien”, *Historielärarnas förenings årsskrift* 2015, Stockholm 2015, s. 25. Se även Kenneth Nyberg, ”Om ordnandet av kunskap: Linné och hans apostlar”, *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss), Lund 2010, s. 223–228.

489 Nyberg 2010, s. 224.

490 Nyberg 2015, s. 30–34.

491 Nyberg 2010, s. 225–226.

och deltog i straffexpeditioner där byar brändes och människor piskades och avrättades.⁴⁹² Överhuvudtaget var det svenska engagemanget i Belgiska Kongo stort. Det har beräknats att sammanlagt runt 650 svenskar vid något tillfälle arbetade i kolonin som militärer, sjökaptener, administratörer eller i andra roller.⁴⁹³ Även under 1900-talets första decennier hände det att svenskar gick i tjänst hos kolonialmakter i Afrika. Majoren Curt Rundgren arbetade under mellankrigstiden med att staka ut farleder på Kongofloden på den belgiska statens uppdrag. Hans hustru Margit gav 1935 ut boken *Två år på Kongofloden*, där hon beskrev den kongolesiska befolkningen som primitiva och ”stinkande svartingar”. Ett annat exempel är officeren Hjalmar Frisell som arbetade med att leda järnvägsbyggen i den brittiska kolonin Kenya vid samma tid. Även han gav ut böcker där han argumenterade för att kolonialismen var ett nödvändigt och civiliserande projekt. Det fanns dock avvikande röster som visar att det var möjligt att tänka och skriva annorlunda. Läkaren Gunnar Agge arbetade på 1930-talet i Etiopen, ett land vars självständighet han försvarade. I boken *I svart tjänst mellan vita makter* från år 1935 kritiserade han skarpt den europeiska kolonialismen.⁴⁹⁴

Ett annat projekt där svenskar utövade kolonialt våld var direkt sanktionerat av den svenska staten. Som Mohammad Fazlhashemi har visat skickade regeringen under 1910-talet en stor grupp svenska officerare som militära ”instruktörer” till Persien, alltså nuvarande Iran. Deras uppdrag var att hjälpa till att bygga upp en landsvägspolisstyrka som skulle ingripa mot stråtrövare. I praktiken innebar det att svenska officerare ledde trupper i regelrätta strider

mot delar av lokalbefolkningen. De lät dessutom på eget initiativ avrätta människor, och skickade fotografier av de hängda till de svenska tidningar som publicerade dem med lättsamma rubriker som ”Major Boris Möllers äventyr i Persien” och liknande. Officerarnas uttalanden om befolkningen var tydligt nedvärderande. Perserna beskrevs som ett outvecklat och passivt folk som inte kunde åstadkomma något om de inte leddes av vita européer.⁴⁹⁵

Kolonialistisk mission?

En annan typ av svensk närvaro i Afrika och Asien var de missionärer som sändes ut både av Svenska kyrkan och av svenska frikyrkor. Deras arbete gick ut på att sprida kristendomen, men också att upprätta skolor och bedriva sjukvård. Ska även denna verksamhet, där våld inte förekom och där missionärerna vid flera tillfällen protesterade mot brutal exploatering, ses som ett uttryck för kolonialism? I den historiska forskning som har publicerats på senare år betonas de koloniala dragen i missionsverksamheten ganska kraftigt, även om forskarna också visar att missionen som företeelse är svår att entydigt klassificera.

De missionsprojekt som har studerats är helt enkelt fyllda både av ett omfattande sjukvårdsarbete, protester mot kolonialmakternas våld och nedvärderande uttalanden om de folk som missionen riktades mot. Listan över exempel kan göras lång. Evangeliska fosterlandsstiftelsen bedrev mission mot icke-kristna grupper i Etiopien på 1860- och 1870-talet. I 1871 års rapport om verksamheten står det att målet var att få ”hedningarne” att

492 Lotten Gustafsson Reinius, ”Förfärliga och begärliga föremål: Om modernitetens materiella manifestationer på två utställningar”, 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (red. Ekström, Jülich & Snickars), Stockholm 2006, s. 91–92; Raoul J. Granqvist, ”’Virvlande svarta lemmar’ och ’goda svenskar’ i Kongo i hundra år: Om svensk rasism i vardande”, *Sverige och de Andra: Postkoloniala perspektiv* (red. McEachrane & Faye), Stockholm 2001, s. 110–112.

493 Pia Lundqvist, *Ett motsägelsefullt möte: Svenska missionärer och bakongo i Fristaten Kongo*, Lund 2018, s. 37, 48.

494 Peter Forsgren, ”I den europeiska civilisationens tjänst: Svenska kolonisationsberättelser från mellankrigstidens Afrika”, *Historisk tidskrift* 140:3 2020, s. 450–460, 470–474.

495 Fazlhashemi 1999.

”lära känna civilisationens fördelar” och på så sätt väckas för kristendomen. Här drogs en tydlig gräns mellan den ”ociviliserade” afrikanska befolkningen och de europeiska missionärerna.⁴⁹⁶ Svenska kyrkan missionerade i Sydafrika vid samma tid. Missionärerna försökte då bland annat uppmäna den svarta befolkningen att överge sitt kollektiva jordäggande och övergå till privatkapitalistiskt jordbruk, ett långtgående ingrepp i ”civiliserande” syfte. Sedan 1870-talet ägde missionärerna själva vidsträckta landområden där de lät lokala familjer arrendera och bruka jorden. Verksamheten innebar samtidigt att missionärerna kunde utöva påtryckningar för att få arrendatorerna att anamma kristendomen. De som var ovilliga riskerade att vräkas.⁴⁹⁷

Det kanske mest uppmärksammade exemplet är den missionsverksamhet som bedrevs i det ovan nämnda Belgiska Kongo, och som nyligen har undersökts av historikern Pia Lundqvist. Svenska Missionsförbundet hade verksamhet där från 1880-talet och fram till 1900-talets första år. Lundqvist menar att missionärerna på samma gång bar med sig en universalistisk människosyn där alla människor sågs som bröder och jämlikar inför Gud och en tydligt kolonial blick där det var självklart att vita européer skulle leda och fostra kongoleserna. Många missionärer framförde stark kritik mot de belgiska grymheterna och massakrerna, men deras kritik gällde inte kolonialismen i sig utan den belgiska kolonialismens särskilt grymma former.⁴⁹⁸ I de texter missionärerna författade intog de en paternalistisk attityd präglad av ett hierarkiskt tänkande. De såg det som sin uppgift att i all välmening vägleda den svarta befolkningen, vars påstådda underlägsenhet betonades

alltmer ju längre tiden gick. I början av missionsverksamheten påstods befolkningens ”låga” nivå bero på kulturella omständigheter medan det efter sekelskiftet 1900 blev vanligare att missionärerna beskrev detta som en konsekvens av inneboende, essentiella rasskillnader.⁴⁹⁹

Missionärernas komplexa människosyn beläggs i en rad andra studier. Historikern Malin Gregersen har undersökt det sjukhus som Svenska kyrkan etablerade i den sydindiska staden Tirupattur vid 1900-talets början. Hon visar att de uppfattningar som missionärerna uttryckte om den indiska befolkningen hade inslag av en kolonialistisk eller orientalistisk världsbild och samtidigt kritiserade den brittiska kolonialmakt som härskade över Indien. Det råder ingen tvekan om att missionärerna betraktade sitt eget samhällssystem och sin egen religion som överlägsna det indiska landsbygds-samhället och den dominerande hinduismen. När missionärerna skrev om landsbygdsbefolkningen framställdes de indiska bönderna dessutom på orientalistiska, stereotypa sätt: de sades vara lata, irrationella och ha dålig förmåga att planera sitt arbete. Det var ingen fråga om vem som skulle hjälpa vem. Det var européernas uppgift att vägleda indierna, som sågs som ”passiviserade och i behov av andras handlingskraft”. Exemplet på ”ras”-argument är däremot få i missionärernas texter, och de vände sig ofta emot en biologistisk människosyn. Uppdelningen i ”kristna” och ”icke-kristna” spelade större roll för missionärerna än uppdelningen i ”vita”, ”svarta” eller liknande biologiska kategoriseringar. Missionärerna uttryckte också hög uppskattning om de indier som hade övergått till kristendomen, och de läkare och sjuksköterskor som utbildades vid

496 Holmberg 1988, s. 310–311.

497 Lars Berge, *The Bambatha Watershed: Swedish Missionaries, African Christians and an Evolving Zulu Church in Rural Natal and Zululand 1902–1910*, Uppsala 2000, s. 200–201, 380–381.

498 Lundqvist 2018, s. 13, 22, 40, 229–231.

499 Lundqvist 2018, s. 247, 257. Se även Granqvist 2001, s. 116; Gustafsson Reinius 2006, s. 83–84; Iheany J S Mbaekwe, *The Images of Africa in Sweden before 1914: A Study of Six Types of Persuasive Ideas*, Lund 1979, s. 143.

sjukhuset sågs som skickliga yrkespersoner som en dag skulle vara med och styra Indien.⁵⁰⁰ Gregersens tolkningar påminner om dem som har förts fram av historikern Catarina Lundström, som studerat de kvinnor i föreningen Kvinnliga Missionsarbetare som reste till Tunisien för att bedriva socialt hjälparbete runt sekelskiftet 1900. De var enligt Lundström både ”representanter för en överordnad vit, kristen elit” och ”solidariska och hjälpande systrar”. Missionärernas ambition var att utveckla personliga kontakter och vänskapsrelationer med tunisiska kvinnor, men de försökte samtidigt disciplinera kvinnorna utifrån sina egna ideal om hur ett hem borde se ut och hur barn skulle uppfostras.⁵⁰¹

Många missionsprojekt riktades mot folk som européerna generellt betraktade som underlägsna, antingen kulturellt eller ”rasligt”. Det förekom också missionsverksamhet i Kina, ett land som européerna hade ett mer komplicerat förhållande till. Kenneth Nyberg har undersökt svenska reseberättelser och litterära skildringar av Kina från 1700-talets mitt och framåt, och visar att dessa var betydligt mer positiva än de berättelser om svarta afrikaner som nämnts ovan. Kina betraktades trots allt som en ”civilisation”, om än inte fullt i nivå med den västerländska. Under 1800-talet fick skildringarna fler negativt värderande och orientalistiska inslag, och det kinesiska samhället beskrevs som stagnerat, grymt och kvinnoförtryckande. Helt negativ blev Kinabilden dock aldrig, och biologiska ”ras”-argument var påfallande frånvarande i Kinaskildringarna.⁵⁰² Orientalistiska föreställningar om ”Österlandets” invånare var för övrigt, menar litteraturvetaren Dan Landmark, väl etab-

lerade i det sena 1800-talets svenska skönlitteratur och tidningsrapportering.⁵⁰³

Den komplexa bild av Kina som Nyberg skildrar fanns också hos de svenska missionärerna i landet. Etnologen Anna Maria Claesson har studerat de frikyrkliga missionärer som under decennierna runt sekelskiftet 1900 reste från Jönköping till Kina. ”Ras”-argument förefaller ha varit ytterst lite förekommande i missionärernas berättelser om verksamheten, och kineserna beskrevs som ett gammalt kulturfolk som hade med samma mentala egenskaper som de vita européerna. Också denna missionsverksamhet byggde emellertid på högst ojämlika premisser. Målet var hela tiden att omvända människor till kristendomen eller, som en Jönköpingsmissionär skrev år 1892: ”Vi vill inte göra kineserna till *européer* [...] utan till *kristna*”. Claesson betonar att missionen därmed hade drag av en ”imperialistisk” världsbild. Det var européernas religion som skulle spridas till kineserna, inte tvärtom.⁵⁰⁴

Avslutande diskussion

Lucille Sicard var lärare på S:t Barthélemy och ättling till de slavar som under 1700- och 1800-talen levde på den lilla karibiska ön. När hon dog år 1974, i en ålder av 99 år, försvann den sista personen som fötts på S:t Barthélemy under den tid då ön var en svensk besittning.⁵⁰⁵ Längre tillbaka än så ligger inte Sveriges deltagande i den transatlantiska kolonialismen. Ändå är historien ganska okänd.

År 1999 skrev Gunlög Fur att vi i Sverige har haft ”ytterst lite historisk forskning och debatt

500 Malin Gregersen, *Fostrandeförpliktelser: Representationer av ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft*, Lund 2010, s. 134, 176–184, 202–203, 244–251.

501 Lundström 2015, s. 95, 109–III, 211 (citāt).

502 Kenneth Nyberg, *Bilder av Mittens rike: Kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912*, Göteborg 2001, s. 300–306. Se även Lisa Hellman, *Navigating the Foreign Quarters: Everyday Life of the Swedish East India Company Employees in Canton and Macao 1730–1830*, Stockholm 2015, s. 279.

503 Dan Landmark, ”Vi, civilisationens ljusbärare”: Orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur, Örebro 2003.

504 Anna Maria Claesson, *Kinesernas vänner: En analys av missionens berättelse som ideologi och utopi*, Jönköping 2001.

505 Sjöström 1999, s. 43.

kring Sverige som kolonialmakt eller som kolonial närvaro”.⁵⁰⁶ När det gäller den allmänna debatten är det ett påstående som nog står sig än i dag. Den svenska kolonialismen ingår knappast i de vanliga berättelserna om Sveriges historia, även om en ökad medvetenhet kanske kan skönjas under de senaste åren. När det gäller forskningen har dock en hel del hänt sedan Furs artikel. Vi vet i dag alltmer om Sveriges koloniala projekt i Nordamerika, Afrika och Karibien, om svensk slavhandel och om slaveri i svenska besittningar. De ”upptäcktsresor” och det missionsarbete som svenskar deltagit i har också kommit att sättas i samband med den europeiska kolonialismen. Särskilt 2010-talet har inneburit en kraftig tillväxt av den historiska forskningen om dessa ämnen. Det finns alla skäl att hoppas att den utvecklingen kommer att fortsätta.

Det faktum att Sverige var en kolonialmakt och dessutom handlade med slavar rimmar sällsynt illa med den svenska självbilden av ett fredligt land som står upp för mänskliga rättigheter och som, till skillnad från andra europeiska stater, inte har präglats av rasism. Att uppmärksamma vårt koloniala förflutna kan därför vara smärtsamt. Tack vare de senaste årens forskning vet vi nu att Sverige inte var så unikt som vi kanske vill tro. Som historikern Fredrik Thomasson skriver betedde sig Sverige ”inte annorlunda än andra kolonialmakter i Västindien”.⁵⁰⁷ Inte heller vår slavhandel skilde sig kvalitativt från annan slavhandel under 1600-, 1700- och 1800-talet, bara kvantitativt. Sveriges deltagande må ha varit litet i förhållande till världens stormakter, men det spelade knappast någon roll för de människor som stuvades in i lastutrymmena på de svenska slavskeppen.

I det här kapitlet har jag också lyft upp exempel på svenska kontakter med världen utanför Europa som inte är lika självklara att beteckna som koloniala, eller som åtminstone innehåller en större

komplexitet. Att de svenskar som blev officerare i kolonialmakternas väpnade styrkor genom sitt arbete understödde kolonialismen är givet. Men kan detsamma sägas om de svenska missionärerna från Svenska kyrkan och frikyrkorna? De fördömde ofta kolonialmakternas militära aggression, men beskrev samtidigt de koloniserade folken som underutvecklade och i behov av kristna européers ledning. Missionen ställer oss inför svårbesvarade frågor, och visar att vi inte bör tänka oss bara en enda ”kolonialism”. Koloniala möten mellan svenskar och befolkningen i de koloniserade länderna behövde inte nödvändigtvis anta formen av våldsam exploatering, även om våldet och exploateringen otvivelaktigt också är en del av Sveriges koloniala historia.

⁵⁰⁶ Gunlög Fur, ”Ådla vildar, grymma barbarer och postmoderna historier”, *Historisk tidskrift* 119:4 1999, s. 641–642.

⁵⁰⁷ Thomasson 2013, s. 27.

Kapitel 9:

Afrofobi

Den svenska kolonialism som hittills har diskuterats riktades inte enbart, men främst, mot utomeuropeiska människor med svart hudfärg. Nu är det dags att behandla den forskning som finns om hur svarta människor har behandlats i Sverige, och hur föreställningar om svarta människor har skapats och spridits här. Det är en fråga som inte är identisk med kolonialismens historia, men som kommer att framgå i detta kapitel har de båda ämnena starka beröringspunkter.

Inom den engelskspråkiga världen har man under flera år bedrivit studier om "antiblack racism", "antiblackism" eller liknande. Den svenska term som alltmer har kommit att användas, åtminstone inom samhällsvetenskapen, är "afrofobi". Till exempel har forskarna Tobias Hübinette, Samson Beshir och Victoria Kawesa definierat afrofobi som "fientlighet mot människor som har sitt ursprung i subsahariska Afrika och som tillhör den afrikanska diasporan", det vill säga befinner sig på andra kontinenter än Afrika.⁵⁰⁸ Jag kommer att använda mig av begreppet i detta kapitel, men

vill då även göra två påpekanden. För det första vill jag betona att afrofobi ytterst handlar om rasism som riktas mot människor på grund av deras hudfärg. Hudfärg nämns inte i citat här ovan, även om Hübinette, Beshir och Kawesa också poängterar att föreställningar om svart hudfärg ligger till grund för afrofobin. För det andra väljer jag att inte endast använda termen för att beskriva negativa föreställningar som drabbar människor i en afrikansk diaspora. Som kommer att framgå av detta kapitel har många svenska föreställningar om svarta människor skapats genom läroböcker och filmer som handlar om människor just i Afrika. Förekomsten av svensk afrofobi förutsätter alltså inte existensen av afrosvenskar, för att använda ett annat av Hübinettes, Beshirs och Kawesas uttryck. Afrofobi handlar lika mycket om bilden av svarta. Sådana kan skapas utan närvaron av faktiska människor med svart hudfärg – även om, som vi snart ska se, svarta människor har funnits i Sverige betydligt längre än vad många kanske tror.

⁵⁰⁸ Tobias Hübinette, Samson Beshir & Victoria Kawesa, *Afrofobi: En kunskapsöversikt över afrosvenskars situation i dagens Sverige*, Tumba 2014, s. II.

Människor med svart hudfärg i Sverige

Redan i det tidigmoderna Sverige fanns det föreställningar om svarta människor, eller ”morianer” med dåtidens språkbruk, som fascinerande och exotiska. Det märks inte minst i de torneringar och festligheter som kungafamiljen och högadeln ställde till med för att fira kröningar och liknande högtidligheter. Redan år 1568 ställde hertig Karl, som senare blev kung med namnet Karl IX, till med ett ”upptåg” där adelsmän klädde ut sig som ”morianer” i syfte att framstå som roliga och löjliga. Som idéhistorikern Linnea Ripenberg nyligen har visat ägde liknande festligheter rum under det tidiga 1600-talet. Deltagarna sminkade sig då med svart färg och klädde sig i turkiska dräkter (”morianer” kopplades ibland samman med islam). Det sista kända exemplet är från Karl XI:s trontillträde år 1672, då ett antal människor som faktiskt hade svart hudfärg också ska ha medverkat i processionerna.⁵⁰⁹

Vid 1600-talets slut verkar det alltså ha funnits enstaka svarta människor i Sverige, även om vi i detta fall inte vet något om vilka de var eller hur de kommit hit. Det reser frågor av vidare innebörd. Hur vanligt har det varit att svarta människor vistats i Sverige? Vi kommer förmodligen aldrig att få exakta uppgifter, men en rad studier tyder på att det har varit vanligare än vi kanske tror. Här ligger ett större forskningsprojekt och väntar på att genomföras. Vi saknar till stor del kunskap om hur dessa människor identifierade sig själva, vilka erfarenheter de hade av att vistas i det svenska samhället och hur de betraktades och behandlades. Det vi vet hittills är visserligen fragmentariskt, men gör det ändå möjligt att göra vissa observationer.

Förekomsten av svarta människor i Sverige före 1900-talet kan inte förstås om vi inte tar hänsyn till att Sverige var en deltagare i kolonialismen, om än inte i samma skala som stormakterna. Detta har särskilt betonats av historikern Joachim Östlund. Han framhåller att ända sedan europeiska

⁵⁰⁹ Ripenberg 2019, s. 133–139, 144–151.

stater först engagerade sig i den transatlantiska slavhandeln förde de svarta människor från Afrika till Europa, där de framför allt användes som tjänare i enskilda hushåll eller som betjänter vid de furstliga hoven. Sverige var en liten del av denna transport. Östlund har gått igenom uppgifter i den svenska kyrkobokföringen och identifierat ett tjugotal personer med afrikanskt ursprung som levit i Sverige från 1700-talets början och in på 1800-talet, framför allt med tonvikt på perioden 1750–1800. Många av dem verkar ha rövats bort till Sverige som slavar eller under slavliknande förhållanden, men eftersom slaveri inte var tillåtet i själva Sverige var de juridiskt sett fria människor. De rättigheter som tillkom andra svenska undersåtar tillkom med andra ord också dem, även om vi inte vet mycket om huruvida de formella rättigheterna motsvarades av reella rättigheter.⁵¹⁰

Den mest kände personen i Sverige med afrikanskt ursprung under denna tid är förmodligen hovbetjänten, balettdansören, boksamlaren, frimuraren och lantbrukaren Fredrik Adolph Ludvig Gustaf Albrect Couschi, allmänt kallad Badin, född runt år 1750 och död år 1822. Han har avsatt många spår i samtida källor, inte minst genom sin egen dagbok. Vi vet inte var han var född (kanske var det på den danska kolonin Saint Croix), men vi vet att han som barn rövades bort av en dansk sjökapten som i sin tur skänkte honom vidare. År 1760 överlämnades han som gåva till den svenska drottningen Lovisa Ulrika och blev hennes hovtjänare. År 1782 blev han tjänare till prinsessan Albertina, och han deltog därefter i balett- och teateruppsättningar vid hovet. I samtida källor kallas han ofta för ”mor” eller ”morian”, ett ord som alltså fortfarande användes för att beteckna människor med svart hudfärg. Badin hade samtidigt ett mycket verksamt liv utanför hovet och

nådde höga grader i Stockholms många ordenssällskap, bland annat som frimurare. Han finns avbildad på flera målningar där han stundtals porträtteras som ordensbroder, stundtals närmast som hovnarr och stundtals som myndig lantbrukare. Badins livsöde visar att en svart mans ställning i 1700-talets Sverige var mer komplex än vi kanske förväntar oss. Han hade kommit till landet genom kidnappning men var långt ifrån någon maktlös människa i underordnad position (att han var underordnad gentemot sina furstliga herrar vid hovet säger sig självt, men det gällde för alla hovmedlemmar). Badin var exempelvis gift två gånger med vita kvinnor. I dessa äktenskap var han, liksom alla män, juridiskt överordnad sina hustrur. Han ägde två bondgårdar utanför Stockholm och hade vita tjänare i sitt hushåll. Också över dem var han socialt och juridiskt överordnad.⁵¹¹

Badins sociala status är givetvis inte representativ, och de höga positioner han nådde byggde på hans medlemskap i hovkretsarna och närhet till den kungliga familjen. De flesta andra svarta människor med afrikanskt ursprung som kom till Sverige levde, såvitt vi vet, i betydligt mer blygsamma omständigheter. Dem vet vi inte heller lika mycket om, även om det finns några undantag där uppgifterna är fler och rikare. Vi vet till exempel att en svart man vid namn John Toxon Panzio kom från Afrika och ingick i hovet runt Karl XV, där han år 1860 omtalades med den något kuriösa beteckningen ”piprensare”.⁵¹² Ett samtida men väldigt annorlunda levnadsöde är Pierre Louis Alexandre. Han levde också i Stockholm men långt från hovet. Han var född som slav i Franska Guyana år 1844 eller 1845 och anlände som sjöman till den svenska huvudstaden i slutet av 1870-talet. Han hann gifta sig två gånger med vita kvinnor innan han år 1905 dog av lungtuberkulos. Under

510 Joachim Östlund, ”Playing the White Knight: Badin, Chess, and Black Self-Fashioning in Eighteenth Century Sweden”, *Migrating the Black Body: The African Diaspora and Visual Culture* (red. Raighford & Raphael-Hernandez), Seattle 2017.

511 Östlund 2017. Se även Allan Pred, *The Past is not Dead: Facts, Fictions, and Enduring Racial Stereotypes*, Minneapolis 2004, s. 7–142.

512 Mats Werner, *Svarte Peder / Negeren Petterson: Från Cayenne till Nationalmuseum*, Stockholm 2021, s. 11.

hela sin Stockholmstid arbetade han som hamnarbetare på Stadsgårdskajen på somrarna. Under vintrarna var hamnen stängd. Då satt han i stället modell på Konstakademin, och därför finns det en hel del tavlor bevarade av honom bevarade. Det är bilder som visar att svarta människor utsattes för exotisering. Arbetaren och familjefadern Alexandre reducerades i konstnärselevernas ögon till en människa som framför allt var intressant på grund av sin hudfärg, och de kallade honom för "negern Pettersson".⁵¹³

En av de få kända svarta kvinnorna i Sverige vid denna tid hette Sara Makatamele. Hon var född som slav i Sydafrika år 1846 och dog i Kalmar år 1903. Hon kom till Sverige som hushållerska åt en svensk Afrikaresenär år 1862. På hennes gravsten kallas hon kort och gott för "kafferkvinnan Sara". Hon väckte visst uppseende i sin samtid, och det skrevs frikyrkliga väckelsesånger om hennes kristna dop där hon kallades för "lilla svarta Sara". Det är framställningar som reducerar henne till ett föremål för svenska missionärers kristna omsorger och där hudfärgen ständigt framhävs. Också Makatamele levde dock ett dramatiskt liv och var långt ifrån något passivt objekt. Hon hade flera anställningar i Kalmar och uppfostrade en dotter som senare försörjde sig som hemsömmerska och pianolärlarinna.⁵¹⁴

Även under första halvan av 1900-talet besökte svarta människor vid enstaka tillfällen Sverige, och särskilt då Stockholm. Inte heller detta har utforskats särskilt noga. En studie av Tobias Hübinette visar dock att ämnet vore värt att utveckla, och att det har förekommit diskriminering mot besökarna (som alltså inte var långvarigt bosatta i Sverige). Hübinette lyfter, med tidningsrapportering som källmaterial, fram ett antal fall från 1940-talet där svarta människor nekats boende på hotell och

servering på restauranger. År 1946 förvägrades ett par "negerartister" hyra rum på ett pensionat i huvudstaden. Ägaren motiverade det med att han av princip bara hyrde ut till vita. Samma år avvisades en svart amerikansk matros från Blanchs café i Stockholm i samband med ett flottbesök efter att ett par vita amerikanska soldater klagat över hans närvaro. Året efter förvägrades svarta artister hotellrum i både Stockholm, Malmö och Göteborg. I samtliga dessa fall kritiserades diskrimineringen i dagstidningarna. Huruvida liknande diskriminering förekommit före och efter 1940-talet, och om den i så fall ledde till kritik, har inte studerats systematiskt.⁵¹⁵

Bilden av svarta i medier, litteratur och läromedel

Även om människor med svart hudfärg alltså har funnits i Sverige under flera hundra år var de länge mycket få. Det är knappast orimligt att tänka sig att de flesta svenskar aldrig mötte en människa med svart hudfärg, i alla fall inte förrän under 1900-talets sista decennier. Ändå konfronterades de med bilder av och påståenden om svarta människor. Dessa bilder beskrev genomgående svarta som både kulturellt, religiöst och "rasligt" underlägsna européer med vit hudfärg, och präglades av en stark kontinuitet från 1700-talet och framåt.

Kontinuiteten syns till exempel i svenska läroböcker, inte minst i geografiämnet. Läroböcker var ett medium som fram till 1800-talets andra hälft främst förmedlades till samhällets övre skikt, men som från och med folkskolans införande kom att spridas till långt fler barn och ungdomar. Detta noterades redan av statsvetaren Herbert Tingsten i hans klassiska undersökning av nationalistisk

513 Cecilia Sylvan Henriksson & Patrick Gibson, *Svart i Sverige: Om svart kulturhistoriskt inflytande i Sverige*, Stockholm 2012, s. 48–51; Werner 2021, s. 20, 26–30, 53, 62–67, 81.

514 Sylvan Henriksson & Gibson 2012, s. 54–56.

515 Tobias Hübinette, *Svensk rasism under efterkrigstiden: Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1944–1977*, Stockholm 2021, s. 29–31.

läromedelspropaganda från år 1969, och har senare undersökts mer detaljerat av utbildningsvetaren Luis Ajagán-Lester. Han visar hur det redan under 1700-talet etablerades flera stereotypa bilder av svarta afrikaner i geografiböckerna, och att dessa sedan återkom gång på gång fram till 1900-talets mitt. Afrikas befolkning beskrevs exempelvis som "vild", "grym" och "hednisk" i jämförelse med de vita européerna, som var "kristna" och "civiliserade". Att svarta afrikaner också hade byggt upp riken förtegs konsekvent. Ajagán-Lester menar dock att även om stereotyperna i sig var oförändrade gavs de olika förklaringar. Här innebar 1800-talets mitt en period av stark förändring. Först nu kom de svarta afrikanerna att beskrivas som en oföränderlig "ras". Större vikt än tidigare lades också på att beskriva deras utseende och fysiska egenskaper.⁵¹⁶

Den första svenska geografiboken som innehöll en uttrycklig biologisk rasifiering publicerades år 1860. Den slog fast att den "kaukasiska stammen, hvit, är den skönaste af alla och i själsförmögenhet de öfrige stammarne öfverlägsen". Därmed etablerades en raslig kategorisering som skulle bestå i nästan hundra år, och som samtidigt innebar ett försvar för den europeiska kolonialismen. Européerna var, påstod flera läroböcker, arbetsamma och uppfinningsrika. "Negrerna" var däremot en ras som var håglös, lat och barnslig. Européerna hade blivit så många och uppnått en så hög civilisationsgrad att de dels inte längre fick plats i Europa, dels var tvungna att utnyttja naturresurser från andra delar av världen. Sådana resurser fanns i Afrika, där de oförståndiga "negrerna" valt att inte utnyttja dessa rikedomar på ett rationellt sätt. Därför måste de vita européerna tillägna sig resurserna i stället, eftersom de visste hur man bäst kunde

bruka dem. Kolonialismen framställdes därmed inte som exploatering utan som en välgärning som skulle höja de svarta kulturellt. Det var dock inte alla svarta grupper som ansågs vara möjliga att civilisera. Det sydvästafricanska Khoikhoi-folket, som i läroböckerna kallades för "hottentotter", beskrevs konsekvent nästan som djur och folkets likhet med "apor" betonades av flera författare.⁵¹⁷

Det är slående hur länge sådana idéer fortsatte att utgöra basen i geografiämnets läromedel. Ett typiskt uttryck för tankarna hittar vi i en geografibok från år 1926:

["Neger"-]rasens psykiska egenskaper äro förnöjsamhet, levnadslust och glatt humör, men även lättja, brist på initiativ och oförmåga till självständig högre kultur, dessutom fallenhet för vidskepelse, råhet och grymhet. Den inhemska statsformen är despoti i dess råaste form.⁵¹⁸

I en annan samtida lärobok påstod författarna att den "vite mannen är Afrikas herre" och att "negrerna" visserligen hade starka kroppskrafter men att vita människor i stället hade "begåvning". Också under 1930-talet kunde läroböcker beskriva kolonialismen som en positiv kraft som lett till att "stora områden öppnats för europeisk företagsamhet och civilisation" samt att svarta människor saknade både "kraft och fantasi" och "andlig självständighet", eller att "negrer" bara kunde uppfostras till en intelligensnivå motsvarande en fjorton- eller femtonåringens utveckling.⁵¹⁹

Först under 1950-talet verkar denna nedvärderande rasifiering ha börjat utmanas. Dikotomin mellan "svarta" och "vita" bestod visserligen, men strukturerades inte längre enligt motsatsförhållandet låg ras/hög ras, utan mellan motsatsparen utvecklade

⁵¹⁶ Ajagán-Lester 2000, s. 53, 58, 61, 65–66, 73.

⁵¹⁷ Ajagán-Lester 2000, s. 81, 86, 94–95, 103–104, 108–111; Tingsten 1969, s. 253–254.

⁵¹⁸ Citerad i Ajagán-Lester 2000, s. 151.

⁵¹⁹ Ajagán-Lester 2000, s. 165, 168; Tingsten 1969, s. 262.

samhällen/utvecklade samhällen och hög levnadsstandard/låg levnadsstandard. Först cirka 1960 utsattes raskategoriseringen för en mer principiell kritik, och ordet ”neger” användes därefter alltmer sällan.⁵²⁰

Läroböcker är ett av de mest utforskade källmaterialen när det gäller synen på svarta människor under 1800- och 1900-talen, men långt ifrån den enda sortens texter där liknande stereotyper förekom. Statsvetaren Iheany Mbaekwe, som har undersökt en lång rad svenska tidningar, reseberättelser, uppslagsverk och populärvetenskapliga böcker om Afrika från åren 1905–14, menar att dessa föreställningar var väl spridda och att de sällan mötte opposition. Det var vanligt att svarta afrikaner påstods vara fysiskt och mentalt underlägsna de ”raser” som levde i Europa. De beskrevs också regelmässigt som barnsliga och oförmögna att skapa ”civilisation”. Den bild av Afrika som förmedlades i Sverige var därmed, betonar Mbaekwe, inte annorlunda än den som förmedlades i en kolonialmakt som Storbritannien.⁵²¹ En lång rad liknande exempel har getts av historikern Åke Holmberg, som har gått igenom en mängd tidskrifter, debattinlägg och böcker från åren 1830–1940. Även om bilden aldrig var fullständigt enhetlig eller statisk menar Holmberg att det var mycket vanligt att svarta afrikaner framställdes som ointelligenta, fega, lögnaktiga och i behov av att ledas och tuktas av vita (även olika debattörer hade olika uppfattningar om huruvida det en gång skulle gå att uppfostra de svarta till civilisation eller om ett sådant projekt var dödfött).⁵²²

Uppfattningar av detta slag gavs också auktoritativ status som vetenskapliga sanningar genom att

spridas i uppslagsverk. Det mycket lästa uppslagsverket *Nordisk Familjebok* skrev till exempel i sin första upplaga år 1887 att ”negern” stod på barnets intellektuella nivå och kännetecknades av livlig fantasi och glatt humör men med liten uthållighet och utan egentliga moraluppfattningar, idéer som i stort sett oförändrade upprepades i andra upplagan år 1913.⁵²³ Allra mest nedvärderande var de omdömen som fälldes om Australiens ursprungsbefolkning, en grupp som svenska forskningsresande vid 1900-talets början kunde beskriva som ett mellanling mellan människa och apa, en synnerligen lågt stående varelse som det inte bara var lönlöst utan direkt farligt att försöka ”civilisera”.⁵²⁴ Även dessa påståenden spreds i uppslagsverken, där *Bonniers lexikon* så sent som 1965 beskrev öns urbefolkning som ”ganska neanderthalliknande”, och därmed antydde att de befann sig på ett äldre eller lägre evolutionärt utvecklingsstadium.⁵²⁵

Populärkulturella representationer av svarta

Det faktum att Sverige i modern tid länge saknade en stor svart befolkning innebär inte att representationer av svarta människor var frånvarande i populärkulturen. Tvärtom etablerades redan vid 1800-talets slut en bildtradition där svarta framställdes stereotypiserande och oftast grovt nedvärderande. Först skedde det på ett mycket handgripligt sätt, genom att svarta människor ställdes ut för allmän beskådan på tivolin, marknader och i liknande sammanhang. Sådana

520 Ajagán-Lester 2000, s. 174–175, 195, 204–205, 209, 212.

521 Mbaekwe 1979, s. 142–156.

522 Holmberg 1988, s. 159–165, 359–363, 367–368, 457, 464–468; Holmberg 1994, s. 199–213 (citatt på s. 210).

523 Fornäs 2004, s. 197–198; Holmberg 1994, s. 38–39.

524 Claes Hallgren, *Två resenärer, två bilder av australier: Eric Mjöberg och Yngve Laurells vetenskapliga expeditioner 1910–1913*, Uppsala 2003; s. 9–10, 23, 26, 28, 34–37, 62. Hallgren betonar att det fanns forskare som vände sig emot dessa föreställningar. Etnografen Yngve Laurell hävdade att australierna hade ungefär samma intellektuella förmågor som vita människor, men han rörde sig i forskningsperiferin och hans resultat blev aldrig spridda.

525 Martin Ericsson, ”Rasifiering för massorna: Kunskapsanspråk om människoraser i 1800- och 1900-talens svenska uppslagsverk”, *Historisk tidskrift* 142:2 2022, s. 179.

utställningar, där vita svenskar fick betrakta svarta "vildar", är kända under perioden cirka 1870–1900. Redan åren 1876 och 1879 förekom det att "busknegerkvinnor" visades offentligt i exempelvis Gävle och Jönköping, och år 1886 kom en kanadensisk kringresande utställning med "australnegrer" till Stockholm. Där ställdes de ut på Djurgården under flera månader. Invånarna i Norrköping kunde år 1891 beskåda en "Kongo-Neger-karavan", och "negerkomikern" Lucamba uppträdde i Vänersborg år 1898. Listan kan göras betydligt längre, och då väntar ännu många utställningar på att utforskas närmare.⁵²⁶

Under 1900-talet har afrofobiska stereotyper spritts genom exempelvis reklam, där det funnits en lång tendens att porträttera svarta människor i annonser för bananer och därmed antyda att de liknar apor, eller på ett exotiserande sätt i reklam för kaffe.⁵²⁷ De har också i högsta grad spritts genom barnbokslitteratur. Få svenskar torde ha missat att Pippi Långstrumps pappa är "negerkung" i Söderhavet, en benämning som i våra dagar har gett upphov till viss debatt. Astrid Lindgrens stereotypa framställningar av svarta människor är dock mycket milda jämfört med vissa andra barnböcker från ungefär samma tid. Från sekelskiftet 1900 kunde svenska barn läsa grova och förklenande framställningar av svarta människor i exempelvis berättelserna om "Lille svarte Sambo" (kanske samtidigt som de tuggade på en karamell av något av märkena "Niggerkola", "Svarte Jim" eller "Ramona Lakrits" med kolsvarta tecknade figurer på omslaget). Fortfarande under 1940-talet innehöll sångböcker för barn visor av typen "Jag är en nigger" eller "Kalle neger".⁵²⁸

Afrofobiska föreställningar var också framträdande

i mediala framställningar av "svart" musik och svarta artister, liksom i idrottsjournalistiken. Dessa kunde i vissa fall vara positiva och uppskattande, i andra fall nedsättande och avståndstagande, men kulturskribenter och sportjournalister missade sällan en chans att betona att svart hudfärg var annorlunda och avvikande. Framför allt gällde detta under mellankrigstiden, men ännu under 1950- och 1960-talen kunde svarta idrottsutövare beskrivas som "naturligt" bra på kraftsporter men sämre på sporter som krävde disciplin och organiserad träning.⁵²⁹

Ett exempel på "uppskattande" stereotypisering är tidningarnas rapportering om den amerikansk-franska artisten och dansaren Joséphine Bakers filmer och framträdanden i Stockholm under 1920- och 1930-talet. Bakers konstnärskap hyllades ofta, men som filmvetaren Ylva Habel har visat lyfte kritikerna ständigt fram hennes svarta hudfärg och "fascinationen inför 'ras'" var stark också i de uppskattande recensionerna.⁵³⁰ Ett exempel på negativ stereotypisering med grova drag är reaktionerna på jazzmusiken, som under 1920-talet blev populär också i Sverige. Jazzmusiken sågs länge som en "svart" musikstil och därmed också som primitiv. Vissa uppskattade det "primitiva", vilket i sig kunde vara förenat med stereotypisering av svarta, exempelvis genom påståendet att de på något sätt hade "blodets rytm i arv", som det stod i en tidningsrecension år 1939. Kulturkonservativa skribenter från olika politiska läger avfärdade däremot jazzen som "negermusik" eller som musik från "mörkaste Afrika". Den sågs också som en sexuellt utlevande musikstil, vilket kopplades samman med föreställningar om svarta män som sexuellt hotfulla, aggressiva och okontroller-

526 Åsa Bharathi Larsson, *Colonizing Fever: Race and Media Cultures in Late Nineteenth-Century Sweden*, Lund 2016, s. 146–165; Broberg 1982, s. 58; Björn Horgby, "Konstruktionen av en imperialistisk världsbild under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal", *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande* (red. Berg & Trépagny), Lund 1999, s. 105; Pred 2004, s. 167–176.

527 Matthis & Rubin Dranger 2022, s. 91–92, 101–104.

528 Fornäs 2004, s. 205; Gustafsson 2007, s. 219; Sylvan Henriksson & Gibson 2012, s. 74–79.

529 Tolvhed 2008, s. 247–248, 300.

530 Habel 2008, s. 183–185.

rade. Att svarta män skulle innebära ett sexuell hot var för övrigt en idé som hade fäste också högt upp i kulturella och intellektuella kretsar. När Frankrike använde svarta kolonialtrupper i sin okkupation av det tyska Ruhrområdet vid 1920-talets början gick 49 svenska kvinnoorganisationer från höger till vänster samman och protesterade just med argumentet att de svarta soldaternas närvaro skulle leda till våldtäkter på vita kvinnor. Denna rasistiska kampanj väntar fortfarande på att studeras närmare.⁵³¹

Några av de grövsta afrofobiska uttrycken förekom när svarta musiker gästspelade i Sverige. Musikvetaren Johan Fornäs hävdar att "det öppet rasistiska raljerandet" var närmast "allenarådande" i svenska musikrecensioner av sådana framträdanden under mellankrigstiden. Artisterna kunde exempelvis kallas för "niggerherrarna" eller "negermusiker" och jämföras med vildar i "djungeln". Louis Armstrong blev gång på gång utsatt för en av afrofobins grövsta och mest långlivade inslag då han ofta påstods likna en apa. Sådana jämförelser mellan svarta och "gorillor" eller "orangutanger" drabbade också andra svarta musiker.⁵³²

Som vi har sett tidigare var nedvärderande och stereotypa skildringar av judar, samer och personer utpekade som "tattare" eller "zigenare" vanligt förekommande i svensk film under 1900-talets första hälft. Historikern Tommy Gustafsson, som studerat 1920-talets stumfilmer, menar att minst 21 filmer från denna period, både spelfilmer och dokumentärer, innehöll tydligt nedvärderande porträtt av svarta människor. I spelfilmerna förekom tre teman. För det första framställdes svarta människor som vildar eller till och med kannibaler. Ett exempel är en animerad drömsekvens i filmen *Robinson i skärgården* från år 1920, där kolsvarta människor med gigantiska läppar dansar

runt en gryta med spjut i händerna endast iförda bastkjolar. I *Styrman Karlssons flammor* från år 1925 hade regissören anlitat två svarta skådespelare från Frankrike (i pressen beskrivna som "riktiga negrer" och som "de tvättakta svartingarna"), där den kvinnliga skådespelaren fick framföra en exotisk dans och hennes manlige kollega anförde en skräckinjagande hop kannibaler.

För det andra byggde flera filmer på stereotypen om "musikern med rullande ögon" och innehöll scener där svarta musiker spelade jazz. Här förstärkte filmskaparna den föreställning som redan nämnts, nämligen att jazzen var en "svart" musik med sexuell undertoner (och att svarta män sågs som bärare av en okontrollerbar och hotfull sexualitet).

För det tredje förekom vad Gustafsson beskriver som "den underordnade Onkel-Tom-betjänten", där svarta skådespelare spelade rollen som undergivna men nöjda betjänter till vita överklassmänniskor.⁵³³

De kanske allra grövsta skildringarna av svarta människor förekom dock inte i spelfilmerna utan i 1920-talets dokumentärfilmer. Dokumentärerna fick dessutom viss officiell sanktion och spridning genom att de ibland användes som undervisningsmaterial i folkskolorna och dessutom fick goda recensioner. Gustafsson analyserar framför allt två filmer, *Bland vildar och vilda djur* från år 1921 och *Med prins Wilhelm på afrikanska jaktstigar* från år 1922. Båda innehåller en närmast övertydligt kolonial blick på de svarta afrikaner som skildras, och rasismen kopplas även samman med genusaspekter på så sätt att vita män framställs som modiga och maskulina i jämförelse med svarta män. I flera bildsekvenser skildras svarta män som lata och irrationella. De låter kvinnorna arbeta medan de själva mest vill dansa och sova. De framställs dessutom som extremt fega, vilket genom kontrastverkan skapar bilden av vita män som modiga

531 Ulrika Knutson, *Den besvärliga Elin Wägner*, Lund 2020, s. 153.

532 Fornäs 2004, s. 193, 200, 206–218.

533 Gustafsson 2007, s. 219, 227–232.

och äventyrliga. De svarta männen påstås klättra upp i ett träd när en noshörning anfaller, men som filmtexten säger, ”den svenske jägaren darrade inte på handen”. Svarta mäns kroppar likställs även i en del bildsekvenser med djurkroppar, som när regissören låter en svart man sitta bredvid en död gorilla. Både mannen och gorillan filmas bakifrån så att åskådaren endast ser deras ryggar. Budskapet är att gränsen mellan de svartas mänsklighet och djuren är tunn.⁵³⁴

Avslutande diskussion

Ett av den europeiska kolonialismens resultat var att delar av Afrikas svarta befolkning förslavades och tvångstransporterades till andra kontinenter. Andra exploaterades ekonomiskt och utsattes för ett socialt och militärt förtryck i Afrika, som styckades upp mellan de europeiska kolonialmakterna. Inte förrän vid 1900-talets mitt började de afrikanska nationerna bli självständiga, men ändå lever de ojämlika relationer mellan Afrika och Europa som etablerades under kolonialismens dagar kvar i modifierade former.

Kolonialismen exploaterade med andra ord svarta människors kroppar och arbetskraft. Den skapade också idéer och föreställningar om att Afrikas svarta befolkning bestod av ”raser” som stod långt under de vita européerna intellektuellt och moraliskt, och som var barnsliga, dumma, fega, irrationella, vidskepliga, ociviliserade och grymma. Stundtals kunde svarta afrikaner till och med jämföras med djur. Sådana föreställningar var en effekt av kolonialismen, men bidrog också till att legitimera den.

I detta kapitel har jag lyft fram forskning som dels visar hur svarta människor har funnits i Sverige sedan 1600-talet (ett ämne som definitivt vore värt en större och mer detaljerad undersök-

ning), dels att kolonialismens föreställningar om människor med svart hudfärg varit mycket förekommande också här. De spreds på film, i reklam, i skolans läroböcker och i uppslagsverken. Att döma av den forskning som hittills har gjorts gäller detta särskilt 1800-talets andra hälft och ungefär hundra år framåt. Paradoxalt nog kom negativa stereotyper om svarta människor att spridas särskilt starkt vid ungefär samma tidpunkt som Sverige gjorde sig av med sin sista koloni, ön S:t Barthélemy där svarta människor hållits som slavar fram till 1840-talet.

Negativa och stereotypa föreställningar om svarta människor har på senare år allt oftare kommit att betecknas med termen ”afrofobi”. Detta begrepp har använts också i detta kapitel, även om det sällan har använts i historiska undersökningar. Överhuvudtaget konstaterar jag att det finns relativt få vetenskapliga undersökningar om afrofobiska föreställningar och praktiker i Sveriges förflutna, men att intresset har ökat på senare år. Historiker har sedan ett antal år börjat bidra till det forskningsläge om afrofobi som finns också inom samhällsvetenskapen, och det borde finnas goda förutsättningar för en ökad dialog om dessa frågor mellan historiska humanister och samtids-tillvända samhällsvetare.

⁵³⁴ Gustafsson 2007, s. 221–224, 236.

Kapitel 10:

Flykting- och migrationspolitiken

Forskningen om den svenska migrations- och flyktingpolitikens framväxt och förändring är ett mycket dynamiskt forskningsfält. Det finns inte utrymme att här diskutera alla de viktiga studier om ämnet som har publicerats under de senaste decennierna.⁵³⁵ Det är inte heller motiverat med tanke på denna forskningsöversikts syfte. Olika uppfattningar om hur migrationspolitiken ska utformas behöver inte vara uttryck för rasism och främlingsfientlighet, och det är inte min ambition att skriva om migrations- och flyktingpolitikens alla aspekter. I stället lyfter jag fram den historiska forskning som visar att delar av politiken, framför allt under perioden cirka 1900–50, präglades både av ”ras”-föreställningar och fientliga attityder mot vissa religiösa eller etniska grupper. För att dessa exempel ska kunna förstås i sitt rätta historiska sammanhang behövs det dock först en övergripande redogörelse för huvuddragen i den svenska migrationspolitikens moderna utveckling.

Migrationspolitikens framväxt

Den ekonomiska liberalismen slog igenom i Sverige i mitten av 1800-talet och kom att prägla även migrationspolitiken. År 1860 infördes passfrihet, vilket bestod fram till första världskriget. Under en period av drygt 70 år var invandringen till Sverige alltså i princip fri, även om myndigheterna hade möjlighet att i efterhand utvisa personer som begått brott, ansågs vara tiggare eller inte kunde försörja sig själva.⁵³⁶ Början till en modern migrationslagstiftning togs först år 1914, då Sverige fick sin första utvisningslag. Därmed inleddes en period av ytterst restriktiv migrationspolitik som till slut resulterade i 1927 års hårda utlänningslag. Den snäva migrationspolitiken hade brett politiskt stöd och understöddes av arbetsmarknadspolitiska skäl också av fackföreningsrörelsen.⁵³⁷ I den nya utlänningslag som antogs år 1937 fick begreppet

⁵³⁵ För en introduktion till ämnet som sträcker sig över en lång tidsperiod, se Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring: En svensk kulturhistoria*, Stockholm 2005.

⁵³⁶ Hammar 1964, s. 7, 29; Ulf Mörkenstam, ”Önskvärda och icke önskvärda folkelement: Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950”, *Historisk tidskrift för Finland* 91:3 2006, s. 293.

⁵³⁷ Horgby 1996, s. 75.

”politisk flykting” i och för sig ett tämligen starkt skydd, men det var endast små kategorier av migranter som räknades som ”politiska flyktingar” och eftersom det var den enda asylgrunden nekades många skydd. Lagen gällde under andra världskriget och innebar, vilket framgår längre fram i detta kapitel, att judiska flyktingar som lämnade Tyskland för att slippa rasförföljelser inte räknades som politiska flyktingar.

Efter krigsslutet började den svenska migrationspolitiken förändras, framför allt i syfte att få arbetskraftsmigranter till svenska industrier. Fackföreningsrörelsen accepterade nu också viss arbetskraftsmigration, under förutsättning att facket fick vara remissinstans och uttala sig om ansökningar om arbetstillstånd för utomnordiska arbetare och efter garantier om att migranter skulle ha samma löner och arbetsförhållanden som infödda svenska arbetare.⁵³⁸ Björn Horgby

har beskrivit förändringen som att facket gick från en ”negativ” till en ”restriktiv” inställning.⁵³⁹ Grunden för fackföreningsrörelsens överväganden var ekonomiska och arbetsmarknadspolitiska och kan inte betecknas som vare sig rasistiska eller främlingsfientliga, även om LO-ordföranden August Lindberg år 1946 menade att frågor om ”ras och religion” kunde bli aktuella att ta upp om migrationen skulle bli mycket omfattande.⁵⁴⁰ Rester av mellankrigstidens ”ras”-idéer var för övrigt, som historikern Johan Svanberg påpekar, inte försvunna på arbetsgivarsidan heller. Samma år som Lindberg fällde sitt yttrande sade Verkstadsföreningens direktör på ett internt möte att han bara ville se invandring av sådant ”folkmaterial” som lätt kunde ”smälta ihop med svenska folket”.⁵⁴¹

Under 1960-talet ökade arbetskraftsmigrationen markant, inte minst från Finland och Sydeuropa, fram tills att hårdare regler för utomnordisk ar-

538 Jesper Johansson, ”Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här”: Retorik och praktik i LO:s invandrapolitik 1945–1981”, Växjö 2008, s. 353–354; Johan Svanberg, *Arbetets relationer och etniska dimensioner: Verkstadsföreningen, Metall och externa vid Svenska Stålpressnings AB i Olofström 1945–1952*, Växjö 2010, s. 351.

539 Horgby 1996, s. 75.

540 Oredsson 2001, s. 332.

541 Svanberg 2010, s. 127.

betskraftsmigration infördes vid decenniets slut.⁵⁴² Inom Norden var migrationen dock fortsatt fri och de många finska arbetskraftsmigranterna berördes alltså inte. Under 1970-talet tillkom dessutom en flyktningmigration där människor flydde från diktaturer för att söka en fristad i Sverige.⁵⁴³ Ungefär vid denna tid drar jag en gräns för min framställning. Det innebär inte att jag menar att migrationspolitiken sedan dess har stått fri från inslag av rasism och främlingsfientlighet – tvärtom. Perioden efter 1970-talet rymmer dock inte inom en översikt som handlar om historisk forskning, även om jag är väl medveten om att man kan ha olika uppfattningar om hur långt tillbaka i tiden man behöver eller kan gå för att forskning ska bli "historisk".

Emigrationsdebatten

Innan vi vänder blicken mot de debatter som har förts om migrationen *till* Sverige bör något sägas om hur migrationen *från* Sverige diskuterades under decennierna runt sekelskiftet 1900. Sverige var då nämligen inte ett invandringsland, utan ett utvandringsland. Den omfattande emigration av svenskar till (huvudsakligen) Nordamerika oroade många och beskrevs som ett hot, dels mot Sveriges ekonomi, dels, under 1900-talets första decennier, även mot "folkets" eller "rasens" sammansättning.

Kulmen för denna politiska debatt ägde rum från cirka 1900 och fram till första världskrigets utbrott. Under dessa år började till exempel staten ge förmånliga lån åt egnahemsbebyggelse med motiveringen att det skulle motverka emigrationen. År 1907 bildades Nationalföreningen mot emigrationen, som spred propaganda som försökte varna svenskarna för de hemska följderna av en

resa över Atlanten. I centrum för debatten stod det enorma utredningsarbete som genomfördes av den statliga emigrationsutredningen, som tillsatts av regeringen samma år med uppdrag att utreda orsakerna till att så många svenskar lämnade landet. Delar av Emigrationsutredningens många rapporter var präglade av tankar om att det fanns en svensk nationell identitet, folksjäl eller nationalkaraktär, och till och med att det fanns särskilda "ras"-egenskaper som utmärkte det svenska folket. I emigrationsdebatten förekom det också att utvandringen beskrevs med liknelser som att Sveriges "blod" strömmade ur landet.⁵⁴⁴

Utredningens ordförande var statistikern Gustav Sundbärg och stora delar av utredningen var hans eget verk. Ett av de märkligaste dokument som utredningen producerade var bilagan *Det svenska folklynnnet*, författad av Sundbärg och publicerad år 1913. Här anammade Sundbärg de resultat om det svenska folkets rassammansättning som de då ledande rasforskarna Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst hade presenterat år 1902 i det stora verket *Anthropologia Suecica* (som diskuteras närmare i kapitel II). Med dem som utgångspunkt redogjorde Sundbärg för olika antropometriska värden, exempelvis genomsnittslängden hos svenska män, och drog slutsatsen att dessa data vittnade om att "det svenska folket är af oblandad germanskt ursprung", i regel "lång och välväxt, har ljust hår, bred och hög panna, samt blå eller grå ögon" och "dolicocefal" (alltså "långskallig") kranieform.⁵⁴⁵ Därmed kunde emigrationen ses inte bara som ett ekonomiskt och socialt utan även som ett rasligt hot – för vilka var det egentligen som utvandrade? Var det människor som sågs som produktiva eller improduktiva, som bärare av de goda svenska arvsanlagen eller de negativa?

542 Carly Elizabeth Schall, *The Rise and Fall of the Miraculous Welfare Machine: Immigration and Social Democracy in Twentieth-Century Sweden*, Ithaca 2016, s. 103–104.

543 Se till exempel Horgby 1996, s. 103; Johansson 2008, s. 349, 353.

544 Patrik Hall, *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm 2000, s. 226–257.

545 Sundbärg citerad i Oredsson 2001, s. 58–59. Se även Hall 2000, s. 250.

1914 års utvisningslag

På samma sätt som emigrationen beskrevs som ett hot började nu också immigrationen beskrivas på samma sätt, särskilt när det gällde vissa grupper. Passfriheten innebar att det var lätt att komma in i Sverige men inte nödvändigtvis att stanna kvar, för statens möjlighet att utvisa icke-medborgare var mycket stora. Vid sekelskiftet 1900 tillämpades utvisningsmöjligheterna vid flera tillfällen inte bara mot enskilda individer utan också mot etniska kollektiv. Det blev starten på en alltmer migrationsfientlig debatt som ledde fram till att riksdagen år 1914 antog Sveriges första utvisningslag.

En grupp som drabbades av utvisningarna var de ryska hantverkare som ofta kallades för ”ryska sågfilare” i den svenska pressen. Det rörde sig i själva verket om ett litet antal hantverkare från Novgorodområdet som tidvis vandrade runt i Sverige, Norge och Finland för att slipa sågar åt jordbrukare och skogsarbetare. Därefter återvände de hem med de pengar som de tjänat. De anlände till Sverige under en period då den konservativa högern kraftigt argumenterade för ett utbyggt svenskt militärt försvar genom att måla upp ett säkerhetspolitiskt hot från det ryska tsardömet. I den hetsiga försvarspolitiska debatten utpekades de fattiga hantverkarna från Novgorod som en fara, och det spreds rykten om att de var förklädda ryska officerare som drog land och rike runt för att spionera på militära anläggningar. En statlig utredning kunde år 1900 avfärda dessa rykten som löst prat, men flera hantverkare utvisades ändå på lösa grunder.⁵⁴⁶

Några år senare kom en ny migrantgrupp till Sverige. Denna gång rörde det sig om kristna armenier som hade utsatts för förföljelser i det osmanska riket, och som pressen snabbt beteck-

nade som ”armeniska tiggare”. År 1904 skickade regeringen ett cirkulär till länsstyrelserna där dessa uppmanades att ingripa mot armenierna med hjälp av lösdrivarlagen. Fram till första världskrigets utbrott utvisades mer än 300 personer ur gruppen på grund av att de ansågs vara ”lösdrivare”.⁵⁴⁷ Ytterligare en grupp som drabbades var de italienare som under 1800-talet reste till Stockholmsområdet. Vissa försörjde sig som positivspelare och säckpipemusikanter, andra tillverkade och sålde gipsfigurer och några arbetade som stuckatörer. Under 1890-talet hårdnade myndigheternas agerande mot italienarna, som också beskrevs som lösdrivare i den politiska debatten. Många drabbades av lösdrivarlagen eftersom deras ekonomiska verksamheter inte sågs som ett ”hederligt arbete” av myndigheterna, och polisen ökade sin övervakning av gruppen i syfte att få bort dem från Stockholms innerstad. En del utvisades, exempelvis om de blev sjuka och inte kunde betala sina sjukhusräkningar eller om de hade försörjt sig som gatumusikanter utan särskilt tillstånd.⁵⁴⁸

Den grupp som utmålades som det största hotet när riksdagen år 1907 tog initiativ till det som sju år senare skulle bli den nya utvisningslagen var emellertid de östeuropeiska judarna. Föga förvånande kom den avgörande riksdagsmotionen från ingen annan än Per Emanuel Lithander, den antisemitiske riksdagsledamot som nämndes i kapitel 3. Lithanders motion beskrev ett skräckscenario där den svenska emigrationen västerut innebar att svenskt ”blod” försvann ur riket medan den pågående invandringen gjorde att Sverige fick ta emot:

med eller utan skäl förtryckta individer av helt annan ras, religion, bildning, uppfostran och åskådning än de hos oss rådande och gällande,

⁵⁴⁶ Hammar 1964, s. 30–31; Oredsson 2001, s. 28–29.

⁵⁴⁷ Hammar 1964, s. 68–71; Oredsson 2001, s. 62.

⁵⁴⁸ Christian Catomeris, *Gipskattor och positiv: Italienare i Stockholm 1896–1910*, Stockholm 1988, s. III–II5.

individer, som uppvuxit under revolutionära, ja anarkistiska förhållanden med dess förakt för lag och ordning och dess ringaktning av andras liv och egendom, som just är utmärkande för de slaviska folken, med ett ord lågt stående individer, som ej kunna stämplas som annat än som formligt slödder.⁵⁴⁹

Lithander lade till att flera av migranterna till Sverige var judar, ”en ren liga avsedd att ekonomiskt bekriaga det kristna samhället och att suga till sig det av dem hemsökta landets näring och must”. Han utmålade med andra ord migranterna som ett ekonomiskt, politiskt och ”rasligt” hot och använde dessutom ett klart antisemitiskt språkbruk. Det fick han kritik för från andra riksdagspolitiker. Socialdemokraterna kritiserade motionen för dess antisemitism men gick ändå med på en utredning eftersom de ville skapa ett lagstadgat skydd mot arbetsgivarnas användande av utländska strejkbrytare. Högerpolitikern Rudolf Kjellén berömde däremot motionen i dess helhet, och varnade för att Sveriges ”ariska folkstam” hotades av utländskt ”smutsigt blod”.⁵⁵⁰

Invandringsförbudet för romer

Den lag som till sist antogs år 1914 gjorde generell sett inga etniska eller ”rasliga” kategoriseringar av olika invandrargrupper – med ett viktigt undantag, som är ett av de grövsta exemplen på etnisk diskriminering i den moderna svenska historien. Det gällde en paragraf som riktades mot utländska romer, eller ”zigenare” med lagens ord, och som helt berövade romska familjer rätten att ens sätta

sin fot på svensk jord. Paragrafen, vars införande inte väckte några protester i riksdagen, löd så här:

Utländsk zigenare ävensom utlänning, som uppenbarligen har för avsikt att söka sitt uppehälle genom bettlande eller att under vandring från ort till annan vinna sin utkomst genom utförande av musik, förevisande av djur eller annan dylik sysselsättning, må vid ankomsten till riket eller omedelbart därefter av polismyndighet avvisas.⁵⁵¹

Redan i det riksdagsbeslut från år 1907 som ledde fram till 1914 års lagstiftning hade ”zigenaresällskap” pekats ut som ett problem. Då beskrevs gruppen framför allt som ett socialt problem, och när lokala myndigheter yttrade sig i frågan beskrev de familjerna på ungefär samma sätt som de vanligtvis framställde grupper som i deras ögon var lösdrivare. Historikern Ludvig Wiklander har dock visat att synen på ”zigenare” ändrades när frågan hamnade på regeringsnivå. I den proposition som regeringen till slut lämnade till riksdagen var den ”sociala” beskrivningen borta. Nu beskrevs ”zigenare” i stället uttryckligen som en ”ras”. Det är ett vittnesbörd om den starka rasifiering som hela samhällsdebatten genomgick just under 1900-talets allra första decennier, då ”ras”-idéer kom att tillämpas i en rad olika frågor.⁵⁵²

Wiklander har också undersökt paragrafens tillämpning, genom att gå igenom sammanlagt 33 200 fall av avvisningar, förpassningar, utvisningar och viseringsförbud (de administrativa former som statsmakterna kunde använda för att hindra någon att vistas i Sverige) under åren 1920–45. Han har endast funnit 60 fall där personer beskrivs som ”zigenare” i handlingarna, vilket är ett mycket

⁵⁴⁹ Lithander citerad i Hammar 1964, s. 59.

⁵⁵⁰ Hammar 1964, s. 59–61.

⁵⁵¹ Citerad i Ludvig Wiklander, *Invandringsförbudet 1914: Motiv och konsekvenser* (opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet med diarienummer A2012/3952/DISK), 2012, s. 4. Förbudet inkorporerades därefter i alla migrationslagar fram till år 1954. Se även Hammar 1964, s. 139, 144; Montesino Parra 2002, s. 95.

⁵⁵² Wiklander 2012, s. 6–10, 15.

litet antal. Kanske är det ändå inte så förvånande, för varför skulle romer ens försöka resa till ett land som hade ett uttryckligt migrationsförbud? Nazisternas förföljelser mot romer i Tyskland tog dessutom ordentlig fart först vid 1930-talets slut, och då innebar nazisternas brutalitet och effektivitet att det i praktiken blev nästan omöjligt för romska familjer att ens försöka fly. Vad som däremot är förvånande är att av de 60 fall där romer förvisades från Sverige grundades besluten endast i högst tre fall på paragrafen i fråga. Ett fall gällde utvisningen av en familj år 1916, ett rörde avvisningen av en finsk rom år 1936 och ett annat rörde avvisningen av en familj år 1930. Det var betydligt vanligare att romska migranter förvisades med hänvisning till att de saknade giltiga legitimationshandlingar. Wiklander konstaterar att det verkar som om olika gränspolisier tillämpade lagstiftningen på olika sätt, och att förbudsparagrafen endast verkar ha tillämpats i de fall då statsmakten inte såg några andra juridiska möjligheter att hindra romska familjer från att komma in i Sverige.⁵⁵³ Kanske kan detta ha att göra med den definitionsproblematik som myndigheterna ofta ställdes inför när de skulle avgöra vem som skulle räknas som "zigenare" (och som diskuteras närmare i kapitel 5). När gränspoliserna skulle fatta beslut om att avvisa en familj var det förmodligen lättare för dem att hänvisa till "objektiva" faktorer (som att familjen saknade formellt giltiga legitimationshandlingar) än att försöka motivera varför och på vilka grunder de avvisade borde kategoriseras som "zigenare".

Det romska invandringsförbudet togs bort först år 1954, i samband med att passfrihet infördes för alla nordiska medborgare. Hur diskussionerna om invandringsförbundet såg ut inför denna reform har såvitt jag har kunnat se aldrig undersökts sys-

tematiskt. I den proposition som låg till grund för upphävandet skrev emellertid regeringen:

En dylik, allenast på tillhörigheten till viss ras grundad diskriminering av en utlänning kan [...] inte anses överensstämman med svensk rättsuppfattning. [...] Några särregler skola alltså icke gälla för zigenare utan de skola behandlas på samma sätt som andra utlänningar.⁵⁵⁴

Det var ett konsekvent avståndstagande från diskriminering på grund av "ras", även om det inte var ett avståndstagande från själva tanken att människor kunde indelas i "raser". Regeringen anförde också att det förmodligen skulle vara möjligt att avvisa vissa "zigenare" också i framtiden, exempelvis om de försörjde sig genom spådom. Då kunde man hänvisa till paragrafer som gjorde det möjligt att avvisa människor av ekonomiska och försörjningsmässiga skäl.⁵⁵⁵ Avståndstagandet skedde också till priset av att regeringen skrev om eller förtegg en del av den svenska samtidshistorien. Som vi har sett hade ett kategoriskt invandringsförbud för personer utpekade som "zigenare" betraktats som en tämligen självklar del av svensk rättsuppfattning bara några decennier tidigare.

1927 och 1937 års lagar

Under 1920-talet väcktes krav om att riksdagen borde stifta en mer heltäckande migrationspolitisk lag. Det var framför allt två argument som gång på gång fördes fram i debatten. För det första krävde fackföreningsrörelsen och Socialdemokraterna skärpta regler för arbetskraftsmigration. För det andra dök de "ras"-argument som Lithander använt redan i sin motion år 1907 upp igen, stundtals

⁵⁵³ Wiklander 2012, s. 16, 19, 24, 28.

⁵⁵⁴ Citerad i Mörkenstam 2006, s. 316.

⁵⁵⁵ Oredsson 2001, s. 338.

med antisemitiska undertoner. Högerpolitikern Otto Järte sade till exempel i riksdagen år 1926 att Sverige riskerade att utsättas för en "invasion" av individer av "mindre önskvärd beskaffenhet" ur "rasbiologisk synpunkt", och att dessa migranter kom från Östeuropas "ghetton".⁵⁵⁶

Först år 1927 antog riksdagen en samlad migrationspolitisk lagstiftning, efter en komplicerad och konfliktfylld riksdagshantering. I den proposition som den liberala regeringen lade fram betonades de arbetsmarknadspolitiska argumenten kraftigt, men regeringen motiverade också lagförslaget med "ras"-argument och betonade "värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras" och att staten därför måste "kontrollera en invandring av folkslag, som ej till båtнад för oss låta sig sammansmälta med vår befolkning". Propositionen applåderades också livligt i riksdagen av den ovan nämnde Järte, som var belåten över att Sverige äntligen fick en migrationspolitik med "rasbiologisk betoning".⁵⁵⁷ "Ras"-argumenten fick också kritik. Tunga socialdemokratiska politiker trädde fram i riksdagen och angrep regeringens proposition på just denna punkt. De förklarade att de arbetsmarknadspolitiska skälen borde vara viktigare i den migrationspolitiska debatten än "ras"-idéer, och vissa sade att lagförslaget präglades av "främlingsfientlighet".⁵⁵⁸ Till slut röstades lagen ändå igenom, men endast som ett provisorium som riksdagen var tvungen att förnya vart femte år.

Tio år senare antog riksdagen en permanent lag, efter att flera motioner med divergerande syn på migrationspolitiken hade lagts fram. Det rörde sig bland annat om socialdemokratiska förslag som gick ut på att flyktingar borde få större möjligheter att finna en fristad i Sverige. Två motioner ville det rakt motsatta. Den ena kom från Högerpartiet

och var undertecknad av dess ledare Gösta Bagge. Den krävde skärpta åtgärder mot den "främlingsinvasion" som påstods äga rum, och framför allt då mot "ovälkommen invandring" av tyska judar. Den andra kom från "Nationella gruppen", som nyligen brutit sig ut ur Högerpartiet, och byggde på biologistiska "ras"-argument: migrationspolitiken borde bygga på "rasbiologisk" grund i syfte att bevara det "ideala tillstånd" som innebar att Sverige hade "en av de renaste nationaliteter som något land i Europa torde kunna uppvisa".⁵⁵⁹

Motionerna ledde till att regeringen lade fram en proposition med förslag om att "politiska flyktingar" fick en på papperet stärkt ställning, även om förslaget endast gav vaga antydningar om hur asylprövningen borde ske. Förslaget innebar också att 1927 års skrivningar om att den svenska "rasen" skulle skyddas från skadlig invandring plockades bort. Det väckte protester från Högerpartiet, som yrkade avslag. Högerpartiet ville ha kvar en formulering om att migrationspolitiken skulle ha som mål att skydda "folkrasen". "Ras"-argument användes flera gånger i debatten om lagförslaget, framför allt av de aktörer som önskade en mycket restriktiv lag. Det var dock inte det enda argumentet. I likhet med 1920-talet handlade flera argument om arbetsmarknadspolitik, och där framställdes flyktingar som ett hot mot den "svenska" arbetskraftens jobb-möjligheter.⁵⁶⁰ "Ras" och "jobbtillfällen" var alltså ledmotiven i den flyktingfientliga opinionen. De kom, som snart ska framgå, att förstärkas i samband med att antalet judiska flyktingar till Sverige steg vid 1930-talets slut.

⁵⁵⁶ Hammar 1964, s. 192–193.

⁵⁵⁷ Hammar 1964, s. 198–199, 361, 369.

⁵⁵⁸ Blomqvist 2001, s. 81; Hammar 1964, s. 200–202, 206.

⁵⁵⁹ Lindberg 1973, s. 50–51.

⁵⁶⁰ Lindberg 1973, s. 65, 72.

Kampanjer mot judiska flyktingar

Tyska judar började fly undan förföljelserna redan i samband med det nazistiska maktövertagandet år 1933, även om den stora flyktingmigrationen tog fart först efter den så kallade Novemberpogromen 1938 (i tidigare forskning ofta kallad "Kristallnatten").⁵⁶¹ Det dröjde emellertid till andra världskrigets utbrott innan någon större flyktingmigration till Sverige faktiskt ägde rum, bland annat på grund av den mycket restriktiva svenska flyktingpolitiken.

Det var inte endast i riksdag, regering och myndigheter som denna politik formades. Politiker och tjänstemän handlade inte i ett vakuum, utan i ett samhälle där starka krafter bildade opinion mot flyktingarna. Inflytelserika grupper protesterade vid flera tillfällen kraftfullt mot varje försök att låta fler flyktingar få en fristad i Sverige, särskilt när det gällde judar. Kampanjerna organiserades av människor från samhällets högre sociala skikt, exempelvis studenter, läkare och företagarföreningar, och det går det inte att förutsätta att samma opinioner fanns bland befolkningen i stort.⁵⁶² Kampanjerna riktade sig i vissa fall mot ett mycket litet antal faktiska judiska flyktingar, men de målade upp en hotbild som gick ut på att om dessa få judar släpptes in skulle landet snart översvämmas av en "invasion" av flyktingar.

Redan år 1933 fördes en svensk pressdebatt om hur man skulle hantera den judiska flyktinginvandring som många insåg skulle bli ett resultat av Hitlers maktövertagande. Debatten rymde ett spektrum av åsikter där vissa försvarade asylrättens princip medan vissa helt ville stänga Sveriges gränser. Många ledande pressröster var kluvna. Å ena

sidan erkändes att de tyska judarna var i behov av någon form av stöd, å andra sidan uttrycktes farhågor för vad som skulle hända med den svenska arbetsmarknaden om man släppte in mer än några enstaka flyktingar. Talande för de ambivalenta stämningarna var en ledarartikel i liberala *Dagens Nyheter*, som menade att Sverige nog borde ta emot ett litet antal intellektuella judar men samtidigt varnade för att alltför stor generositet kunde åstadkomma en "invasion av utlänningar".⁵⁶³

Debatten fortsatte år 1934. Den judiska flyktinggrupp som debatten på ytan gällde var då så liten som det överhuvudtaget är möjligt – den bestod närmare bestämt av en enda person, den tyske gynekologen Bernhard Zondek som anhöll om rätt att få arbeta som läkare i Sverige. Zondek valde till sist att ta tillbaka sin anhållan, efter att Sveriges yngre läkares förbund hade samlat in mer än 1 000 namnunderskrifter i protest.⁵⁶⁴ Här etablerades ett handlingssätt som senare skulle återkomma: motståndet mot judisk migration presenterades som ett sätt att undvika konkurrens om svenska arbetstillfällen, och särskilt ivriga i försöken att skydda "sin" arbetsmarknad var läkarna. Till viss del hängde läkarnas motstånd samman med en redan etablerad praxis att hålla sjukvårdens arbetsmarknad stängd, i syfte att skapa arbetstillfällen och höga löner. Men den innebar också ett sätt att retoriskt maskera antisemitiska förhållningssätt gentemot judar. En liknande "protektionistisk" antisemitism förekom för övrigt också bland svenska musiker, vars intresseorganisationer krävde ett stopp för den "invasion" av judiska musiker som flydde till Sverige undan nazismens terror samt att de judiska musiker som lyckats fly hit skulle nekas arbetstillstånd.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ För en argumentation kring Novemberpogromen som ett lämpligare uttryck än "Kristallnatten", se Bachner 2009, s. 327.

⁵⁶² Blomberg 2003, s. 153.

⁵⁶³ Lindberg 1973, s. 39.

⁵⁶⁴ Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*, Lund 1996, s. 57.

⁵⁶⁵ Sven Nordlund, "'Kriget är slut. Nu kan ni återvända hem!' Judiska flyktingar på svensk arbetsmarknad 1933–1945", *Historisk tidskrift* 119:1 1999, s. 17–18.

Efter Novemberpogromen var det dags igen. Även om det inte saknades antisemitiska uttryck i pressrapporteringen beskrev många svenska tidningar av olika politisk färg ändå nazisternas våldshandlingar med förfäran och fördömde det som skett.⁵⁶⁶ Några svenska organisationer och debattörer blev också fram och krävde en mer generös flyktingpolitik. Den 20 december 1938 uppvaktade exempelvis representanter för flera studentföreningar i Uppsala (socialdemokratiska Laboremus, liberala Verdandi, Fria kristliga studentföreningen och Kristliga studentföreningen) statsminister Per Albin Hansson och krävde att Sverige lät åtminstone ett mindre antal judiska flyktingar få arbeta i Sverige. Vid årsskiftet cirkulerade planer på att få Medicinalstyrelsen att bevilja arbetstillstånd åt tio judiska specialisläkare så att dessa skulle slippa förföljelserna i Tyskland. När planen blev offentligt känd i slutet av januari 1939 utlöstes en flyktingfientlig opinionsstorm.

Omedelbart gick flera svenska läkare ut och tog avstånd från planen. En vecka senare, den 6 februari, ordnade nazistpartiet Svensk Socialistisk Samling en demonstration på Östermalm i Stockholm, där cirka 450 personer marscherade med krav på att ”stoppa judeimporten”. Därefter spreds protesterna till Uppsala universitet, som skakades av en infekterad ideologisk strid på ett stort kårmöte där studenter som ville ha en mer generös flyktingpolitik stod emot studenter som ville stänga gränserna. Författaren Ola Larsmo, som studerat händelserna med hjälp av ett omfattande källmaterial, hävdar att ett nätverk av studenter ur den lokala högerextrema miljön låg bakom att kårmotet alls ägde rum. Nätverkets medlemmar skulle senare uppnå betydelsefulla poster i Högerpartiet, alltså nuvarande Moderaterna, men många

var vid 1930-talets slut aktiva i det djupt antidemokratiska Sveriges nationella förbund (SNF).⁵⁶⁷

Mötet ägde rum i studentkårens tennishall och har därför gått till historien som ”Bollhusmötet”. Det samlade hela 1 500 kårmedlemmar, ungefär en tredjedel av universitetets studenter. Debatten blev hetlevrad och lång. Inte förrän vid midnatt kunde studenterna gå till omröstning. Under kvällen hade en lång rad antisemitiska argument förts fram: invandring av ”intellektuella” judar var ett hot mot studenternas framtida arbetsmarknad och de flyktingvänliga studenterna anklagades för att vara ”känslotänkande”. Flera medlemmar i SNF-nätverket deltog i debatten sida vid sida med nazister och hävdade att judisk immigration i grund och botten var en ”rasfråga” och ett ”rasproblem”. Den resolution som kåren till sist antog med röstsiffrorna 548 mot 349, och därefter skickade till regeringen, var formulerad av detta nätverk. Resolutionen innehöll krav på att ”den akademiska ungdomens framtida existensmöjligheter icke måtte äventyras genom att främmande intellektuell arbetskraft placeras på poster, som kunna besättas med välmeriterade svenska män och kvinnor”, samt att ”den naturliga medkänslan med andras lidanden icke bör få leda till åtgärder, som för Sveriges del måste skapa hittills okända problem av ödesdiger art”.⁵⁶⁸ Novemberpogromens offer kunde alltså beklagas men definitivt inte släppas in i Sverige.

Framgången för de flyktingfientliga studenterna i Uppsala gjorde att kampanjen radikaliserades ytterligare. Den 22 februari samlades läkarstudenterna vid Karolinska institutet i Stockholm och antog en resolution med liknande innehåll. Vid kårmotet på Karolinska hade dessutom alla judiska läkarstudenter fräntagits sin rösträtt, då de

⁵⁶⁶ Göran Leth, *”Kristallnatten” i svenska dagstidningar: Konstruktionen av en likgiltighet*, Stockholm 2005.

⁵⁶⁷ Ola Larsmo, *Djävulssonaten: Ur det svenska hatets historia*, Stockholm 2007, s. 14–15, 34, 47–50, 113–114.

⁵⁶⁸ Larsmo 2007, s. 10, 45, 51–56, 73, 76–85.

ansågs vara partiska. Endast 18 mötesdeltagare röstade mot resolutionen medan 263 röstade för.⁵⁶⁹ I mars ägde en lång kårdebatt rum också vid Lunds universitet, där det fanns relativt många studenter som var anslutna antingen till nazistpartier eller till SNF. I slutet av februari krävde en student genom en insändare i *Sydsvenska Dagbladet Snäll-posten* att kåren borde ordna ett möte och uttala sig emot "främlingsinvasionen". När mer än tusen lundastudenter samlades till möte på kvällen den 6 mars stod två förslag mot varandra. Det första tog avstånd från ökat flyktingmottagande och anammade det explicita "ras"-tänkandet på ett tydligare sätt än i Uppsala. Förslaget accepterade tanken på ekonomiskt stöd till att någonstans i världen skapa "territorium" för fördrivna grupper från Tyskland, men motsatte sig bestämt att de fördrivna skulle släppas in i Sverige. Tvärtom skulle Sverige hållas skyddat från "invandring, som medför, att för oss främmande element upptagas i vårt folk". Motförslaget var defensivt hållet och innehöll inga direkta krav på ökat flyktingmottagande, men betonade att Sverige måste vara med och "söka åstadkomma elementära livsmöjligheter för de landsflyktiga". I den maratondebatt som utspann sig förekom flera av de antisemitiskt färgade argument som framförts i Uppsala: judisk invandring skulle leda till förlorade arbetstillfällen för "svenskar" och vissa studenter menade att judar var ett rasligt hot mot den svenska folkstammen. När kåren gick till omröstning vann det mest restriktiva förslaget en skrällseger. Med 731 röster mot 357 protesterade studenterna mot att släppa in tio av Novemberpogromens offer på svensk mark och markerade sitt stöd för en fortsatt restriktiv flyktingpolitik.⁵⁷⁰

Detta var ändå inte allt som hände i februari. De starkaste "ras"-argumenten fördes fram i en protest-

skrivelse till regeringen, som överlämnades av sex föreningar för företagare och anställda inom handeln, alltså samma typ av föreningar som tidigare agerat mot judisk migration med protektionistiska och ekonomiska argument. Föreningarna menade att fler judar skulle innebära hårdare konkurrens för svenska företagare, men anspelade också på de föreställningar om att judar var ohederliga som funnits i kampanjerna mot judiska östmigranter redan under 1910-talet. Tonläget höjdes emellertid ytterligare genom att föreningarna beskrev judar som en hotande "ras" och dessutom anspelade på myten om den internationella, judiska konspirationen. Ur "raspolitisk synpunkt" vore judisk invandring negativt för "den nordiska folkstammen", och med tanke på att judarna hade en "oerhört fast internationell organisation utan motstycke" beskrevs det som närmast fräckt att judarna nu begärde "hjälp från andra folk". Skrivelsens andemening var att de fick hjälpa sig själva.⁵⁷¹

Diskriminering av judar i flyktingpolitiken

När riksdagen röstade om 1937 års utlänningslag yttrade socialdemokraten Östen Undén att han var rädd för "att vi byggt murarna allt för höga", så höga att många som flydde från nazisternas förtryck skulle stängas ute.⁵⁷² Fick Undén rätt? När de judiska flyktingarna började lämna Tyskland i större skala efter Novemberpogromen år 1938 fanns det, som visats ovan, en välartikulerad opinion som tydligt hade markerat att de inte var välkomna i Sverige. Den nya lagen var ganska vag i regleringen av hur prövningen av flyktingars asylskäl skulle ske. Som Karin Kvist Geverts har

⁵⁶⁹ Larsmo 2007, s. 15, 89.

⁵⁷⁰ Oredsson 1996, s. 63–66.

⁵⁷¹ Lindberg 1973, s. 200–201.

⁵⁷² Lindberg 1973, s. 68.

påpekat vilade den faktiska flyktingpolitiken därför i händerna på de tjänstemän på Utrikesdepartementet som ansvarade för att dela ut visum till flyktingar (och visum var sedan år 1938 i praktiken ett krav för att få söka asyl), samt på Socialstyrelsens utlänningsbyrå.⁵⁷³

Som framgick i kapitel 5 fanns det vid 1930-talets slut och under 1940-talet tämligen starka "ras"-idéer inom delar av Socialstyrelsen. Det framgick av myndighetens uttalanden om "tattare" och "zigenare". Kvist Geverts ger flera exempel på att Socialstyrelsen såg rasbegreppet som relevant också när det gällde judar. Redan år 1932 började myndigheten att märka sina registerkort med beteckningen "(m)" om en utlänning var jude. "(m)" var visserligen en förkortning för "mosaisk trosbekännare", en term som i administrativ praxis användes för att beteckna personer som hörde till en judisk religiös församling, men det var inte utifrån religionen som Socialstyrelsen definierade "jude". I mars 1936 skrev myndigheten i ett remissvar till ett riksdagsutskott att frågan om judiska flyktingar inte bara var en "religions- utan tillika en rasfråga". Ras-idéerna präglade också den "utlänningsräkning" som Socialstyrelsen genomförde år 1939. Där var det härstamning som fick definiera vem som skulle räknas som jude, alltså samma principer som i de tyska Nürnberglagarna. Socialstyrelsen fortsatte dessutom sin registrering av judiska flyktingar under större delen av andra världskriget. Först år 1943 utsattes förfarandet för offentlig kritik, genom artiklar av nationalekonomen Karin Kock i tidningen *Social-Demokraten*. Kock anklagade Socialstyrelsen för att ha "accepterat det ovetenskapliga söderifrån importerade begreppet 'ras' som en ny indelningsgrund i den svenska statistiken". Kritiken ledde till att regist-

reringen av judar avslutades i styrelsens officiella statistik. Internt fortsatte man däremot med den fram till februari 1944.⁵⁷⁴

Det finns också omständigheter som tyder på att Socialstyrelsen lät sig påverkas av de kampanjer mot judisk flyktingmigration som nämndes tidigare i detta kapitel. Myndighetens generaldirektör Sigfrid Hansson antecknade en talande formulering i sin dagbok strax efter Novemberpogromen. Den visar att Hansson visserligen såg nazisternas jedeförföljelser som tragiska och avskyvärda, men också att de flyktingfientliga kampanjerna haft effekt. Generaldirektören oroades nämligen över att ett ökat mottagande av judiska flyktingar skulle leda till ännu starkare antisemitiska opinionsyttringar:

Naturligtvis är det inte möjligt att i någon större utsträckning tillmötesgå de olyckliga judarna och deras svenska förespråkares önskemål. Antisemitismen ligger på lur även i vårt land. Att ge den luft under vingarna vore oklokt och icke ägnat att på lång sikt hjälpa judarna. [...] Men en del av de jagade och hunsade människorna kunna vi inte undgå att ta oss an.⁵⁷⁵

Också inom Utrikesdepartementet förekom antisemitiska uppfattningar bland en del tjänstemän. Redan under 1920-talet skrev Sveriges sändebud i Riga, Budapest och Warszawa om en hotande "judeinvasion" i sina rapporter till Stockholm.⁵⁷⁶ År 1937 var diplomaten Folke Malmar Sveriges sändebud i Prag. Hans rapporter innehöll värderingar som inte nödvändigtvis var representativa för svenska diplomaters inställning till judar i allmänhet, men som är betydelsefulla att lyfta fram eftersom Malmar vid 1930-talets slut hade stor makt över utdelandet av visum till judiska flykting-

⁵⁷³ Kvist Geverts 2008, s. 59–60, 73, 87, 96.

⁵⁷⁴ Kvist Geverts 2008, s. 82, 87–88, 93, 134, 140, 208, 214, 219–221, 233, 236.

⁵⁷⁵ Citerad i Lindberg 1973, s. 171–172.

⁵⁷⁶ Hammar 1964, s. 204; Paul A Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944*, Uppsala 1996, s. 98–99.

ar i Tjeckoslovakien. Rapporterna beskrev med dehumaniserande ordvändningar hur de judiska flyktingarna "krälar" i beskickningens lokaler och utsatte personalen för ett "hav av gestikulerande armar, övertalningsförsök, skymford och krokodiltårar". Malmar varnade också uttryckligen sina överordnade för att släppa in judar i Sverige. Det skulle, skrev han, leda till ökade antisemitiska stämningar, i förlängningen till och med "katastrof" och "blodsutgjutelse".⁵⁷⁷

Vad innebar dessa uppfattningar för den faktiska asylprocessen? Som framgått kunde människor enligt 1937 års utlänningslag bara få flyktingstatus i egenskap av "politisk flykting". Socialstyrelsen drev, liksom flera andra myndigheter, benhårt linjen att judar inte skulle betraktas som politiska flyktingar endast på grund av att de som judar levde i en stat där de riskerade förföljelser. Som politiska flyktingar kunde de endast betraktas om de hade varit politiskt aktiva och riskerade repressalier på grund av sin politiska aktivitet. Socialstyrelsens syfte med denna princip var enligt Kvist Geverts att "hålla judiska flyktingar ute ur landet". Det formulerades dock mer explicit i myndighetens interna handlingar än i dess offentliga uttalanden. De skäl som då anfördes visar en slående likhet med de argument som användes i de flyktingfientliga läkarnas, köpmännens och studenternas anti-flyktingkampanjer efter Novemberpogromen: släppte man in en liten grupp skickade det signaler till andra judar att det var lönt att resa hit, och då riskerade Sverige att utsättas för en "invasion".⁵⁷⁸

För att undersöka om dessa normativa uttalanden ledde till diskriminering i faktiska myndighetsbeslut har Kvist Geverts gått igenom 42 716 ansökningar om uppehållstillstånd eller visering under åren 1938–44. Undersökningen om-

fattar inte norska eller danska judar och inte heller judar som erkänts som politiska flyktingar. Resultaten är anmärkningsvärda. Kvist Geverts kommer fram till att det fanns en "betydande skillnad mellan möjligheterna för judar och icke-judar när det gäller att beviljas tillstånd". Cirka 52 procent av de judiska flyktingarnas ansökningar beviljades, jämfört med cirka 82 procent av icke-judarnas. Därmed går det, menar hon, att slå fast att judar utsattes för diskriminering i flyktingpolitiken. Diskrimineringen verkar dessutom ha hängt samman med föreställningar om kön, då kvinnliga judar hade svårare att få bifall än judiska män. Judiska flyktingar från öst hade dessutom svårare att få bifall än judar som kom från Västeuropa.⁵⁷⁹ Därmed visar diskrimineringen likheter med den diskriminering i medborgarskapsprövningar som Carl Henrik Carlsson belagt för perioden cirka 1860–1920, och som diskuterades i kapitel 5.

I absoluta tal fick visserligen fler judar bifall på sina ansökningar en kort period efter Novemberpogromen, men det berodde på att antalet ansökningar ökade. Ser man till antalet bifall i relation till det totala antalet ansökningar visar det sig att Socialstyrelsen snarare blev mer restriktiv med att ge judar asyl efter pogromen. Inte heller kunskapen om Förintelsen, som aldrig var total men gradvis ökade inom svenska myndigheter, ledde till omedelbara eller drastiska förändringar. Det är känt sedan tidigare att en omsvängning skedde någon gång under kriget och att myndigheterna till slut började försöka hjälpa allt fler judar att fly undan utrotningspolitiken. I tidigare forskning har denna omsvängning ofta förlagts ungefär till hösten 1942. Kvist Geverts har inte kunnat se några förändringar vid denna tid, och menar att den snarare dröjde till hösten 1943.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Levine 1996, s. 99–101; Lindberg 1973, s. 163–165.

⁵⁷⁸ Kvist Geverts 2008, s. 59, 76, 86–87, 95, 106, 119, 133–134.

⁵⁷⁹ Kvist Geverts 2008, s. 144, 147, 149–155.

⁵⁸⁰ Kvist Geverts 2008, s. 176–182.

Flyktingmottagande under kriget och vid krigsslutet

Som historikern Mikael Byström påpekar byggde den svenska migrationspolitiken före andra världskriget på tre principer. För det första sågs Sverige överhuvudtaget inte som ett land som människor borde migrera till. För det andra sågs de migranter som trots allt kom som transmigranter och förut-sattes alltså snart resa vidare till andra länder. För det tredje ansågs staten ha ett mycket litet ansvar för migranternas ekonomiska och sociala trygghet. Som redan antytts kom dessa principer att förändras under kriget, men inte genom centralt fattade principbeslut utan genom ad-hoc-lösningar för att hantera de oförutsedda och akuta situationer kriget skapade.

Även om judar diskriminerades i flyktingpolitiken togs också många judar onekligen emot, och detsamma kan sägas om andra flyktinggrupper. Exakt hur många är svårt att säga på grund av att statistiken under krigsåren inte gjorde skillnad mellan flyktingar och utlänningar som vistades i Sverige av andra skäl. En utredning uppskattade senare antalet flyktingar som fanns i Sverige sommaren innan kriget bröt ut till någonstans mellan 4 300 och 4 800 människor, och bedömde att flyktingantalet vid krigsslutet var cirka 124 000. Det är onekligen en stor ökning för ett land vars officiella flyktingpolitik under hela kriget var ytterst restriktiv. Staten kom dessutom att ta ett gradvis större ekonomiskt och socialt ansvar för flyktingarnas välfärd.⁵⁸¹

Är detta flyktingmottagande en framgångsberättelse, något som berättigar till stolthet? Det beror kanske på vilka aspekter vi väljer att fokusera på. Det är tveklöst så att många

människor undslapp nazismens dödsläger eller förföljelser från andra totalitära regimer genom att få en fristad här i Sverige. Men mot bakgrund av forskningen finns det skäl att problematisera vissa aspekter av flyktingmottagandet under kriget såväl som vid krigsslutet. Vilka grupper som ansågs mest lika ”svenskarna” fick till exempel betydelse för politikens utformning. Det förekom också att tidningar målade ut flyktingar som kriminella och våldsamma på ett generaliserande och stereotypt sätt.⁵⁸²

Det fanns också betydande skillnader i bemötandet av olika flyktinggrupper. Den stora omsvängningen kom år 1943, då människor från framför allt Norge och Danmark tog sig till Sverige, bland annat för att undvika deportation till dödsläger i Östeuropa. Den svenska opinionen var generellt sett överens om att dessa flyktingar verkligen skulle tas emot. Byström har tolkat detta som ett uttryck för något som han kallar för ”den nordiska tanken”, en i grunden nationalistisk uppfattning om att Sveriges moraliska ansvar främst gällde ”etniska nordbor och de nordiska nationerna” och att denna etniska gemenskap sågs som viktigare än flyktingarnas ideologiska övertygelser, humanitära behov och skyddsgrunder. Danskar, norrmän och finnar kallades för ”brödrafolk” och det betonades att relationen mellan de nordiska länderna var ett ”broderskap” som förpliktade till solidaritet. Denna solidaritet var dock begränsad till just de nordiska ”bröderna”. Andra ”folk” omfattades inte av solidariteten och kunde inte räkna med att få en fristad i Sverige. Inte heller var alla norrmän och danskar riktigt lika välkomna. Framför allt gällde detta de danska judar som hösten 1943 under stor dramatik flydde över Öresund för att undgå Förintelsen. De togs emot, och svenska

⁵⁸¹ Mikael Byström, *Utmaningen: Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i Andra världskrigets tid*, Lund 2012, s. 26, 138; Klas Åmark, ”Sweden and the Refugees, 1933–45”, *Reaching a State of Hope: Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000* (red. Byström & Frohnert), Lund 2013, s. 39, 51.

⁵⁸² Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit: Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentligt debatt 1942–1947*, Stockholm 2006, s. 238–240.

myndigheter och medborgare deltog intensivt i räddningsaktionen. I debatten underströks det dock konsekvent att dessa flyktingar borde tas emot *trots* att de var judar. De var, med Byströms ord, i bästa fall att betrakta som våra ”halvbröder” och omfattades inte automatiskt av ”den nordiska tanken”.⁵⁸³

Den nordiska tanken syns tydligt också i krigets mest kända räddningsaktion, Svenska Röda Korsets och de så kallade vita bussarnas verksamhet i norra Tyskland under våren 1945. Det är en aktion som ofta har lyfts fram som ett sätt att visa vilket humanistiskt och generöst land Sverige var. Historien om räddningsaktionen är dock mer komplex än så, vilket inte minst Ingrid Lomfors har visat. Hon har kallat historieskrivningen om de vita bussarna för en ”hjaltesaga” där insatsens ledare Folke Bernadottes insats har uppförstorats. Även siffrorna över räddade människor har drivits upp. Ibland påstås det att 30 000 personer ska ha räddats, medan den korrekta siffran snarare bör ligga runt 15 000. Det har dessutom ofta påståtts att målet med aktionen var att rädda judar. Aktionens huvudsyfte var dock aldrig att rädda judar, utan att evakuera nordbor som av olika anledningar befann sig i Tyskland. Röda Korsets prioriteringsordning var hård. Skandinaviska medborgare i koncentrationsläger skulle räddas först, därefter svenskfödda civilister som var bosatta i Tyskland. Alla andra grupper, inklusive utomnordiska judar, var lägst prioriterade och fick komma med i mån av utrymme. Dessutom genomfördes hela aktionen genom ett minst sagt problematiskt samarbete med SS och dess ledare Heinrich Himmler, som ställde krav på motprestationer för att släppa fångar. Röda Korset hjälpte till exempel SS att

transportera runt 2 000 utomnordiska fångar från koncentrationslägret Neuengamme till mindre läger i närheten av Hannover och Braunschweig. Flera fångar dog under färden, andra avled eller mördades strax efter transporten. Det handlade främst om krigsfångar samt politiska fångar från Sovjetunionen, Frankrike, Nederländerna, Belgien och Polen, som flyttades för att man skulle få plats med skandinaver i Neuengamme – så att de vita bussarna skulle ha några att rädda. Några av de få överlevande som transporterades till nya koncentrationsläger i de vita bussarna har i efterhand vittnat om den ångest de genomlevde när de insåg att de inte skulle bli räddade, vilket de hade trott när de sett det röda korset på fordonen.⁵⁸⁴

När det gäller bemötandet av de flyktingar som tilläts komma in i Sverige har flera forskare identifierat något som skulle kunna kallas för en ”arbetslinje”. Vid det skånska läger för judiska flyktingar som drevs av Svenska Israelmissionen och Svenska Missionsförbundet gjorde lägerledningen anteckningar om flyktingarnas arbetsvilja, och verksamheten var fylld av arbete med målet att flyktingarna senare skulle kunna bli jordbruksarbetare eller få andra anställningar. Många flyktingar, inte minst polska kvinnor, placerades också ut som arbetskraft hos skånska jordbrukare som därigenom fick sitt behov av billig arbetskraft tillgodosett. Socialstyrelsen uppmanade lägerledningarna att rapportera om ”tredskande” flyktingar som visade motvilja mot det arbete de beordrades till.⁵⁸⁵ Byström framhåller att ”arbete” och ”arbetsvilja” sågs som något typiskt ”svenskt”. Det påtvingade arbetet hade alltså en uppfostrande aspekt, där flyktingarna skulle läras ”svenska” arbetsnormer.⁵⁸⁶ Arbetet ansågs också ha en läkan-

583 Byström 2006, s. 78, 133, 241, 253–254. Se även Byström & Kvist Geverts 2007, s. 159–161.

584 Ingrid Lomfors, *Blind fläck: Minne och glömska kring svenska Röda Korsets hjälpsats i Nazityskland 1945*, Stockholm 2005, s. 23–26, 36–38, 51, 62–68, 84, 89.

585 Frohnert 2008, s. 236–238, 247. Se även Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet: Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av Andra världskriget*, Lund 1995, s. 102–130.

586 Byström 2012, s. 115.

de förmåga. Statens arbetsmarknadskommission skrev till exempel att de polska flyktingarnas lantarbete ”närmast skulle betraktas som ett led i deras tillfrisknande och återgång till normala förhållanden”.⁵⁸⁷ Att det också kunde ses som en ekonomisk exploatering av underbetald arbetskraft sade myndigheten inget om.

Det finns inga uppgifter i forskningen om att de judiska flyktingar som kom till Sverige vid krigsslutet ska ha utsatts för några särskilda attacker eller krav på utvisning. Vi känner däremot till aktioner riktade mot andra flyktinggrupper. Hösten 1945 befann sig cirka 33 000 ”baltiska” flyktingar från framför allt Estland i Sverige.⁵⁸⁸ Sedan hösten året innan hade många av dem arbetat i textilfabrikerna i Norrköping. ”Balterna” var en av de grupper som aldrig riktigt omfattades av ”den nordiska tanken”, och den svenska opinionen var generellt sett mer misstänksam mot deras närvaro jämfört med närvaron av flyktingar från Danmark, Norge och Finland. Det förekom exempelvis att flyktingarna påstods vara nazister som hade samarbetat med den tyska ockupationsmakten.⁵⁸⁹ I september 1945 tog de fackligt organiserade textilarbetarna i staden ett flyktingfientligt initiativ som uppmärksammats av Björn Horgby. Beslutet fattades av Textilarbetareförbundets avdelning 1 och innebar en vädjan om att alla ”balter” skulle utvisas ur Sverige. Det blev medialt uppmärksammat och flera socialdemokratiska tidningar som annars stod facket nära protesterade mot initiativet.

Horgby lyfter fram att det redan tidigare hade förekommit motsättningar mellan ”svenska” och ”baltiska” arbetare på fabriksgolven, och att de senare utsatts för viss diskriminering.

Fackavdelningen förde också fram argument om att flyktingarnas kultur inte passade in i Sverige, och hävdade dessutom att det fanns nazister bland dem. Det absolut viktigaste argumentet var dock ett annat, och det visar i vilken hög grad de flyktingfientliga attityderna hängde samman med ekonomiska och sociala relationer. Många flyktingar var ovilliga att organisera sig i facket och hotade därmed alla textilarbetares position gentemot arbetsgivarna. Slutresultatet av protesterna blev att Textilarbetareförbundets förbundsledning agerade för att mildra kravet till utvisning endast av balter som verkligen hade varit nazister, samt ökat arbete för att förmå flyktingarna att organisera sig fackligt. Det innebar inte att fientligheten mot ”balterna” försvann direkt. Under resten av 1940-talet och 1950-talet väcktes fackliga förslag om att migrantarbetskraften borde avskedas först i händelse av konjunkturedgång. Långt senare, när andra migrantgrupper hade anlänt till Sverige, kom minnet av de främlingsfientliga aktionerna däremot att blekna bort. Många gamla Norrköpingsarbetare uttryckte nu i intervjuer och nedteckningar att ”balterna” hade varit ”bra” migranter till skillnad från de dåliga ”invandrare” som nu kom till Sverige.⁵⁹⁰

Horgbys undersökning har en parallell i historikern Johan Svanbergs studie av relationen mellan estniska flyktingar och infödda svenska arbetare vid fabriken Svenska Stålpressnings AB i Olofström under åren 1945–52. Esternas arbetssituation präglades av en form av strukturell diskriminering då de sattes att utföra de mest slitsamma och monotona arbetsuppgifterna. De svenska arbetarna ansåg dock att esterna i själva verket var favoriserade av arbetsgivarna. Dessutom

⁵⁸⁷ Olsson 1995, s. 150.

⁵⁸⁸ Uttrycket ”balter” är de historiska aktörernas, inte mitt. Som etnisk beteckning är det givetvis missvisande eftersom det används om människor från olika länder, med olika språk och med olika etnisk självidentifikation.

⁵⁸⁹ Byström 2006, s. 121–127; Byström & Kvist Geverts 2007, s. 162; Schall 2016, s. 80–81.

⁵⁹⁰ Horgby 1996, s. 9–13, 19, 25, 86, 102, 105, 123.

arbetade de i för långsamt tempo (eller för högt) och anklagades ibland för att vara nazister.⁵⁹¹

Flyktingfientlighet på lokal nivå

Det är som sagt inte lätt att dra gränsen mellan främlingsfientliga fenomen som ska räknas som en del av samtiden och sådana som ska räknas som "historia". I den här översikten står det sistnämnda i fokus, men samtidigt kan vår egen tids syn på migration och migranter knappast förstås utan att relateras till vår historia. Därför vill jag avslutningsvis lyfta upp ett par studier där forskare på ett intressant sätt har undersökt kopplingarna mellan nutiden och det förflutna, och dessutom fokuserat på den lokala nivån i stället för den statliga. Det är staden Landskrona som då har stått i centrum och det är den socialdemokratiska arbetarrörelsen, som styrde staden under nästan hela 1900-talet, som främst har undersökts. Studierna, som utförts av historikerna Victor Lundberg och Hans Wallengren, ska diskuteras för att ge exempel på hur sådana undersökningar kan gå till och förhoppningsvis inspirera till liknande projekt i framtiden.

Anledningen till intresset för just Landskrona är det faktum att Sverigedemokraterna redan under 1990-talet skördade framgångar i staden genom valkampanjer där "invandrare" anklagades för att ha orsakat Landskronas ekonomiska och sociala problem. Ett sätt att tolka dessa tidiga valframgångar för Sverigedemokraterna vore att sätta dem i samband med att Landskrona redan under 1930- och 1940-talen var ett starkt fäste för den svenska nazismens politiska organisationer.⁵⁹² En sådan förklaring vore dock alltför förenklad, menar Lundberg, som i stället argumenterar för att

främlingsfientligheten måste relateras till "(lokal) samhällets sociala mönster och ekonomiska, sociala och kulturella förändringsprocesser".⁵⁹³

I Wallengrens forskning står just dessa förändringsprocesser i fokus. Han visar att det finns en populär uppfattning om att (arbetskrafts-)migrationen fram till cirka 1970 vanligtvis uppfattades som bra och oproblematiserad, till skillnad från den (flykting-)migration som ägt rum därefter. Detta är dock till viss del en efterhandskonstruktion. Som bland andra Horgbys Norrköpingsundersökning visar var det sannerligen inte alla som såg positivt på den tidiga arbetskraftsmigrationen heller. Föreställningarna om en gräns runt år 1970 säger alltså inte så mycket om hur svenskar såg på migrationen innan dess, men desto mer om hur begreppet folkhemmet enligt Horgby började "mytologiseras" under 1970-talet, en period då många upplevde att välfärdssamhället hotades i de ekonomiska krisernas spår. Vad som däremot går att urskilja är en förändring i hur migrationen problematiserades, och här var 1970-talet en brytpunkt. Nu började de problem som förknippades med miljonprogrammets bostadsområden att beskrivas som etniska, och lokalpolitiker påstod att en hög andel "invandrare" i ett område innebar "segregering". Bostadsbolaget Landskronahem tillämpade vid denna tid en diskriminerande sortering där de placerade hyresgäster med olika etnicitet i olika fastigheter. Vid samma tid började stadens politiker vidta åtgärder för att förhindra att vissa grupper flyttade till Landskrona. Politiken riktade sig både mot människor med små inkomster i allmänhet och mot "invandrare". Landskrona blev, avslutar Wallengren, en stad som gick "ovanligt långt i sin nit att sortera bland önskvärda och icke önskvärda invånare".⁵⁹⁴

⁵⁹¹ Svanberg 2010, s. 358–361.

⁵⁹² Heléne Löw, *Nazismen i Sverige 1980–1997: Den rasistiska undergroundrörelsen. Musiken, myterna, riterna*, Stockholm 1998, s. 10; Löw 2004, s. 241.

⁵⁹³ Lundberg 2012, s. 77.

⁵⁹⁴ Wallengren 2014, s. 48–49, 54, 82–84, 95–96, 209.

Avslutande diskussion

Huvuddelen av detta kapitel har ägnats åt åren 1900–50. Statsvetaren Ulf Mörkenstam har gjort ett tankeväckande försök till helhetsanalys av denna period. Han menar att migrationspolitiken under 1900-talets första hälft gjorde en tydlig åtskillnad mellan önskvärda och icke önskvärda migranter. Vilka grupper som har placerats in i respektive kategori har ofta skiftat, även om judar och romer hela tiden sågs som mer eller mindre icke önskvärda. De argument som legat till grund för kategoriseringen har också förändrats över tid. Fram till första världskriget var de ofta ekonomiska (migranter var fattiga och skulle ligga fattigvården till last) eller moraliska (migranter tigger och är brottslingar). Under mellankrigstiden blev ”ras”-argument allt vanligare. De skrevs uttryckligen in i 1927 års utlänningslag, och även om de plockades bort ur den förnyade lagen år 1937 fortsatte de att spela en roll i debatten även under 1930-talet. Vid samma tid hänvisade debattörerna ofta också till arbetsmarknadspolitiska omständigheter, och önskvärda migranter var endast de som inte hotade att ”ta jobben” från svenska arbetare. Efter andra världskriget försvann ”ras”-argumenten relativt snabbt från de officiella migrationspolitiska dokumenten, medan de arbetsmarknadspolitiska argumenten var fortsatt viktiga.⁵⁹⁵

När det gäller frågan om hur den tidiga efterkrigstidens migrationspolitik ska karaktäriseras råder det ingen enighet, och det finns skäl att peka på hur skilda slutsatser som har dragits. Historikern Lars-Erik Hansen har beskrivit efterkrigstidens migrationspolitiska debatter, så som de kommit till uttryck i riksdagsdiskussioner och

tidningsartiklar, som präglade av en ”mer eller mindre universell antirasistisk jämlikhetsdiskurs”, framför allt under 1960- och 1970-talen. Synen på ”invandrare” var då, menar Hansen, övervägande positiv och politiken syftade till att alla människor oavsett ursprung skulle behandlas som ”jämlikar”. Här är det svårt att inte fråga sig om Hansens bild är lite väl ljus. Han anger till exempel själv att politiker under dessa år kunde hävda att ”invandrarnas” kvinnosyn och idéer om barnuppfostran inte ”stämde överens med det svenska samhällets synsätt och värderingar”.⁵⁹⁶ Det förekom alltså uppenbarligen stereotypa uttalanden som pekade ut ”invandrare” som avvikande i förhållande till en föreställd ”svenskhets”.

En helt annan bild ger historikerna Jesper Johansson och Zeki Yalcin. De har lyft fram att den utomnordiska arbetskraftsmigrationen först reglerades kraftigt år 1967 och därefter i praktiken stoppades år 1972. Johansson argumenterar för att det inte endast berodde på ekonomiska överväganden och arbetsmarknadspolitiska skäl. Sida vid sida med sådana argument fanns också nationalistiska föreställningar om att alltför många migranter kunde innebära ett hot mot det svenska välfärdssamhället. Framför allt sydeuropeiska migranter påstods ha ”anpassningssvårigheter” eftersom de bedömdes vara kulturellt eller religiöst avvikande. Redan runt år 1970 började det alltså att etableras en ”problemdiskurs i synen på invandringen”.⁵⁹⁷ Yalcin, som i likhet med Johansson har undersökt LO, har kommit till liknande resultat men tolkar dem något annorlunda. LO var visserligen övervägande negativ till utomnordiska arbetskraftsmigranter, men inte så mycket för att dessa ansågs svåra att assimilera in i en etnisk ”svenskhets” (även om sådana argument förekom),

⁵⁹⁵ Mörkenstam 2006, s. 290, 294–299, 305–307, 313–316.

⁵⁹⁶ Lars-Erik Hansen, *Jämlikhet och valfrihet: En studie av den svenska invandrarpolitikens framväxt*, Stockholm 2001, s. 134, 208–209, 218–219.

⁵⁹⁷ Johansson 2008, s. 355. För en liknande kritisk studie av migrationspolitiken som går längre fram i tiden, se Johansson 2005, s. 145–148, 204–207, 247–251, 256–259.

utan mer därför att de ansågs sakna traditioner av facklig organisering.⁵⁹⁸

Hur mycket av kontinuitet och hur mycket av förändring som präglar efterkrigstidens migrationspolitik jämfört med mellankrigstidens är en svår fråga att besvara. Att det i vissa avseenden går att tala om kontinuiteter är uppenbart. Ända sedan 1900-talets början har migrantgrupper beskrivits som problematiska eller som direkta hot, även om hotbilderna har varit starkare under vissa perioder och svagare under andra. Vilka migrantgrupper som har fått representera hoten har dock varierat. I början av seklet var det exempelvis judiska migranter från Ryssland och Östeuropa, och under 1930-talet var det judar från Tyskland och Centraleuropa. Under de första åren efter andra världskriget riktades fientligheten i stället ofta mot så kallade ”balter”. Som Johan Svanberg har visat i sin undersökning av relationerna mellan olika arbetargrupper i Olofström ersattes dock fientligheten mot esterna på orten runt år 1950 snabbt av en liknande fientlighet mot finska arbetskraftsmigranter. Samma stereotypa anklagelser som hade riktats mot esterna riktades nu mot finnarna.⁵⁹⁹ Under 1960-talet beskrevs sydeuropéer som avvikande och svårassimilerade på ett sätt som bara några decennier senare skulle ha setts som självförståeligt. Det svenska samhället har haft lätt att förfasa sig över just den senaste gruppen av migranter, medan den näst senaste gruppen ofta har betraktats mer positivt – oavsett hur de beskrevs när de kom hit. Det, om något, utgör en kontinuitet som manar till eftertanke. Varje gång flyktingfientliga debattörer (det må vara gatunazister eller statsministrar) har påstått att det svenska samhället står inför en systemkollaps om flyktingar släpps in i landet har de haft fel. Och påfallande ofta har de snabbt glömt bort hur fel de hade.

598 Zeki Yalcin, *Facklig gränspolitik: Landsorganisationens invandrings- och invandrapolitik 1946–2009*, Örebro 2010, s. 376–384.

599 Svanberg 2010, s. 367–368.

Kapitel 11:

Rasbiologi och rasforskning

Vid det här laget har vi sett flera exempel på att rasism och negativa attityder till minoriteter och andra utsatta grupper ibland har legitimerats med hänvisningar till rasvetenskapliga argument. Detta är en viktig del av den moderna rasismens historia, och sedan 1990-talet har många forskare intresserat sig för den långa tradition av rasforskning och rasbiologi som finns i Sverige. I det här kapitlet har jag inte som ambition att skriva en syntes om den svenska rasforskningens historia. Däremot vill jag ge en översikt över de viktigaste teman som forskningen hittills har lyft upp.⁶⁰⁰

Bredden i forskningen kan skapa en viss förvirring. Där förekommer en rad termer som alla är kopplade till prefixet ”ras”, framför allt rasforskning, rasbiologi och rashygien. Ibland används de närmast synonymt, vilket jag tror är olyckligt. Därför börjar också detta kapitel med en be-

greppsdiskussion där jag föreslår en terminologisk precisering. Jag delar nämligen helt historikern Björn Furuahagens uppfattning att diskussionen om dessa ämnen behöver ”begreppsligt problematiserande” studier och att vi bör specificera hur begreppen förhåller sig till varandra.⁶⁰¹

Begreppen rasbiologi, rasforskning och rashygien

Låt oss börja med rasbiologi. Vissa forskare har definierat begreppet tämligen brett. Idéhistorikern Gunnar Broberg har skrivit att rasbiologi är en vetenskap som ”behandlar biologiska frågor som har med ras och variation att göra” medan idéhistorikern Anna Tunlid skriver att rasbiologisk forskning innebär ”studier av mänskliga ärftlighetsförhållanden”.⁶⁰² Särskilt Tunlids definition

600 För en äldre men fortfarande läsvärd översikt, se Björn Furuahagen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter: En inventering av forskningen*, Stockholm 2007, s. 8. För en populärvetenskaplig framställning av ämnet, se Larsmo 2022.

601 Furuahagen 2007, s. 10.

602 Gunnar Broberg, ”Statens institut för rasbiologi: Tillkomststären”, *Kunskapens trädgårdar: Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet* (red. Broberg, Eriksson & Johannisson), Stockholm 1988, s. 178; Anna Tunlid, *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken*, Lund 2004, s. 130–131.

är så pass bred att den torde kunna omfatta också dagens humangenetiska forskning. Arkeologen Fredrik Svanberg varnar tvärtom för att använda termen alltför brett. I populärhistoriska verk används uttrycket ofta som liktydigt med rasforskning i allmänhet. Det tas med andra ord för givet att de som sysslade med rasbiologi sysslade med forskning om människoraser, och att de forskare som studerade människoraser också kan sägas ha varit just rasbiologer.⁶⁰³

Redan själva ordet rasbiologis tillkomst historia antyder att det finns skäl att vara försiktig med en sådan sammankoppling. Som detta kapitel kommer att visa har forskning om människoraser förekommit ganska länge, men ordet myntades först under 1890-talet.⁶⁰⁴ I Sverige användes det främst under första halvan av 1900-talet. Detta kapitel kommer dock att visa att det inte användes om all forskning om människoraser, och att

all forskning som kallades för rasbiologi inte handlade människoraser. Begreppet hade en mer mångtydig innebörd än så. Endast en vetenskaplig institution betecknades som rasbiologisk, nämligen Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Forskning om människoraser bedrevs emellertid också inom andra akademiska institutioner, som aldrig kallades för rasbiologiska.⁶⁰⁵

Genom att hålla isär begreppen blir det dessutom lättare att studera vad som utmärkte just rasbiologin från andra närliggande vetenskaper. Nu bör det omedelbart nämnas att det inte har varit självklart att alls beteckna rasbiologin som en vetenskap. Det förekommer att forskare kallar den för en pseudovetenskap.⁶⁰⁶ Jag håller inte med om en sådan tolkning. I likhet med idéhistorikern Andréaz Wasniowski menar jag att den är anakronistisk på så sätt att den endast tilldelar sådan forskning som i dagsläget erkänns som ”god”

603 Fredrik Svanberg, *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*, Stockholm 2015, s. 25, 40.

604 Hanson 1994, s. 57.

605 Svanberg 2015, s. 41, 217.

606 Se till exempel Furuhausen 2007, s. 14–15; Holmberg 1994, s. 18; Lennart Lundmark, *Allt som kan mätas är inte vetenskap: En populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet*, Stockholm 2007, s. 34–35.

vetenskap status som just sådan. Det kan måhända vara ett retoriskt effektivt sätt att avfärda en vetenskap som väcker avsmak, men avfärdandet bygger då på den felaktiga uppfattningen att det finns en "evig" definition av vetenskap som existerar utanför de sociala sammanhang där vetenskapen utövas.⁶⁰⁷ Jag ansluter mig i stället till idéhistorikern Hertha Hansons uppfattning att historiker bör definiera vetenskap som det som "i sin tid och i sin miljö" uppfattas som vetenskap och som vinner erkännande från viktiga delar av vetenskapssamhället och andra institutioner med makt och inflytande.⁶⁰⁸ Då blir det då möjligt att ställa frågor om varför det vetenskapliga ämnet rasbiologi uppstod när det uppstod och hur det kom att tilldelas vetenskaplig status. Utifrån dessa utgångspunkter väljer jag därför att definiera rasbiologi på följande snäva och enkla vis: med rasbiologi avses forskning där forskarna i en viss historisk situation själva benämnt sig som rasbiologer och som benämnts på detta sätt av det omgivande samhället.

Det andra begreppet att ta sig an är rasforskning. Den hittills mest uttömmande definitionen av detta begrepp har formulerats av Svanberg, som skriver att det från 1700-talet och framåt har funnits akademiska forskare:

som arbetat systematiskt utifrån grundidéerna att jordens befolkning på ett meningsfullt sätt kan delas in i fysiska "raser" och att skillnader mellan dessa kan och bör studeras. Detta är vad som här generellt ska kallas *rasforskning*.⁶⁰⁹

Definitionen väcker frågan om huruvida uttrycket "ras" krävs för att något ska kunna betecknas som rasforskning. Svanberg har valt att sätta ordet inom citationstecken, och jag uppfattar

honom så att han anser att svaret på frågan är vara nej – "ras" är endast ett av flera uttryck som har använts genom historien. Jag håller med, då vi bör fokusera på de grundläggande idéer som vägleder forskningen och inte endast på vilka ord som används. Rasforskningens kärna måste handla om försök att dela in mänskligheten på grundval av ärftliga, biologiska egenskaper. Alla sådana kategoriseringsförsök sker inte med användandet av ordet ras. Alla innehåller för övrigt inte ens någon placering av grupper i en hierarkisk värdeskala, och i vissa fall är det endast fysiska och inte mentala egenskaper som ligger till grund för kategoriseringen. I den meningen behöver rasforskning inte vara "rasistisk", åtminstone inte om vi väljer att definiera rasism snävt (vilket vi såg flera exempel på i kapitel 2). Däremot är varje rasforskning onekligen rasifierande: fysiska egenskaper tilldelas mening och används för att särskilja oss från varandra. Detta är förvisso en nödvändig, men inte tillräcklig, förutsättning för "rasistiska" människouppfattningar eller ideologier. Jag väljer därför att utveckla Svanbergs definition, och beskriver med den som utgångspunkt begreppet rasforskning på följande sätt: med rasforskning avses sådan vetenskap som gör rasifierande påståenden om människan och som bygger på antagandet att människor på ett meningsfullt sätt kan kategoriseras i grupper som skiljer sig åt vad gäller fysiska (och eventuellt, men inte nödvändigtvis, psykiska) egenskaper av ärftlig natur, samt på antagandet att denna kategorisering kan ske med metoder som i sin historiska samtid har räknats som vetenskapliga.

Rasbiologi kan alltså innebära rasforskning, men behöver inte göra det. Rasforskare kan vara rasbiologer, men behöver inte vara det. De två

607 Andréaz Wasniowski, "Vetenskaplig rasism: Föreställningar om vetenskaplighet decennierna runt sekelskiftet 1900", *Studier om rasism: Tvärvetenskapliga perspektiv på ras, vithet och diskriminering* (red. Hübinette & Wasniowski), Malmö 2018, s. 89–91, 96, 117.

608 Hanson 1994, s. 34. Se för en liknande tolkning även Bengt Olle Bengtsson, *Genetik och politik: Berättelser om en vetenskap mitt i samhället*, Stockholm 1999, s. 75.

609 Svanberg 2015, s. 36.

begreppen skiljer sig åt men har en viktig likhet, nämligen att de båda syftar på produktion av vetenskaplig kunskap. Det tredje begreppet, ras-hygien, är däremot en term som syftar på praktisk tillämpning och politiska åtgärder. Uttrycket är ursprungligen en försvenskning av tyskans "Rassenhygiene" och är liktydigt med termen eugenik, som har en engelsk bakgrund.⁶¹⁰ I den här rapporten väljer jag för enkelhetens skull att bara tala om rashygien. Rashygien var en term som kunde användas på lite olika sätt av olika aktörer. För forskare och politiker som med ordet "ras" syftade på olika människoraser kunde rashygien innebära åtgärder syftande till att förhindra "rasblandning". Det fanns dock också forskare som såg bredare på "ras"-begreppet, och som använde det också när de talade om genetiskt arv i allmänhet. För dem kunde rashygien syfta på åtgärder som var tänkta att förhindra överförandet av vissa arvsanlag inom befolkningen i stort. Eftersom termen kunde ha så skiftande betydelser är det, menar jag, olyckligt att till exempel definiera rashygien som den praktiska tillämpningen av rasbiologins vetenskapliga resultat.⁶¹¹ Rasbiologi var ju för övrigt, som jag nämnde tidigare, aldrig ett ämne med ett givet innehåll. I stället vill jag ge följande förslag till definition: med rashygien avses sådana politiska åtgärder eller tekniker för maktutövning som legitimeras med hjälp av vetenskapliga påståenden om människans genetiska arv (oavsett vilka uttryck som används för att beskriva dessa påståenden, exempelvis "ras", "arv" eller "gener"), och som med dessa vetenskapliga påståenden som bas syftar till att påverka befolkningens sammansättning.

Linné och den mänskliga artens variation

En historisk aktör som ofta brukar framhållas som viktig för den rasvetenskapliga traditionen, och som i de senaste årens debatt till och med har kallats för rasforskningens fader, är den systematiska biologins förgrundsgestalt, svensken Carl von Linné. Att tilldela Linné en sådan position är dock inte helt självklart. Linnés skrifter innebar ett embryo till det som senare skulle bli den moderna rasforskningen, men det var bara ett av flera embryon.

Det står helt klart Linné spelade stor roll för att etablera synen på att människan kunde utforskas med hjälp av biologins vetenskapliga metoder, med alla de konsekvenser det kommit att innebära. Han var inte först med att betrakta människan som ett djur. Däremot var han, enligt Gunnar Broberg, den förste som betraktade människan som en art bland andra arter och därmed möjlig att beskriva med hjälp av biologins systematik. I boken *Systema Naturae* införde han år 1735 ordningen "Antropomorpha", dit han räknade apor, sengångare och människor. I 1758 års upplaga döpte han om ordningen till "Primates" och gav människoarten det namn som fortfarande används, "Homo Sapiens". De variationer som fanns inom människoarten var enligt Linné av betydligt mindre vikt än själva artindelningen. När han uttalade sig om dessa variationer är det alltså inte oproblemiskt att jämföra detta med en "raslära" i modern mening, och han använde för övrigt aldrig uttrycket "ras". Samtidigt bör betydelsen av hans kategorisering förstås inte heller underskattas. De innebar, som Broberg uttrycker det, att Linné "gav den fysiska antropologin en metod och ett språk" som kom att användas av efterföljande forskare, däribland rasforskare.⁶¹²

610 Se exempelvis Björkman 2011, s. 19, 24; Broberg 1988, s. 178; Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet*, Lund 1995, s. 7.

611 En sådan definition har annars varit vanligt förekommande, vilket diskuteras i Furuhausen 2007, s. 10.

612 Gunnar Broberg, *Homo Sapiens L: Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära*, Stockholm 1975, s. 154–155, 167, 175–177, 252.

Linné var inte först med att uttala sig om variationer inom människosläktet. Fransmannen François Bernier hade försökt sig på något liknande redan år 1684, och år 1705 publicerade Uppsalaprofessorn Harald Vallerius en avhandling som innehöll en indelning av människosläktet i exempelvis "aethiopes" (dit han räknade människor med svart hudfärg, men även samer) och "leucoathiopes" (dit han räknade "svear" men också vissa tyskar).⁶¹³ Linnés indelning var dock betydligt mer utförlig. I den första upplagan av *Systema Naturae* gjordes en kort indelning baserad dels på hudfärg, dels på geografisk hemvist: den vitaktiga "Europaeus", den rödaktiga "Americanus", den gulaktiga "Asiaticus" och den svarta "Africanus". Först i 1758 års upplaga publicerades ett mer detaljerat indelningsförslag. Om man lägger samman den upplagan med de anteckningar som finns bevarade från Linnés föreläsning framträder en indelning som såg ut på följande vis. "Americanus" var en grupp med röd hudfärg, svart hår och nästan utan skäggväxt och som var "envis, glad och fri". "Europaeus" var vit till utseendet och med blå ögon, "spetsfundig" och "uppfinningsrik" och med "åtsittande kläder". "Asiaticus" hade svart hår och "gul" hud, samt var "allvarsam, högdragen" och "girig". "Africanus" var svarta människor med platta näsor och stora läppar. Gruppen påstods vara "slug, lat" och "likgiltig", smorde ofta in sig med fett och kvinnornas bröst var "i övermått mjölkgivande (räcka ned till knäna)". Sist infördes "Monstrosus", där Linné placerade grupper som han inte riktigt visste hur de annars skulle klassificeras. Där fanns de små och försiktiga samerna, "patagonierna", de en-testiklade "hottentotterna", kinesiska "storhuvuden" med koniska skallar ("som en sockertopp") samt "snedhuvuden med huvudet hoppressat på framsidan: kanadensare".⁶¹⁴

Var detta en rasindelning, och var den i så fall rasistisk? Var den modern eller bör den snarare betecknas som förmodern? Vi kan notera att Linnés klassificering skedde dels på grundval av yttre egenskaper, dels på geografisk bosättning. Det är också uppenbart att varieteterna tilldelades olika mentala egenskaper som ibland var värderande, till exempel påståendet att svarta människor skulle vara lata. Här finns emellertid också omständigheter som komplicerar bilden. Det var inte européerna utan de amerikanska urinvånarna som nämndes först, och Broberg menar att föreställningar om "den ädle vilden" kan ha spelat in här. Även om utseendedrag ingick i kategoriseringen baserades den inte på några idéer om biologiskt arv och gener, och Linné gjorde heller inga försök att förklara varför mänskligheten överhuvudtaget uppvisade så stora variationer. Linné var monogenist, och ansåg alltså att alla människor hade gemensamma förfäder. Variationerna måste därför bero på att människor levat åtskilda och genomgått en utveckling efter sin gemensamma skapelse. Utvecklingen berodde dock inte på biologiskt arv, utan på klimatet (en tanke som var vanligt förekommande på 1700-talet). Det var den stränga kylan som fått samens hud att dra ihop sig och därför hade de också blivit korta. "Hottentottens" lättja berodde inte på arvsanlag utan på att det var varmt där gruppen levde, och värme orsakade slapphet i både kroppen och sinnet. Linné var naturligtvis medveten om att hudfärg gick i arv, men hur denna ärftlighet fördes vidare var inte något som han kunde förklara.⁶¹⁵ Till den mendelska genetiken var det ännu långt kvar, och även till senare seklers mer systematiska rasforskning.

⁶¹³ Broberg 1975, s. 220–221.

⁶¹⁴ Broberg 1975, s. 222.

⁶¹⁵ Broberg 1975, s. 224, 229, 237, 249.

Sven Nilsson och Anders Retzius

Linné lanserade aldrig någon metod för att undersöka den biologiska variationen inom människoarten. Vetenskapliga tekniker för att mäta människor (antropometri) utvecklades först under första halvan av 1800-talet, och blev en förutsättning för seklets rasforskning. Två svenskar var betydelsefulla för denna forskning och dess tekniker: Sven Nilsson och Anders Retzius.

Sven Nilsson var professor i naturalhistoria vid universitetet i Lund mellan åren 1832 och 1856. Naturalhistoria var ett brett ämne, och Nilsson har beskrivits både som den svenska ornitologins fader och som en förgrundsgestalt i arkeologins utveckling. Det var i samband med det sistnämnda intresset han kom att påverka rasforskningen. Det började år 1835, när Nilsson publicerade andra upplagan av sin omfattande fågelfauna. I ett kapitel, "Utkast till jagtens och fiskets historia på Skandinavien", kom han in på spekulationer som inte handlade om bevingade djur utan om människans förhistoria. Skulle det, frågade Nilsson, kanske vara möjligt att undersöka frågan om vad de första invånarna i Skandinavien haft för "stamtillhörighet" genom osteologiska och kraniologiska metoder? Under de kommande åren fördjupade han sig i ämnet.⁶¹⁶ Åren 1838–43 publicerades Nilssons centrala verk om Skandinaviens förhistoria, *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Stenåldern*. Det var visserligen inte första gången en forskare hade intresserat sig för frågan om vilket "folk" eller "stam" som först bebott de landområden som senare blev de skandinaviska länderna. Men det var första gången någon försökte besvara frågan med hjälp av antropometri.

Nilssons empiriska material var, för att uttrycka det milt, inte överväldigande stort. Han hade studerat en "dansk" skalle funnen i en forngrav samt ett par samiska kranier, och därefter jämfört dem med kranier som förvarades i museer i Europa. Jämförelserna var inte heller särskilt exakta utan byggde på Nilssons uppskattning av kraniernas likhet respektive olikhet med varandra. Slutsatserna som drogs av det lilla materialet var dock långtgående. De förhistoriska kranier som hittats i Sydsverige och andra delar av Nordvästeuropa var, menade Nilsson, märkligt lika de kranier som fanns inom "polarstammen", alltså den samiska befolkningen. Det måste betyda att Skandinavien ursprungligen hade befolkats av samer. Först senare hade de trängts undan norrut, av invandrande "stammar". Vilka dessa "stammar" ska ha varit kan vi lämna därhän i detta sammanhang (en av Nilssons mest kritiserade teorier var att sjöfarare från Fenicien kom med bronsålderskulturen till våra breddgrader).⁶¹⁷ Slutsatsen om samerna, eller "storutbredningsteorin" som den också har kallats, hade politiska konsekvenser. Den användes ibland under 1800-talets debatt om den svenska samepolitiken, där samers rättigheter ibland försvarades med hänvisning till att storutbredningsteorin faktiskt gjorde gällande att de var Sveriges urinvånare.⁶¹⁸

Nilssons spekulationer om samerna var inte alldeles nya. Redan under 1790-talet hade Uppsala-professorn Jakob Fredrik Neikter föreslagit att de "troll" som det berättades om i folktron egentligen skulle ha varit samer och finnar, vilka trängts undan till ogästvänliga trakter och sedan uppfattats som sagoväsen av den vidskepliga allmogen.⁶¹⁹ Även historikern Erik Gustaf Geijer kallade samerna för "den skandinaviska Nordens urinnevånare"

⁶¹⁶ Jakob Christensson, "Arkeologen Sven Nilsson: Kontinuitet och förändring", *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden* (red. Nicklasson & Petersson), Lund 2012, s. 147–148.

⁶¹⁷ Jakob Christensson, "Sven Nilsson och Skandinaviens urinvånare", *Kulturanatomiska studier* (red. Broberg), Lund 2001, s. 31; Christensson 2012, s. 148–152; Lundmark 2002, s. 19–20.

⁶¹⁸ Broberg 1982, s. 63; Lundmark 2002, s. 29–43.

⁶¹⁹ Broberg 1975, s. 203.

så tidigt som år 1825.⁶²⁰ Nilsson var däremot den förste som försökte belägga spekulationerna med hjälp av kraniematerial. Snart fick han understöd från en forskarkollega vars kranilogiska studier skulle få internationellt inflytande ända till en bra bit in på 1900-talet. Det var Anders Retzius, professor i anatomi vid Karolinska institutet i Stockholm och nära vän till Nilsson. Under åren runt 1840 uppmuntrade Nilsson och Retzius varandra till fortsatta kranieundersökningar, och samernas ursprung intresserade dem båda.⁶²¹

Inte heller Retzius var unik i sitt intresse för kraniets form och dess variation inom mänskligheten. Europeiska antropologer och naturforskare hade samlat in kranier redan under 1700-talet. Vad Retzius gjorde var att introducera en metod som gjorde det möjligt att undersöka kranier hos såväl döda som levande, och där måtten kunde läggas till grund för en klassifikation av mänskligheten. Han presenterade sin metod på en nordisk naturforskarkonferens år 1842, i ett föredrag med titeln "Om Formen af nordboarnes Cranier". Där diskuterade han ett antal kranier från gravar som han hade analyserat. De kunde enligt Retzius delas in utifrån två mätvärden. Det viktigaste var relationen mellan längden och bredden. De kranier som kännetecknades av bredd kallade han för brakycefala ("kortskalliga"), medan de som var avlånga kallades för dolikocefala ("långskalliga"). En annan indelning utgick från käkpartiets form. Käkar som sköt fram betecknades som prognata och käkar som var mer räta betecknades som ortognata. På så sätt skapades ett schema som i teorin kunde användas för att dela in hela jordens befolkning. Här fanns de dolikocefala ortognaterna (bland annat "germaner", "skandinaver", skottar och kelter), de dolikocefala prognaterna ("grönländare", flera

"indianstammar" och "negrer"), de brakycefala ortognaterna (till exempel samer, "finnar", "turkar" och "perser") samt de brakycefala prognaterna ("kalmucker", "mongoler", "inas", med flera).⁶²²

Det här var verkligen något nytt. Linné hade baserat sin varietetsindelning på en kombination av geografi och vad han på subjektiva grunder ansåg var allmänna likheter i utseende. Retzius schema innebar en systematisk indelning av mänskligheten med hjälp av konsekvent tillämpade antropometriska mätningar. Det var en viktig milstolpe i den internationella rasforskningen, även om uttrycket "ras" inte förefaller ha spelat någon stor roll för Retzius.⁶²³ Hans metod fick snabbt internationell uppmärksamhet, inte minst eftersom han också lanserade en praktisk formel, ett så kallat kranieindex. Med hjälp av den kunde relationen mellan kraniets längd och bredd enkelt räknas ut och tilldelas ett värde som sedan kunde jämföras med andra kranier och på så sätt möjliggöra uträkningar av medel- och medianvärden. Formeln kunde dessutom tillämpas i undersökningar av levande människors skullform, och på så sätt tillfördes rasforskningen plötsligt ett ofantligt mycket större empiriskt material än de fåtaliga kranier som arkeologerna lyckats gräva fram ur jorden.⁶²⁴

Den tidiga arkeologin och rasforskningen

Anders Retzius kategoriserade samerna som brakycefala, till skillnad från den "germanska" eller "skandinaviska" majoritetsbefolkningen i Norden. Här kom hans slutsatser att ge stöd åt Sven Nilssons storutbredningsteori. Retzius menade att hela Europa en gång hade befolkats

620 Lundmark 2002, s. 18–19.

621 Christensson 2001, s. 34; Christensson 2012, s. 148; Lundmark 2002, s. 21–22.

622 Christensson 2001, s. 32–35; Lundmark 2002, s. 21–23.

623 Enligt Svanberg 2015, s. 37 använde Retzius termerna "race" och "folk" respektive "folk" och "folkstam" utan tydlig åtskillnad.

624 Christensson 2001, s. 35; Ljungström 2004, s. 306; Lundmark 2002, s. 21–22.

av brakycefala folkgrupper (som han med en vag samlingsterm benämnde ”turaner”), vilka därefter under århundradenas gång trängts undan av dolikocefala ”indoeuropeer”.⁶²⁵ Storutbredningsteorin kom dock ganska snabbt att få vetenskaplig kritik. Både Nilsson och Retzius hade baserat sina slutsatser på ett mycket litet antal kranier. Många konkurrerande forskare menade att underlaget var bristfälligt. Den riktigt tunga kritiken kom under 1860-talet, när anatomen Gustaf von Düben undersökte kranier från västgötska stenåldersgravar och kom fram till att de i själva verket var tydligt dolikocefala. von Düben utvecklade kritiken i sin bok *Lappland och lapparne* år 1873. Verket präglades av en nedvärderande syn på samerna och deras kultur och innehöll flera ”ras”-argument om samernas mentala egenskaper. Det var, skrev han, knappast tänkbart att en så lågt stående kultur som den samiska skulle ha kunnat uppföra de mäktiga gravarna i Sydsverige. von Düben menade i stället att det folk som utgjorde de moderna ”svenskarna” hade funnits i Norden redan under stenåldern.⁶²⁶ Idén skulle bli en viktig beståndsdel i den svenska rasforskningen, inte minst så som den tog sig uttryck inom arkeologin, som höll på att professionaliseras och institutionaliseras vid 1800-talets slut.

De två viktigaste gestalterna var, i ett första skede, historikern och fornforskaren Hans Hildebrand och arkeologen Oscar Montelius. Deras insats inom arkeologin i stort kommer inte att beröras i detta sammanhang. Här ska endast betonas att vid 1800-talets slut gjorde sig starka etniska, nationalistiska tankegångar gällande inom den svenska forskningen såväl som inom kulturdebatten i stort. Många intellektuella sysselsatte sig med frågan om vilka ”svenskarna” egentligen var och varifrån de kommit. Detta påverkade också arkeo-

login, där frågan om det svenska folkets ursprung från och med nu blev överordnad alla andra.

År 1866 publicerade Hildebrand sin doktorsavhandling *Svenska folket under hednatiden*. Där beskrev han hur olika ”stammar” trängt undan och avlöst varandra. Stenålderns folk hade trängts undan av andra grupper som fört med sig bronset till Norden. Dessa hade i sin tur trängts undan av germanska stammar under järnåldern, och det var dessa germaner som enligt Hildebrand var ”våra fäder”.⁶²⁷ Montelius skulle gå ett steg längre. Hans arkeologiska studier mynnade ut i en skarp kritik mot storutbredningsteorin. Liksom von Düben menade Montelius att samerna inte kunde ha varit de första att befolka Skandinavien, åtminstone inte i det som senare kom att bli södra och mellersta Sverige. Först på plats var i stället en grupp som därefter stannat kvar och som i Montelius egen tid utgjorde det svenska folket. Svenskarna var därmed en ovanligt ”ren” ras: de utgjorde en genealogisk enhet sedan stenåldern och inga större tillskott av ”främlingar” hade kommit sedan dess.⁶²⁸

Den stora inventeringen 1897–1902

Vid 1800-talets slut hade alltså en ny arkeologisk teori vunnit status som ”sanning”. Det råkade vara en teori som bekräftade tidens växande svenska nationalism: svenskarna var på plats före samerna, och de hade under tusentals år varit en ”ren” ras. Nu etablerades tanken att det egentligen inte fanns något annat folk i världen som var så oblandat som det svenska och som funnits så länge i ett och samma land. Dessa idéer bildade utgångspunkt för den svenska rasforskningens första riktigt om-

625 Christensson 2001, s. 36; Lundmark 2002, s. 23.

626 Christensson 2001, s. 44–46; Ljungström 2004, s. 274; Lundmark 2002, s. 25–26.

627 Svanberg 2012, s. 90–91.

628 Ljungström 2004, s. 278–281; Lundmark 2002, s. 25.

fattande projekt. Det bedrevs under några år runt sekelskiftet och innebar att rasforskarna började använda sig inte bara av gamla skallar, utan också av levande människor som undersökningsmaterial.

Tanken var att göra en riktig generalmönstring av den då levande befolkningens antropometriska värden, med Anders Retzius kranieindex som viktigaste metod. Initiativet kom år 1897 från Uppsalaanatomen Vilhelm Hultkrantz. Projektet organiserades av Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, som vid sekelskiftet var en samlingsplats för forskare som studerade såväl "ras" som "kultur". Hultkrantz hade själv genomfört mindre antropometriska studier bland svenska beväringar, och det bestämdes att det stora projektet skulle använda samma empiriska material.⁶²⁹ Undersökte man rekryter fick man fram ett empiriskt material bestående av människor av samma kön och ålder. Dessutom var de samlade på regementen och i kaserner och därför lätta att undersöka.

Det största arbetet utfördes inte av Hultkrantz, utan av två andra anatomer. Den ena var Anders Retzius egen son Gustaf, som liksom sin far var professor vid Karolinska institutet. Den andre var Carl Magnus Fürst, verksam och senare professor vid Lunds universitets anatomiska institution. Det var ingen slump att dessa ledde arbetet. Retzius hade tidigare sysslat med kraniologiska studier. Redan år 1878 publicerade han boken *Finska kranier*, och år 1899 gav han ut den uppmärksammade studien *Crania Suecica Antiqua*. Där gick han igenom samtliga arkeologiska kraniefynd som fanns vid svenska museer med hjälp av det kranieindex som hans far hade utarbetat vid seklets mitt. Slutsatsen blev att stora delar av Sverige befolkats av

långskalliga grupper sedan forntiden.⁶³⁰

Retzius och Fürst fick fria händer att med hjälp av medhjälpare från sina institutioner själva genomföra mätningarna. Huvudmetoden var kranieindexering, men undersökningen blev mer omfattande än så. Forskarna förde med sig måttband för att mäta längd, samt graderade vaxdukar avsedda att användas vid mätningen av famnbredd. Dessutom skulle beväringarnas hårfärg och ögonfärg uppskattas, en subjektiv metod som forskarna själva var medvetna om var osäker. I snabb takt avverkades regemente efter regemente. När mätningarna var slutförda hade mer än 45 000 unga män blivit undersökta. Hur mätningarna på regementena faktiskt gick till har ännu inte blivit uttömmande undersökt. Idéhistorikern Olof Ljungström konstaterar att det i Retzius och Fürsts interna korrespondens nämns att de blivit väl emottagna av militärerna.⁶³¹ Här får vi kanske förutsätta att de syftade på de högre officerarna. Men hur ställde sig de unga män som mättes? Vilket utrymme hade de att protestera eller göra motstånd? Det vet vi inget om.

Resultaten av mätningarna publicerades år 1902 i praktverket *Anthropologia Suecica: Beiträge zur Anthropologie der Schweden*. Som titeln indikerar gavs verket ut på tyska, vilket säger något om målgruppen. Avsikten var att göra intryck på det internationella forskarsamhället, och det var långt ifrån en populärt hållen bok. *Anthropologia Suecica* är ett knastertorrt verk fyllt med långa och okommenterade tabeller över beväringarnas längd, famnbredd, armbredd, sitthöjd, benlängd, hårfärg, ögonfärg och kranieindex.⁶³² Den var på sätt och viss ett typexempel på Retzius allmänna vetenskapliga grundsyn, där empiriska

629 Om Hultkrantz, se Svanberg 2015, s. 91.

630 Ljungström 2004, s. 289–290, 314–315; Nils Uddenberg, *Skallmätaren: Gustaf Retzius, hyllad och hatad*, Lidingö 2019, s. 360–361.

631 Maja Hagerman, *Det rena landet: Om konsten att uppfinna sina förfäder*, Stockholm 2006, s. 334–351; Ljungström 2004, s. 291–293; Uddenberg 2019, s. 362–364.

632 Ljungström 2004, s. 297–301.

beskrivningar premierades före teorier och generaliserande slutsatser.⁶³³ Resultaten tillmättes likväl stor vetenskaplig betydelse, eftersom de ansågs bekräfta den bild som arkeologerna skapat av svenskarna som ett sällsynt ”rent” folk med en hög grad av intakta egenskaper ända sedan stenåldern. Beväringarna var, enligt *Anthropologia Suecica*, generellt blonda eller brunhåriga, med grå, blå eller melerade ögon. Framför allt fanns det enligt författarna viktiga variationer mellan kranieindex i olika delar av landet. Statistiskt sett var skillnaderna i själva verket mycket små, men genom färglagda kartor skapade Retzius och Fürst intrycket av att de var stora och tydliga. Hög andel av dolikocefali (vilket beskrevs som en typiskt svensk egenskap) sades vara vanligast i Dalarna, Södermanland och längs den norska gränsen. De ”kortskalliga” beväringarna var däremot vanligare i Skåne, Gotland, Uppland och vissa kusttrakter. Detta visade att ”befolkningens rena typ” hade utsatts för hårdast ”angrepp” i dessa områden, men trots detta var befolkningens ”renhet” ganska intakt.⁶³⁴ Svenskarna stammade fortfarande, påstod Retzius i ett föredrag året innan den stora boken publicerades, mer eller mindre direkt från ”de gamla germaniska folken”.⁶³⁵

Rasforskningen och rashygienen närmar sig varandra

1800-talets rasforskning byggde visserligen på antagandet att även psykiska egenskaper var ärftliga, men i den faktiska forskningen lades störst vikt vid utseendedrag. Anders Retzius gjorde inga långtgående uttalanden om de mentala egenskaperna hos vare sig dolikocefala ortognater

eller andra grupper. Hans Hildebrand betonade under 1870-talet att alla människor besatt ”samma själsförmögenheter” även om han ansåg att vissa kulturer var mer utvecklade än andra.⁶³⁶ Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst rasinventering vid sekelskiftet var inriktad på att kartlägga kroppsliga värden och ingenting annat.

Hur egenskaper ärvdes fanns det än så länge endast gissningar om. 2000-talets människor är vana vid att tänka på gener och DNA, men det gjorde inte 1800-talets rasforskare. Hertha Hanson har betonat att seklets rasforskning, delvis med inspiration från romantikens idealistiska världsbild, ibland till och med avvisade tanken på att arvet skulle bestå av något ”materiellt identifierbart”. I stället utgick många från att det fanns ”fasta typer i naturen”. Det som ärvdes var alltså en rastyp som enskilda individer kunde avvika från i mer eller mindre hög grad. Det är ett tänkande som skiljer sig starkt från den moderna genetik som började växa fram vid sekelskiftet 1900.⁶³⁷

”Typ”-tänkandet kom förvisso inte att försvinna helt, och det skedde inte över en natt. Men det är svårt att förstå utvecklingen vid 1900-talets början utan att ta hänsyn till att det nu spreds tankar som utmanade ”typ”-tänkandet och i stället introducerade de ärftlighetslagar som först hade formulerats av den österrikiske munken Gregor Mendel vid 1800-talets mitt. De hade aldrig slagit igenom under hans livstid, men kom att återupptäckas år 1900. Därefter fick de stor påverkan på forskningen om ärftlighet hos såväl växter som djur och människor både i Sverige och internationellt. Därmed lades också grunden till att rasforskningen och rashygienen började närma sig varandra, och till det vetenskapliga ämnet rasbiologi och dess institutionalisering.

633 Torbjörn Gustafsson, *Själen biolog: Medicinen, kulturen och naturens ordning 1850–1920*, Eslöv 1996, s. 158.

634 Ljungström 2004, s. 300. Citaten är Ljungströms översättningar från originalets tyska.

635 Uddenberg 2019, s. 378.

636 Ljungström 2004, s. 196–197, 277.

637 Hanson 1994, s. 190.

Enligt Mendel var en individs egenskaper något annat än summan av arv från föräldrarna. De var beroende av enskilda arvsanlag, som i sin tur kunde vara recessiva eller dominanta. En individs arv (genotyp) korrelerade alltså inte nödvändigtvis med de iakttagbara, yttre egenskaperna (fenotyp).⁶³⁸ I teorin skulle enskilda arvsanlag kunna identifieras, och förekomst inom en befolkning skulle kunna beräknas, förutses och även påverkas. På så sätt skapades också förhoppningar om en rasforskning som inte bara kunde uttala sig om kranieform och längden på olika "rasers" överarmar och käkpartier – värden som de flesta var överens om egentligen var tämligen betydelselösa. Rasforskningen, tänkte många, skulle i stället få en viktigare roll i samhället. Om det gick att identifiera vilka arvsanlag som orsakade sjukdomar och funktionshinder och kanske även företeelser som kriminalitet och alkoholism, skulle det kanske gå att få bort dessa arvsanlag ur befolkningen. När den svenska rasforskningen under 1900-talets första decennier började närma sig rashygieniska politiska målsättningar och propagera för en vetenskaplig institutionalisering under namnet rasbiologi var dessa förhoppningar ett viktigt inslag.

Detta hängde samman med en allmän ökning av "ras"-tänkandet i samhället. Naturligtvis går det inte att fixera en viss tidpunkt då man kan säga att detta fick ett definitivt genombrott i Sverige. Frågan om när och huruvida ett genombrott för "ras"-idéer ägde rum beror förstås också på vilken samhällelig arena det är vi talar om. Gäller det vetenskapen, socialpolitiken, pressrapporteringen eller den politiska debatten? Om någon enskild tid ska väljas så vill jag själv argumentera för att 1910-talet var särskilt betydelsefullt. Inte på så sätt att "ras"-idéer uppstod först då, för det gjorde de alldeles uppenbarligen inte. Däremot dök dessa

idéer nu upp på allt fler samhällsområden och tillmättes en starkare betydelse, och de legitimerades allt oftare med hänvisningar till den moderna rasforskningen. 1910-talet var därmed en tid då termen ras både spreds och förvetenskapligades i en tidigare ej skådad omfattning. Dessutom politiserades den på en nivå som också innebar något nytt. I allt högre grad började politiker och samhällsdebattörer sätta sitt hopp till att rasforskningens resultat skulle kunna läggas till grund för rashygieniska åtgärder och därmed, med idéhistorikern Maria Björkmans ord, skapa en "potentiell lösning" på samtidens sociala och medicinska problem.⁶³⁹ Sådana problem fanns det många av vid denna tid, då fattigdomen och alkoholismen var stor i de snabbt växande industristäderna. Förhoppningarna går inte att knyta till någon specifik politisk ideologi, utan förekom tvärtom inom många politiska läger. Intresset för rasforskning och rashygien var under decenniet framträdande i allt från nykterhetsrörelsens tidskrifter till socialliberala politiska nätverk, där sociala problem alltmer började ses som ett resultat av fattiga eller avvikande individers biologiska arv.⁶⁴⁰ Sist men inte minst var 1910-talet en tid då viktiga steg togs för att institutionalisera rasforskningen, framför allt genom det lobbyarbete som bedrevs för att skapa ett statligt rasbiologiskt institut.

Institutionaliseringen började på sätt och vis utanför akademien. Svenska Sällskapet för Rashygien bildades år 1909 med zoologen och den liberale politikern Vilhelm Leche som ordförande. Sällskapet, som utgjorde en underavdelning till Tysklandsbaserade sammanslutningen Internationales Gesellschaft für Rassenhygiene, kom under några år att spela en viktig roll för att sprida skrifter om rashygien och lansera själva begreppet i Sverige. Akademiskt skedde dessutom något viktigt vid årsskiftet 1916–17,

⁶³⁸ Hanson 1994, s. 133; Tunlid 2004, s. 9–11.

⁶³⁹ Björkman 2011, s. 68.

⁶⁴⁰ Björkman 2011, s. 103; Blomqvist 2001, s. 33–34; Staffan Hübinette, *Nykterhetsrörelsen, nazismen och demokratin: Nykterhetsrörelsen och kampen för demokratin 1930–1945*, Stockholm 1999, s. 31–35.

då zoologen Nils von Hofsten började undervisa i mänsklig ärftlighetslära vid Uppsala universitet.⁶⁴¹ Det fanns med andra ord flera aktörer som arbetade för svensk rashygien under 1910-talet och som ville se ökade resurser till rasforskningen i stort. Björkman menar att flera av dem var medlemmar av ett manligt "rasbiologiskt nätverk" bestående av medicinare, zoologer och genetikinriktade botaniker, men även jurister och samhällsvetare.⁶⁴²

Den mest betydelsefulla aktören inom detta nätverk var psykiatern Herman Lundborg, som senare kom att styra Rasbiologiska institutet under åren 1922–35. Lundborg disputerade i medicin år 1901 på en avhandling om en ovanlig form av ärftlig epilepsi. Där studerade han ett antal släkter på det isolerade Listerlandet i Blekinge, bland annat genom att söka sig bakåt i kyrkobokföringen för att se vilka släktmedlemmar som haft sjukdomen.⁶⁴³ Lundborg nöjde sig emellertid inte med att bara kartlägga denna sjukdom. Han gick vidare och tillbringade flera år med att söka i gamla kyrkoböcker och domstolshandlingar i syfte att visa att samma släkt som haft en stor andel epileptiker också haft en stor andel psykiskt sjuka, funktionshindrade och kriminella bland sina medlemmar, samt att alla dessa saker ärvdes i enlighet med de mendelska lagarna. Han ansåg sig också kunna visa hur problemen uppstått. Det var rasblandning, menade Lundborg, som hade orsakat de dåliga arvsanlagen. Genom okloka giftermål där släktens medlemmar skaffat barn tillsammans med medlemmar ur andra släkter med undermåliga anlag förstärktes det negativa arvet i en spiral som till sist blev omöjlig att bryta. Dessa påståenden publicerades år 1913 i det väldiga tvåbandsverket *Medizinisch-Biologische Familienforschungen Innerhalb Eines 2232-Köp-*

figen Bauerngeschlechtes in Schweden (Provinz Blekinge). Det var den studien som lade grunden för Lundborgs berömmelse i Sverige såväl som utomlands, och uppmärksamheten förstärktes av att Lundborg även utfärdade politiska varningar: rashygieniska överväganden vid sexuell reproduktion var nödvändiga för att hindra att liknande problem uppstod i den svenska befolkningen i stort, och om inget snart gjordes skulle Sveriges befolkning gå samma öde till mötes som den olyckliga Blekingesläkten.⁶⁴⁴

Det rasbiologiska nätverkets idéer

Det rasbiologiska nätverket hölls samman av ett antal centrala idéer, och tydligast uttrycktes dessa av Lundborg själv. Eftersom idéerna spelade stor roll i hans kampanjer för att institutionalisera och popularisera rasbiologin kan det vara värt att fästa lite större uppmärksamhet vid dem. För det första: grunden för Lundborgs berömmelse låg i Blekingeundersökningen från år 1913, där han påstod sig ha visat att sociala problem orsakades av biologiska arvsanlag. Som Gunnar Broberg har påpekat kom dock undersökningar av faktiska arvsanlag att spela en ganska undanskymd roll i Lundborgs senare forskning. Moderna genetiker skulle knappast godkänna hans sätt att hantera den mendelska genetiken, och hans form av rasbiologi hade starka inslag av nationell idealism där "folket" och "kulturen" spelade lika stor roll som "generna". Rasbiologi var för Lundborg också en politisk vision och en livshållning, med Brobergs ord en "blandning av fysisk antropologi, medicin och dyster kulturbetraktelse".⁶⁴⁵

641 Björkman 2011, s. 89–94; Broberg 1995, s. 8–9; Ljungström 2004, s. 346.

642 Björkman 2011, s. 68–69, 80–82.

643 Broberg 1988, s. 181; Broberg 1995, s. 8–9.

644 Broberg 1988, s. 181–182; Maja Hagerman, *Käraste Herman: Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*, Stockholm 2015, s. 40–53.

645 Broberg 1995, s. 83. Se även Broberg 1988, s. 185, 214.

För det andra varnade Lundborg och hans nätverk konsekvent för att det svenska folket höll på att genomgå en "degenerering", alltså att andelen arvsanlag som ledde till sjukdomar, kriminalitet, "asocialitet" och "sinnesslöhet" ökade, och de argumenterade för att det var rasblandning som orsakade problemet. Den från början "rena" nordiska rasen korsade sig, påstods det, i allt snabbare takt med människor från andra raser eller med människor som själva var rasblandade. Här grep idéer om "ras" och klass in i varandra. Det var bland den lägre arbetarklassen i industristäderna som rasblandningen hade gått längst, menade Lundborg, medan bondebefolkningen än så länge hade sin arvsmassa relativt intakt. Idéerna fick till och med förklara (och legitimera) klassamhällets grundläggande ojämlikheter, på så sätt att människor med dåliga gener påstods sjunka ner till samhällets botten medan människor med goda gener klättrade uppåt. De mest rasblandade, och därmed genetiskt sämsta, individerna förekom framför allt inom den lägsta underklassen medan den rasmässigt sundaste delen av befolkningen fanns inom bondebefolkningen och inom den bildade medelklassen. Men, menade nätverket, den demografiska situationen var hotande. De genetiskt "urartade" individerna ansågs fortplanta sig i större utsträckning än de sunda, som hade bättre kontroll över sin sexualitet. Nätverket målade upp en hotfull skräckbild av ett samhälle som i rask takt riskerade att översvämmas av undermåliga, mindervärdiga och urartade människor som förökade sig snabbare än medelklassen och landsbygdsbefolkningen.⁶⁴⁶

Fokuset på reproduktionen gjorde att också relationen mellan män och kvinnor drogs in i det rasbiologiska nätverkets tänkande om samhället, där kvinnors ekonomiska, sexuella och sociala

frigörelse sågs som ett rashygieniskt problem. Björkman har talat om ett "rasbiologiskt genuskontrakt", där Lundborg och hans likasinnade föreskrev bestämda roller för samhällets medlemmar dels utifrån deras "ras"-egenskaper, dels utifrån deras kön och dels utifrån deras klassposition. Idealbilden av den "goda" kvinnan var en kvinna med bra arvsmassa och som födde många barn i äktenskap med en arvmässigt bra man. Om kvinnor började förvärvsarbeta innebar det ett hot mot befolkningens arvsegenskaper, eftersom de sunda och rasmässigt "dugliga" kvinnorna skulle bli ekonomiskt oberoende och vänta med att föda barn eller inte föda några barn alls. Kvar bland barnaföderskorna blev då de "defekta", som skulle fortsätta att föröka sig.⁶⁴⁷

Lobbykampanjen för ett rasbiologiskt institut

Nätverkets viktigaste och mest framgångsrika projekt, som leddes framför allt av Herman Lundborg och Vilhelm Hultkrantz, var kampanjen för att få staten att inrätta ett institut för rasbiologisk forskning. Efter flera turer kom visionen att förverkligas i form av Statens institut för rasbiologi i Uppsala, som öppnade sina portar år 1922 med Lundborg som förste chef. Han hade då under några år erhållit personliga forskningsanslag från riksdagen som stöd för sina rasbiologiska studier.⁶⁴⁸ Framför allt var det befolkningen i norra Sverige som Lundborg hade riktat intresset mot. Där var det, menade han, möjligt att studera rasblandningen mellan samer, "svenskar" och "finnar". Under 1910-talet genomförde Lundborg flera forskningsresor där han började registrera främst samers antropometriska

646 Maria Björkman & Sven Widmalm, "Selling Eugenics: The Case of Sweden", *Notes & Records of the Royal Society* 64:4 2010, s. 388–399; Björkman 2011, s. 50, 74–75; Tunlid 2004, s. 135–136.

647 Björkman 2011, s. 118–121.

648 Hagerman 2015, s. 112.

värden, som kranieindex, hårfärg och ögonfärg, och dessutom fotograferade flera av dem som han undersökte.⁶⁴⁹

Vid 1910-talets slut var Lundborg en berömd forskare med stort anseende och röster höjdes om att han borde tilldelas en professur. Lundborg och hans kamrater i det rasbiologiska nätverket hade dock mer långtgående planer. De ville skapa en helt ny rasbiologisk forskningsinstitution, och under åren runt 1920 inledde nätverket en intensiv kampanj för att vinna stöd för idén. Den kanske allra mest lyckade propagandasatsningen var den så kallade "Folktypsutställningen" år 1919, som startade i Stockholm och sedan turnerade till flera andra svenska städer. Idéhistorikern Britas Benjamin Eriksson har betonat de interaktiva inslagen i utställningen. Besökarna uppmanades att ta med sig fotografier av sig själva, som därefter införlivades i Lundborgs samlingar och senare i Rasbiologiska institutets forskningsarkiv.⁶⁵⁰ I samband med utställningen ordnades också tidningstävlingar, där svenskar fick skicka in fotografier på sig själva och där de som bäst ansågs motsvara en "svensk-germansk ideal rastyp" belönades med priser. Vinnare i herrklassen blev en cykelreparatör från Skövde vars bild senare dök upp i flera av Rasbiologiska institutets publikationer. Liknande tävlingar anordnades i *Stockholms Dagblad* år 1922 med Herman Lundborg i juryn.⁶⁵¹ Kampanjen fick också stöd av flera samhällsdebattörer och intellektuella, till exempel den ledande kulturpersonligheten Ellen Key.⁶⁵²

År 1921 lyckades nätverket få upp frågan på riksdagens bord. Då hade det under några år redan funnits alternativa planer på att inrätta liknande forskningsinstitutioner, vilka aldrig förverkligades. I december 1918 föreslog en professor vid Karolinska institutet att ett Nobelinstitut för rasbiologisk forskning borde inrättas, med en professur i "antropologi" och en i "experimentell ärftlighetslära". Förslaget föll då det var oklart om Alfred Nobels testamenterade pengar verkligen fick användas för ett sådant ändamål.⁶⁵³ Det förslag som tre år senare presenterades för riksdagen såg annorlunda ut, och handlade om att skapa ett institut med Herman Lundborg som självskriven chef och med stor makt över verksamhetens inriktning. Riksdagsmotionen var till stora delar författad av Lundborg och andra medlemmar av det rasbiologiska nätverket, även om det var riksdagsledamöter som undertecknade den (tunga underskrifter kom från exempelvis Hjalmar Branting och Arvid Lindman, alltså från ledamöter ur helt olika politiska läger).⁶⁵⁴ Riksdagen biföll motionen i partipolitisk enhällighet, även om enstaka ledamöter uttryckte farhågor för att satsa statliga pengar på en ny myndighet i en tid av ekonomisk kris.

Resultatet blev Statens institut för rasbiologi, med Lundborg som chef och med placering i Uppsala. Det skulle vara en självständig forskningsinstitution, men med vissa kopplingar till den akademiska världen. Chefen för institutet fick till exempel status som professor vid Uppsala universitet.⁶⁵⁵ Någon stor organisation var det inte tal om och personalstyrkan var aldrig omfattande. År

649 Broberg 1988, s. 185, 214.

650 Britas Benjamin Eriksson, *Delaktighet som pedagogik: Föreställd ras och publikpositioner i den svenska folktypsutställningen* (opublicerad masteruppsats i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet), Uppsala 2013. Se även Björkman & Widmalm 2010; Björkman 2011, s. 86–89; Broberg 1988, s. 194–198.

651 Broberg 1988, s. 198; Broberg 1995, s. 10; Lundmark 2002, s. 133–134.

652 Emma Vikström, "Människosläktets århundrade: Ellen Key och Statens institut för rasbiologi", *Personhistorisk tidskrift* nr 1 2018, s. 20–23.

653 Aron Ambrosiani, *Rektor Lennmalm's förslag: Om 1918–1921 års diskussioner kring ett Nobelinstitut i rasbiologi vid Karolinska institutet*, Stockholm 2009, s. 38.

654 Björkman & Widmalm 2010, s. 386; Björkman 2011, s. 83–86; Broberg 1988, s. 202–204.

655 Broberg 1995, s. 11.

efter år klagade såväl Lundborg som hans efterföljare på att resurserna var för små i förhållande till vad man ursprungligen hade hoppats på.⁶⁵⁶

I populär historieskrivning påstås det ibland att den myndighet som slog upp sina portar i Uppsala var "världens första rasbiologiska institut" eller liknande. Det stämmer inte. Det fanns äldre institutioner som sysslade med liknande forskning i andra länder, exempelvis Eugenics Records Office i amerikanska Cold Spring Harbor som hade etablerats redan år 1910. Rasbiologiska institutet var dock för en liten tid ganska unikt i en nordeuropeisk miljö, innan liknande forskningsinstitutioner skapades i till exempel Danmark och Tyskland.⁶⁵⁷

Ny inventering av Sveriges befolkning

Rasbiologiska institutet sysslade under Lundborgs chefstid inte enbart med vetenskaplig forskning i traditionell mening. Man ägnade sig också åt att sprida det rasbiologiska nätverkets alarmistiska framtidsbilder och samhällsanalyser, till exempel genom öppna föreläsningsserier. Vid ett par tillfällen initierade man också projekt där man fortsatte den interaktion med allmänheten som hade inletts redan vid 1919 års Folktypsutställning. På Stockholmsutställningen år 1930 hade institutet en egen avdelning. Allmänheten hade dessförinnan uppmanats att skicka in sina fotografier till institutet, som presenterade ett urval av nordiska "rastyper" på utställningen. Under 1930-talets första år försökte man också kartlägga ättlingar till en kvinna i 1600-talets Dalarna, det så kallade "Stor-Mor i Dalom"-projektet. "Stor-Mor" ansågs

ha producerat ovanligt många barn med sunda gener, och institutet fick ta emot ett stort material från släktforskare och andra intresserade som gärna ville bidra till materialinsamlingen.⁶⁵⁸

Den huvudsakliga verksamheten bestod dock av forskning som bedrevs av institutets egen personal. Innan jag diskuterar den forskning som institutet bedrev under Lundborgs tid som chef är det dock på sin plats att nämna något om vad institutet faktiskt inte forskade om. Under 1920-talet fanns det en relativt stark antisemitisk tradition i Sverige, vilket uppmärksammades i kapitel 3. Flera forskare har också uppmärksammat att Herman Lundborg särskilt i privata brev kunde ge uttryck för grova antisemitiska uppfattningar.⁶⁵⁹ Därför är det ett intressant faktum att de svenska judarna utsattes för så lite rasvetenskaplig forskning under 1920- och 1930-talen. Undersökningar av judiska "rasegenskaper" är fullständigt frånvarande i Rasbiologiska institutets verksamhet vid denna tid. Varför det är så är en fråga som knappast har ett givet svar, men kanske kan vi få en ledtråd genom att analysera Lundborgs antisemitiska uttalanden lite närmare. Han gav återkommande uttryck för en av de vanligaste antisemitiska myterna, nämligen att judar kontrollerade stora delar av medierna. Denna kontroll, fruktade han, kunde judarna använda för att sätta käppar i hjulet för hans egen forskning. År 1924 skrev han till exempel i ett brev att det vore farligt om "judarna" började motarbeta institutets verksamhet, och år 1928 skrev han i en tidningsartikel att "den judiska storfinansens" och "judepressens" såg negativt på rasbiologins framväxt.⁶⁶⁰

Det riktigt stora projekt som Lundborg omedelbart satte igång syftade i stället till en storskalig

656 Broberg 1995, s. 14–16, 36.

657 Daniel J Kevles, *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity*, Cambridge 1995, s. 71.

658 Måns Ahlstedt Åberg, *Frivilliga rasbiologer: Interaktion och kunskaps-cirkulation mellan Rasbiologiska institutet och allmänheten under 1920-talet*, Möklinta 2022, s. 143–145, 155–158.

659 Tydén 1986, s. 22; Tydén 1988, s. 261.

660 Björkman & Widmalm 2010, s. 384; Hagerman 2015, s. 241–242; Lundmark 2007, s. 32–34; Tydén 1986, s. 22.

kartläggning av hela den svenska befolkningen och dess antropometriska värden. På många sätt var det en ren fortsättning på den inventering som Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst hade genomfört vid sekelskiftet och som diskuterades tidigare i det här kapitlet. Rasbiologiska institutet skulle nu göra något liknande fast i mycket större skala. Lundborg ville framför allt undersöka i vilken grad befolkningen hade förändrats sedan publikationen av *Anthropologia Suecica* år 1902, något han befarade med hänvisning till de rasblandningsprocesser som han ansåg pågick i allt snabbare takt. Under första halvan av 1920-talet kom detta projekt att dominera institutets verksamhet och sluka stora delar av dess resurser.

Institutet skickade ut sin personal i alla fyra väderstreck. Särskilt under åren 1921–23 kuskade forskarna runt i landet och genomförde mätningar på omkring ett hundra tusen svenskar. I första hand sökte de sig till regementena, där stora grupper av unga män i samma ålder kunde mätas på samma gång för att sedan jämföras med motsvarande grupp som Retzius och Fürst hade mätt drygt tjugo år tidigare. De begränsade sig dock inte till regementena utan undersökte också patienter på mentalsjukhus, fångar på anstalter av olika slag, samt skolor. Mätningarna av sjuka, fångar och barn följde inte samma slags systematik, men ingick i den stora planen att samla så mycket mätdata som överhuvudtaget var möjligt. På flera av anstalterna genomfördes undersökningar som var minst sagt integritetskränkande. Till exempel togs nakenfotografier av de kvinnliga internerna på tvångsarbetsanstalten i Landskrona.⁶⁶¹ Hur alla dessa interner reagerade på mätningarna finns det få källor som kan berätta om. Från lokalsamhäl-

lets överhetspersoner möttes forskarna däremot med entusiasm. Många präster och lärare hörde självmant av sig till institutet och erbjöd sig att hjälpa till. Hjälpen togs tacksamt emot och det är svårt att tänka sig att forskningsresorna kunde ha genomförts utan de lokala eliternas stöd.⁶⁶²

Resultaten antecknades på särskilda kort som Lundborg hade utformat. De sändes därefter till institutet där de samlades för att bearbetas i hypermoderna hålkortsmaskiner.⁶⁶³ Högarna med material växte, men något som inte växte i motsvarande takt var de konkreta forskningsresultaten. Detta är något som har förbryllat många forskare, som har påpekat att det enorma projektet aldrig genomfördes för att besvara några klart formulerade frågeställningar. Tvärtom verkar insamlandet av mätdata, med Gunnar Brobergs ord, ha blivit ett mål i sig.⁶⁶⁴ Någon gång i framtiden skulle viktiga slutsatser uppenbara sig ur materialet, men riktigt hur det skulle gå till var oklart.

Det blev inte klarare när inventeringens slutrapport publicerades år 1926. Huvudverket var på engelska och hette *The Racial Characters of the Swedish Nation*. Det gavs under de kommande åren också ut i populariserade versioner på tyska som *Rassenkunde des Schwedischen Volkes* och på svenska som *Svensk raskunskap*. Rapporten innehöll långa tabeller med antropometriska mätdata, redovisade län för län och med många decimaler. Däremot saknades nästan helt slutsatser. Här fanns ingenting vare sig om sjukdomars ärftlighet eller om något annat som kunde resultera i medicinska eller politiska åtgärder. I pressreaktionerna började nu därför de första kritiska frågorna om institutets verksamhet dyka upp. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* frågade till exempel vad man

661 Broberg 1995, s. 20; Hagerman 2015, s. 215–217.

662 Ahlstedt Åberg 2022, s. 69, 92, 76–77; Broberg 1995, s. 20–23.

663 Ulrika Kjellman, "A Whiter Shade of Pale: Visuality and Race in the Work of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History* 38:2 2013, s. 183–186.

664 Broberg 1995, s. 26; Katrin Zippel, "'Learn to See!' Photography in the Service of Race Biology", *Rasen och vetenskapen* (red. Müssener & Jegeback), Uppsala 2009, s. 30.

egentligen skulle ha alla dessa empiriska data till. Var det verkligen denna typ av tabeller som skulle leverera så betydelsefulla resultat om samhället?⁶⁶⁵

Rasforskning bland samer

Institutets andra stora projekt rörde sig om en antropometrisk kartläggning av de svenska samerna, alltså en fortsättning av den forskning som Lundborg hade påbörjat redan under 1910-talet. Det finns förmodligen två skäl till att Lundborg valde att fokusera så mycket just på den samiska befolkningen. För det första hade samerna, som nämnts tidigare, intresserat rasforskare ända sedan Sven Nilssons och Anders Retzius dagar på 1840-talet. Lundborg anknöt till denna tradition av undersökningar riktade mot Sveriges enda "exotiska" folkslag. För det andra hängde projektet samman med Lundborgs intresse (och rädsla) för så kallad rasblandning. Samerna, menade Lundborg, var en grupp som alltmer höll på att smälta samman med den övriga befolkningen. Det pågick med andra ord en rasblandning mitt framför ögonen på forskarna, och den måste studeras i syfte att vinna ökade kunskaper om rasblandningens konsekvenser.⁶⁶⁶ Det var för övrigt samma intresse som låg bakom en rad av de betydligt mindre undersökningar som också bedrevs vid institutet under Lundborgs cheftid, till exempel studier av ingiften på Gotland och rasblandning på Hawaii.⁶⁶⁷

Men hur skulle man egentligen undersöka rasblandning? Som framgått vid det här laget innebar Lundborgs forskning inte att han faktiskt undersökte arvsanlag, det vill säga genotypen. Huvudsakligen var det yttre utseendedrag, fenotypen, som stod i fokus för institutets undersökningar. På samma sätt

som skett med de värnpliktiga "svenskarna" kom därför samers antropometriska värden att antecknas på mätkort. År efter år reste institutets lilla personalstyrka runt i norra Sverige och mätte kroppar och registrerade ögon- och hårfärg hos vuxna såväl som minderåriga samer. I takt med att åren gick blev det allt vanligare att Lundborg genomförde forskningsresorna ensam. De fortsatte fram till hans pensionering år 1935 och innebar att en enorm mängd data och fotografier samlades i Uppsala.⁶⁶⁸

Vetenskapsjournalisten Maja Hagerman har lyft fram ett par vittnesmål av samer som blev utsatta för dessa undersökningar. En kvinna berättade långt senare om hur Lundborg kom till Kaalasvuoma sameby redan år 1915, när hon var tolv år gammal. Många ska ha varit rädda och rykten cirkulerade bland barnen om att Lundborg skulle utsätta dem för smärtsamma experiment. Det skedde inte, men barnen beordrades in i skolkåtan, där Lundborg först demonstrerade hur mätningarna gick till på sin egen son. Sedan var det barnens tur. En samisk man har berättat om hur forskare från institutet kom till hans skola år 1925. Först fotograferade de hela familjer och därefter enskilda barn. Sist mätte de människors skallar. Berättarens kommentar är intressant: "Aldrig hade vi sett på varandra så förut". Forskningsresorna innebar, som Hagerman betonar, inte endast att rasbiologerna reproducerade redan existerande uppfattningar om "ras". De skapade nya, och tvingade människor som tidigare kanske inte hade tänkt på sig själva i termer av "ras" att ta ställning till denna typ av kategoriseringar.⁶⁶⁹

Lundborg hade utlovat stora resultat av de samiska undersökningarna. Förekomsten av sjukdomar, funktionshinder och sociala problem skulle nu få en förklaring och kunna knytas till

⁶⁶⁵ Broberg 1995, s. 25.

⁶⁶⁶ Broberg 1995, s. 26–27; Hagerman 2015, s. 55–58, 64–66, 79, 104.

⁶⁶⁷ Broberg 1995, s. 29–32.

⁶⁶⁸ Lundmark 2002, s. 137.

⁶⁶⁹ Hagerman 2015, s. 106, 257.

graden av rasblandning. De många mätningarna resulterade emellertid i väldigt lite publicerad forskning. Först år 1932 kom den första delrapporten i projektet i form av boken *The Race Biology of the Swedish Lapps*, huvudsakligen skriven av statistikern Sten Wahlund. Den innehöll endast statistiska bearbetningar av kyrkobokföringsuppgifter, eftersom de antropometriska mätningarna ännu inte hunnit bearbetas. De statistiska uppgifterna om ekonomisk försörjning, barnadödlighet och mödradödlighet var dessutom redan kända sedan tidigare. Med tanke på de högt ställda förväntningarna upplevdes resultatet som något av ett fiasko, och som framgår längre fram i detta kapitel kom "lappundersökningens" obetydliga vetenskapliga resultat att användas som politiska argument för att institutet borde få en delvis ny inriktning.

Gunnar Dahlberg tog år 1935 över som chef för institutet. Han var inte överdrivet intresserad av att mäta samiska kranier, och forskningsresorna bland samer upphörde efter hans tillträde. Dahlberg hade dock ärvt det som återstod av "lappundersökningen" av sin föregångare, och pengar fanns anslagna till att publicera slutresultaten. Det skedde år 1941, när Dahlberg och Wahlund gav ut andra delen av *The Race Biology of the Swedish Lapps*. Också nu innebar utgivningen något av en vetenskaplig icke-händelse. Boken innehöll tabeller över ögonfärg, hårfärg, kranieindex, ansiktslängd, ansiktsbredd, kroppslängd och andra antropometriska mått, men mycket få uttalanden om vad som var utmärkande för samers "ras"-egenskaper eller om rasblandning. Däremot publicerades flera fotografier på de undersökta samerna, och de samer som förekom i tabellerna var namngivna.⁶⁷⁰ "Rasismen" i Lundborgs tappning hade börjat blekna bort, men ur etisk synvinkel var institutets forskning alltså fortfarande högst problematisk.

Rasbiologiska fotograferingar

Institutets tredje stora projekt löpte parallellt med befolkningsinventeringen och sameundersökningen. Det innebar en mycket omfattande insamling och produktion av fotografier, avsedda att dokumentera olika "rastyper" och tänkta att användas i kommande forskning. Till slut omfattade samlingarna drygt 12 000 fotografier, tagna framför allt under 1920-talet.⁶⁷¹ Även detta var en verksamhet som inte bedrevs utifrån explicita frågeställningar eller med tydligt formulerade syften. Att Lundborg själv såg en stor rasvetenskaplig potential i fotografier står dock klart.

När Rasbiologiska institutet öppnade år 1922 hade Lundborg redan en stor uppsättning fotografier, och han hade redan publicerat en del av dem i boken *Svenska folktyper* som publicerades strax efter 1919 års Folktypsutställning. Bildproduktionen fortsatte omedelbart när institutet öppnade, och en fotograf åtföljde ofta institutets expeditioner runt om i landet. Ofta var det Lundborg själv som höll i kameran på sina ensamma vandringar i Norrbotten. Ibland publicerades fotografier som illustrationsmaterial i institutets publikationer, men såvitt vi vet användes de aldrig för att besvara frågor i något egentligt forskningsprojekt. Många forskare har därför ställt frågan varför institutet ägnade så mycket kraft och pengar på att ta bilderna.

Verksamheten har analyserats ur två aspekter. Vissa forskare har analyserat vilka föreställningar om "ras" som producerades och reproducerades genom fotografierna. Här hade man kunnat tro att fotografierna var tänkta att användas för att med stor exakthet avbilda antropometriska mått. Det var dock inte så som svenska rasbiologiska fotografier såg ut. Många fotografier föreställde människor med både kläder och huvudbonader, och detaljerade antropometriska undersökningar

⁶⁷⁰ Lundmark 2002, s. 137, 141–142.

⁶⁷¹ Kjellman 2013, s. 181.

var knappast möjliga att göra med fotografierna som empiriskt material.⁶⁷² I stället anknöt de till en äldre rasforskningstradition där begreppet ”typ” spelade en stor roll. Redan Gustaf Retzius hade tagit ”antropologiska” fotografier i Finland under 1870-talet, avsedda att visa upp ”typiska” representer för olika folkgrupper, och zoologen Eric Mjöberg hade fotograferat aboriginska australier i liknande syften under 1910-talet.⁶⁷³ Lundborgs fotografier verkar ha haft en liknande målsättning. Genom att betrakta ett stort antal bilder av olika ”rastyper” skulle läsaren (eller forskaren, studenten och utställningsbesökaren) öva upp sin förmåga att ”se” hur raser skilde sig åt, inte genom att jämföra exakta mått utan att genom att utveckla en intuitiv känsla för det ”typiska” hos en viss ras.

Om målet var att ”visa” hur olika varandra Sveriges ”rastyper” var får man nog säga att Lundborg och hans medhjälpare gav sig själva en viss hjälp på traven. Flera forskare har noterat att det inte var vilka kroppar som helst som fotograferades. I *Racial Characters of the Swedish Nation* från år 1926 förekom exempelvis nakenbilder både på svenskar av ”nordisk” typ och på samer, men man hade noggrant valt ut vilka kroppar som fick representera respektive rastyp. De ”nordiska” typerna var företrädesvis unga och friska människor utan skador. De samiska kropparna tillhörde i mycket högre grad äldre människor och var märkta av hårt arbete. Fotografierna byggde också, som sociologen Katrin Zippel har betonat, på en tydlig intersektion mellan ras och klass. De personer som klassificerades som ”nordiska” var människor som ofta kom ur samhällets övre skikt medan fotografierna på andra ”rastyper” föreställde människor med lägre social status.⁶⁷⁴

Forskarna har också försökt studera hur fotografierna togs och vilken makt som utövades i mötet mellan rasforskarna och deras undersökningsobjekt. Givetvis har dessa möten sett olika ut från fall till fall. Bilderna är också av mycket olika karaktär. Många föreställer vuxna människors ansikten, i profil eller snett framifrån. Andra föreställer samiska familjer utanför sina kåtor eller stugor. Andra föreställer nakna norrländska skolbarn som beordrats att klä av sig och ställa sig framför fotografen. Två hela fotoalbum i Rasbiologiska institutets arkiv består av sådana fotografier på nakna samiska barn.⁶⁷⁵ Frågan är dock svårundersökt eftersom det ofta saknas information om vad som hade hänt före fotograferingstillfället, men det finns källor som kastar ljus över åtminstone några situationer.

Institutets personal hade förmodligen aldrig kunnat genomföra vare sig fotograferingar eller andra integritetskränkande undersökningar om de inte haft hjälp av de norrländska localsamhällenas överhet: nomadskollärare, präster och nomadskolinspektörer. Det var till dessa som Lundborg vände sig med begäran om hjälp, både för att få information om lämpliga grupper att undersöka och för att få dem att övertala samer och andra lokalinvanare att ställa upp på mätningarna. Ibland hörde präster av sig direkt till Lundborg och erbjöd sin hjälp.⁶⁷⁶ Vi vet att det förekom att människor värjde sig mot fotograferingarna eller helt vägrade vara med. En del människor i Norrbotten var anhängare till den laestadianska kristendomen och ansåg att avbildning av människor var en synd. Andra protesterade särskilt mot att barnen fotograferades nakna.⁶⁷⁷ I flera fall verkar Lundborg

672 Gunnar Broberg, ”Det antropologiska fotoalbumet”, *Mer än tusen ord: Bilden och de historiska vetenskaperna* (red. Andersson .f.), Lund 2001a, s. 149; Ulrika Kjellman, ”How to Picture Race? The Use of Photography in the Scientific Practice of the Swedish State Institute for Race Biology”, *Scandinavian Journal of History* 39:5 2014, s. 5, 8, 12, 14; Zippel 2009, s. 40.

673 Broberg 2001a, s. 149; Hallgren 2003, s. 28.

674 Björkman & Widmalm 2010, s. 389; Broberg 1995, s. 23–25; Kjellman 2014, s. 20–21, 191–195; Zippel 2009, s. 36.

675 Hagerman 2015, s. 107–108.

676 Se till exempel Ahlstedt Åberg 2022; Broberg 1995, 20–23; Hagerman 2015, s. 65, 100, 229, 231.

677 Hagerman 2015, s. 97, 107.

ha försökt övervinna motstånd genom att utdela belöningar eller förmåner åt människor som lät sig fotograferas. Samiska familjer kunde till exempel få en kopia på fotografiet som tack för sin medverkan. I andra fall utnyttjade Lundborg sin position som läkare genom att utföra hälsoundersökningar i samband med fotograferingarna eller skriva ut recept på mediciner. Det var ett nog så användbart påtryckningsmedel i en del av Sverige där det vanligtvis var långt till närmaste läkare.⁶⁷⁸

Lundborgs internationella kontakter

Under 1910- och 1920-talen var Herman Lundborg något av en internationell vetenskaplig celebritet. Inte minst från den tyskspråkiga delen av Europa riktades blickarna mot Sverige, och när Rasbiologiska institutet öppnade år 1922 såg många tyska rasforskare institutet som en inspirerande förebild. Lundborg knöt under sin cheftid också en rad kontakter med utländska rasforskare. Han korresponderade till exempel med rasforskare i Sovjetunionen, som ibland hänvisade till Lundborg som en auktoritet.⁶⁷⁹ Det är dock framför allt kontakterna med tyska forskare som har uppmärksammats, vilket kanske inte är förvånande med tanke på att en del av dem som han samarbetade med senare blev inflytelserika inom den nazityska rasforskningen.

En anledning till att kontakterna med Tyskland blev så starka var att den svenska universitetsvärlden av tradition hade starka band till just Tyskland. Men det fanns också mer specifika anledningar. Som vi har sett flera exempel på hade det sena 1800-talets svenska rasforskning befest

tanken att svenskarna utgjorde det renaste ”nordiska” eller ”germanska” folket i världen. Vid samma tid växte det fram en tysk, nationalistisk rörelse där även det tyska folket betecknades som ”nordiskt” eller ”germanskt”. Bland vissa kretsar inom den tyska rasforskningen uppstod nu en vurm för det ”nordiska”, och det mest ”nordiska” av allt ansåg man fanns i Sverige. Många tyska rasforskare kastade därför intresserade blickar mot Sverige.⁶⁸⁰

Lundborg etablerade kontakter med en rad tyska vetenskapsmän som under 1930-talet bejakade den nazistiska ideologin, däribland den världskände genetikern Eugen Fischer. Hans allra mest anmärkningsvärda kontakt var dock med Hans F K Günther, som senare fick en framskjuten position som expert på ”ras”-frågor i Nazityskland. Günther publicerade år 1922 den inflytelserika boken *Rassenkunde des Deutschen Volkes*, och var en varm anhängare av tanken på den ”nordiska rasen” som särskilt värdefull. Günther menade att den världshistoriska utvecklingen drivits fram genom ett antal vågor av ”nordiskt” kulturinflytande, som skett genom att den nordiska rasen spritt sig över världen. Med stöd i svensk arkeologisk forskning hävdade han också att den nordiska rasen hade varit nästan helt oblandad ända sedan stenåldern och att den var särskilt ren just i Norden. Lundborg hade skickat fotografier till Günther redan år 1923, och på hösten samma år kom Günther till Uppsala på Lundborgs inbjudan för att hålla öppna föreläsningar om Europas raser. Året därefter fick han ansvar för en helt egen kurs i antropologi som gavs vid universitetets anatomiska institution. Han fortsatte länge att låna fotografier från Rasbiologiska institutets bildarkiv under sin karriär som rasforskningsauktoritet i Tyskland.⁶⁸¹

678 Broberg 1995, s. 28–29; Broberg 2001a, s. 153–154; Hagerman 2015, s. 104–106, 257; Lundmark 2002, s. 136.

679 Hagerman 2015, s. 248; Per Anders Rudling, ”Eugenics and Racial Biology in Sweden and the USSR: Contacts across the Baltic Sea”, *The Canadian Bulletin of Medical History* 31:1 2014, s. 51–54, 57, 62, 65. Kontakterna avbröts i början av 1930-talet, då den stalinistiska så kallade lysenkoismen blev den enda tillåtna inriktningen inom sovjetisk ärftlighetsforskning.

680 Hagerman 2015, s. 85; Ljungström 2004, s. 334–335, 353.

681 Hagerman 2015, s. 211–213, 217, 245, 268–270, 312.

Kulmen för Lundborgs internationella status kom år 1926 i och med publiceringen av *The Racial Characters of the Swedish Nation*. Den blev hyllad i rasforskningskretsar, framför allt i Tyskland. Lundborg fick ta emot många brev från tyska forskare som betygade sin vördnad, och när Kaiser Wilhelm-institutet, en institution för rasvetenskaplig och rashygienisk forskning, grundades i Tyskland år 1927 var det inspirerat av Lundborgs eget rasbiologiska institut.⁶⁸²

De tyska kontakterna skulle dock inte vara för alltid. Vid mitten av 1930-talet avbröts de, och det hade att göra med Gunnar Dahlberg nu stod vid rodret på Rasbiologiska institutet. Han hade en annan syn på "ras" än Lundborg, vilket skulle sätta en tydlig prägel på institutets kommande verksamhet. Att Dahlberg överhuvudtaget blev chef var dock långt ifrån självklart, vilket vi nu ska se.

1935 års chefsstrid och dess betydelse

Efter publiceringen av *The Racial Characters of the Swedish Nation* år 1926 var det, enligt Gunnar Broberg, som om "luften tycks ha gått ur institutet". Forskningen hade inte lett till några praktiskt tillämpbara kunskaper, och den stora undersökningen av samernas rasblandning harvade på år efter år utan att komma till några anmärkningsvärda resultat. Gradvis började pressen uttrycka skepsis, inte mot rasbiologin som sådan men mot den lundborgska forskningsinriktningen. När den ekonomiska depressionen slog till i början av 1930-talet nådde kritiken riksdagen. Anslagen till institutet skars ned och flera ledamöter frågade sig om det var motiverat att lägga pengar på ett institut som inte levererade användbara resultat.

Det blev inte bättre av att Lundborg alltmer öppet visade sympatier för den framväxande nazismen, exempelvis genom att publicera sig i pronazistiska tidskrifter. På så sätt politiserades och polariserades hela frågan om Rasbiologiska institutets verksamhet.⁶⁸³

Den avgörande frågan blev vem som skulle utses till chef vid institutet i samband med Lundborgs pensionering år 1935. Två sökande stod mot varandra. Den ene var psykiatern Torsten Sjögren, som låg nära Lundborgs forskningsinriktning. Den andre var Gunnar Dahlberg. Även han var ursprungligen psykiater, men hade också deltagit som assistent i flera av Rasbiologiska institutets forskningsresor. Hans avhandling gavs ut år 1926 och hette *Twin Births and Twins from a Hereditary Point of View*. Det var en genetisk undersökning av hur arvsanlag fungerade, men saknade helt rashygieniska rekommendationer. Samtliga akademiska instanser, däribland de sakkunniga som granskade de båda sökandena, förordade Sjögren som chef. Det slutliga avgörandet låg dock hos regeringen, som i likhet med Dahlberg råkade vara socialdemokratisk. Efter en hel del intriger utnämndes till sist Dahlberg till chef. I valet låg en tydlig politisk markering, på så sätt att rasbiologin förväntades röra sig bort från den alltmer nazistinfluerade Lundborgs idéer.⁶⁸⁴

Nazistinfluerad var Dahlberg nämligen definitivt inte. Redan år 1932 hade han publicerat en artikel i tidskriften *Ord och Bild* där han gick till angrepp mot den rasforskningstradition som Lundborg hade varit den viktigaste företrädaren för. Dahlberg kritiserade tidigare rasforskare för att ha gjort alltför detaljerade rasindelningar på alltför svagt empiriskt underlag, och särskilt angrep han tanken på att det skulle finnas en överlägsen "nordisk" ras. Att införa diskriminerande

682 Björkman & Widmalm 2010, s. 380; Zippel 2009, s. 44–47.

683 Broberg 1995, s. 36 (citatt); 56–60; Hagerman 2015, s. 241–242; Lundmark 2002, s. 139.

684 Broberg 1995, s. 12, 30, 67–70.

bestämmelser mot vissa folkgrupper endast beroende på deras påstådda rasegenskaper beskrev han som irrationellt och utan vetenskapligt stöd. Detta ställningstagande tilltalade inte alla. När Dahlberg strax efter Hitlers maktövertagande 1933 höll ett föredrag på samma tema på Stockholms högskola blev han överfallen av nazister som försökte hindra honom från att tala.⁶⁸⁵

Dahlberg skulle uttrycka samma skeptiska hållning mot rasbegreppet under hela sin karriär. Inte så att han förkastade det, för det gjorde han inte. Fortfarande år 1955 skrev Dahlberg att vi inte kunde "undvara" termen "ras".⁶⁸⁶ Han skrev också en rad texter där han inte bara försvarade rasbegreppet utan även föreslog teoretiska definitioner av det. Han varnade dock konsekvent för att dra snabba slutsatser om "ras" utifrån ett alltför litet material, poängterade att det var svårt att mäta exempelvis begåvning och intelligens hos olika raser och menade att de ständiga varningarna för rasblandningens effekter var överdrivna. Rasindelningar var framför allt, ansåg Dahlberg, meningsfulla på global nivå, och han ansåg hela tiden att det fanns ett antal huvudraser eller "raser av första ordningen". Däremot var det vanligare att dela in till exempel Europas befolkning i tydliga, klart avgränsade raser.⁶⁸⁷ Antinazist förblev Dahlberg livet ut. Han tog offentlig ställning mot nazisternas förföljelser mot judar också när det inte var opportunt att uttala sådan kritik. Han var till exempel involverad i planerna (som nämndes i kapitel

10) på att hjälpa tio judiska läkare att fly till Sverige.

Från och med mitten av 1930-talet kan vi i själva verket tala inte om en utan om två skilda rasforskningstraditioner i Sverige. Den ena inspirerades av Herman Lundborg och fick under 1930-talet allt starkare kopplingar till nazistiska eller fascistiska rörelser. Den andra hade Gunnar Dahlberg som sin viktigaste representant och innebar inte ett avståndstagande från "ras"-idéer i sig, men en tydlig markering mot det sätt som sådana idéer tog sig uttryck inom nazismen och fascismen.⁶⁸⁸ Rasforskningen splittrades och polariserades med andra ord, och det var långt ifrån en unik svensk utveckling. Den motsvaras, som Gunnar Broberg har påpekat, av den förändring från "mainline eugenics" till "reform eugenics" som den internationella ärftlighetsforskningen i stort genomgick vid samma tid och som fick betydande konsekvenser i rasvetenskapliga och rashygieniska sammanhang.⁶⁸⁹

Vad som försiggick vid institutet efter att Dahlberg tagit över som chef var länge en bristfälligt studerad fråga. Gunnar Broberg påpekade i sin klassiska studie av institutet att forskningen överlag kom att inriktas mer mot socialstatistik och medicinsk genetik än mot rasforskning. Dahlberg inledde projekt där han och hans medhjälpare med utgångspunkt i statistisk metod studerade ärftligheten för blindhet, dövhet, epilepsi, tuberkulos, åderförkalkning och cancer, och de studerade förekomsten av rökning, könssjukdomar och

685 Martin Ericsson, "Anti-Fascist Race Biology: Gunnar Dahlberg and the Long Farewell to the Nordic 'Master Race'", *Anti-Fascism in the Nordic Countries: New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections* (red. Braskén, Copsey & Lundin), London 2019; Löw 2004, s. 23.

686 Kjell Jonsson, "Rasbiologi från vänster? Om Gunnar Dahlbergs vetenskap, politik och popularisering", *Livsöreställningar: Kultur, samhälle och biovetenskap* (red. Nordlund), Umeå 2004, s. 53.

687 Björkman 2011, s. 137–139; Broberg 1995, s. 66–68, 71, 77; Martin Ericsson, "What Happened to 'Race' in Race Biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960", *Scandinavian Journal of History* 46:1 2021b, s. 132–133; Tunlid 2004, s. 227–228. Även i fråga om rashygien intog Dahlberg en betydligt mer skeptisk hållning än Lundborg. Steriliseringar kunde, menade han, vara motiverade ur socialpolitiska och ekonomiska aspekter men innebar inte någon effektiv metod för att minska andelen oönskade arvsanlag i befolkningen. Se Jonsson 2004, s. 49–50; Kjell Jonsson & Jenny Larsson, "Mellan vetenskap och vers: Ärftlighetsforskare som publika vetenskapsmän 1940–1960", *Den mediala vetenskapen* (red. Ekström), Nora 2004, s. 227.

688 Jag utvecklar resonemanget om de två rasforskningstraditionerna i Martin Ericsson, *Vetenskapen som försvann? Svensk rasforskning efter 1935*, Lund 2023a, kap. 9.

689 Broberg 1995, s. 7–8, 79. Termerna lanserades ursprungligen i Kevles 1995.

alkoholism inom Sveriges befolkning.⁶⁹⁰ Samtidigt har vi sett att det förekom att institutet sysslade med "ras"-frågor även efter 1935, till exempel genom publiceringen av "lappundersökningens" andra band år 1941 och genom analysen av de rasvetenskapliga mätningar som Socialstyrelsen lät genomföra på ett antal familjer som ansågs vara "tattare" år 1943 (och som diskuterades närmare i kapitel 5).

Det finns fler exempel på att inte minst Dahlberg själv hade ett starkt intresse för det vetenskapliga "ras"-begreppet vid denna tid. Nazismens frammarsch och inledande framgångar fick honom att publicera en rad skrifter där han gick till angrepp mot nazismens rasläror samtidigt som han försökte formulera alternativa definitioner av vad "ras" egentligen var för något och hur det kunde utforskas vetenskapligt. Det skedde både genom inlägg i vetenskapliga tidskrifter och populärvetenskapligt inriktade böcker. Framför allt gav Dahlberg år 1940 ut boken *Arv och ras*, där han fördömde nazisternas judeförföljelser men också betonade att rasbegreppet var vetenskapligt relevant och nödvändigt. Dahlbergs skrifter om rasbegreppet gavs ut samtidigt som han bröt institutets tidigare kontakter med nazityska rasforskare. I stället etablerade han kontakter med brittiska rasforskare och genetiker som liksom han själv försökte formulera ickenazistiska rasdefinitioner och intog en mer skeptisk hållning till rasforskningen. Genom dessa kontakter lyckades han också sprida sina idéer till den anglosaxiska världen, och år 1942 gavs *Arv och ras* ut på engelska med den talande titeln *Race, Reason and Rubbish: An Examination of the Biological Credentials of the Nazi Creed*. Det var dock specifikt nazisternas idéer om ras som Dahlberg avfärdade som "rubbish", inte rasbegreppet som sådant.⁶⁹¹ Detta skulle

visa sig senare, efter kriget, då Rasbiologiska institutet återupptog sin forskning om människoraser. Det ska diskuteras i ett avsnitt längre fram i det här kapitlet, men innan vi gör det bör några ord ägnas åt den rasforskning som förekom utanför institutet. Den institution som Dahlberg nu basade över var nämligen inte ensam om att ställa vetenskapliga frågor om "ras".

Rasforskning vid Lunds universitet

Förutom Rasbiologiska institutet i Uppsala fanns det några mindre akademiska miljöer där svensk rasforskning bedrevs. En sådan fanns vid Lunds universitet och dess anatomiska institution. I Lund fanns lokala traditioner. Sven Nilsson hade varit professor i naturalhistoria där och Carl Magnus Fürst skulle, som nämnts tidigare, bli lundensisk professor i anatomi under åren 1904–19. Den forskning han bedrev som professor hade sin utgångspunkt i de studier som han genomfört tillsammans med Gustaf Retzius vid sekelskiftet, och därmed lades grunden till en rasforskningstradition bland Lunds anatomer som skulle sträcka sig fram till 1940-talets slut. Gunnar Broberg har till och med beskrivit Lunds universitets anatomiska institution som "den närmaste motsvarigheten till Rasbiologiska institutet" som fanns i Sverige.⁶⁹² Det är något av en överdrift, men traditionen är intressant ändå.

Till skillnad från sin samarbetspartner Gustaf Retzius tog Fürst steget över från den rena fysiska antropologin till en mer rashygieniskt grundad forskning, där psykiska arvsanlag stod i fokus lika mycket som kranieindex. År 1919 genomförde han en studie som egentligen borde ha befunnit

690 Broberg 1995, s. 74–79.

691 Ericsson 2021b, s. 131.

692 Gunnar Broberg, "En kulturanatom: Carl-Herman Hjortsjö", *Kulturanatomiska studier* (red. Broberg), Lund 2001b, s. 77.

sig långt från den anatomi han förutsattes syssla med. Han gjorde då en omfattande kartläggning av svenska professorssläkter där han försökte leda i bevis att intelligens var biologiskt ärftligt. Beviset utgjordes av att professorer vid universitet i hög grad fick söner som också blev professorer eller fick andra akademiska tjänster. Frågan om yrkesvägar och karriärmöjligheter reducerades till en fråga om biologi som inte hade något att göra med klass, utbildning eller sociala omständigheter. Det var en undersökning som passade väl in i Herman Lundborgs världsåskådning, och Lundborg använde den också som propaganda vid den stora Folktypsutställningen samma år.⁶⁹³

Fürsts intresse för rasforskning och rashygien delades av hans kollega Ivar Broman, som också var professor i anatomi vid Lunds universitet under åren 1905–33 och framför allt spelade en roll som popularisator av rasforskningens resultat. Broman drog sig inte för politiska rekommendationer. Han krävde redan i början av 1920-talet införandet av en rashygieniskt utformad steriliseringslagstiftning, skattelättnader åt familjer med goda arvsanlag och tilldelning av jord till ”rasdugliga” bönder. Han presenterade också en del egna spekulationer om hur de mänskliga ”raserna” hade uppstått. Här var Broman något så ovanligt som en svensk polygenist. Han förnekade med andra ord tanken om att raserna hade gemensamma förfäder, utan ansåg att de hade uppstått vid olika tillfällen och på olika platser på jorden. Det gick enligt Broman att tala om tre ”ursprungsraser”: ”islandsrasen” (vita), ”tropikskogsrandrasen” (svarta) och ”oststeppsrasen” (gula). Den vita rasen hade genomgått en förädling under den senaste istiden, då de hårda

förhållandena gjorde att de mindervärdiga individerna gick under. Kvar fanns en stark, härdad och ”intelligent” ras. Först långt senare hade den svarta rasen uppstått, och i den meningen gick det alltså att hävda att de vita hade varit människor längre än de svarta. Den svarta rasen hade ännu inte genomgått någon gallring och var därför fortfarande ”dumma” och ”djurlika”.⁶⁹⁴

En av Fürsts och Bromans efterträdare var Gaston Backman, som innehade sin professur 1935–48. Backman hade redan under 1910-talet skrivit populärvetenskapligt om rasforskning och blev under 1920-talet anatomiprofessor i Riga. Han utvecklade då ett intresse för det lettiska folket, som han beskrev som en bastardiserad blandras: ursprungligen hade letterna varit en nordisk stam men gradvis hade de blandats upp med östeuropeiska folk. Tillbaka i Sverige skrev han artiklar om rasfrågor i en lång rad uppslagsverk, och fortsatte sitt populärvetenskapliga författarskap. Han hade i likhet med Herman Lundborg kontakter med den tyska rasforskningen också efter nazisternas maktövertagande. Han bedrev också viss egen rasforskning. År 1940 fick han till exempel i uppdrag att analysera ett antal centralasiatiska kranier som upptäcktsresanden Sven Hedin hade samlat in i syfte att undersöka om de uppvisade några drag av nordisk ras. Resultaten publicerades på tyska år 1942.⁶⁹⁵ Samtidigt var Backmans debattinlägg i ”ras”-frågor inte utan ambivalenser. År 1935 skrev han att ”människoraserna” visserligen skilde sig åt ordentligt, men också att idén om den ”nordiska rasens” överlägsenhet ibland vilade på ”mycket svaga grunder” och att nazisternas diskriminerande politik mot ”den högt begåvade judiska rasen” inte var berättigad.⁶⁹⁶

693 Ljungström 2004, s. 351; Svanberg 2012, s. 98.

694 Fredrik Chalfork, ”När ’svartrockar’ blev ’vitrockar’: Om Ivar Bromans bidrag i den rasbiologiska och rashygieniska allmänupplysningen under åren 1920–1940”, *Scandia* 72:1 2006, s. 75–78.

695 Matthew Kott, ”Antropologen Gaston Backman och den upsalienska rasbiologins spridning i tid och rum”, *Rasen och vetenskapen?* (red. Müssener & Jegeback), Uppsala 2009, s. 60, 65, 68–72.

696 Ericsson 2022, s. 162; Holmberg 1994, s. 93.

Först vid 1940-talets slut, då Carl-Herman Hjortsjö blev professor, verkar den lundensiska rasforskningstraditionen ha bleknat bort. Enligt Gunnar Broberg ska Hjortsjös skelettforskning ha närmat sig det som i dag kallas historisk osteologi och fokuserat på att nå kunskap om individers sjukdomshistoria och levnadsförhållanden.⁶⁹⁷ Samtidigt visar Fredrik Svanberg att Hjortsjö ibland försökte bestämma individers härstamning ”ur rassynpunkt”.⁶⁹⁸ Hjortsjö hade också tidigare varit med om att bedriva rasforskning på kraniematerial, då han var en av Backmans assistenter vid undersökningen av de centralasiatiska kranier som nämndes tidigare.⁶⁹⁹

Det var inte bara anatorer som arbetade med rasfrågor i Lund. Sedan år 1917 var Herman Nilsson-Ehle professor i ”ärftlighetslära” (senare genetik). Nilsson-Ehle, som ingick i det rasbiologiska nätverket och stod nära Herman Lundborg, använde bland annat sin professur åt att propagandera för ökat stöd till Rasbiologiska institutet (där han länge var styrelseledamot), steriliseringar i syfte att minska andelen ”sinnesslöa” i befolkningen och ekonomiska belöningar åt befolkningsgrupper som ansågs ha goda ”ras”-egenskaper. Politiskt befann han sig långt till höger. Han stödde Sveriges Nationella Förbund, en antidemokratisk rörelse som diskuteras närmare i kapitel 12, och även om han aldrig bejakade den politiska antisemitismen var han från år 1937 ordförande i Riksföreningen Sverige-Tyskland, som uttryckte uppskattning över samhällsutvecklingen i Nazityskland. Nilsson-Ehle, som var en banbrytande växtgenetiker, forskade aldrig själv om mänskliga arvsförhållanden, men inkluderade vissa inslag om ”rasbiologi” i sin undervisning och betonade konsekvent att exakt

samma ärftlighetslagar gällde för alla livsformer oavsett om det handlade om vetets köldtålighet, bananflugors utseende eller socialt beteende hos människor.⁷⁰⁰

Nilsson-Ehle efterträddes år 1938 som professor i ärftlighetslära av Arne Müntzing, en forskare som moderniserade ämnet och förde det närmare den moderna genetiken. I likhet med Gunnar Dahlberg tog Müntzing ställning mot nazismen. Han medverkade år 1942 i boken *Tidsspegel*, som innehöll bidrag av ett tiotal antinazistiska forskare vid universitetet i Lund. Müntzing tog i sitt bidrag om ”ras och rasblandning” avstånd från nazisternas rasläror på ett sätt som påminde om Dahlbergs artikel från år 1932. Alla människor tillhörde samma art, menade Müntzing, och likheterna människor emellan var minst lika viktiga att framhålla som olikheterna. Att tala om en ”arisk ras” var ovetenskapligt strunt, och det gick inte heller att tala om en ren och oblandad nordisk ras. Rasblandning i sig var inte dåligt utan kanske tvärtom nödvändigt för den genetiska variationen, även om Müntzing samtidigt varnade för korsning mellan raser som var alltför olika.⁷⁰¹ I likhet med Dahlberg ville han dock inte överge själva rasbegreppet. Müntzing betonade redan i sin installationsföreläsning år 1938 att människors psykiska egenskaper i hög grad bestämdes av deras ”medfödda ärftliga konstitution” och att ”rasbeskaffenheten” var av ”utslagsgivande betydelse för folkens och nationernas utveckling”.⁷⁰² Efter andra världskriget kom Müntzing att påverka flera generationers genetikstudenter genom den inflytelserika läroboken *Ärftlighetsforskning*, som gavs ut från 1950-talet och fram till 1970-talets mitt. Rasbegreppet fanns med i alla upplagor av läroboken,

⁶⁹⁷ Broberg 2001b.

⁶⁹⁸ Svanberg 2015, s. 32. Citatet är Hjortsjös.

⁶⁹⁹ Kott 2009, s. 70–72.

⁷⁰⁰ Tunlid 2004, s. 49, 58–59, 87–97, 106, 130–141, 220–223.

⁷⁰¹ Oredsson 1996, s. 155; Tunlid 2004, s. 234–236.

⁷⁰² Tunlid 2004, s. 197.

som när det gällde människans arvsförhållanden i allt väsentligt byggde på Müntzings bidrag till *Tidsspegel* från år 1942. De idéer han presenterat där hade en gång varit radikala och antinazistiska. Under efterkrigstiden kom de att uppfattas som mer konservativa och reaktionära, trots att idéerna som sådana egentligen inte hade förändrats.⁷⁰³

Bertil Lundman och undervisningen i fysisk antropologi

Den enskilde aktör som tydligast och längst förde vidare rasforskningstraditionen från Herman Lundborg var Bertil Lundman, vars gärning nästan kan beskrivas som ett flera decennier långt enmansprojekt. Lundman tillhörde aldrig någon akademisk institution, men lyckades disputerat på avhandlingen *Dala-allmogens antropologi år 1945* och blev därefter, efter hårda konflikter som ska diskuteras närmare längre fram, utnämnd till docent i fysisk antropologi vid Uppsala universitet år 1947. Där bedrev han på egen hand forskning och undervisning fram till sin pensionering år 1970. Längre nämndes hans verksamhet bara i bisatser och var så gott som utforskad.⁷⁰⁴ Sedan en tid tillbaka finns ett par studier dels av Maria Björkman, dels av mig själv, och de tecknar bilden av en synnerligen aktiv rasforskare som efter 1930-talets mitt gjorde helt andra vägval än Gunnar Dahlberg och hans kollegor vid Rasbiologiska institutet både vetenskapligt och politiskt.

Lundman rörde sig under 1930-talet i den anti-demokratiska och ultranationalistiska miljön runt Samfundet Manhem, en mötesplats för den ”nationella rörelse” som diskuteras närmare i kapitel 12.

Under åren 1937–40 höll han flera föreläsningar i samfundets regi, bland annat om ”Den nordiska rasens utbredning i Europa” och ”Om rasförhållandena i världskrisens kampzoner”. Lundman medverkade också i Uppsalaföreningen Heimdals årsskrift 1939. Heimdal hade vid denna tid tagits över av studenter som var anslutna till Sveriges Nationella Förbund, som var en del av samma ”nationella miljö” som Manhem. Lundmans text handlade om ”Folkdöd och rasfråga”. Han beskrev där den ”psykiska och fysiska överlägsenhet” som präglade ”nordiska stammar”, och varnade för att inslag av ”zigenarblod” kunde verka ”förstörande” på individers moraliska egenskaper. Det här var en form av rastänkande som Gunnar Dahlberg vid samma tid skarpt vände sig emot men som Herman Lundborg skulle ha applåderat.⁷⁰⁵

Den forskning som låg till grund för Lundmans avhandling påminde om de antropometriska studier som hade bedrivits på Rasbiologiska institutet under 1920-talet, med den skillnaden att Lundman genomförde dem helt själv. Sommar efter sommar under åren 1932–43 reste Lundman runt i Dalarna och angränsande landskap och mätte skallar, skrev upp hur långa människor var och noterade deras ögon- och hårfärg. Resorna finansierades av Dalarnas hembygdsförbund, som ända sedan 1900-talets första årtionde hade intresserat sig för landskapets befolkning och dess ”ras”-egenskaper. Hembygdsförbundet förmedlade också kontakter mellan Lundman och bygdens överhetspersoner. Precis som Lundborg tio år tidigare fick Lundman prästernas och lärarnas hjälp med att komma in i folks stugor, och med hjälp av deras auktoritet fick han många att ställa upp på mätningarna. När forskningsresorna till slut var avslarade hade Lundman personligen undersökt mer än 14 000

703 Martin Ericsson, ”När tiderna förändras: Genetikern Arne Müntzings kunskapsanspråk om människoraser 1942–1977”, *Sveriges avrasifiering: Uppfattningar om ras och rasism under efterkrigstiden* (red. Hübinette & Wikström), Karlstad 2023b, s. 28–36.

704 Se till exempel Broberg 1995, s. 84; Hagerman 2006, s. 349, 167–169, 414; Kott 2009, s. 72; Lundmark 2007, s. 37; Tydén 1999, s. 38.

705 Berggren 2014, s. 363, 366, 373–375, 378; Larsson 2007, s. 105.

personer.⁷⁰⁶ Resultaten från mätningarna använde han för att dra mycket långtgående slutsatser om Dalarnas "ras"-förhållanden både i nutiden och forntiden. Han menade till exempel att den förhistoriska Cro Magnon-människan hade ättlingar i Dalarnas skogsbygder, i form av den mörka och kortvuxna "Tydalsrasen".⁷⁰⁷

När Lundman år 1945 lade fram sin avhandling för disputation ledde det till en akademisk strid där den svenska rasforskningens båda traditioner mätte sina krafter. Opponenten, som var ingen mindre än Gaston Backman, och vissa ledamöter av betygsnämnden stödde honom och röstade för ett högt betyg. Andra ledamöter, däribland Gunnar Dahlberg, anklagade Lundman för undermåliga statistiska metoder och ville sätta ett så lågt betyg på avhandlingen att en framtida karriär skulle omöjliggöras. Dahlbergs sida förlorade dock striden, som kom att upprepas en gång till två år senare, då Lundman ansökte om att bli docent och därmed få rätt att forska och undervisa vid Uppsala universitet. Dahlberg var också denna gång med om att granska Lundmans vetenskapliga meritering. Han dömde ut den som undermålig, och lyfte bland annat upp det faktum att Lundman under 1930-talet hade publicerat sig i nazityska tidskrifter. Även denna gång blev Dahlberg nedröstad, och Lundman fick sin docentur.⁷⁰⁸

Det var en framgång för honom, men det innebar inte att han fick en egen institution. Den verksamhet han bedrev vid universitetet fram till år 1970 fick han i princip sköta själv. Den tog sig tre olika uttryck. För det första bedrev han en rad studier som var små i omfattning men desto större i sina anspråk. Särskilt förtjust var han i historiska

spekulationer. Han gjorde till exempel en mindre antropometrisk mätning av befolkningen på ön Tjörn och kom fram till att den bohusländska skärgårdsbefolkningen härstammade från feniciska handelsresande från östra medelhavet som skulle ha besökt Sverige under bronsåldern.⁷⁰⁹

För det andra knöt han internationella kontakter med rasforskare vars idéer, liksom hans egna, hade blivit politiskt känsliga efter andra världskriget. Han upprätthöll till exempel en omfattande korrespondens med forskare som haft viktiga positioner i Nazitysklands rasvetenskapliga miljöer, samt med amerikanska segregationister. Bland annat medverkade han i International Association for the Advancement of Ethnology and Eugenics, en amerikansk organisation som ursprungligen bildades för att ge vetenskapliga argument mot den svarta medborgarrättsrörelsens krav på jämlikhet.⁷¹⁰

För det tredje ägnade han sig åt undervisning i ämnet fysisk antropologi, ett ämne som studenter i Uppsala kunde läsa från 1940-talet och fram till hans pensionering år 1970. Där gav Lundman varje lördag föreläsningar om jordens olika "människoraser". Trots att undervisningen kritiserades offentligt under åren runt 1959 fortsatte den år efter år, och Lundman inkluderade före detta nazityska forskares verk i sina kurslitteraturlistor.⁷¹¹ Han höll också seminarier med studenter på högre nivå, där dessa tränades i antropometrisk mätningsteknik och därefter kunde skriva uppsatser och på så sätt ta examen i fysisk antropologi. Studenterna kom från olika håll och en del blev senare folkskollärare. Curt Persson har argumenterat för att detta kan vara en möjlig förklaring till de uppgifter som under senare år framkommit om

706 Jan Raihle, *Det mörka arvet: Hembygdsförbundets folktypsundersökningar i Dalarna 1932–1938*, Falun 2011, s. 2–5.

707 Ericsson 2023a, kap. 6.

708 Maria Björkman, "Rasforskaren som fortsatte: Bertil Lundmans rasideologi i efterkrigstidens Sverige och USA", *Medicinska moraler och skandaler: Vetenskapens (etiska) gränser* (red. Eklöf), Stockholm 2019, s. 94–97; Ericsson 2023a, kap. 6.

709 Ericsson 2023a, kap. 6.

710 Björkman 2019, s. 74, 101; Ericsson 2023a, kap. 7.

711 Björkman 2019, s. 98–99.

att skolbarn i Tornedalen ska ha utsatts för rasbiologiska undersökningar i början av 1950-talet.⁷¹² Som Persson konstaterar finns det inga tecken på att Rasbiologiska institutet ska ha bedrivit sådana undersökningar vid denna tid. En möjlig förklaring är, menar han, att mätningarna utfördes av folkskollärare som studerat eller studerade fysisk antropologi för Bertil Lundman i Uppsala.⁷¹³ Det finns dock ännu inga konkreta bevis för att det var på just detta sätt. Förhoppningsvis kan framtida studier kasta ljus över saken.

Institutet som inte lades ner

Paradoxalt nog upplevde rasforskningen vid Rasbiologiska institutet något av ett uppsving under 1950-talet och de första åren på 1960-talet. Dahlbergs efterträdare som chef för institutet blev år 1956 psykiatern Jan-Arvid Böök. Det var Böök som fick leda verksamheten under 1950-talets sista år, då institutet inkorporerades i Uppsala universitet och fick namnet Institutionen för medicinsk genetik. I litteraturen ser man ibland uppgifter om att Rasbiologiska institutet lades ned vid denna tid, men det är alltså ett förhastat påstående. Vad som hände var att institutet genomgick ett namnbyte och organisatoriskt knöts närmare Uppsala universitet än tidigare. Omorganiseringen innebar dock inte några förändringar varken i personalstyrkan eller i forskningsprojektet.⁷¹⁴

Det var framför allt en forskare som stod för rasforskningen vid institutet. Han hette Lars Beckman och var ursprungligen en av Bertil Lundmans studenter. Han delade emellertid inte Lundmans rasistiska världsbild och tog upprepade gånger

avstånd från rasdiskriminering. Hans forskning innehöll heller aldrig några omdömen om rasers mentala egenskaper. Beckmans specialitet var blodgruppsforskning, en rasvetenskaplig teknik som fick ett starkt uppsving under efterkrigstiden. Hans avhandling, som publicerades år 1959, var en stor kartläggning av fördelningen av olika blodgrupper i den svenska befolkningen, med särskild tonvikt på Norrland. Intresset för Norrlands genetiska förhållanden fortsatte under Beckmans hela akademiska karriär, där han slutade som rektor för Umeå universitet.⁷¹⁵

Beckman medverkade också i den så kallade ”Zigenarundersökningen”, som i Arbetsmarknadsstyrelsens regi genomfördes under åren 1962–65. Den diskuterades tidigare i kapitel 5. ”Zigenarundersökningen” var framför allt en ”socialmedicinsk” utredning som gick ut på att undersöka hälsotillståndet hos samtliga svenskar som identifierades som ”zigenare”. Men den hade också en del som inte finansierades av Arbetsmarknadsstyrelsen, och det handlade om en ”genetisk” analys av de människor som deltog i undersökningen. Att undersöka just gruppen ”zigenare” var från början ett medel snarare än ett mål i sig. Tanken var att om man kunde visa att gruppen var ett genetiskt isolat skulle man därigenom kunna undersöka hur olika ärftliga sjukdomar spreds inom gruppen, alltså ett rent medicinskt syfte.⁷¹⁶ Så långt om de ursprungliga ambitionerna. Det intressanta med undersökningen är dock att den utvecklades och antog former som påminner om de rasbiologiska undersökningar som hade utförts redan under Herman Lundborgs tid.

I samband med de läkarundersökningar som genomfördes samlades en rad data och prover

712 Curt Persson, *”Då var jag som en fånge”: Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*, Övertorneå 2018, s. 67–70.

713 Curt Persson, *Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalalet i Sverige* (rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalalet, Ku 2020:01), 2021, s. 77.

714 Ericsson 2023a, s. 120.

715 Ericsson 2021b, s. 137–139; Ericsson 2023a, s. 123–138.

716 Ohlsson al Fakir 2015, s. 145–160, 216.

in och skickades till institutionen i Uppsala. Det rörde sig dels om blodgruppsundersökningar, men dessa visade sig vara svåra att dra några slutsatser av. Därför användes också antropometriska tekniker, och forskarna mätte till exempel kroppslängd, vikt, formen på öronlober, överarmar och vader, och till och med kranieindex. Man tog dessutom fotografier på ett antal svenska "zigenare" i syfte att illustrera och analysera hur deras utseende avvek från "svenskarnas". De resultat som till sist publicerades ansågs tyda på att svenska "zigenare" ursprungligen härstammade från Indien, något som inte hade någon betydelse för de medicinska syften som studien från början hade fokuserat på.⁷¹⁷

Först vid 1960-talets mitt verkar rasforskningen helt ha upphört vid Institutionen för medicinsk genetik. Då hade Beckman försökt att få finansiering för en ny storskalig kartläggning av den svenska befolkningens fysiska rasegenskaper, men misslyckats.⁷¹⁸ Han lämnade därefter institutionen, som i fortsättningen ägnade sig åt cellbiologiska studier och forskning om kromosomavvikelser som Downs syndrom och liknande – så vitt vi vet helt utan att några "ras"-idéer präglade verksamheten.

Insamling av mänskliga kvarlevor

En dag i början av 1910-talet klättrade den svenske zoologen och sedermera science fiction-författaren Eric Mjöberg upp i ett träd någonstans i nordvästra Australien. Uppe i trädet låg kroppen från en nyligen avliden man ur den australiska urbefolkningen. Att placera de döda i träd var en traditionell begravningsritual, men mannen skulle inte få sin sista viloplats där. Han skulle i stället föras i en säck till nuvarande Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm. Mjöberg har själv beskrivit

vad han gjorde i sin bok *Bland vilda djur och folk i Australien*:

Det var med nyfikna blickar, jag betraktade denna intressanta företeelse. Ryktet hade tydligen talat sant, ty där uppe låg en australnegers vitnade skelett vilande på en bädd av tolv stycken kraftiga colibastockar, vilka i sin tur uppbyros av tvenne grenklykor. [...] Innan jag skred till handling, tog jag med min följeslagare en rundritt i den närmaste omgivningarna. Måhända funnos negrerna i omedelbara närheten. Jag önskade just ej ha dem till ögonvittnen. [...] Jag klev upp i trädet och hade nu en god överblick av dödslägrat. Det var ett ovanligt väl bibehållet skelett. Varendra ben syntes vara i behåll. Jag drog min slidkniv och lossade benen från varandra. De hängde ännu segt fast i varandra. Lukten var sannerligen allt annat än behaglig. Men det hela var ju en kortvarig operation.⁷¹⁹

Det var inte första gången som svenska forskare plundrade urbefolkningens gravar i Australien. Det hade skett redan under 1880- och 1890-talen. Mjöbergs samtida kollega, etnografen Yngve Laurell, samlade också in skelettdelar från australiska gravar (även om han, till skillnad från Mjöberg, senare medgav att han hade handlat på ett oetiskt sätt). Men ingen gjorde det i lika stor omfattning som Mjöberg, eller skröt så mycket om det som han. Hans böcker är fyllda av romantiska och humoristiska äventyrsskildringar där han beskriver hur han lurar australier att avslöja var de döda finns begravda, hur han flår och "råskeletterar" ruttnande kroppar och vid ett tillfälle dessutom lurar australier att bära de bortrövade benen, som han stoppat ner i säckar, åt honom. Formuleringen "Jag skrattade invärtes, då de tre niggererna glatt samspråkande gingo där framför mig bärande sin

⁷¹⁷ Ericsson 2023a, s. 131–135; Ohlsson al Fakir 2015, s. 173, 179–181, 207, 217–223, 264, 273–274.

⁷¹⁸ Ericsson 2023a, s. 135–137.

⁷¹⁹ Mjöberg citerad i Hallgren 2003, s. 51–52.

döda kamrats kvarlevor” är ett stilprov ur hans författarskap.⁷²⁰

Mjöbergs gravplundringar är ett av de mest kända exemplen på svenska forskares insamling av mänskliga kvarlevor för rasforskningsändamål under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Det finns många fler exempel. Som framgått tidigare baserades den svenska rasforskningen länge på studiet av döda människors kvarlevor. Särskilt från 1800-talets mitt och fram till 1900-talets första decennier mätte rasvetenskapligt verksamma arkeologer och anatomer kranier och andra skelettdelar med stort intresse. De byggde också upp omfattande samlingar av skelettmaterial, arkeologerna i sina museer och anatomerna på sina universitetsinstitutioner. I anatomens fall hade samlingarna dubbla syften. De användes dels i den anatomiska undervisning som alla läkarstudenter genomgick, dels av enskilda anatomer som ägnade sig åt rasforskning. Som Fredrik Svanberg har visat i en studie av de samlingar som byggdes upp på anatomiska institutionen i Uppsala kom de flesta preparaten från grupper som rasforskarna skulle ha bedömt som i rassynpunkt vanliga svenskar. Framför allt rörde det sig om fattiga människor som dött utblottade och utan anhöriga på Stockholms fattigvårds- och försörjningsinrättningar och vars kroppar utan medgivande och informerat samtycke transporterades till institutionen för att dissekeras och därefter helt eller delvis bevaras som anatomiska preparat.⁷²¹ Men där fanns också preparat av människor som ansågs komma från mer exotiska ”raser”. Det rörde sig bland annat om samiska kroppar och kroppsdelar, men också om preparat från andra kontinenter.

Vetenskapen om att sådana preparat har funnits

och i vissa fall fortfarande finns på svenska museer och universitet har på senare år gett upphov till en svår och känslig politisk debatt. Bör preparaten återlämnas eller ”repatrieras”? I så fall till vem eller vilka? Vem har mest rätt att göra anspråk på preparaten, och hur avgör man det? Denna viktiga debatt kommer jag inte att ta upp här. Däremot kommer jag att diskutera vad den tidigare forskningen har kommit fram till vad gäller preparatens insamling och vetenskapliga användning.

Redan Sven Nilsson i Lund och Anders Retzius vid Karolinska institutet hade studerat samiska kranier. Att etiska överväganden inte spelade någon större roll i insamlandet är, för att uttrycka det försiktigt, uppenbart. Det visas till exempel av ett brev som skrevs av den kände väckelsepredikanten och prästen Lars Levi Laestadius år 1846. Han svarade då på ett brev från en läkare som Anders Retzius bett samla in samiska kvarlevor åt honom. Särskilt när det gällde kvarlevor från barn skulle detta bli svårt, menade Laestadius, men han visste på råd. Det var inte ”någon lätt sak, att få ett Charnium af ett nyfödt Lappbarn”, men ”grafven står öppen hela vintern” och kanske kunde läkare helt enkelt ”skära af hallsen [sic] på ett sådant Barnlik?”⁷²²

Uppsalaprofessorn Fredrik Sundewall samlade in kranier under 1870-talet. De kranier som han studerade skickades till honom av hans vän, provinsialläkaren Ångström i Lycksele, som ska ha tagit dem ur relativt nyligen anlagda samiska gravar. Gravplundringarna fortsatte in på 1900-talet. Uppsala-arkeologen Eskil Olsson grävde 1915 ut Rounala gamla kyrkogård i Karesuando (ursprungligen på förslag av Herman Lundborg) och förde med sig flera samiska kvarlevor till Uppsala.⁷²³ En annan Uppsala-arkeolog vid namn

720 Hallgren 2003, s. 51–64, 94 (citat på s. 63); Claes Hallgren, ”Rasbiologi i Australien: Eric Mjöbergs och Aboriginernas skilda världar”, *Benbiten: Osteologiska föreningens tidskrift* nr 1 2009.

721 Svanberg 2015, s. 59, 81–82, 101, 109.

722 Carl-Gösta Ojala, ”Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor”, *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Band 2), (red. Lindmark & Sundström), Skellefteå 2016, s. 1001.

723 Carl-Gösta Ojala, *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*, (rapport till Sannings- och försoningskommisionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, Ku 2020:01), 2022, s. 18–19.

Hallström gjorde samma sak, och beskrev dessutom att hans insamlingar från gravar mötts av protester från den samiska befolkningen: "[L]apparna sågo ogärna att jag besökte dessa platser".⁷²⁴

I Uppsalasamlingen fanns också preparat som kom från andra platser än Sverige. Sundewall skickade på 1870-talet medarbetare till Grönland, där kranier grävdes fram och skickades till Uppsala. Det skedde inte utan lokala protester, och medarbetaren beskrev hur befolkningen hade visat en "illa dold motvilja" mot plundringarna. Anatomiprofessorn Vilhelm Hultkrantz hade själv under en resa år 1887 samlat kranier ur gravar på Teneriffa. Syftet var att studera "guancherna", ett folk som Hultkrantz ansåg var intressant eftersom de hade uppnått ganska hög utveckling trots att de inte var européer, något som för Hultkrantz framstod som märkligt men möjligtvis kunde förklaras av att de skyddat sig mot "inblandning" från andra folkslag och därmed undgått att degenereras.⁷²⁵

Samlingar av mänskliga kvarlevor fanns också på anatomiska institutionen i Lund, på Naturhistoriska riksmuseet och på Karolinska institutet i Stockholm. I Lund började samlingarna att byggas upp av anatomiprofessorn Arvid Henrik Florman, död år 1840. Han hade själv gjort vissa försök att dela in mänskligheten i "racer" och skrivit om såväl "lappsallar" som om "negrernas hufvuden". År 1868 innehöll samlingen ett hundratal gipsmodeller av kranier föreställande "olika racer", och under 1880-talet ska samlingarna ha innehållit riktiga kranier som enligt en bevarad katalog var ordnade i "olika folk och mennisko-racer". Insamlandet ökade under Fürsts tid som professor, men upphörde i början av 1930-talet.⁷²⁶

Insamlingar av mänskliga kvarlevor skedde också i en rad andra sammanhang, på stora naturforskningsexpeditioner liksom av enskilda svenskar som av olika anledningar befann sig på andra kontinenter. En av de mest uppmärksammade svenska upptäcktsresorna var expeditionen med skeppet Vega, med Adolf Erik Nordenskiöld som befälhavare. Vegaexpeditionen ägde rum under åren 1878–80 och lyckades till slut finna den så kallade nordostpassagen mellan Asien och Amerika. På sin färd genom Norra ishavet samlade expeditionen också in kvarlevor från människor som expeditionsmedlemmarna benämnde som "eskimåer" och "tschuktscher". Det rörde sig framför allt om kranier, och en del av dessa togs från nyligen avlidna människor utan lokalbefolkningens tillstånd. De hamnade senare i samlingar som sköttes av Gustaf Retzius och har därefter förvarats på olika vetenskapliga institutioner i Sverige. Retzius samlade för övrigt själv in "negerskallar" ur egyptiska gravar när han besökte landet åren 1889–90.⁷²⁷ Kranier samlades också in under den världsomsegling med skeppet Vanadis som den svenska marinen genomförde åren 1883–85 och som bland annat besökte Oceanien och Sydamerika.⁷²⁸

Kulturanthropologen Ulrika Persson-Fischier har betonat att insamlandet inte verkar ha setts som kontroversiellt i sin samtid, utan att "mänskliga kvarlevor sågs som vilket annat zoologiskt material som helst, inte olik fiskar i formalin eller uppstoppade fåglar".⁷²⁹ Att insamlandet sågs som oproblematiskt visas också av de expeditioner som genomfördes av Vegabefälhavarens son, etnografen Erland Nordenskiöld, i Sydamerika under 1900-talets första år. Han var känd som en "indi-

724 Svanberg 2015, s. 84–85, 129–130. Se även Broberg 1982, s. 55.

725 Svanberg 2015, s. 93, 131–132 (cit. på s. 131).

726 Svanberg 2015, s. 50–54, 116, 154.

727 Uddenberg 2019, s. 299–302.

728 Bharathi Larsson 2016, s. 87–88.

729 Ulrika Persson-Fischier, "Vad är meningen med mänskliga kvarlevor? Från Vega-expeditionen 1878 till repatriering vid Etnografiska museet 2008 och tillbaka igen", *Benbiten: Osteologiska föreningens tidsskrift* nr 1 2009, s. 14.

använ” och gjorde för sin tid ovanligt radikala uttalanden om den sydamerikanska ursprungsbefolkningens rätt att slippa förföljelser och trakasserier. Det hindrade honom inte från att själva samla in skelett från ”indianer”, främst genom arkeologiska utgrävningar men också genom (som han själv skrev) ”grafplundring” av nyligen avlidna människors kvarlevor i gränstrakterna mellan Argentina och Bolivia.⁷³⁰ Vid samma tid samlades kranier in också av svenska missionärer i Afrika. Det är oklart exakt hur dessa insamlingar gick till, men kranierna kom från dåvarande Franska och Belgiska Kongo och användes i utställningar som Svenska missionsförbundet arrangerade för att sprida kunskap om missionsverksamheten.⁷³¹

Avslutande diskussion

Under flera århundraden har det förekommit att västerländska forskare har delat in mänskligheten i olika kategorier på basis av deras ärftliga utseendedrag eller genetiska egenskaper. Ofta har de även tillskrivit dessa kategorier (oavsett om de har kallats för ”raser” eller för något annat) vissa mentala egenskaper och beteenden. Från och med 1700-talet har dessa kategoriseringar alltmer kommit att förvetenskapligas, och från ungefär mitten av 1800-talet går det att tala om en etablerad rasforskningstradition. Den fanns också i Sverige, och den svenska rasforskningen som sådan är alltså inte alls något unikt i ett internationellt perspektiv. I detta kapitel har den svenska rasforskningen, så som den är känd utifrån den tillgängliga forskningen, behandlats utförligt. Här ska jag inte göra någon rekapitulering av det som redan sagts, utan endast göra några observationer.

Även om det fanns ”ras”-idéer före denna tid, så framstår mitten av 1800-talet som den period då rasforskningen i Sverige slog igenom. Den blev emellertid inte institutionaliserad förrän under 1920-talet, då Statens institut för rasbiologi öppnades. Här är dock två saker viktiga att slå fast. För det första var det inte bara vid Rasbiologiska institutet som svensk rasforskning bedrevs. Det skedde också inom arkeologiska och anatomiska forskningsmiljöer, liksom av forskare som benämnde sig själva som fysiska antropologer. All forskning som bedrevs vid Rasbiologiska institutet var heller inte rasforskning. Där förekom också redan från starten forskning om sjukdomars ärftlighet, en form av medicinsk genetik som studeras än idag – bland annat vid den universitetsinstitution som Rasbiologiska institutet förvandlades till.

För det andra fortsatte rasforskningen i Sverige under flera decennier efter andra världskriget. Man hade kunnat tro att krigsslutet innebar ett brott i utvecklingen och att ”ras”-idéer då skulle ha förlorat i legitimitet. Så var det inte. Vissa ”ras”-idéer som förknippades med nazismen förlorade i legitimitet och blev marginaliserade inom vetenskapssamhället, men inte alla. Detta var inget speciellt för just Sverige. Liknande observationer har gjorts när det gäller västerländsk genetisk forskning överhuvudtaget efter år 1945: rasbegreppet förändrades men fanns kvar i många vetenskapliga sammanhang.⁷³²

Svensk rasforskning var aldrig enhetlig och hade aldrig ett enda innehåll. Under mellankrigstiden blev det extra tydligt. Då utkristalliserade sig två rasforskningstraditioner som ofta befann sig i konflikt med varandra. Den ena utgick från Herman Lundborg och hade under efterkrigstiden Bertil Lundman som sin viktigaste representant.

⁷³⁰ Anna Sofia Hedberg, ”En ’indianvän’ på ’grafplundring’: Erland Nordenskiölds insamlande av mänskliga kvarlevor”, *Benbiten: Osteologiska föreningens tidskrift* nr 1 2009.

⁷³¹ Kristina Helgesson Kjellin, ”Kranier i missionärers samlingar: Karl Edvard och Selma Lamans insamling av mänskliga kvarlevor i de båda Kongostaterna under 1900-talets början”, *Benbiten: Osteologiska föreningens tidskrift* nr 1 2009.

⁷³² Daniel Strand, ”0,01 procent: Genetik, ras och åtskillnadens metodologi”, *Fronesis* nr 66–67 2020.

Inom denna tradition drogs skarpa gränser mellan en lång rad raser, rasblandning betraktades som farligt, och forskarna var snabba med att uttala sig om rasers påstådda mentala egenskaper. Här rymdes också en hel del rasism och i vissa fall även antisemitism. Den andra traditionen utgick från Gunnar Dahlberg och fördes under efterkrigstiden vidare av bland andra Lars Beckman. Inom denna tradition var man skeptisk mot att dra skarpa gränser mellan raser och gjorde inte lika detaljerade rasindelningar som inom den lundborgska traditionen. Rasblandning betraktades inte som något större problem och forskarna var generellt sett mycket försiktiga eller ovilliga med att alls uttala sig om eventuella mentala rasegenskaper. I praktisk politik tog forskarna inom denna tradition ofta ställning mot rasistisk diskriminering, utan att för den skull förneka rasbegreppets vetenskapliga relevans. Det som hände efter andra världskriget var att den lundborgska traditionen marginaliserades. Bertil Lundman fortsatte visserligen sin forskning, och så sent som 1971 gav läkaren Folke Henschen ut den starkt rasistiska boken *Människans utveckling*, som bland annat beskrev svarta människor som underlägsna. Men det betraktades då som något närmast skandalöst i offentligheten och var inte representativt för rasforskningen i stort.⁷³³ Det var i stället den dahlbergska traditionen och dess betydligt mer försiktiga form av rasifiering som gick segrande ur rasforskningens gränsdragningsstrider.

Först vid 1960-talets slut kom en stark reaktion mot användandet av själva "ras"-termen. Det korrelerar för övrigt med samhällsdebatten i stort, där uttrycket "ras" vid denna tid började betraktas som något suspekt.⁷³⁴ Efter 1960-talets slut har det inte bedrivits någon forskning i Sverige som explicit har använt sig av termen "ras". Det innebär

inte nödvändigtvis att vår egen tids genetik och DNA-forskning är immun mot liknande idéer som förr beskrevs just med rastermen. Genetikern Bengt Olle Bengtsson hävdade redan under 1990-talet att det inte går att dra några "klara gränslinjer mellan den akademiska rasbiologin och den vetenskapliga genetiken", och historikern Lena Berggren påpekar att "gränsdragningen mellan biologin eller arvet och miljöns påverkan på individen [...] fortfarande är aktuell" inom ämnen som exempelvis medicin och genetik.⁷³⁵ Det är varningar som står sig, inte minst med tanke på vår egen tids växande intresse för DNA-analyser och deras förmåga att svara på frågor om "ursprung", "härstamning" och "identitet". Det är nämligen inte bara vi 2000-talsmänniskor som är intresserade av sådana frågor. Det var 1800- och 1900-talens rasforskare också, även om de inte använde DNA-analyser för att besvara dem. De använde skullmätningar och blodgruppsanalys. Men det är bara är en fråga om teknik och val av metod. Det riktigt viktiga är vilka frågor vi använder tekniken för att besvara, hur vi formulerar dessa frågor och vad vi tänker göra med svaren.

733 Maria Björkman, "Ras, vetenskap och objektivitet: Några lojaliteter hos Folke Henschen", *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (red. Björkman, Lundell & Widmalm), Lund 2016, s. 163–166.

734 Hübinette 2021, s. 14, 100, 115, 128, 394, 403–404.

735 Bengtsson 1999, s. 78; Berggren 2014, s. 32.

Kapitel 12:

Rasism i partipolitiken

Sedan sekelskiftet 1900 har politiska ideologier, krav och opinioner i Sverige i hög grad kanaliserats genom de organiserade politiska partierna: konservativa, liberala, socialdemokratiska, socialistiska, kommunistiska, agrara, nazistiska och fascistiska. Partilandskapet har varit varierat och i takt med att Sverige demokratiserades och fick ett parlamentariskt statsskick har partierna spelat allt större roll i den politiska debatten.

I vilken mån har partierna fört fram rasistiska idéer? Det är den fråga som står i fokus i detta kapitel. Jag kommer att diskutera några av 1900-talets politiska rörelser, främst under seklets första hälft. Att kapitlet fokuserar på vissa partier och inte på andra beror på att forskningsläget ser ut som det gör. Generellt är det ingen överdrift att hävda att svenska historiska forskare har haft en nära men långt ifrån friktionsfri relation till socialdemokratin. Dess partiorganisation och ideologi har utforskats i en lång rad studier, medan exempelvis högern och de liberala partierna är betydligt mindre belysta.

Det är lätt att i efterhand tänka sig att "ras"-idéer var något som endast förekom i nazistiska och fascistiska partier. Som historikern Heléne Lööw konstaterar var det dock under mellankrigstiden fullt möjligt att vara både "rasist och antisemit utan att för den skull vara nationalsocialist".⁷³⁶ Sådana tankeströmningar fanns i varierande grad också inom andra politiska rörelser, även om de utan tvekan var starkast inom nazismen och fascismen.

Bonderörelsen

Åren mellan Första och andra världskriget var en högkonjunktur för "ras"-idéer i den svenska politiska debatten. Inledningsvis var dessa idéer starkast och mest explicita inom det nuvarande Centerpartiets historiska föregångare inom den svenska bonderörelsen (från 1910-talets början och fram till år 1921 existerade partierna Jordbrukarnas Riksförbund, JR, och Bondeförbundet, BF, varefter de slogs ihop under det gemensamma namnet

⁷³⁶ Lööw 2004, s. 45.

Bondeförbundet). I JR:s valprogram från år 1919 fanns ett krav om att den svenska "folkstammen" måste skyddas mot "rasförsämring" genom stopp för invandring av "icke önskvärda folkelement". Liknande formuleringar fanns i programmen efter partisammanslagningen, och fortfarande i 1933 års partiprogram krävde Bondeförbundet åtgärder för "den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement samt motverkandet av invandring till Sverige av icke önskvärda främlingar".⁷³⁷

Enskilda bondepolitiker uttryckte också detta tankegods i offentligheten. Den mest uppmärksammade händelsen ägde rum i riksdagen år 1939, då ledamöterna debatterade ett regeringsförslag om pengar till uppehälle och viss yrkesutbildning åt mestadels judiska flyktingar som nyligen kommit till Sverige. Som framgick av kapitel 10 var det inte något omfattande flyktingmottagande det rörde sig om vid denna tid, men ändå fanns det

starka krafter som agerade för att påverka opinionen i flyktingfientlig riktning. Bondeförbundet var en av dessa krafter, och partiet yrkade avslag till extra pengar med argumentet att resurserna i stället borde användas till att bekosta utbildningsinsatser för "svenska" småbrukare. Otto Wallén, en av Bondeförbundets riksdagsmän, anförde direkta "ras"-argument och deklarerade att han betraktade sig själv som antisemit:

Jag erkänner gärna utan att blygas, att jag i dag är antisemit, sedan jag i över tio år måst studera fakta i Centraleuropa. [...] Låt oss, i stället för att skapa en judefråga i Sverige, hjälpa judarna utomlands, låt oss vara med om att hjälpa dem finansiellt men låt oss icke taga in dem och lära dem yrken i Sverige, så att de bliva konkurrenter till svenska yrkesmän och så småningom assimileras med den svenska folkstammen. Den asiatiska folkstammen passar icke i sällskap med vår hyggliga svenska folkstam.⁷³⁸

⁷³⁷ Berggren 2014, s. 90–81; Hammar 1964, s. 371; Yngve Mohlin, *Bondepartiet och det moderna samhället 1914–1936: En studie av svensk agrarianism*, Umeå 1989, s. 56; Rolf Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934*, Stockholm 1969, s. 148–150; Tydén 1988, s. 273.

⁷³⁸ Lindberg 1973, s. 212–213.

Att rastänkandet och ibland även antisemitismen hade en relativt stor plats inom bonderörelsen står klart, men varför blev det så? Två förklaringar har förts fram i forskningen, och de utesluter inte varandra. Den ena går ut på att bonderörelsen lätt attraherades av vissa inslag i 1910- och 1920-talens rasbiologiska vetenskap, så som den formulerades av Herman Lundborg (vilket diskuterades i kapitel 11). Där framställdes bönderna som den grupp i samhället som hade störst inslag av nordiska rasdrag, och det påstods att en stark bondeklass var viktig för att det svenska folket inte skulle degenereras. Upphöjandet av bondeklassen och hyllandet av landsbygdskulturen var idéer som bonderörelsen snabbt tog till sig.⁷³⁹ Den andra förklaringen tar sin utgångspunkt i bonderörelsens säregna politiska ideologi. Statsvetaren Yngve Mohlin har beskrivit den svenska bonderörelsen som en del av en övergripande, europeisk "agrarianism". Ideologin var nationalistisk, såg jordbruket som nationens livsnerv och vände sig mot en rad företeelser som ansågs hota traditionella sociala relationer och kulturella sedvänjor. Agrarianismen var antisocialistisk i den betydelsen att den försvarade individuell äganderätt, men den var också antikapitalistisk på så vis att det var den småskalige bondens äganderätt som framför allt skulle försvaras. "Finanskapitalet, storindustrin och affärsbankernas trustbildningar och monopoliseringstendenser" sågs som ett hot.⁷⁴⁰ Rörelsen var alltså motståndare till socialism, internationell finanskapitalism, stadskultur, "materialism" och "modernisering" i största allmänhet. Allt detta var fenomen som i den antisemitiska traditionen kopplades till judar. Delar av bonderörelsen anknöt till denna tradition, och "juden" kunde då fungera som en symbol för så gott som alla samtidsfenomen som bonderörelsen var emot.⁷⁴¹

⁷³⁹ Tydén 1988, s. 273.

⁷⁴⁰ Mohlin 1989, s. 55–56.

⁷⁴¹ Berggren 2014, s. 94–95.

⁷⁴² Torstendahl 1969, s. 146.

⁷⁴³ Blomqvist 2013, s. 48–50.

Högerpartiet och konservatismen

Att enskilda politiker inom det svenska högerpartiet (nuvarande Moderaterna) har gett uttryck för rasistiska föreställningar visas på flera ställen i denna översikt, exempelvis i kapitel 10. Det finns dock inte många undersökningar som på ett systematiskt sätt undersöker vilken roll som "ras"-idéer spelade inom den svenska högern och inom konservativa miljöer i stort. Två studier ska nämnas här. De utgör bara nedslag, men kan ge ledtrådar till fortsatt forskning.

Historikern Rolf Torstendahl har visat att högerens idétidningar under 1920- och 1930-talen ibland innehöll förslag om att migrationspolitiken borde baseras på "rassynpunkter" och att det svenska folket var en "ras" vars egenskaper måste värnas. Högerens partiledare Arvid Lindman hävdade också i ett tal år 1930 att "den svenska folkstammen" var "genomströmmad av renaste germanskt blod".⁷⁴² Liknande idéer har belagts även av Håkan Blomqvist, som har analyserat den radikala högerpartiet *Det nya Sverige* vid tiden för första världskrigets slut. Där framställdes de svenska "germanerna" som överlägsna finnarna och "slaverna". Tidningen blandade också in "ras"-föreställningar i sin rapportering om finska inbördeskriget år 1918. Det blodiga inbördeskriget förklarades bland annat med att den finska, revolterande arbetarklassen hade "inslag av asiatiska element" och därmed var särskilt lättpåverkad av influenser österifrån, det vill säga från de ryska bolsjevikerna. Klasstrider gavs på så sätt en "raslig" förklaring.⁷⁴³

Torstendahl har, liksom Henrik Bachner, även undersökt den konservativa debatten om judar och antisemitism under mellankrigstiden. Den bild

som tonar fram är mångfacetterad, men det går att se vissa mönster. En vanlig inställning bland konservativa intellektuella var att den extrema och handlingsinriktade (nazistiska) antisemitismen var fel och borde fördömas, men att den samtidigt var förståelig. Att antisemitismen blossat upp sågs i någon mån som judarnas eget fel, och många konservativa delade uppfattningen att det fanns en ”judefråga” som måste ”lösas”. Ibland anknöt de till en gammal antisemitisk idétradition och hävdade att det existerade en judisk ”övermakt” i Tyskland, och att judar hade för mycket inflytande inom press, kultur och finansväsende. Ett förekommande retoriskt grepp var också att judar beskrevs som främlingar eller ”gäster” i sina respektive hemländer, och därmed inte fullt ut inkluderades i den nationella gemenskapen. Idéer av detta slag innebar inte nödvändigtvis att de som uttryckte dem också förespråkade faktisk diskriminering av judar, och det fanns konservativa som reagerade starkt mot de nazistiska judeförföljelserna. Diskriminerande förslag kunde dock formuleras också bland konservativa, som när tidskriften *Ungsvensk lösen* föreslog att de europeiska judarna kanske skulle kunna deporteras till Madagaskar.⁷⁴⁴

Arbetarrörelsen, nationen och strejkbryteriet

Den svenska arbetarrörelsen utgick ursprungligen från en marxistisk tradition där arbetarna egentligen inte ansågs ha något fosterland. När rörelsen växte vid sekelskiftet 1900 blev därför frågan om hur man skulle förhålla sig till nationen som koncept brännbar, inte minst eftersom samhället i sin helhet vid samma tid var så tydligt präglad av

etnisk nationalism. I samband med att arbetarrörelsen blev så pass stor att den började uppnå makt över den svenska nationens politiska arenor, började den samtidigt erövra begrepp som ”Sverige”, ”svenskhets” och ”svenskarna” och fylla dem med eget innehåll. Något som utmärkte inte minst den socialdemokratiska ungdomsrörelsen under 1900-talets första år var att arbetarna, småbrukarna och i en bred mening ”småfolket” framställdes som de ”riktiga” svenskarna, som egentligen borde ha makten men som hölls i armod och maktlöshet av överklassen. Parallellt kunde överklassen då framställas som ”osvensk”, som en kategori som inte hade någon riktig rätt till den svenska nationen.⁷⁴⁵ Att ledande socialdemokrater under mellankrigstiden vid vissa tillfällen talade varmt om både ”nationen”, ”rasen” och ”fosterlandet” har också uppmärksamats, även om dessa begrepp (till skillnad från inom högern) inte fylldes med ett aggressivt, expansionistiskt innehåll.⁷⁴⁶

Sådana föreställningar gav inte automatiskt upphov till rasism och främlingsfientlighet. Inte heller dominerade de någonsin socialdemokratin som rörelse, vars mål gick ut på att organisera arbetarklassen och genomföra sociala välfärdsreformer. Men de innebar onekligen att det fanns en potential för rasistiska och främlingsfientliga attityder, som i vissa fall kunde aktualiseras. Det gällde bland annat i samband med konflikter på arbetsmarknaden. Fackföreningsrörelsen var från 1880-talet och in på 1930-talet inblandad i en rad bittra strejker och lockouter. Konflikterna blev hårdare av att arbetsgivarna ibland använde strejkbrytare, vilket ledde till våldsamma sammanstötningar mellan dessa och de strejkande arbetarna. Majoriteten av dessa sammanstötningar hade naturligtvis ingenting med rasism eller främlingsfientlighet att göra. Det förekom emellertid

744 Bachner 2009, s. 307–314; Torstendahl 1969, s. 145–148.

745 Andersson 2000, s. 129, 151, 290, 295, 482; Blomqvist 2006, s. 97, 99, 104–120.

746 Henrik Berggren, ”Min ras, min rot, min stam”: Rickard Lindström och den svenska arbetarklassen”, *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet* (red. Johansson), Stockholm 2001.

vid några tillfällen att arbetsgivarna hyrde in utländska strejkbrytare eller anställde utländsk arbetskraft för att utföra låglönearbeten. När det skedde kunde arbetarrörelsen använda vad Håkan Blomqvist beskriver som en ”starkt nationell och patriotisk retorik”.⁷⁴⁷ Ett exempel handlar om den arbetskraft som skånska godsägare år 1904 hyrde in från provinsen Galizien i dåvarande dubbelmonarkin Österrike-Ungern, nuvarande Polen och Ukraina, för att plocka betor på de skånska fälten. Godsägarna hade länge använt säsongsarbetare från stora delar av södra Sverige. Detta väckte kraftiga reaktioner från flera politiska läger, men de starkaste fördömandena kom från arbetarrörelsen som beskrev ”galizierna” som lönedumpare och strejkbrytare (anklagelser som senare visade sig ha ganska lite verklighetsgrund). Den socialdemokratiska tidningen *Arbetet* talade om en hotande ”invasion” och om ”främmande inkräktare i landets modernäring”, och på ett socialdemokratiskt ungdomsmöte i Malmö antogs parollen ”Sverige åt svenskarna”.⁷⁴⁸

Under de våldsamma konflikter mellan strejkande arbetare och strejkbrytare som förekom på 1920-talet spreds det ibland också rykten om att många strejkbrytare var ”utländska”, även om den bilden inte alltid motsvarades av verkligheten. Historikern Stefan Nyzell har studerat ”Möllevångskravallerna”, som utspelade sig under en strejk vid A W Nilssons barnvagnsfabrik i Malmö år 1926. I själva verket var bara ett mycket litet antal av de många strejkbrytarna av utländsk härkomst. Ändå beskrev tidningen *Arbetet* strejkbrytarna som ”utlänningar” och i en del arbetares minnesbilder kallades strejkbrytarna senare för både ”utländska” och ”svarta”. Sådana påståenden

fungerade, oavsett sin verklighetsgrund, som ett sätt att dra tydliga gränser mellan de strejkande arbetarna och strejkbrytarna samt stärka den egna gruppens identitet.⁷⁴⁹

Socialdemokratin och antisemitismen

I kapitel 3 framgick det att den svenska radikala pressen vid 1800-talets mitt innehöll en hel del antisemitiska stereotyper, särskilt sådana där ”juden” framställdes som en penninghungrig kapitalist. Överlag var detta stereotyper som inte fördes vidare till den socialdemokratiska arbetarrörelse som organiserades med start under 1880-talet, men det fanns undantag. De uttrycktes till exempel i den tidiga socialdemokratiska föreningen Norrköpings arbetareklubb, som existerade åren 1884–93, och dess tidning *Proletären*. Där fanns enligt Björn Horgby flera antisemitiska artiklar och klubben verkar ha haft en ”entydigt negativ inställning” till judar.⁷⁵⁰ Tolkningen är emellertid inte oomstridd. Håkan Blomqvist menar att Horgby har överbetonat de antisemitiska inslagen i *Proletären* och anser i stället att sådana var mer framträdande i den samtida, liberala lokaltidningen *Telefonen*.⁷⁵¹

Lars M Andersson hävdar att den antisemitiska traditionen i viss mån fortsattes i samband med livsmedelskrisen under första världskriget. Den socialistiska pressen angrep häftigt så kallade ”gulaschbaroner” och ”jobbare”, alltså samvetslösa affärsmän som spekulerade i livsmedel och andra förnödenheter och gjorde goda vinster medan vanligt folk fick gå hungriga. På en del teckningar av sådana affärsmän i arbetarrörelsens skämttid-

747 Blomqvist 2006, s. 219–220.

748 Hammar 1964, s. 32–49; Lars Olsson, ”Skånska godsägare och galiziska roepiger: Kapitalism, betodling och arbetarimport före första världskriget”, *Över gränser: Festskrift till Birgitta Odén* (red. Norrlid), Lund 1987.

749 Stefan Nyzell, ”Striden ägde rum i Malmö”: *Möllevångskravallerna 1926. En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, Malmö 2009, s. 145–146, 240.

750 Horgby 1996, s. 94–97, 110.

751 Blomqvist 2006, s. 278–279.

ningar gavs dessa figurer ”judiska” drag, även om Andersson betonar att sådana teckningar också förekom i liberal och konservativ press.⁷⁵² Blomqvist, som har undersökt socialdemokratisk press och agitationsbroschyrer under tiden fram till 1914, gör en liknande observation. Han har funnit flera exempel på ”nedsättande formuleringar om judar som synonyma med penningmakt” i materialet, även om det förekommer ”utstött” och ”slumpmässigt”. ”Juden” var enligt Blomqvist en ”metafor för ekonomisk makt och utsugning” som arbetarrörelsen hade tillgång till och ibland använde. Metaforen var dock inte en av rörelsens viktigaste och ledde aldrig till att det utvecklades några politiska krav på diskriminerande åtgärder.⁷⁵³ Antisemitismen förekom här på en diskursiv, men inte politisk eller propagandistisk, nivå.

Den enskilde socialdemokratiska politiker som mer än någon annan har uppmärksamats för antisemitiska uttalanden är Arthur Engberg, som i början av 1920-talet var redaktör för Malmötidningen *Arbetet* och under flera år på 1930-talet regeringens ecklesiastikminister. Hans antisemitiska yttranden har analyserats främst av Håkan Blomqvist, vars studier är viktiga för att undersöka vad som kunde sägas om judar i mellankrigstidens socialdemokratiska arbetarrörelse. Samtidigt påpekar Blomqvist att Engberg inte kan sägas vara representativ för socialdemokratin vid denna tid. Hans antisemitiska uttalanden var i hög grad en del av hans eget politiska projekt och vi vet inte mycket om hur andra inom rörelsen uppfattade dem.

Engbergs antisemitiska yttranden fälldes främst under hans tid som redaktör för *Arbetet* 1918–24. De förekom i flera ledarartiklar där Engberg gav stereotypiserande, negativa omdömen om judar i stort. Judendomen sades vara ”parasitär” och behöva en ”ädel ras som näringskälla”. Tydligast

formulerade han sig när han kritiserade de ryska bolsjevikerna. Engberg, som själv var en vänsterinriktad marxist, var glödande antikommunist. Denna antikommunism präglades starkt av antisemitiska föreställningar och Engberg underströk att det som hänt i Ryssland hösten 1917 var en ”judisk” revolution. Proletariatets diktatur var liktydigt med ”judens diktatur över ryssen” och hela revolutionen måste sättas i samband med ”den judiska andans inflytande”. Engberg byggde också vidare på den antisemitiska föreställningen om den internationella judiska konspirationen. Judarna bedrev en ”målmedveten raspolitik” som syftade till ”erövring av världen”, judarna var ”cell-byggare” som inriktade sig på att ”fräta sönder, inifrån uppluckra och förbränna”. Det var, menade han, just vad judarna hade åstadkommit i Ryssland, där en ”handfull fanatiska judar i Moskva” nu strävade efter att ”ställa partier i olika länder under sitt fullständiga välde”.⁷⁵⁴

Helhetsbilden av Engberg är dock mer komplex än vad som framgår av dessa citat. När han blev chefredaktör för Stockholmstidningen *Social-Demokraten* år 1924 började hans tendens till antisemitiska utfall att avta. När andra världskriget bröt ut var Engberg en av få debattörer som tidigt och kraftfullt fördömde de förföljelser som nazisterna riktade mot judar, en grupp han dock fortfarande betecknade som en ”ras”. Hans antinazistiska krönikor i tidningen *Vecko-Journalen* var ovanligt skarpa i en tid då regeringen uppmanade till försiktighet och anpassning för att inte reta Nazityskland.

Hur ska omsvängningen förstås? Blomqvist menar när fascismen och nazismen växte i inflytande runt år 1930 innebar detta en polarisering i användandet av ”ras”-termen och en politisering av den antisemitiska diskursen. Stereotypa utta-

752 Andersson 2000, s. 269–290.

753 Blomqvist 2006, s. 274–276, 292, 298–305.

754 Blomqvist 2001, s. 52–56, 60–61, 66.

landen som tidigare hade betraktats som politiskt allmångods förknippades nu allt starkare med fascisternas och nazisternas extrema rastänkande och med nazismens synnerligen handlingsinriktade antisemitism. Hitlers framgångar tvingade fram ställningstaganden inte bara i synen på demokratin utan också när det gällde användandet av antisemitiska stereotyper. Från och med denna punkt var, skriver Blomqvist, en position i en "demokratisk arbetarrörelse i försvar av medborgerliga friheter och humanitära ideal [...] inte längre politisk möjlig att förena med antisemitiska uttalanden".⁷⁵⁵

Omsvängningen gällde inte bara Engberg. Vid tiden för det nazistiska maktövertagandet i Tyskland tycks den svenska socialdemokratin ha glömt bort både Engberg och Bengt Lidforss skrivelser om ras och judar, och gamla pamfletter och broschyrer redigerades så att de antisemitiska stereotyperna försvann.⁷⁵⁶ Enligt Henrik Bachner var den socialdemokratiska idédebatten under 1930-talet helt avståndstagande gentemot handlingsinriktad antisemitism och något stöd för tanken på diskriminerande åtgärder mot judar fanns inte alls. Även Bachner ser detta som ett resultat av att nazismen "kontaminerade antisemitismen". Han konstaterar dock också att avståndstagandet gjorde något med socialdemokratin syn på vad antisemitismen var, och att det fanns en tendens att undervärdera antisemitismens centrala roll i den nazistiska ideologin. Inom socialistiska kretsar sågs nazismen i hög grad som en borgerlig ideologi som hade uppstått i syfte att bekämpa arbetarrörelsen, och attackerna mot judarna sågs som ett taktiskt sätt att vända den tyska befolkningens blickar bort från klasskampens sociala motsättningar.⁷⁵⁷

Det finns ett möjligt undantag från den annars så

tydliga frånvaron av antisemitiska inslag inom socialdemokratin efter 1930-talets början. Filmvetaren Mats Jönsson har diskuterat en socialdemokratisk valfilm som spelades in vid kommunalvalet år 1946. I *Per Albin svarar: Välkomna till oss!* finns en musikalisk revy-scen. Där spelar Hjördis Pettersson Moder Svea, som försöker försvara en kassakista full med pengar mot fyra skurkar som vill norpa pengar ur den. Skurkarna symboliserar enligt Jönsson "motståndarna till socialdemokratin statliga fördelning av rikets tillgångar". Den ena karaktären representerar adeln, den andra storfinansen och den tredje borgarna. Den fjärde figuren bär kalott på huvudet, har lång och krokig näsa och gnider girigt sina händer när han närmar sig kassakistan. Det är visuella koder som känns igen från de teckningar av "penningjudar" som redan hundra år tidigare var ett etablerat inslag i populärkultur och radikal press, vilket framgick i kapitel 3. Här verkar det som att filmregissören valt att anknyta till en äldre antisemitisk tradition av sammankopplingar mellan judar och girighet, profithunger och kapitalism. Samtidigt uttalas det aldrig att karaktären föreställer en jude, och valfilmen innehåller inga antisemitiska politiska förslag. Som Jönsson påpekar vet vi dessutom inget om filmens tillkomsthistoria, och han betonar att den vore värd en närmare forskningsinsats.⁷⁵⁸

Begreppen nazism och fascism

I efterhand är det, med en liten överdrift, bara den organiserade nazismen vi minns. Mellankrigstidens politiska landskap var dock mer komplicerat än så och befann sig i ständig förändring. Det har därför inte alltid varit enkelt för svenska forskare

⁷⁵⁵ Blomqvist 2001, s. 73–74, 86 (cit. 92–98, 110).

⁷⁵⁶ Blomqvist 2006, s. 368.

⁷⁵⁷ Bachner 2009, s. 321–325.

⁷⁵⁸ Mats Jönsson, *Visuell fostran: Film- och bildverksamheten i Sverige under Andra världskriget*, Lund 2011, s. 125–127.

att slå fast vilka organisationer som bör räknas som nazistiska och vilka som bättre kan betecknas med andra termer, så som fascism, ”den nationella rörelsen”, pronazistiska och så vidare. Några sådana begreppsdiskussioner ska lyftas fram här, inte för att slå fast vilken begreppsanvändning som är den rätta, utan för att visa vilken typ av problem historiska forskare möter när ideologiska beteckningar ska appliceras på det komplexa förflutna.

Från och med 1920-talet har det funnits politiska organisationer i Sverige som själva har kallat sig för nationalsocialistiska och sin ideologi för nationalsocialism. När det gäller användningen av begreppet nazism/nationalsocialism har historiker vanligtvis utgått från dessa självbenämningar, och de rörelser som betecknat sig själva som nationalsocialistiska har också betecknats på detta sätt inom forskningen. Redan här uppstår dock problem. Som vi kommer att se längre fram bytte exempelvis Nationalsocialistiska Arbetarepartiet (NSAP) år 1938 namn till Svensk Socialistisk Samling (SSS) i syfte att distansera sig från Nazityskland och framhålla sin egen ”svenskhets” såväl som sin ”socialistiska” ideologi, även om det råder delade meningar om huruvida namnbytet innebar en faktisk ideologisk förändring. Vissa forskare har, vilket kommer att framgå, valt att kalla NSAP/SSS för en nazistisk rörelse medan andra har valt att kalla partiet för fascistiskt.

Rörelsernas självbeteckning säger ingenting om vad nazism egentligen *är* eller om vad som kännetecknar dessa ideologier. När det gäller nazismen har flera svenska forskare slagit fast att den innehöll flera ideologiska inslag som i och för sig inte var unika för denna specifika ideologi. Den var extremnationalistisk, rasistisk och antisemitisk, men både nationalism, rasism och antisemitism fanns också inom andra rörelser. Nazismen var antidemokratisk, men den höger som länge

motsatte sig allmän och lika rösträtt var också antidemokratisk utan att för den skull vara nazistisk. Den var antikommunistisk och antimarxistisk, men det var hela den svenska borgerligheten. Allt detta är nödvändiga men inte tillräckliga beståndsdelar om vi vill definiera en ideologisk kärna i nazismen. En väg har anvisats av Heléne Lööw, som betonar att nazismen i Sverige både var en revolutionär rörelse och en revolutionär ideologi. Målet var inte att åstadkomma en konservativ eller reaktionär återgång till ett fördemokratiskt Sverige, där institutioner som kungen och kyrkan dominerat politik och samhällsliv. Målet var att åstadkomma ett nytt samhälle där nazisterna skapade helt nya institutioner. Det nya Sverige skulle vara ett elitistiskt samhälle organiserat efter den så kallade ”ledarprincipen”, där föreställningar om ”rasen” och ”folket”, som tilldelades nästan mytiska egenskaper, var den sammanhållande kraften och präglade all politik och alla mänskliga relationer.⁷⁵⁹

Det har också funnits rörelser som öppet anslutit sig till fascismen som ideologi, exempelvis Sveriges Fascistiska Kamporganisation som bildades år 1926 eller de rörelser som leddes av fascisterna Per Engdahl från 1930-talet och flera decennier framåt. Hur ”fascism” ska definieras är inte heller självklart. En av de svenska forskare som ägnat frågan mest uppmärksamhet är idéhistorikern Lena Berggren. Hon understryker att fascismen måste betraktas som en självständig ideologi och att den inte bör förväxlas med nazismen. Hon menar också att det är förenklat att kalla fascismen för ”högerextremistisk” eftersom den ibland har rymt inslag som hör hemma på olika delar på den politiska höger-vänster-skalan. Uttrycket ”ultranationalistisk” fångar bättre, menar Berggren, det centrala i fascismens ideologi. Det räcker dock inte med att en rörelse är ultranationalistisk för att den

759 Heléne Lööw, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*, Göteborg 1990, s. 10; Lööw 2004, s. 338–340, 343–344, 353.

ska kunna klassificeras som fascistisk. Berggren föreslår därför en mer detaljerad definition där fascismen förstås som en "ultranationalistisk revolutionär ideologi med holistiska och synkretistiska pretentioner som syftar till att skapa ett radikalt nytt samhälle och en ny typ av människa". Nyckelordet här är "revolutionär". Berggren menar att fascismen, liksom nazismen, skiljer sig från traditionella antidemokratiska, konservativa rörelser. I motsats till dessa ville mellankrigstidens fascister inte återgå till det fördemokratiska samhället. De ville skapa ett nytt auktoritärt samhälle med nya institutioner och nya eliter. Detta samhälle var inte identiskt med det som nazisterna drömde om. Antisemitismen hade till exempel inte samma självklara position inom fascismen, och den ledarkult som kännetecknade nazismen fanns inte nödvändigtvis inom fascismen. Per Engdahl, den svenska mellankrigsfascismens viktigaste ledare, fick exempelvis kritik från nazister för att han inte lyfte fram "judefrågan" tillräckligt mycket.⁷⁶⁰

Berggrens definition är inte den enda. Historikern Victor Lundberg har kritiserat den ur två olika aspekter. Han hävdar att fascism är en beteckning som främst bör appliceras på mellankrigstidens politiska rörelser och därmed hårdare förankras i ett visst historiskt sammanhang, medan Berggrens definition i princip kan användas om vilken tidsålder som helst. Han menar också att Berggrens definition är för idéhistoriskt inriktad. Fascismen måste, menar han, förstås som en "social praktik", alltså som något som inte bara tänktes och tycktes utan också gjordes. Ritualer, symboler och våld var för de fascistiska rörelserna ett lika viktigt inslag som idéer och partiprogram. Lundbergs eget definitionsförslag ser ut på följande vis:

Fascism kan definieras som ett ultranationellt och radikalt, ideologiskt och mytologiskt, komplex som

manifesterar konkreta, politiska och revolutionära maktanspråk, tar sig klassöverskridande, militariserade och aggressiva sociala uttryck, och vars ursprung är oskiljaktigt relaterat till mellankrigstidens borgerliga europeiska samhälle och dessa erfarenheter.⁷⁶¹

Definitionen är på ett sätt snävare än Berggrens, då den reserverar termen fascism för mellankrigstidens politiska rörelser och betonar att fascismen måste inkludera ett moment av våldsam handling och inte bara vara en uppsättning idéer. På ett annat sätt är den bredare. Lundberg ser fascism som en överordnad analytisk term som inom sig rymmer rörelser som har använt olika självbeteckningar. Även organisationer som betecknat sig själva som nazistiska ryms därför, enligt hans definition, i den fascistiska rörelsen. Detta är inget självklart terminologiskt val, och en möjlig invändning vore kanske att definitionen inte uppmärksammar det faktum att mellankrigstidens aktörer själva gjorde en åtskillnad mellan fascism och nazism och lade olika betydelser i begreppen.

Det fanns dessutom rörelser som aldrig kallade sig för fascistiska eller nazistiska, men vars idéer utan tvivel stod nazismen och fascismen nära. De gav till exempel uttryck för antisemitism, "ras"-föreställningar och aggressiva antidemokratiska och antikommunistiska idéer, eller visade uppskattning av utvecklingen i Tyskland efter nazisternas maktövertagande, utan att för den skull propagera för exakt samma ledarkult i Sveriges styrelseskick. Hur ska dessa rörelser betecknas?

Ibland har uttryck som "pronazistiska" eller "nazistsinnade", använts, men de har visat sig vara ganska svåra att applicera. Historikern Sverker Oredsson menade att beteckningen "pronazistisk" kan ges till en aktör som önskade att Nazityskland skulle vinna kriget eller som hade "anammat de viktigaste delarna av det nazistiska tankegodset",

⁷⁶⁰ Berggren 2014, s. 14, 60–62, 66, 264, 315.

⁷⁶¹ Victor Lundberg, *En idé större än döden: En fascistisk arbetarrörelse i Sverige, 1933–1945*, Möklinta 2014, s. 52.

främst då antisemitismen.⁷⁶² Henrik Bachner resonerar på ett liknande sätt när han använder ”pronazistisk” om uppfattningar som innebar en ”identifikation med åtminstone någon eller några viktiga komponenter i nazistisk ideologi och politik”.⁷⁶³ Som vi har sett ovan är det dock inte självklart vad som egentligen var de viktigaste delarna i nazismens tankegods eller i den nazistiska ideologins komponenter. En annan lösning är att göra som Lena Berggren och använda den övergripande termen ”den nationella rörelsen” för att beteckna en rad rörelser, aktörer och nätverk som under mellankrigstiden hade en gemensam ideologisk bas i form av ultranationalism och antikomunism, var ”elitisk” i sin samhällssyn och motarbetade demokratin, var ”antimodernistisk” i sin syn på kultur och sociala relationer, delade ett gemensamt ”rastänkande” och ofta även antisemitiska uppfattningar, samt hade en generellt positiv syn på det nazistiska Tyskland och önskade att Tyskland skulle vinna andra världskriget. I denna miljö fanns vid sidan av de uttalat nazistiska och fascistiska partierna föreningar som Nysvenska rörelsen, Samfundet Manhem och Riksföreningen Sverige-Tyskland. I alla dessa organisationer fanns organiserade nazister och fascister, men också medlemmar utan någon partianslutning alls.⁷⁶⁴ Samfundet Manhem spelade en särskilt viktig roll som intellektuell samlingsplats för den nationella rörelsen, och hade under 1930-talet en livlig föreläsningsverksamhet där nationalistisk historia och ”götiska” manlighets- och kroppsideal blandades med föreställningar om den ”nordiska” eller germanska ”rasens” fysiska och psykiska överlägsenhet över andra ”raser”.⁷⁶⁵

I den nationella miljön fanns också Sveriges nationella förbund (SNF), som bildats genom

att Högerpartiets ungdomsförbund uteslutits ur sitt moderparti år 1934 efter att ha närmat sig fascistiska idéströmningar. Uteslutningen ledde till att rörelsen under åren 1934–36 faktiskt hade två riksdagsmän i form av före detta högerpartister som anslutit sig till SNF, och även ett sjuttiofem kommunalpolitiska mandat runt om i landet. SNF var en ultranationalistisk, auktoritär, antisocialistisk och antidemokratisk rörelse som vurmade för rashygien och uttryckte antisemitiska uppfattningar utan att för den skull vilja införa den ledarprincip som rådde i Nazityskland och utan att ”ras”-ideologin gavs en riktigt lika dominerande position som inom de samtida nazistiska partierna. SNF hade sitt största stöd bland studenter och akademiker, militärer och företagsledare, och var enligt Heléne Lööw den enda organisationen inom den nationella rörelsen som erhöll finansiellt stöd från Nazityskland.⁷⁶⁶

Nazistiska och fascistiska organisationer

Historien om de svenska nazisternas och fascisternas försök att bygga stabila politiska organisationer är en historia om misslyckande. Rörelserna präglades av ständiga interna strider och splittringar. Organisationer startades, bytte namn och lades ned i rask takt, och här är inte rätta platsen att reda ut hela denna organisatoriska härva. Jag kommer i stället att översiktligt diskutera de mest framgångsrika organisationerna, med särskild tonvikt på mellankrigstiden och andra världskriget.

Redan år 1924 grundades Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet, som gav ut tidningen

⁷⁶² Oredsson 1996, s. 9–10.

⁷⁶³ Bachner 2009, s. 35.

⁷⁶⁴ Berggren 2014, s. 71–72.

⁷⁶⁵ Berggren 2014, kap. 6–9 (cit. s. 319); Lööw 2004, s. 134–135.

⁷⁶⁶ Lööw 2004, s. 67, 114–115, 207, 443–444.

Nationalsocialisten. Förbundet blev aldrig stort men lade en grund till de organisationer som kom att utvecklas vid 1930-talets början, då den svenska nazismen hade sina största framgångar.⁷⁶⁷ År 1930 bildades det första riktigt stora och välorganiserade partiet, Svenska Nationalsocialistiska Partiet (SNSP) under ledning av veterinären Birger Furugård och hans bröder. Partiet var i hög grad en kopia av det tyska nazistpartiet, och symboler och ritualer lånades friskt från söder. Genom sina ”SA-trupper” (en beteckning som också lånats från Hitlers parti) bedrev partiet en omfattande gatupropaganda med våldsamma inslag. Att exakt avgöra hur medlemskåren såg ut är svårt, men Löow har dragit slutsatsen att många medlemmar var tjänstemän eller mindre affärsidkare. Under 1930-talet förlorade partiet mark i städerna och blev något av ett landsbygdsparti. Storhetstiden var över vid 1930-talets mitt, bland annat efter en skandal där en av ledarna hade iscensatt ett överfall mot sig själv för att därefter skylla det på kommunister.⁷⁶⁸ Antisemitismen gick ända sen starten som en röd tråd genom hela partiets verksamhet. Redan i den första programförklaringen år 1930 krävdes ett ”upphävande av judars och andra främmande och raselements svenska medborgarskap”, och partiets aktivister var ibland ute på gatorna för att dela ut flygblad med uppmaning till bojkott av ”judiska” butiker.⁷⁶⁹

Det fanns fler nazistiska organisationer, exempelvis Nationalsocialistiska Blocket som aldrig var stort men hade stöd bland militärer, affärsmän och akademiker i samhällets övre skikt.⁷⁷⁰ Ett annat exempel, och ett mycket märkligt sådant, är den utveckling som Socialistiska Partiet (SP) genomgick under andra världskriget. SP var i bör-

jan av 1930-talet Sveriges ledande kommunistiska parti, och utgjorde under flera år den dominerande vänsterkraften vid sidan av Socialdemokraterna. Partiet formerades efter den splittring som Sveriges Kommunistiska Parti genomgick år 1929, och de medlemmar som gick vidare till SP (som fick detta namn först 1934) var marxist-leninister men samtidigt antistalinister och såg Sovjetunionen som en farlig fiende. Under ledaren Nils Flyg, en gång i tiden betraktad som den svenska kommunismens klarast lysande stjärna, marginaliserades partiet vid 1930-talets slut. Kanske kan man säga att partiet imploderade under tyngden av sin egen antistalinism. Kriget mellan Tyskland och Sovjetunionen tvingade många att välja sida, och SP valde att alliera sig med Tyskland mot det Sovjetunionen som Flyg hatade. Vid krigsslutet var SP en marginaliserad rörelse. Partiets tragiska vandringssfärd mot nazismen har på ett fängslande sätt tecknats av Håkan Blomqvist i dennes biografi över Nils Flyg.⁷⁷¹

Det parti som kom att dominera under 1930-talet och andra världskriget var dock Nationalsocialistiska Arbetarepartiet (NSAP), som grundades genom en utbrytning ur SNSP 1933 och som år 1938 bytte namn till Svensk Socialistisk Samling (SSS). Partiet överlevde kriget och lades inte ner förrän år 1950, även om det efter freden var ett synnerligen litet parti. Dess ledare var furiren Sven-Olov Lindholm. Också NSAP/SSS organiserade en omfattande propaganda på gatunivå och drog sig inte för att använda våld mot sina politiska motståndare, först genom ”SA” och ”Frontavdelningar” och från år 1941 genom ”Sveaborgsavdelningar”, där partiets frivilliga i de tyska Waffen-SS-trupperna ingick. Exakt vad som föregick utbrytningen är en komplicerad fråga.

⁷⁶⁷ Löow 2004 s. 14.

⁷⁶⁸ För centrala verk om SNSP, se Löow 2004, s. 15–16, 23, 85, 249; Anna-Lena Lodenius, *En värmländsk Hitler: Birger Furugård och de första svenska nazisterna*, Lund 2021.

⁷⁶⁹ Lodenius 2021, s. 90, 95.

⁷⁷⁰ Löow 2004, s. 18.

⁷⁷¹ Håkan Blomqvist, *Gåtan Nils Flyg och nazismen*, Stockholm 1999.

Det rörde sig både om personliga motsättningar mellan Lindholm och Furugård och om ideologiska motsättningar. NSAP lade stor vikt vid orden "socialistisk" och "arbetare" i sitt partinamn. Lööw har framhållit att partiet i vissa frågor intog en vänsterståndpunkt och ofta krävde sociala välfärdsreformer och liknande i valrörelserna.⁷⁷² Hon menar emellertid att propagandan efter år 1937 allt mindre riktade sig till arbetare, att partiets ledarkader förborgerligades och att "de socialistiska inslagen tonades ned till förmån för mer nationella frågor".⁷⁷³ Victor Lundberg har argumenterat emot den tolkningen. Han menar att partiet under hela sin tid tog ord som "socialism" och "arbetare" på djupaste allvar, och att dess anspråk på att vara en "ny" eller "äkt" arbetarrörelse snarare ökade från år 1937 och framåt. Men Lindholm och hans anhängare menade andra saker med dessa begrepp än till exempel socialdemokrater och kommunister. Den politik partiet förespråkade var snarast småföretagervänlig, men gick retoriskt ut på att måla upp en framtida folkgemenskap där ingen klasskamp längre förekom och där "arbetare" skulle värderas högt. "Arbetare" var dock en term som inte förstods ur en marxistisk synvinkel utan snarare ur en moralisk. Arbetare var den som var arbetsam, producerade och inlemmade sig i "folket" – i motsats till den dekadenta och degenererade borgerligheten och definitivt i motsats till judar. Ett uttryck för partiets "arbetar"-fokus var dess fackföreningsrörelse, som bytte namn flera gånger: "Nationalsocialistiska industriarbetarförbundet", "Svensksocialistiska industriarbetarförbundet" och "Sveriges fackliga kamporganisation". Någon fackförening i ordets vedertagna bemärkelse rörde det sig aldrig om. En-

ligt Lundberg fick organiseringen snarare karaktär av ett "kryptopolitiskt och revolutionärt agentnätverk" och lokalorganisationerna var tänkta att användas vid ett eventuellt våldsamt övertagande av den svenska statsapparaten.⁷⁷⁴

Mot bakgrund av partiets anspråk på att vara en "socialistisk" arbetarrörelse, dess propaganda om ett framtida "socialt" samhälle utan klasskamp och dess försök att vid 1930-talets slut finna symboler som distanserade partiet från Tyskland menar Lundberg att NSAP/SSS kanske inte ens bör betecknas som fullt ut nazistiskt. Han väljer i stället, utifrån sin definition av fascism som diskuterades tidigare, att kalla NSAP/SSS för en fascistisk rörelse.⁷⁷⁵ Frågan om beteckningen är inte avgjord, och det går att finna motargument mot Lundbergs tolkning (till exempel att partiet länge kallade sig just för nazistiskt och inte fascistiskt). Oavsett vilken beteckning som väljs står en sak dock klar, nämligen att antisemitismen var ett lika centralt inslag i partiets ideologi som för de tyska nazisterna. Den "antikapitalism" som NSAP/SSS talade om i sin propaganda beskrev konsekvent kapitalismen som ett judiskt fenomen. Föreställningen om juden som en girig utsugare som i hemlighet kontrollerade finansmarknaden, ekonomin och pressen var helt central också för Lindholm själv, vilket historikern Johan Stenfeldt har visat i en biografisk studie.⁷⁷⁶ Antisemitiska krav ställdes gång på gång av partiet: svenska judar borde ställas under främlingslagstiftning, äktenskap mellan judar och "svenskar" borde förbjudas, judar borde inte få äga jord och judar som immigrerat till Sverige efter år 1900 borde utvisas. Partiet organiserade också bojkottkampanjer mot affärer som de ansåg ägdes av judar och gav ut

772 Lööw 2004, s. 16–17, 26–27, 38, 210.

773 Lööw 1990, s. 204–205.

774 Lundberg 2014, s. 10, 15–17, 93 (citat), 129–139, 146–147.

775 Lundberg 2014, s. 19–20, 144.

776 Johan Stenfeldt, *Renegater: Nils Flyg och Sven Olov Lindholm i gränslandet mellan kommunism och nazism*, Lund 2019, s. 173–175, 195, 205.

register över påstådda ”judar” i syfte att visa var man inte borde handla.⁷⁷⁷ Ett exempel på partiets antisemitiska retorik finns i följande flygblad, som gavs ut år 1939:

Undvik att köpa av en jude eller hans bulvaner.
Genom att köpa av en jude sätter Du vapnet i
hans hand mot Dig själv. Köp av dina folkbröder.
Antisemitism är icke judeförföljelse eller judehat.
Antisemitism är individens och folkens självförsvar.⁷⁷⁸

Hur många medlemmar alla dessa organisationer hade är vanskligt att avgöra. Lööw har beräknat att SNSP som mest kan ha haft cirka 10 000 medlemmar år 1933, och att NSAP/SSS som mest kan ha haft cirka 10 000–12 000 medlemmar vid 1930-talets mitt. Hon framhåller dock att detta endast är uppskattningar, och historikern Klas Åmark menar att de siffror som hon kommit fram till är för höga.⁷⁷⁹ Oavsett exakt hur många som var medlemmar är det uppenbart att de svenska partierna aldrig lyckades bli massrörelser på samma sätt som i Tyskland, även om de medlemmar man faktiskt hade bedrev en omfattande verksamhet. Inte heller lyckades partierna nå några egentliga framgångar i valen. I riksdagsvalet år 1936 blev den totala röstandelen 1,7 procent om man räknar samman alla nationalsocialistiska partier och SNF. Bättre än så gick det aldrig.⁷⁸⁰

Man kan fråga sig varför den svenska nazismen inte blev mer framgångsrik än vad den blev. Frågan har givetvis inte ett enda svar, och det är alltid svårt att ställa frågor om varför något inte hände. Tre förklaringar brukar diskuteras inom den historiska forskningen, även om olika forskare betonar dem olika starkt. För det första lyckades de svenska

nazisterna aldrig frigöra sig från den symboliska kopplingen till Tyskland. Inte minst genom den tyska ockupationen av Danmark och Norge år 1940 blev detta ett allvarligt problem. Tysk nazism sågs nu alltmer som ett hot mot Sveriges självständighet, och Sven-Olov Lindholm gjorde av den anledningen försök att distansera sig från ockupationsmakten. Han hade inlett projektet redan innan kriget. År 1938 beslutade han att NSAP skulle byta namn till Svensk Socialistisk Samling och samtidigt överge flera symboler och ritualer som hade hämtats från det tyska nazistpartiet. Allt detta var omstritt inom partiet och Lindholm möttes av intern opposition under hela partiets återstående livstid. Hur långtgående förändringarna var är en omdebatterad fråga. Lööw och Stenfeldt har tolkat dem som närmast kosmetiska och anser inte att någon egentlig politisk omsvängning skedde efter år 1938.⁷⁸¹ Lundberg gör en delvis annan tolkning, och argumenterar för att de verkligen innebar ett försök att distansera sig från Nazityskland både symboliskt och ideologiskt.⁷⁸²

För det andra lyckades de svenska nazisterna, till skillnad från de tyska, aldrig att propagandistiskt exploatera den ekonomiska depression som svepte också över Sverige vid 1930-talets början. Anledningen till misslyckandet har ibland angetts vara den expansiva och keynesianskt influerade krispolitik med arbetslöshetsbekämpning och offentliga investeringar som Socialdemokraterna drev. Det var en politik som i och för sig knappast ledde till en stor sänkning av arbetslösheten, men som skapade hopp om att det demokratiska samhället faktiskt kunde bekämpa depressionen och därmed drog undan mattan för nazisternas påståenden om att demokratin var oförmögen att bekämpa

⁷⁷⁷ Lööw 2004, s. 28, 222–225, 298, 301–305, 342.

⁷⁷⁸ Lööw 2004, s. 224.

⁷⁷⁹ Lööw 2004, s. 256; Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2011, s. 292–293.

⁷⁸⁰ Lööw 2004, s. 242–245.

⁷⁸¹ Lööw 2004, s. 31–33, 36, 97, 102–103, 106–111, 298; Stenfeldt 2019, s. 190.

⁷⁸² Lundberg 2014, s. 18, 143.

krisen. Den socialdemokratiska socialministern Gustav Möllers ord, yttrade i partistyrelsen år 1933, citeras ofta: "Ett positivt program i krisfrågorna vore det viktigaste i kampen mot fascisterna. [...] Om vi kunna levandegöra denna del av vårt partis insats, bryta vi också i hög grad udden av den antidemokratiska propagandan." Vid sidan av krispolitiken har forskare också betonat vikten av den uppgörelse mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet som ägde rum år 1933, där Socialdemokraterna gick med på en mer protektionistisk jordbrukspolitik i utbyte mot stöd för en mer expansiv arbetslöshetsbekämpning. Därmed skapades en stabil regeringsmajoritet och Bondeförbundet, som ju var ett parti där det figurerade en hel del "ras"-idéer och antisemitiska föreställningar, knöts närmare det demokratiska systemet och föll bort som en potentiell allierad för nazisterna.⁷⁸³

För det tredje har flera historiker på senare år, bland andra Johan A Lundin och Victor Lundberg, betonat hur de svenska nazisternas propaganda mötte motstånd inte bara i de sammanträdesrum där krisuppgörelserna beslutades utan också på gatunivå. Vid flera tillfällen störde människor nazisternas möten, häcklade dem och sjöng antinazistiska sånger. Särskilt arbetarrörelsens organisationer deltog i dessa dramatiska konfrontationer, där både svenska kommunister och unga socialdemokrater spelade en viktig roll. Vid några tillfällen utbröt till och med kravaller, och det förekom att NSAP/SSS valde att inte besöka vissa orter eftersom motståndet på gatunivå bedömdes vara för stort.⁷⁸⁴ Den kanske allra mest dramatiska konfrontationen ägde rum i Gamla

Uppsala år 1943, där NSAP/SSS ordnade möte på de gamla gravhögarna från järnåldern. En stor skara demokratiska motdemonstranter hade samlats och blev utsatta för stark polisbrutalitet då sabelförsedda poliser stormade fram och misshandlade dem samtidigt som de trakasserade journalister som försökte fotografera och filma övergreppen.⁷⁸⁵ Konfrontativa och ibland även våldsamma protester mot nazistiskt och fascistisk propaganda har för övrigt förekommit också under 1960-talet och 1970-talen. Den moderna antifascistiska rörelse som från 1980-talets slut konfronterat svenska nynazister på gator och torg är alltså inte ett så modernt fenomen som vi kanske skulle kunna tro, även om ämnet fortfarande väntar på att utforskas systematiskt.⁷⁸⁶

Länkar mellan då och nu

NSAP/SSS lades ner år 1950, men vissa aktörer inom den nationella rörelsen fortsatte att vara aktiva även under efterkrigstiden. Det rörde sig bland annat om Nysvenska rörelsen och SNF, organisationer där fascisten Per Engdahl spelade en inflytelserik roll. De var förvisso knappast nazistiska, men tveklöst antidemokratiska och starkt rasideologiska. De saknade inte heller inslag av antisemitism, ofta med inslag av konspirationsteorier. Till exempel påstods judar ligga bakom kommunismen, en antisemitisk idé med gamla anor, vilket framgick av kapitel 3. Rörelserna fanns kvar in på 1990-talet, och Nysvenska Rörelsen fick då en kort tid nya medlemmar i form av våldsamma nynazister.⁷⁸⁷

⁷⁸³ Alf W Johansson, *Den nazistiska utmaningen: Aspekter på Andra världskriget*, Stockholm 2000, s. 152–158, 343; Åmark 2011, s. 287–288.

⁷⁸⁴ Lundberg 2012, s. 64–65, 82; Victor Lundberg & Johan A Lundin, "Med ett våldsamt knytnävsslag och en välriktad spark? SSU och den nazistiska utmaningen 1933", *Arbetshistoria* nr 1–2 2014; Johan A Lundin, "Slaget på Limhamns torg", *Limhamniana*, Limhamn 2005; Löw 1990, s. 176, 183, 355–362; Löw 2004, s. 29, 39–40, 67, 220, 412.

⁷⁸⁵ Magnus Alkarp, *Det gamla Uppsala: Berättelser och metamorfoser kring en alldeles särskild plats*, Uppsala 2009, s. 317–329; Magnus Alkarp, *Fyra dagar i april: Påskekavallererna i Uppsala 1943*, Lund 2013.

⁷⁸⁶ Vissa konfrontationer på 1960- och 1970-talen nämns i Löw 2004, s. 60. Konfrontationer under 1980-talet behandlas i Andrés Brink Pinto & Johan Pries, *Trettionde november: Kampen om Lund 1985–2008*, Lund 2013.

⁷⁸⁷ Löw 2004, s. 45–49, 51–53, 61, 438.

Den viktigaste organisationen var emellertid Nordiska Rikspartiet (NRP), bildat år 1956 under ledning av Göran Assar Oredsson. NRP, som var det enda uttalat nazistiska partiet under efterkrigstiden, fortsatte sin verksamhet ända in på 1980-talet då det också attraherade unga militanta nynazister. I förhållande till det lilla medlemsantalet bedrev NRP en omfattande propagandaverksamhet. Partiet hade dock svårt att attrahera medlemmar, och försökte därför ibland slå sig in på politikområden som inte uppfattades som "nazistiska", exempelvis landsbygds- och miljöfrågor och genom motstånd mot pornografi. Rasismen och antisemitismen utgjorde dock hela tiden fundamentet i partiets politik. NRP krävde stopp för invandring av "främmande raselement" och framhöll det sydafrikanska apartheidsystemet som ett politiskt föredöme. Partiets världsbild var starkt påverkad av antisemitiska konspirationsteorier, och judar anklagades för allt från organstöld till att ha skapat kommunismen.⁷⁸⁸

I slutet av 1970-talet kom samtliga dessa rörelser att alltmer inrikta sin verksamhet på att hetsa mot de flyktingar som kom till Sverige. Nysvenska Rörelsen och NRP profiterade på den växande flyktingfientligheten, men bidrog också till att förstärka den genom att utmåla flyktingar som kriminella eller som bidragstagare. Därmed var de med och lade grunden för den våg av nya rasistiska rörelser som grundades under 1980-talet, och som alla hade flyktingfientligheten som förenande målsättning. Ofta fanns det dessutom personella och organisatoriska kopplingar mellan dessa nya rörelser och de äldre fascistiska och nazistiska organisationerna.

Något förenklat kan 1980-talets rasistiska rörelser delas in i två grenar. Den ena beskrivs av Heléne Lööw som militant och "rasideologisk", ibland dessutom uttalat nazistisk. Den ägnade

sig, förutom att sprida propaganda och så kallad vit makt-musik, åt våldsdåd mot meningsmotståndare, homosexuella och "invandrare". En del organisationer, som Vitt Ariskt Motstånd, kan närmast betecknas som paramilitära eller med målet att vara det.⁷⁸⁹ Den andra grenen uppstod ur samma aggressiva migrations- och flyktingmotstånd, men valde vid decenniets slut en parlamentarisk väg.

Den mest framgångsrika partibildningen inom denna gren var Sverigedemokraterna (SD), som bildades år 1988. Bland partiets grundare och ledande aktivister fanns flera personer med direkta kopplingar både till moderna och äldre nazistiska rörelser. Ett av flera exempel är Gustav Ekström, medlem av partistyrelsen och grundare av SD:s Malmöavdelning. Han var på 1930-talet ledare för NSAP/SSS:s ungdomsförbund och var under andra världskriget frivillig i Waffen-SS propagandaförband på östfronten. Ett annat exempel är Erik Waller, som en tid hade varit ställföreträdande partiledare för NSAP/SSS. Waller skrev år 1989 i medlemsbladet *SD-Kuriren* att det inte fanns någon anledning att skämmas över arvet från den tyska nazismen och att Hitlers nazistparti tvärtom borde vara en förebild för SD.⁷⁹⁰ Bland de yngre fanns flera före detta medlemmar i NRP, däribland SD:s förste partiledare Anders Klarström. Det gick inte heller vattentäta skott mellan den militanta, rasideologiska rörelsen och den parlamentariska SD-inriktningen. Långt in på 1990-talet förekom det att SD-medlemmar deltog i aktiviteter som anordnades av exempelvis Nationalsocialistisk Front (NSF) och andra rasideologiska organisationer, och vid demonstrationer och offentliga möten som SD arrangerade deltog uniformerade nazister som använde hakkors och andra nazistiska symboler.

⁷⁸⁸ Lööw 2004, s. 161–194, 246, 331–333, 348–349, 358–359, 375, 379, 394–395.

⁷⁸⁹ Se framför allt Lööw 1998.

⁷⁹⁰ Johan Ulvenlöv, Matti Palm & Anders Larsson, *Utan ånger: Gustaf Ekström, SS-veteranen som grundade Sverigedemokraterna*, Eskilstuna 2017, s. 189–190, 199–200.

Partiets ungdomsförbund skrev också positivt om vit makt-musik, och förbundets förste ordförande gick senare vidare och grundade den nationalsocialistiska tidningen *Info-14*.⁷⁹¹ Än idag hänvisar vissa av partiets ledare till politiska tänkare som under mellankrigstiden stod fascismen nära.⁷⁹²

Avslutande diskussion

Vissa politiska partier diskuteras mer än andra i det här kapitlet. Det finns flera anledningar till det. En är att det finns starkare skäl att diskutera vissa partiers historia än andra. Sverigedemokraterna är på flera sätt den svenska fascismens ideologiska arvtagare och partiet har kopplingar till mellankrigstidens nazistiska rörelser på ett sätt som inte har någon motsvarighet i andra partier. I andra fall avspeglar prioriteringen helt enkelt forskningsläget. Det finns såvitt jag känner till ingen forskning om vilken roll som ”ras”-idéer eventuellt har spelat inom exempelvis den svenska liberalismens eller det nuvarande Vänsterpartiets historia.

Jag sammanfattar inte genomgången här utan nöjer mig med att göra tre observationer. Den första är ett vid det här laget välkänt tema i denna forskningsöversikt: det är svårt med definitioner! Vid en första anblick framstår det kanske som lätt att avgöra vilka historiska rörelser som har varit fascistiska eller nazistiska, men det visar sig snabbt vara oväntat komplicerat. Vad innebär fascism – en ideologi, en politisk praktik eller både och? Bör vi reservera begreppet för mellankrigstidens politiska rörelser eller kan det användas också om moderna rörelser? Bör beteckningar som fascism och nazism främst reserveras för organisationer

som själva benämnt sig på detta sätt eller kan vi använda dem om rörelser som präglas av ett visst idéinnehåll? I kapitlet har jag lyft fram hur svenska historiska forskare har brottats med denna problematik och valt att hantera den på olika sätt.

Den andra observationen är att idéer om ”ras” och antisemitiska föreställningar inte var något som bara förekom inom fascistiska och nazistiska rörelsen under mellankrigstiden, även om de var ojämförligt starkast inom den typen av organisationer. Det som mellankrigstidens antifascister reagerade kraftigast på när de fördömde dessa rörelser var, som historikern Johan Östling har understrukt, inte heller nödvändigtvis deras rasism. Idag förknippar vi nazismen främst med den aggressiva antisemitismen, och märkligt vore det annars eftersom vi lever med vetskapen om Förintelsen. För 1930-talets antifascister var det lika ofta eller oftare nazismens och fascismens våldsdyrkan, förakt för demokrati samt dess angrepp mot arbetarrörelsen som provocerade mest.⁷⁹³

Den tredje observationen är att fascismen och nazismen drabbades av starka motgångar efter andra världskrigets slut men att rörelserna inte försvann. De övervintrade, och efter att i flera decennier ha fört en undanskymd tillvaro fungerade de vid 1980-talets början som en förmedlande länk mellan en äldre tids fascism och nazism och nynazistiska militanta grupper, liksom till den parlamentariska rörelse som bildades i och med Sverigedemokraterna. Länken var inte bara idémässig utan i högsta grad också personell. Organiserade nazister från det gamla NSAP/SSS såväl som efterkrigstidens NRP var med och startade Sverigedemokraterna och deltog i partiets aktiviteter.

791 David Baas, *Bevara Sverige svenskt: Ett reportage om Sverigedemokraterna*, Stockholm 2014, s. 29–30; Mikael Ekman, ”Drömmen om ett rent Sverige”, *Sverigedemokraternas svarta bok* (red. Axelsson & Borg), Stockholm 2014, s. 38–61; Stieg Larsson & Mikael Ekman, *Sverigedemokraterna: Den nationella rörelsen*, Stockholm 2001, s. 107–109, 112, 116–120, 125–127, 131, 136–138, 140–142; Löf 1998, s. 46, 59, 229, 386–388; Löf 2004, s. 152.

792 Lars Edgren & Monika Edgren, ”Nationaldemokraterna, demokratin och kulturkampen: Om Sverigedemokraternas ideologiska förebilder”, *Människor, mening och motstånd: En vänbok till professor Mats Greiff* (red. Nyzell & Lindholm), Malmö 2020, s. 50–51.

793 Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i Andra världskrigets efterdyning*, Stockholm 2008, s. 91–92, 267.

Kapitel 13:

Reflektioner och utblickar

I det här kapitlet, som inte har någon avsikt att sammanfatta hela översikten eller presentera radikalt nya slutsatser om Sveriges historia, vill jag göra några observationer om den forskning som hittills har utförts och lufta några tankar om hur den skulle kunna utvecklas. En sådan observation är att forskningen om rasism och främlingsfientlighet i Sverige har rört sig över vida fält, men att olika frågor har fått olika stort utrymme och att intresset har varierat över tid. Ibland beror det på att historiska teman uppmärksammas i den allmänna debatten och av vetenskapliga forskare samtidigt. Så bör vi nog förstå det ökande intresset för det svenska slaveriets och de svenska transoceaniska koloniernas historia sedan 2010-talets början. Ibland beror det på att aktivister, forskare och statsmakt gemensamt uppmärksammar vissa fenomen. Att denna andra upplaga av översikten innehåller mer om den svenska politiken mot meänkielitalande tornedalingar beror till exempel främst på den Sannings- och försoningskommission som nu arbetar (och som är ett resultat av krav från tornedalingar själva).

Översikten har visat att ämnen som rasism och främlingsfientlighet kan undersökas under långa tidsperioder, även om svenska studier har haft en tendens att fokusera på 1800- och 1900-talen och allra främst på perioden 1900–50. Förhoppningsvis kan översikten inspirera till kommande forskning också vad gäller äldre tid. Jag har försökt ge exempel på att sådant är både möjligt och givande. Två bra och nya studier av detta slag är Cordelia Hess undersökning av det stundtals rent medeltida idéinnehållet i 1800-talets antisemitiska skillingtryck som nämndes i kapitel 3, och Linnea Ripenbergs undersökning av synen på svarta människor i 1600-talets Sverige som nämndes i kapitel 9.

Ett problem som jag vill uppmärksamma är att olika forskningslägen ofta fungerar som slutna källor som inte kommunicerar med varandra. Forskare som studerar antisemitism relaterar i huvudsak sina resultat till annan forskning om antisemitism, och forskning om rasism inkluderar i allmänhet inte alltid de viktiga resultat som antisemitismforskningen har genererat. Detta är jag på inget sätt först med att uppmärksamma. Karin Kvist Geverts har

gjort det tidigare, vilket nämndes i kapitel 3. I viss mån är en specialisering säkert svår att undvika, men mycket finns att vinna om svenska forskare också började jämföra sina forskningsobjekt med varandra eller försökte sig på lite mer syntetiserande studier. Här finns en rad frågor att ställa. På vilket sätt har rasism mot till exempel samer, judar och svarta människor skiljt sig åt? Går politiken mot och föreställningarna om dessa grupper ens att analysera med samma teoretiska begrepp?

En annan observation handlar om vikten av att sätta den svenska utvecklingen i relation till internationella processer. Här är det glädjande att den historiskt inriktade forskningen under de senaste decennierna i allt större utsträckning har intresserat sig för transnationella perspektiv och internationella komparationer. Jag har försökt att lyfta fram några exempel som illustrerar utvecklingen. Ett sådant är forskningen om svensk slavhandel och svensk kolonialism. Ett annat är diskussionen om huruvida den svenska samepolitiken ske ses som ett utslag av kolonialism, och hur den i så fall skiljer sig från andra koloniala projekt

runt om i världen. En sådan diskussion förutsätter ju internationella jämförelser för att bli meningsfull. Ett annat exempel rör afrofobiska bilder och föreställningar. De har skapats i en internationell kontext och visar i vilken hög grad Sverige har varit en del av i det här fallet kolonialistiska strömningar. Förhoppningsvis kan de transnationella och komparativa perspektiv som blir vanligare inom historieforskningen i stort inspirera också den kommande historiska forskningen om rasism och främlingsfientlighet. Det är viktigt inte minst för att vi ska kunna avgöra om en viss form av rasism har varit speciell för Sverige eller inte.

En lite oväntad observation är att det centrala begreppet rasism har en ganska svag ställning i den svenska forskningen. Sett i relation till att det har utförts så många historiska studier av diskriminering, stereotyper och negativa attityder till minoritetsgrupper och människor som framställts som avvikande på grundval av etnicitet eller hudfärg, är det förvånande att historiska forskare så sällan har använt termen rasism. När den alls har använts har den vanligen definierats snävt,

exempelvis genom att rasism antas förutsätta kategorisering på basis av biologiska, ärftliga egenskaper och placering av "raser" på en hierarkisk värdeskala. Definitionerna har ofta också varit idéhistoriskt inriktade.

Det är kanske inte svårt att förstå att många historiska forskare har valt att göra sådana terminologiska val. Historieforskningens uppgift är att urskilja nyanser, komplexitet och förändring samtidigt som vi också måste generalisera, urskilja långa linjer och försöka se kontinuiteter. Termen rasism är nödvändig, men inte särskilt behändig i detta sammanhang. En snäv definition gör det lättare att urskilja förändringar, men riskerar att osynliggöra diskriminering och nedvärderande föreställningar som inte har byggt på just biologiska ärftlighetsargument. Ett exempel är de förslag om att tvångsomhänderta så kallade "tattares" barn vid sekelskiftet 1900 som nämndes i kapitel 5. Dessa förslag grundades på föreställningen att barnen skulle gå att uppfostra till bofasta "svenskar". En bredare definition av rasism gör det i sin tur svårare att urskilja viktiga förändringar, framför allt övergångar från föreställningar som inte bygger på biologiska argument till explicita "ras"-föreställningar (en sådan övergång ägde rum just i exemplet med "tattarfrågan" under 1900-talets första decennier).

Avslutningsvis: något som har blivit tydligt i genomgången av litteratur inför denna översikt är att svenska historiska forskare endast i liten utsträckning för en dialog med den rasismforskning som finns inom de moderna samhällsvetenskaperna både i Sverige och internationellt. Visst finns det undantag, men de borde inte vara undantag utan hellre bli till regel. En sådan dialog vore ett tillfälle att få teoretisk inspiration och möjlighet att delta i viktiga samtal om de ojämlikheter och diskriminering som kännetecknar vår egen tid. Men historiska forskares kompetens och kunskaper skulle också kunna berika den

samhällsvetenskapliga forskningen, som ofta är teoretiskt nyskapande men ibland bygger på lite väl förenklade bilder av det förflutna och som sällan arbetar med gedigen historisk empiri. Vem vet vad som kan hända om vi pratar med varandra över disciplingränserna? Det finns bara ett sätt att få reda på det, och det är att pröva.

Sammanfattning

Rapportens syfte, genomförande och avgränsningar

Kunskapsöversikten syftar till att diskutera hur rasism och främlingsfientlighet har studerats inom svensk historisk forskning, och i grova drag presentera resultaten från denna forskning. Översikten gavs ut för första gången 2016 och ges nu ut i en andra och kraftigt reviderad utgåva. I denna utgåva har ett åttiotals nya vetenskapliga verk arbetats in. En delvis ny kapitelindelning har också gjorts jämfört med den första utgåvan.

Rapporten innehåller inte bara en framställning av forskningsläget och dess resultat, utan också en analyserande diskussion där termer, definitioner och tolkningar jämförs och problematiseras.

Kunskapsöversikten bygger på historiskt inriktade arbeten från flera vetenskapliga discipliner. En tidsmässig avgränsning görs ungefär vid 1970-talets mitt. Forskning som berör förhållanden efter denna tid har inte tagits med, eftersom gränsen härfter är svår att dra mellan historisk forskning och nutidsinriktad samhällsvetenskap.

Översikten begränsas till fenomenen rasism och främlingsfientlighet, medan närliggande företeelser som exempelvis nationalism inte tas upp. "Rasism och främlingsfientlighet" är dock i sig ett område som inte är lätt att avgränsa. En fråga gäller till exempel om fientlighet riktad mot religiösa grupper bör räknas in. Religionskritik utgör ju inte nödvändigtvis varken rasism eller främlingsfientlighet. Samtidigt är det uppenbart att vissa typer av fientlighet mot religiösa grupper samverkar med föreställningar om nationalitet, etnicitet eller biologisk "ras" på ett sådant sätt som gör att de kan ses som ett utslag av rasism eller främlingsfientlighet. En problematiserande diskussion om detta förs i översikten.

Vilka generella begrepp har använts i forskningen?

Det finns ingen konsensus bland forskarna om exakt vilka begrepp som ska användas på det forskningsfält som översikten omfattar. Det går dock att se vissa tendenser.

För det första har det varit påfallande ovanligt att svenska historiskt inriktade forskare alls använt rasism och främlingsfientlighet som analytiska begrepp. För det andra har begreppen då ofta givits en påtagligt snäv definition.

Främlingsfientlighet är en term som numera används ganska sällan. När den använts har den fått beteckna föreställningar om att etniska grupper är avvikande och hotfulla. På senare år har begreppet fått kritik, bland annat för att det riskerar att cementera uppfattningar om att vissa grupper är ”främlingar”. När det gäller termen rasism, som teoretiskt kan definieras på en rad sätt, har de snäva definitionerna dominerat. Rasism har främst fått beteckna explicit uttalade idéer (medan praktiker och strukturer sällan inkluderats) där mänskligheten delas in i ”raser” eller liknande biologiska kategoriseringar och placeras på olika positioner i en värdeskala eller hierarki. Endast ett litet antal forskare har definierat termen bredare än så.

Ett begrepp som under de senaste åren har börjat få större användning är rasifiering. Därmed avses (såsom termen oftast har använts av histo-

riskt inriktade forskare) studier av de kulturella och diskursiva processer som skapar föreställningar om ”rasers” existens, om vilka grupper som hör till vilken ”ras”, samt vilka egenskaper som förknippas med respektive rasifierad grupp.

Antisemitism

De första ansatserna till historisk forskning om antisemitism togs redan under 1920-talet, men det är framför allt sedan mitten av 1980-talet som historiska studier av antisemitism har vuxit fram som ett dynamiskt forskningsfält i Sverige.

Hur termen antisemitism ska definieras är långt ifrån självklart. I den äldre forskningen definierades termen sällan explicit, men implicit användes den snävt och reserverades för att beskriva politiska kampanjer där diskriminering mot judar var ett uttalat mål. Sedan slutet av 1980-talet har svenska forskare vanligtvis definierat termen betydligt bredare. Idag avses ofta en struktur av fientliga föreställningar om judar som kan ta sig uttryck

både i idéer, kulturella representationer, diskriminering och våld. Vissa forskare har velat definiera termen ännu bredare och hävdat att även uttalanden som är stereotypa utan att vara direkt fientliga bör kunna räknas som antisemitism. Andra har tvärtom menat att definitionen riskerar att bli för bred, och har använt termen "allosemitism" för att beteckna icke-fientliga men stereotypa uttalanden om judar som grupp.

Den historiska forskningen om antisemitism i Sverige har länge fokuserat främst på perioden cirka 1850–1950. På senare år har röster höjts för vikten av att också studera äldre tider. Nya studier har visat hur bilder av judar spreds långt innan några judar levde i Sverige. Redan under senmedeltiden förekom det fientliga framställningar av judar i kyrklig konst. I början av 1800-talet, då endast ett mycket litet antal judar fanns i landet, förekom en omfattande skillingtrycks litteratur med antisemitiskt innehåll, där flera viktiga inslag byggde vidare på senmedeltidens antisemitiska föreställningar.

Först vid 1700-talets slut blev det tillåtet för judar att leva i Sverige utan att konvertera till kristendomen. Reformen hade inget att göra med religiös tolerans, utan drevs fram av kungamakten av ekonomiska skäl. Den mötte motstånd i samhällsdebatten, som innehöll antisemitiska föreställningar som sedan dess varit mycket seglivade – till exempel tanken att judar ägnar sig åt internationella konspirationer.

Villkoren för de judiska invånarna i Sverige var starkt diskriminerande. Enligt det så kallade judereglementet från 1782 tilläts judar bara att bo i vissa städer. De var inte valbara till några politiska poster, fick inte utöva näringar som konkurrerade med skråhantverket och fick bara gifta sig med andra judar. 1838 avskaffades judereglementet. Judar fick inte samma rättigheter som resten av befolkningen men särskilt den ekonomiska diskrimineringen mildrades. Avskaffandet mötte

starka protester i samhällsdebatten, i riksdagen och ute på gatorna i Stockholm. Vid några tillfällen 1838–1852 riktades kollektivt våld mot judiska lokaler och familjer i Stockholm, ofta i samband med bredare politiska protester. Detta ämne är bristfälligt utforskat och det finns olika tolkningar av det antisemitiska våldet i forskningen.

Från cirka 1870 fick judar i stort sett samma rättigheter som andra svenskar. Detta gällde dock endast judar med svenskt medborgarskap. Samtidigt startade en ny immigration av judar från Östeuropa. De utsattes för antisemitiska påhopp i den politiska debatten och diskriminerades vid ansökningar om medborgarskap.

Stora delar av den moderna forskningen har varit kulturhistoriskt inriktad. Den har skapat betydande kunskap om hur judar framställts i skämtpress, litteratur och på film sedan cirka 1850 och framåt. Redan i 1800-talets politiska skämtteckningar framställdes judar som kroknästa, fula, illojala och besatta av pengar. Samma stereotyper fördes vidare i den skämtpress som nådde många läsare omkring 1870–1930, och i spelfilmer på 1920- och 1930-talen. Antisemitiska stereotyper förekom också i debatten om enskilda judiska kulturutövare, som konstnären Isaac Grünewald och andra. Stereotyperna visar så stark enhetlighet och kontinuitet att vissa forskare menar att antisemitismen var "hegemonisk" i Sverige, alternativt att det förekom ett ständigt närvarande "antisemitiskt bakgrundsbrus".

Däremot fick de politiska försöken att skapa antisemitiska organisationer ganska liten framgång. Vissa protektionistiska sammanslutningar av köpmän förde dock fram krav på begränsade rättigheter för judar. Antisemitiska kampanjer bedrevs även av organisationer som Svenska antisemitiska föreningen under 1920-talet och i tidningen *Nationen*.

Utifrån den forskning som hittills producerats gör kunskapsöversikten ett antal generella observationer. Den första är att antisemitiska stereotyper

har förekommit i Sverige sedan senmedeltiden, också under tidsperioder då inga judar har funnits i landet.

Den andra är att stereotyperna har präglats av en stark kontinuitet. Vissa antisemitiska föreställningar, till exempel att judar skulle sträva efter att kontrollera Sveriges ekonomi och ligga bakom internationella konspirationer, har förekommit i mer än 200 år.

Den tredje är att stereotyperna samtidigt har varit elastiska. Judar har på ett motsägelsefullt sätt getts skulden för olikartade fenomen. Från vänster har de stundtals utmålats som giriga kapitalister. Från höger har de tvärtom anklagats för att ligga bakom både kommunismen och den socialistiska arbetarrörelsen i allmänhet. Från kulturkonserverativt håll har de getts skulden för en rad oönskade ”moderna” fenomen, från jazzmusik till den friare synen på sexualitet.

Den fjärde observationen gäller antisemitismens idémässiga grund. Det finns en slentrianmässig uppfattning om att antisemitismen från början var religiös och sedan omvandlades till att bygga på ”ras”-föreställningar. Flera forskare problematiserar den bilden. Under 1800-talet kom biologiska ”ras”-föreställningar visserligen att påverka antisemitismen, men det handlade aldrig om en distinkt brytpunkt. Det fanns uppfattningar om att judar hade essentiella, oföränderliga egenskaper redan under 1700-talet, och en del av 1900-talets antisemitism har byggt på en kristen, religiös grund.

Rasism mot och diskriminering av samer

Forskningsläget om relationerna mellan samerna och den svenska statsmakten och andra grupper i Sverige är omfattande. Kontakterna med samerna var många redan under 1500-talet. Stora delar av nuvarande Sápmi var vid denna tid redan integre-

rat i det svenska rikets rätts- och skatteväsende.

De första stora försöken att påverka samernas interna angelägenheter skedde under 1600-talet. Den kristna, fundamentalistiska statsmakten agerade då för att hindra samer från att utöva vad som uppfattades som hedniska religiösa seder, till exempel bruket av trummor (goavddis) och offerandet vid så kallade seitar. Det innebar ett intensivt tvångskristnande där religiösa föremål beslagtogs eller förstördes.

Under 1700-talet försökte staten alltmer koncentrera den samiska befolkningen till fjällregionerna. Samtidigt begränsades samernas rätt att äga och nyttja naturresurser. De samer som betalade skatt hade sedan länge ansetts äga så kallade ”lappskatteland”. Länsstyrelserna började vid seklets slut att omdefiniera ”lappskattelanden” till kronojord. Staten tog därmed ifrån samerna äganderätten och började samtidigt ge icke-samer rätt att uppföra fastigheter i dessa områden.

Att de ekonomiska inträngen innebar ett problem för samerna uppmärksammades redan under 1800-talet. Problemen accelererade i takt med utbyggnaden av gruvor och vattenkraftverk i övre Norrland, verksamheter som bland annat påverkade de renskötande samernas näringar negativt. Under seklets andra hälft grundlades en ny och sammanhållen samepolitik som i sina huvuddrag förblev intakt fram till 1900-talets mitt. Dess syfte var delvis att ”skydda” samerna och särskilt renskötelsen. Skyddet var dock starkt villkorat, gällde bara dem som statsmakten ansåg var ”äkta” samer, och politiken var starkt påverkad av ”ras”-föreställningar.

Detta brukar beskrivas som ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken, efter ett dåtida uttryck. Den byggde på idén att samerna var ett exotiskt folkslag som inte skulle klara mötet med den moderna civilisationen. Samerna ansågs bara lämpade att ägna sig åt nomadiserande renskötelse, och endast de som var renskötare räknades som ”riktiga” samer. De som livnärde sig på andra sätt exkluderades ur

definitionen av samer som grupp. Politiken var paternalistisk och myndigheterna var negativa till samernas egen politiska organisering.

Två uttryck för ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken har blivit särskilt uppmärksammade i forskningen: skolpolitiken och bostadspolitiken. Med start under 1910-talet etablerades ”nomadskolan”, en skolform avsedd endast för barn till renskötande samer. Målet var att uppföstra dem till renskötare. Därför utformades skolan så att barnen inte skulle vänjas vid ett alltför ”bekvämt” liv. Lokalerna var spartanska, inte minst de hushållskåtor där vissa av eleverna bodde. Barnen fick också mindre undervisning i många ämnen som andra barn i Sverige hade rätt till. Nomadskolan reformerades under 1950-talet men blev inte en helt frivillig skolform förrän 1962.

Inom bostadspolitiken vidtogs flera åtgärder för att hindra renskötande fjällsamer från att skaffa sig fasta bostäder med hög materiell standard. Renbeteslagstiftningen gav statliga tjänstemän stor makt att neka samer att uppföra fasta byggnader samt att bestämma var renskötsel fick bedrivas. Särskilt de omlokaliseringar av samefamiljer som skedde under 1920-talet har ibland beskrivits som tvångsförflyttningar. Diskrimineringen inom bostadspolitiken började inte luckras upp förrän på 1950-talet.

Vid en samlad analys av forskningsläget bör särskilt två observationer lyftas fram. Den ena är i vilken hög grad makten att definiera en grupp påverkar utformningen av diskriminerande politik. Samepolitiken riktades länge mot de grupper som staten ansåg vara ”äkta” samer. Staten erkände därmed endast renskötande samer i fjällmiljö som samer. Många samer har levt på andra sätt, och en konsekvens av den svenska statens politik är att de har osynliggjorts.

Den andra observationen gäller frågan om hur politiken mot samerna bör benämnas teoretiskt. Framför allt har svenska forskare diskuterat huruvida den svenska statens ekonomiska exploatering

av och kulturella påverkan gentemot samerna som grupp och Sápmi som område bör beskrivas som en form av kolonialism. Olika argument har framförts och det råder ingen konsensus om ordets lämplighet i detta sammanhang. Under 2000-talet har det dock blivit allt vanligare att beteckna samepolitiken som kolonialistisk, och det är en tendens som förefaller förstärkas alltmer.

Rasism mot och diskriminering av romer och resande

Romer och resande har utsatts för diskriminering i Sverige sedan 1500-talet. Historievetenskapligt har denna historia dock huvudsakligen uppmärksamats först efter millennieskiftet. Forskningsläget är alltså i allmänhet av ganska ungt datum.

De forskare som närmat sig ämnet har behövt hantera terminologiska problem. ”Romer” och ”resande” är förhållandevis moderna beteckningar som människor använder för att beskriva sin egen identitet. I de historiska källorna, som oftast har skapats av myndigheterna, förekommer nästan alltid de nedsättande beteckningarna ”zigenare” och ”tattare”. Alla dessa termer har inte alltid samma innebörd. Det förekom till exempel att myndigheter pekade ut vissa människor som ”tattare” utan att dessa nödvändigtvis själva skulle ha identifierat sig som resande. Det råder ingen konsensus om hur detta terminologiska problem bör hanteras.

Det råder inte heller någon konsensus om vilka begrepp som bör användas för att beteckna den diskriminering som har drabbat grupperna. Ett förslag är termen antiziganism, vilket syftar till att uppmärksamma likheter och kontinuiteter i föreställningar om romer och resande. Termen har inte nått allmän acceptans även om den förekommer allt oftare.

Under 1500- och 1600-talen var försöken att ingripa mot grupperna motsägelsefulla och det

är svårt att tala om en enhetlig politik. De flesta åtgärderna syftade till att driva ut kringresande familjer från det svenska riket, något som dock var svårt för den svaga statsmakten att genomföra. Familjerna nekades också dop och kyrklig begravning. Under andra halvan av 1600-talet ersattes den entydigt exkluderande politiken av vissa integreringsförsök. Under 1700-talet fick flera familjer lagligt stöd för att bosätta sig i städer och idka vissa former av handel och hantverk. Integreringen var dock starkt villkorad, och flera personer ur grupperna dömdes även till tvångsarbete.

På lokal nivå fortsatte exkluderingen. Redan under 1700-talet utfärdade vissa socknar förbud för invånarna att låta "tattare" eller "zigenare" övernatta på gårdar inom socknen. Under sekelskiftet 1900 utfärdades fortfarande sådana förbud runt om i Sverige och särskilt i vissa regioner. Vid 1900-talets början förekom det också att landsbygdskommuner använde skattepengar för att köpa upp hus som romer och resande annars hade flyttat in i. Efter andra världskriget försökte flera kommuner hindra romer från att bli bofasta genom att försvåra deras folkbokföring. Stundtals har exkluderingen inkluderat våld. 1870–1955 förekom det vid upprepade tillfällen att lokalbefolkningar beväpnade sig och misshandlade romska eller resandefamiljer och drev ut dem från den egna bygden. Jönköpingskravallerna 1948 är det mest utforskade exemplet.

Vid 1800-talets slut startade en nationell debatt om vilka åtgärder samhället borde vidta i det som då ofta kallades för "zigenarfrågan" respektive "tattarfrågan". Nu kritiserades den lokala exkluderingen. I stället förespråkade präster och liberala socialpolitiker tvångsassimilering och lade bland annat fram förslag om att tvångsomhänderta alla "tattarfamiljers" barn. Under 1920-talet fördes också diskussioner som, med inspiration från Norge, syftade till att skapa en semioffentlig organisation som kunde driva barnhem för tvångsomhändertagna

barn från familjer utpekade som "tattare". Någon sådan organisation kom dock inte till stånd.

Under mellankrigstiden och andra världskriget präglades debatten alltmer av "ras"-föreställningar. Flera aktörer, däribland Socialstyrelsen, förespråkade en aktiv steriliseringspolitik särskilt mot människor som ansågs vara "tattare". Exakt hur många romer och resande som steriliserades är inte känt och frågan är svår att utforska. Endast stickprovskontroller och uppskattningar har genomförts. Här finns utrymme för mer forskning.

1942–44 utreddes "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" intensivt av Socialstyrelsen, som dock aldrig lyckades konstruera kriterier för vilka som skulle räknas in i respektive grupp – trots att myndigheten lät genomföra rasbiologiska undersökningar på 117 personer under tvångsliknande förhållanden. Därefter började "tattarfrågan" blekna bort som nationellt politiskt projekt och myndighetenas intresse gick över till "zigenarfrågan".

Efter 1945 inleddes flera projekt för att ge svenska romer rätt till elementär skolgång och fast bostad, något som ofta motarbetades av kommunala myndigheter. Avgörande steg togs inte förrän på 1960- och 1970-talen efter krav från romernas egna politiska organisationer som nu börjat växa fram. Denna organisering borde studeras närmare.

Romer och resande har inventerats och registrerats av svenska myndigheter både före och efter andra världskriget. Socialstyrelsens undersökningar är bara ett av flera exempel. Under 1930- och 1940-talen skapade kommunala myndigheter i Malmö, Göteborg och Jönköping register över familjer som ansågs vara "tattare". Efter andra världskriget lade den så kallade "zigenarsektionen" inom Stockholms stads socialförvaltning upp personakter över i stort sett alla romer som föddes i staden. Detta register fördes fram till 1900-talets slut.

Hur all denna diskriminering ska förstås och kontextualiseras är en fråga med nästan lika många svar som antal forskare. Vissa har betonat

statens roll, andra har betonat kommunala myndigheters och lokalsamhällens betydelse. Vissa har lagt vikt vid 1800-talets etniska nationalism, vid sekelskiftets liberala socialpolitik eller vid 1930-talets så kallade "folkhemspolitik". Andra har velat se kontinuiteter från tidigmodern tid och relaterat politiken mot de båda grupperna till äldre föreställningar om lösdriveri.

Diskriminering mot talare av finska och meänkieli

Finska och meänkieli är två olika språk. I kunskapsöversikten har dock rasism och diskriminering mot talare av båda språken (sverigefinnar respektive tornedalingar, kväner och lantalaiset) behandlats i samma kapitel. Myndigheterna betecknade nämligen länge båda grupperna som "finnar".

Det tidigmoderna Sverige var flerspråkigt utan att detta sågs som ett större problem från statsmaktens sida. Finska talades i den östra rikshalvan men också bland invånare i Stockholm och, från 1600-talet, av nybyggare i Värmlands och Dalarnas skogar. Bland "skogsfinnarna" i dessa regioner försvann det finska språket först vid sekelskiftet 1900, utan direkt diskriminerande åtgärder från myndigheternas sida.

Därefter har Sverige haft en kontinuerlig immigration av finsktalande, särskilt i och med arbetskraftsinvandringen efter andra världskriget. Det finns mycket lite forskning om hur denna grupp har bemötts i det svenska samhället, även om enstaka studier lyfter fram fördomsfulla och stereotypa kulturella framställningar av finsktalande, till exempel på film. Här finns utan tvekan utrymme för mer forskning.

Vi vet mer om den meänkielitalande befolkningen i Norrbotten. Även här finns utrymme för fler studier. Den sannings- och försoningskommision som i skrivande stund arbetar med frågan har

dock producerat flera forskningsrapporter, vilket innebär att viktiga studier har tillkommit sedan översiktens första utgåva.

Efter freden i svensk-ryska kriget 1809 hamnade Tornedalen i Norrbottens län på den svenska sidan av gränsen. Länet var länge flerspråkigt. Där talades samiska, meänkieli och svenska utan att staten direkt motarbetade något av språken. Under 1880-talet startade emellertid en försvenskningsspolitik som ytterst syftade till att göra alla länets invånare enbart svenskspråkiga. Meänkielin blev särskilt utsatt. Flera orsaker har lyfts fram som bakgrund till försvenskningsspolitiken. En är den etniska nationalismens framväxt. En annan är statsmaktens ökande rädsla för ett nytt krig med det ryska imperiet. "Tornedalsfinnarna", som gruppen benämndes, sågs i en sådan situation inte som nationellt pålitliga.

Två aspekter av försvenskningsspolitiken har blivit särskilt uppmärksammade. Det gäller för det första folkskoleväsendet i Tornedalen. Detta byggdes ut med statliga bidrag, som endast utdelades på villkor att svenska blev skolornas enda undervisningsspråk. Elever som bara talade meänkieli tvingades därmed in i ett skolsystem där de uteslutande mötte ett främmande språk. Ofta var de dessutom förbjudna att tala meänkieli med varandra på rasterna. Förbuden verkar ha varit som hårdast under 1920- och 1930-talen.

Det gäller för det andra de arbetsstugor som inrättades i Tornedalen efter nödåret 1902. Arbetsstugorna fungerade som internat för folkskolebarn som hade lång väg till skolan. Även här skulle barnen fostras till att bli svenskspråkiga. Det förekom förbud mot att tala meänkieli, även om förbuden verkar ha efterlevts olika strängt vid olika arbetsstugor. I allmänhet förefaller försvenskningsspolitiken ha mildrats eller upphört först under 1950-talet.

Islamofobi

I vår egen tid förekommer politisk hets och diskriminering riktad mot svenska muslimer. Detta är något mer än ”bara” religionskritik eftersom attityderna kopplas samman med rasistiska föreställningar om ”araber”, ”terrorism” och liknande. Diskrimineringen betecknas i kunskapsöversikten med hjälp av termen islamofobi.

Ämnet kan och borde utforskas mer, men redan nu finns det studier som visar att dagens stereotypa föreställningar om muslimer har kopplingar långt bakåt i historien. Inte förrän vid 1900-talets slut fick Sverige en större muslimsk befolkning, även om enstaka diplomater från muslimska länder vistats i landet sedan 1500-talet och då oftast fått tillstånd att praktisera sin religion i sina egna bostäder. Islamofoba föreställningar har dock figurerat också under dessa tider.

Under tidigmodern tid vilade föreställningarna på en kristen fundamentalistisk grund. Muslimer beskrevs som fanatiker som ville utplåna kristendomen. Bilden av muslimer som grymma och fanatiska fördes sedan vidare. De fanns närvarande i skämtpressen vid sekelskiftet 1900, samt i uppslagsverk och läroböcker. Där spreds också bilden av islam som en kvinnoförtryckande och våldsam religion.

I många av dessa sammanhang är det svårt att dra en skarp gräns mellan islamofobi och orientalism, eftersom muslimer ofta kopplats samman med generaliserande, stereotypa bilder av ”österlänningar”, ”araber” eller andra ”orientaler”.

Däremot verkar, att döma av den tillgängliga forskningen, inga islamofoba attacker ha drabbat den första muslimska församlingen i Sverige, som grundades i Stockholm 1949. Det var först under 1980-talet som just muslimer i större omfattning kom att pekats ut som ett ”hot” i den bredare migrationspolitiska debatten.

Sverige och den transoceana kolonialismen

Under flera hundra år var Sverige en transocean kolonialmakt och deltog aktivt i slavhandeln. Kvantitativt var omfattningen liten, men kvalitativt skilde sig Sverige inte från andra europeiska kolonialmakter. Forskningen om dessa företeelser är mestadels av ungt datum och många av de viktigaste insatserna har gjorts först efter 2010. Allt tyder på att forskningen kommer att fortsätta leverera viktiga resultat under de kommande åren.

Sveriges första transoceana koloni var Nya Sverige, som grundades 1638 på den nordamerikanska östkusten. Kolonin varade bara ett par decennier och var föga framgångsrik. I äldre historieskrivning framhölls Nya Sverige som ett ovanligt fredligt kolonialt projekt. Kolonisterna begick inga massakrer och bedrev inga militära erövringståg. Modern forskning har dock visat att detta främst berodde på att målet med kolonin var handelspolitiskt, att de militära resurserna var små och att ursprungsbefolkningen länge valde att tolerera kolonins närvaro.

Något senare etablerades en kortvarig handelsstation kallad Cabo Corso i nuvarande Ghana. Där handlade Svenska Afrikakompaniet bland annat med slavar. Det blev starten på en svensk inblandning i slavhandeln som varade fram till 1800-talets början och som ägde rum både på Atlanten, Medelhavet och i Karibien.

Sveriges mest långvariga koloni var ön S:t Barthélemy i Karibiska havet. Den var i svensk besittning 1784–1878. Staden Gustavia på ön var vid sekelskiftet 1800 en viktig bas för den svenska slavhandeln, men användes också som transithamn för slavhandlare från andra länder. Att exakt avgöra slavhandelns omfattning är svårt och olika uppgifter har publicerats. De uppskattningar över antalet slavar som fraktats på svenska skepp varie-

rar mellan cirka 5 400 och 7 300, men forskarna betonar att uppskattningarna är osäkra och bör ses som minimisiffror. Först under 1820- och 1830-talen förbjöds den svenska slavhandeln, men inte som ett resultat av inhemsk debatt utan på grund av diplomatiska påtryckningar från Storbritannien.

Slaveri var dessutom tillåtet på S:t Barthélemy. Kolonialförvaltningen, vars tjänstemän själva ofta ägde slavar, understödde slaveriet och upprätthöll det genom grymma straff mot slavar som gjorde motstånd mot sina ägare. Som störst var slaveriet på ön 1812. Då fanns där ca 2 400 slavar. Någon debatt om det svenska slaveriet förekom inte förrän i början av 1840-talet, då frågan lyftes upp i offentligheten efter insatser av brittiska kväkare. Riksdagen fattade beslut om slaveriets avskaffande 1845, och 1847 proklamerades slaveriets avskaffande på S:t Barthélemy efter att slavägarna fått ekonomisk kompensation.

Efter 1878 har Sverige inte haft några transoceaniska kolonier. Däremot deltog ganska många svenskar som privatpersoner i andra länders kolonialförvaltning, framför allt i det mycket brutala kolonialstyret i Belgiska Kongo. Forskare har också studerat hur svenska upptäcktsresande, missionärer och andra resenärer betraktade människor i Asien och Afrika med koloniala blickar, och hur den europeiska "civilisationen" beskrevs som överlägsen de afrikanska och asiatiska samhällen som resenärerna kom till.

Afrofobi

Föreställningar om att svart hudfärg var något avvikande och exotiskt fanns redan under 1500- och 1600-talen. Då ordnade det svenska hovet ibland lekar och festligheter där de sminkade sig svarta i syfte att framstå som uppseendeväckande och löjliga. Afrofoba föreställningar, för att använda en term som ibland används för att beteckna ra-

sism mot svarta människor, fanns med andra ord i Sverige redan innan det levde personer med svart hudfärg i landet.

Svarta människor har dock levt här längre än vad många kanske tror. En del kom under kidnappningsliknande förhållanden på 1700-talet, andra som immigranter under 1800-talet. Deras levnadsvillkor i Sverige har studerats endast i ringa utsträckning och här finns mycket utrymme för djupare studier.

Den historiska forskningen om svensk afrofobi visar att det särskilt cirka 1850–1950 förekom en rad grovt rasistiska kulturella framställningar av svarta människor, bland annat i uppslagsverk, barnlitteratur, barnvisor, stumfilm och musikjournalistik. Vid 1800-talets slut visades svarta människor till och med upp på kringresande utställningar som exotiska publikattraktioner. De få svarta människor som vistades i Sverige har också utsatts för diskriminering, till exempel i samband med restaurangbesök och hotellvistelser. Detta är dock ett ämne där mer forskning behövs.

Afrofoba föreställningar präglades av ett kolonialistiskt idéinnehåll. Svarta människor beskrevs mer eller mindre regelmässigt som lata, dumma och barnsliga – egenskaper som ofta påstods bero på "ras"-egenskaper. Först under 1950- och 1960-talen skedde en omsvängning i sättet som svarta människor beskrevs på (vilket naturligtvis inte innebär att det inte förekommit stereotypa bilder eller afrofobi i Sverige sedan dess).

Flykting- och migrationspolitiken

Sverige har länge framställts som ett land med en generös migrations- och asylpolitik. Den historiska forskningen ger föga stöd för en sådan bild. Flykting- och migrationspolitiken har periodvis tvärtom varit ytterst restriktiv. Ibland har den baserats på "ras"-föreställningar, och särskilt vissa

grupper av migranter har utmålats som ett "hot" mot den svenska kulturen eller mot välfärden.

1860–1914 rådde passfrihet, och det fanns i princip inga hinder för att ta sig in i Sverige. Däremot kunde staten utvisa människor som inte var svenska medborgare. Utvisningsrätten användes ganska ofta, och under decennierna runt sekelskiftet 1900 piskades främlingsfientliga stämningar upp mot migranter som exempelvis judar från Östeuropa, ryska hantverkare, kristna armenier och italienare.

Först 1914 stiftades en genomarbetad utvisningslag efter en debatt med inslag både av antisemitism och arbetsmarknadspolitiska argument. Lagen innehöll den kanske enskilt mest etniskt diskriminerande lagparagrafen i modern svensk historia: all romsk invandring förbjöds. Paragrafen togs bort först 1954. Mer omfattande migrationspolitiska lagar antogs 1927 och 1937, och i debatten förekom också nu såväl "ras"-argument som arbetsmarknadspolitiska överväganden.

Under 1930-talet började judar från Nazityskland att söka sig till Sverige i hopp om en fristad, särskilt efter novemberpogromen 1938. De möttes av en aggressiv opinion organiserad bland annat av studentkårerna i Uppsala och Lund, som protesterade mot varje tanke på att ta emot judiska flyktingar. Flyktingfientliga uppfattningar fanns också inom Socialstyrelsen, den då viktigaste migrationspolitiska myndigheten. Socialstyrelsen beskrev den judiska flyktingmigrationen som en "rasfråga" och förde särskilda register över judiska asylsökande. Forskningen har visat att judar utsattes för diskriminering i asylprövningen 1938–44 och att det var svårare för judar att få uppehållstillstånd än för andra grupper.

Sverige tog dock också emot många flyktingar under andra världskriget, däribland de judar som flydde från Danmark 1943. En ofta hyllad svensk räddningsaktion var de så kallade vita bussarna som i Röda korsets regi hämtade fångar från tyska koncentrationsläger i krigets slutskede. Aktionen

har dock problematiserats alltmer i forskningen. Räddningsaktionen avsåg aldrig att i första hand rädda judar, och kunde genomföras först efter förhandlingar med Heinrich Himmler där svenska Röda korset åtog sig att för SS räkning transportera vissa icke-nordiska fångar till andra koncentrationsläger.

En annan migrantgrupp under andra världskriget utgjordes av flyktingar från Estland, Lettland och Litauen, i debatten ofta kallade för "balter". Även mot dessa förekom flyktingfientliga kampanjer strax efter krigsslutet, till exempel från textilarbetarnas fackliga organisationer. De flyktingar som arbetade inom den svenska textilindustrin fick också ofta utföra de mest slitsamma och monotona arbetsuppgifterna.

På senare år har det publicerats många studier om flykting- och migrationspolitiken efter andra världskriget. Vissa forskare menar att den mer generösa politiken efter kriget berodde på idéer om internationell solidaritet och jämlikhet, medan andra menar att det var mer komplicerat. Redan runt 1970 begränsades dessutom arbetskraftsmigrationen kraftigt, bland annat med argument om att vissa invandrargrupper hade svårt att anpassa sig till svensk kultur. Vid ungefär samma tid började den föreställda gruppen "invandrare" dessutom sättas i samband med fenomen som bostadssegrering och kvinnoförtryck.

Sammantaget visar forskningsläget att svensk migrationspolitik historiskt har varit restriktiv snarare än generös samt att flyktingar och invandrare ofta har målats upp som ett hot. Vissa hotbilder har lång kontinuitet och liknar de hotbilder som politiker målar upp också idag. Forskningsläget visar dock att hotbilderna ofta har varit överdrivna och att politiker och samhällsdebattörer tenderar att ha kort minne. De migrantgrupper som målas upp som ett hot vid ett visst tillfälle kan trettio eller fyrtio år senare omtalas som en "bra" eller oproblematiserad grupp, till skillnad från de migran-

ter som *nu* kommer till landet.

Svensk rasforskning

1921 inrättade riksdagen i bred partipolitisk enighet Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Institutet har ofta fått stå som symbol för den forskning om "ras"-frågor som bedrevs i Sverige under 1920- och 1930-talen. Kunskapsöversikten konstaterar dock att rasforskning bedrevs också flera decennier innan institutets inrättande, att rasforskning vid institutet förekom under ett par decennier efter 1930-talet, samt att rasforskning förekom också utanför institutet.

Kunskapsöversikten konstaterar att forskningsläget är i visst behov av terminologiska preciseringar när det gäller begrepp som rasbiologi, rasforskning och rashygien. I vetenskaplig litteratur såväl som i populärhistoriska sammanhang definieras termerna sällan exakt och ibland används de nästan som synonymer. Kunskapsöversikten argumenterar för vikten att hålla de tre termerna analytiskt åtskilda och ger förslag på hur de kan definieras mer exakt.

Det finns utrymme för fler studier om den svenska rasforskningens rötter under 1700- och 1800-talen, även om vi redan nu vet en hel del. Ansatser till vetenskapliga rasindelningar fanns redan hos Carl von Linné, något som dock ofta har överdrivits i populärhistoriska sammanhang. Den verkliga starten för en samlad rasforskningstradition ägde snarare rum under 1840-talet, särskilt genom anatomen Anders Retzius och naturalhistorikern Sven Nilssons verksamhet. De använde kranier för att undersöka vilka "folk" som bebott nuvarande Sverige under förhistorisk tid, och Retzius lanserade den så kallade kranieindexeringen. Det var en metod som enkelt kunde användas för att mäta såväl döda som levande människors kranier.

Genombrottet för en storskalig kranieindexering riktad mot levande människor kom

1897–1902, då Retzius son Gustaf tillsammans med anatomen Carl Magnus Fürst lät mäta mer än 44 000 värnpliktiga män. Detta och liknande forskningsprojekt sades bevisa en tes som spreds i skolans läroböcker ända fram till 1950-talet, nämligen att den "nordiska rasen" levt i Sverige sedan årtusenden tillbaka och var ovanligt fri från "rasblandning".

Efter sekelskiftet ville många rasforskare, liksom läkare och politiker, påverka samhället med rashygieniska åtgärder. De trodde att förekomsten av kriminella, psykiskt sjuka och så kallade "sinnesslöa" på så sätt skulle kunna minskas. Rasforskningen kom samtidigt att institutionaliseras starkare än tidigare. Drivande i den processen var ett nätverk runt psykiatern Herman Lundborg. Nätverkets medlemmar såg rasbiologin och rasforskningen inte bara som en vetenskap utan också i viss mån som en lära om samhället, där Sverige påstods vara hotat av raslig "degenerering". Nätverket uppnådde sitt viktigaste mål i och med inrättandet av Rasbiologiska institutet 1921.

Länge stod institutets verksamhet 1921–35 i fokus för svenska historieforskarens studier. Tack vare dessa vet vi att institutet bland annat satte i gång en förnyad inventering av den svenska befolkningen och att till slut runt 100 000 svenskar genomgått rasbiologiska mätningar. Några tyngre vetenskapliga resultat ledde undersökningarna aldrig till och insamlandet av mätdata blev något av ett mål i sig. Många mätningar skedde också av svenska samer och befolkningen i Norrbotten, som Lundborg ansåg höll på att bli särskilt "rasblandad" och därför viktig att undersöka. I samband med mätningarna togs ibland integritetskränkande fotografier på de undersökta.

Vid 1930-talets mitt utsattes institutet för kritik. Den svenska rasforskningen delades nu dessutom upp i två läger: en mer högerinriktad, som med tillfredsställelse eller acceptans såg på utvecklingen i Nazityskland, och en mer vänsterinriktad,

som betraktade nazismen med skepsis eller avsky.

Motsättningen mellan riktningarna kulminerade då Lundborg gick i pension som chef för institutet 1935 och efter en politiskt infekterad tillsättningsprocess ersattes av läkaren Gunnar Dahlberg. Därefter kom institutets verksamhet under en period att inriktas alltmer på folkhälsofrågor och medicinsk genetik. Dahlberg själv skrev dock utförligt om rasbegreppet och försvarade konsekvent dess användning i vetenskapliga sammanhang. Vid 1950-talets slut ökade dessutom antalet projekt med fokus på rasforskning i institutets verksamhet, men nu med blodgruppsundersökningar som viktigaste metod i stället för kranieindexering. Institutet har aldrig lagts ner, men genomgick vid 1950-talets slut en omorganisation och inkorporerades i Uppsala universitet.

Kunskapsöversikten lyfter också fram rasforskning som utförts utanför Rasbiologiska institutet. De anatomiska institutionerna vid universiteten i Lund och Uppsala bedrev ibland rasforskning med hjälp av skelettmateriel som samlats in till svenska universitet under idag starkt kontroversiella och omdebatterade förhållanden. I Uppsala fanns dessutom Bertil Lundman, som forskade och undervisade i ämnet fysisk antropologi fram till omkring 1970. Lundman var den siste konsekvente företrädaren för den rasforskningstradition som härrörde från Herman Lundborg, och hade länge kontakter med nazityska rasforskare och amerikanska högerextremister och segregationister.

Rasism och främlingsfientlighet inom partipolitiken

Forskningsläget om hur rasistiska, antisemitiska och främlingsfientliga uppfattningar har manifesterats inom partipolitiken under 1900-talet är tämligen ojämnt, och vissa partier har undersökts mer utförligt än andra. Det saknas till exempel

systematiska studier om liberala partier och partier till vänster om socialdemokratin.

Kunskapsöversikten visar dock att uppfattningar av detta slag har förekommit inom partier av olika ideologisk färg. Inom den politiska bonderörelsen, alltså det nuvarande Centerpartiet, fanns under 1920- och 1930-talen krav i partiprogrammet på att "folkstammen" måste skyddas mot "rasförsämring". I högerens idédebatt vid samma tid förekom ibland antisemitiska påståenden, och även bland enstaka socialdemokrater användes antisemitisk retorik även om den verkar ha upphört i och med nazismens frammarsch.

Allra mest aggressiv var rasismen och antisemitismen föga förvånande inom de fascistiska och nazistiska organisationer som växte fram under mellankrigstiden och andra världskriget. Även om dessa sammanslutningar aldrig fick några framgångar i riksdagsvalen samlade de många engagerade medlemmar och bedrev en intensiv propagandaverksamhet. Det finns idag mycket forskning om dessa organisationer. Forskarna har dock olika uppfattningar om hur ideologierna fascism respektive nazism ska definieras, och det råder ingen konsensus om exakt vilka organisationer som ska betecknas på det ena eller det andra sättet. Den så kallade Lindholmsrörelsen, som först gick under namnet Sveriges National-socialistiska Arbetareparti och sedan bytte namn till Svensk Socialistisk Samling, har till exempel kallats både för nazistisk och fascistisk.

Efter andra världskriget var alla svenska fascistiska och nazistiska rörelser starkt diskrediterade. Flera forskare har dock betonat att rörelserna levde kvar, om än i en svagare position än tidigare. En särskilt betydelsefull roll som förmedlande länk mellan den äldre nazismen och det sena 1900-talets högerextrema miljöer hade Nordiska Rikspartiet.

Länken går fram till vår egen tid. Kunskapsöversikten visar tydligt att organiserade nazister, däribland tidigare Waffen-SS-frivilliga, var involve-

rade i grundandet av Sverigedemokraterna i slutet av 1980-talet. Sverigedemokraternas retorik och samhällssyn hämtar också mycket inspiration från ideologer som stod fascismen nära. Partiet är den svenska fascismens ideologiska arvtagare och har band till mellan- och efterkrigstidens nazistiska rörelser på ett sätt som inte har någon motsvarighet bland andra partier.

Utblick och rekommendationer inför framtiden

Kunskapsöversikten konstaterar att den historiska forskningen om rasism och främlingsfientlighet har rört sig över vida fält men att vissa fält är mer utforskade än andra. I översikten ges rekommendationer om fält där det finns utrymme för ny och fördjupad forskning.

Tidsmässigt har forskningen, givetvis med betydelsefulla undantag, ofta fokuserat på perioden efter cirka 1800 och i synnerhet 1900–1945. Kunskapsöversikten betonar vikten både av äldre-historiska undersökningar och av studier som rör perioden efter andra världskrigets slut.

Kunskapsöversikten betonar också vikten av att forskare med olika specialiteter kommunicerar med varandra och samarbetar i större utsträckning än vad som hittills har varit fallet, liksom vikten av internationella komparationer mellan Sverige och andra länder. Översikten argumenterar även för behovet av ökad dialog mellan historiska forskare och forskare verksamma inom samhällsvetenskapliga ämnen.

Referenser

- Abrahamsson, Åke (1990). *Ljus till frihet och näringsfång: Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi. Exemplet Stockholm 1838–1869*. Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning.
- Adams, Jonathan (2020). ”’Untilled Field’ or ’Barren Terrain’? Researching the Portrayal of Jews in Medieval Denmark and Sweden”, *Antisemitism in the North: History and State of Research* (red. Adams & Hess). Berlin: De Gruyter.
- Agermark, Linda (2009). ”Den inställda utställningen: Synen på samerna i anslutning till den planerade sameutställningen på Liseberg vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923”, *Svenska möten: Hemma och på resa* (red. Fur & Engström). Växjö: Växjö University Press.
- Ahlstedt Åberg, Måns (2022). *Frivilliga rasbiologer: Interaktion och kunskapsirkulation mellan Rasbiologiska institutet och allmänheten under 1920-talet*. Möklinta: Gidlunds.
- Ajagán-Lester, Luis (2000). *”De andra”: Afrikaner i svenska pedagogiska texter 1768–1965*. Stockholm: HLS.
- Alalehto, Tage (2022). *Försvenskningen av Tornedalen: Dess socioekonomiska och kulturella konsekvenser*. Luleå: Tornedalica.
- Alkarp, Magnus (2009). *Det gamla Uppsala: Berättelser och metamorfoser kring en alldeles särskild plats*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Alkarp, Magnus (2013). *Fyra dagar i april: Påskkravallerna i Uppsala 1943*. Lund: Historiska media.
- Ambrosiani, Aron (2009). *Rektor Lennmalms förslag: Om 1918–1921 års diskussioner kring ett Nobelinstitut i rasbiologi vid Karolinska institutet*. Stockholm: Nobel Museum.
- Amft, Andrea (1998). ”Att skapa en ’autentisk’ minoritet: Om maktrelationen mellan svenskar och samer från slutet av 1800-talet till 1970-talet”, *Historisk tidskrift* 118:4.
- Andersson, Lars M (2000). *En jude är en jude är en jude: Representationer av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900–1930*. Lund: Nordic Academic Press.
- Andersson Burnett, Linda (2019). ”Translating Swedish Colonialism: Johannes Schefferus ’Lapponia’ in Britain, c. 1674–1800”, *Scandinavian Studies* 91:1–2.
- Andrén, Anders (2021). ”The ’Judensau’ in Uppsala”, *Myth, Magic and Memory in Early Scandinavian Narrative Culture* (red. Glauser & Hermann). Turnhout: Brepols.
- Axelsson, Per (2010). ”Abandoning ’the Other’: Statistical Enumeration of Swedish Sami, 1700 to 1945 and Beyond”, *Berichte für Wissenschaftsgeschichte* 33:3.
- Axelsson, Thom (2007). *Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910–1950*. Linköping: Linköpings universitet.
- Baas, David (2014). *Bevara Sverige svenskt: Ett reportage om Sverigedemokraterna*. Stockholm: Bonniers.
- Bachner, Henrik (1999). *Återkomsten: Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Bachner, Henrik (2009). *”Judefrågan”: Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*. Stockholm: Atlantis.
- Bengtsson, Bengt Olle (1999). *Genetik och politik: Berättelser om en vetenskap mitt i samhället*. Stockholm: Norstedts.

- Berg, Magnus (2021). *Romanen och tattaren: Bilden av resandefolket i svensk skönlitteratur 1842 till 2018*. Stockholm: Carlssons.
- Berge, Lars (2000). *The Bambatha Watershed: Swedish Missionaries, African Christians and an Evolving Zulu Church in Rural Natal and Zululand 1902–1910*. Uppsala: Swedish Institute of Missionary Research.
- Berggren, Henrik (2001). ”Min ras, min rot, min stam”: Rickard Lindström och den svenska arbetarklassen”, *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet* (red. Johansson). Stockholm: Prisma.
- Berggren, Lena (1997). *Från bondeaktivism till rasmystik: Om Elof Erikssons antisemitiska skriftställarskap 1923–1941*. Umeå: Umeå universitet.
- Berggren, Lena (1999). *Nationell upplysning: Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*. Stockholm: Carlssons.
- Berggren, Lena (2014). *Blodets renhet: En historisk studie av svensk antisemitism*. Malmö: Arx.
- Berglund, Mats (2009). *Massans röst: Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Berntson, Martin (2022). ”Myten om tvångsdöpta turkar i Stockholm under 1600-talet”, *Historisk tidskrift* 142:1.
- Besserman, Anna (1991). ”Den lågkyrkliga väckelsens syn på judar och kristendom”, *Judarna i det svenska samhället: Identitet, integration, etniska relationer* (red. Nyström). Lund: Lund University Press.
- Bharathi Larsson, Åsa (2016). *Colonizing Fever: Race and Media Cultures in Late Nineteenth-Century Sweden*. Lund: Mediehistoriskt arkiv.
- Björkman, Maria & Widmalm, Sven (2010). ”Selling Eugenics. The Case of Sweden”, *Notes & Records of the Royal Society* 64:4.
- Björkman, Maria (2011). *Den anfrädda stammen: Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Lund: Arkiv.
- Björkman, Maria (2016). ”Ras, vetenskap och objektivitet: Några lojaliteter hos Folke Henschen”, *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (red. Björkman, Lundell & Widmalm). Lund: Arkiv.
- Björkman, Maria (2019). ”Rasforskaren som fortsatte: Bertil Lundmans rasideologi i efterkrigstidens Sverige och USA”, *Medicinska moraler och skandaler: Vetenskapens (etiska) gränser* (red. Eklöf). Stockholm: Carlssons.
- Blomberg, Göran (2003). *Mota Moses i grind: Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943*. Stockholm: Hillelförlaget.
- Blomqvist, Håkan (1999). *Gåtan Nils Flyg och nazismen*. Stockholm: Carlssons.
- Blomqvist, Håkan (2001). *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg*. Stockholm: Carlssons.
- Blomqvist, Håkan (2006). *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Stockholm: Carlssons.
- Blomqvist, Håkan (2013). *Myten om judebolsjevismen: Antisemitism och kontrarevolution i svenska ögon*. Stockholm: Carlssons.
- Borg, Kristian, red. (2016). *Finnjävlar*. Stockholm: Verbal.

- Brink Pinto, Andrés & Pries, Johan (2013). *Trettionde november: Kampen om Lund 1985–2008*. Lund: Pluribus.
- Broberg, Gunnar (1975). *Homo Sapiens L: Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Broberg, Gunnar (1982). "Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900", *Lychnos: Lärdomshistoriska samfundets årsbok*. Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet.
- Broberg, Gunnar (1988). "Statens institut för rasbiologi: Tillkomststären", *Kunskapens trädgårdar: Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet* (red. Broberg, Eriksson & Johannisson). Stockholm: Atlantis.
- Broberg, Gunnar (1995). *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet*. Lund: Lunds universitet.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (1996). "Eugenics in Sweden: Efficient Care", *Eugenics and the Welfare State: Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland* (red. Broberg & Roll-Hansen). East Lansing: Michigan State University Press.
- Broberg, Gunnar (2001a). "Det antropologiska fotoalbumet", *Mer än tusen ord: Bilden och de historiska vetenskaperna* (red. Andersson, Zander & Berggren). Lund: Nordic Academic Press.
- Broberg, Gunnar (2001b). "En kulturanatom: Carl-Herman Hjortsjö", *Kulturanatomiska studier* (red. Broberg). Lund: Lunds universitet.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005). *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Broberg, Oskar & Rönnbäck, Klas (2020). "Aednan och bolaget: Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början", *Historisk tidskrift* 140:3.
- Brunnström, Pål (2014). Ägare och kapital: *Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*. Lund: Pluribus.
- Bukowska Jacobsson, Monika (2000). "En kartläggning", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*.
- Byström, Mikael (2006). *En broder, gäst och parasit: Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Byström, Mikael & Kvist Geverts, Karin (2007). "Från en aktivism till en annan: Hur ska Sveriges agerande i flyktingfrågan under andra världskriget förklaras", *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (red. Andersson & Tydén). Stockholm: Dialogos.
- Byström, Mikael (2008). "En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts). Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Byström, Mikael (2012). *Utmaningen: Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Carling, Gerd (2005). *Romani i svenskan: Storstadsslang och standardspråk*. Stockholm: Carlssons.
- Carleson Magalhães, Jens (2023). "Boundaries of the Nation: 'The Jew' in the Swedish Press, ca. 1810–1840", *Scandinavian Journal of History* 48:4.
- Carlsson, Carl Henrik (2004). *Medborgarskap och diskriminering: Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Carlsson, Carl Henrik (2021). *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Carlsson, Carl Henrik (2023). *Svensk diskrimineringsantisemitism 1860–1945: Kontinuitet eller diskontinuitet?* Uppsala: Uppsala universitet.
- Cato, Johan (2012). *När islam blev svenskt: Föreställningar om islam och muslimer i svensk offentlig politik 1975–2010*. Lund: Lunds universitet.

- Catomeris, Christian (1988). *Gipskattor och positiv: Italienare i Stockholm 1896–1910*. Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning.
- Chalfork, Fredrik (2006). "När 'svartrockar' blev 'vitrockar': Om Ivar Bromans bidrag i den rasbiologiska och rashygieniska allmänupplysningen under åren 1920–1940", *Scandia* 72:1.
- Christensson, Jakob (2001). "Sven Nilsson och Skandiniavens urinvånare", *Kulturanatomiska studier* (red. Broberg). Lund: Lunds universitet.
- Christensson, Jakob (2012). "Arkeologen Sven Nilsson: Kontinuitet och förändring", *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden* (red. Nicklasson & Petersson). Lund: Lunds universitet.
- Claesson, Anna Maria (2001). *Kinesernas vänner: En analys av missionens berättelse som ideologi och utopi*. Jönköping: Jönköpings läns museum.
- Cronqvist, Marie (2004). *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*. Stockholm: Carlssons.
- Dahlgren, Eva F (2002). *Farfar var rasbiolog: En berättelse om människovärde igår och i dag*. Stockholm: Bokförlaget DN.
- De los Reyes, Paulina (2012). "Ett olösligt problem": *Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1901/DISK.
- De los Reyes, Paulina (2013). *Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1174/DISK.
- Diskriminering av romer i Sverige: Rapport från DO:s projekt åren 2002 och 2003 om åtgärder för att förebygga och motverka etnisk diskriminering av romer* (2004). Stockholm: Ombudsmannen mot etnisk diskriminering.
- Drugge, Ulf (2009). "Kulturell hegemoni, etnicitet och underordning: Om arbetsstugor i Norrbottens län i början av 1900-talet", *Rig: Kulturhistorisk tidskrift* 92:3.
- Edgren, Lars & Edgren, Monika (2020). "Nationaldemokraterna, demokratin och kulturkampen: Om Sverigedemokraternas ideologiska förebilder", *Människor, mening och motstånd: En vänbok till professor Mats Greiff* (red. Nyzell & Lindholm). Malmö: Malmö universitet.
- Edman, Johan (2004). *Torken: Tvångsvården av alkoholmissbrukare i Sverige 1940–1981*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Eivergård, Mikael & Jönsson, Lars-Eric (2000). "Mellan tvång och frivillighet i 1074 steriliseringsakter 1935–1975", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. Stockholm: Fritzes.
- Ek, Sven B (1982). *Nöden i Lund: En etnologisk stadsstudie*. Lund: Liber.
- Ekman, Mikael (2014). "Drömmen om ett rent Sverige", *Sverigedemokraternas svarta bok* (red. Axelsson & Borg). Stockholm: Verbal.
- Ekström von Essen, Ulla (2003). *Folkhemmets kommun: Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952*. Stockholm: Atlas.
- Elenius, Lars (2001). *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Kulturgräns norr.
- Elenius, Lars (2023). *Skolbarn i Tornedalen mellan två språk: Tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen*. Rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01).
- Ellefson, Merja (2007). "Staten är vår herde god": *Representationer av annorlundahet och ordning i fyra svenska trettiotalstidningar*. Stockholm: Stockholms universitet.

- Engwall, Kristina (2001). "Asociala och imbecilla": Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967. Örebro: Örebro universitet.
- Ericsson, Martin & Sjögren, David (2011). "Problematiske utgångspunkter: Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer", *Historisk tidskrift* 131:2.
- Ericsson, Martin (2013a). "Utdrivningen från Ystad: Det första kända svenska exemplet på myndighetsåtgärder mot 'tattare' i en urban miljö 1913–1920", *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* nr. 4.
- Ericsson, Martin (2013b). "'Ut med er tattare, vi ska döda er!' Jönköpingskravallerna 1948 och det dubbla utanförskapet", *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm: Natur & Kultur.
- Ericsson, Martin (2015a). *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*. Lund: Lunds universitet.
- Ericsson, Martin (2015b). "Mordbranden i Kårarp 1906: Det exkluderande våldets kontinuitet", *Historielärarnas förenings årsskrift* 2015. Stockholm: Historielärarnas förening.
- Ericsson, Martin (2017a). "'Såsom det brukas med tattare': Kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare eller zigenare 1872–1955", *Historisk tidskrift* 137:1.
- Ericsson, Martin (2017b). "Common Starting Points, Different Directions: Assimilation Policies for 'Travelling Families' in Norway, Sweden and Finland c. 1850–1900", *Scandinavian Journal of History* 42:1.
- Ericsson, Martin (2019). "Anti-Fascist Race Biology: Gunnar Dahlberg and the Long Farewell to the Nordic 'Master Race'", *Anti-Fascism in the Nordic Countries: New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections* (red. Braskén, Copsey & Lundin). London: Routledge.
- Ericsson, Martin (2021a). "Rösträtt, migration och nationellt medborgarskap: Rösträtt för invandrare utan svenskt medborgarskap samt utlandssvenskar", *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (red. Berg & Ericsson). Göteborg: Makadam.
- Ericsson, Martin (2021b). "What Happened to 'Race' in Race Biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960", *Scandinavian Journal of History* 46:1.
- Ericsson, Martin (2022). "Rasifiering för massorna: Kunskapsanspråk om människoraser i 1800- och 1900-talens svenska uppslagsverk", *Historisk tidskrift* 142:2.
- Ericsson, Martin (2023a). *Vetenskapen som försvann? Svensk rasforskning efter 1935*. Lund: Arkiv.
- Ericsson, Martin (2023b). "När tiderna förändras: Genetikern Arne Müntzings kunskapsanspråk om människoraser 1942–1977", *Sveriges avrasifiering: Uppfattningar om ras och rasism under efterkrigstiden* (red. Hübinette & Wikström). Karlstad: Karlstad University Press.
- Eriksson, Anders (2009). "Resa i Främre Orienten: Tvenne svenska orientalisters möte med det Osmanska imperiet under 1700-talet", *Svenska möten: Hemma och på resa* (red. Fur & Engsbråten). Växjö: Växjö University Press.
- Eriksson, Britas Benjamin (2013). *Delaktighet som pedagogik: Föreställd ras och publikpositioner i den svenska folktypsutställningen*. Opublicerad masteruppsats i idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet.
- Eriksson, Lena (2012). *Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1448/DISK.
- Fazlhashemi, Mohammad (1999). "Kolonialt medvetande utan kolonier: Svenska officerare på uppdrag i 1910-talets Persien", *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande* (red. Berg & Trépagny). Lund: Historiska media.
- Fein, Helen (1987). "Dimensions of Antisemitism, Collective Accusations, and Actions", *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism* (red. Fein). Berlin: De Gruyter.
- Fernståhl, Lotta & Hyltén-Cavallius, Charlotte (2020). *Ett lapptäcke av källor: Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer*. Lund: Nordic Academic Press.

- Fornäs, Johan (2004). *Moderna människor: Folkhemmet och jazzen*. Stockholm: Norstedts.
- Forsgren, Peter (2020). "I den europeiska civilisationens tjänst: Svenska kolonisationsberättelser från mellankrigstidens Afrika", *Historisk tidskrift* 140:3.
- Forsgren, Tuuli (1999). "Synen på samer: Vad säger svenska 1700-talsdokument?", *Svenska överord: En bok om gränslöshet och begränsningar* (red. Granqvist). Eslöv: Symposion.
- Fredrickson, George M (2002). *Racism: A Short History*. Princeton: Princeton University Press.
- Fredriksson, Cecilia (1998). *Ett paradys för alla: EPA mellan folkhem och förförelse*. Stockholm: Nordiska museet.
- Frohnert, Pär (2008). "'De behöva en fast hand över sig': Missionsförbundet, Israelmisionen och de judiska flyktingarna 1939–1945", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts). Uppsala: Uppsala universitet.
- Fur, Gunlög (1999). "Ädla vildar, grymma barbarer och postmoderna historier", *Historisk tidskrift* 119:4.
- Fur, Gunlög (2006). *Colonialism in the Margins: Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. Leiden: Brill.
- Fur, Gunlög (2009). "Andreas Hesselius, Pehr Kalm och synen på indianer", *Svenska möten: Hemma och på resa* (red. Fur & Engsbråten). Växjö: Växjö University Press.
- Fur, Gunlög (2010). "Om äktenskap och kolonisation", *Det politiska äktenskapet: 400 års historia om familj och reproduktion* (red. Rosenbeck & Sanders). Stockholm: Makadam.
- Fur, Gunlög (2013). "Colonialism and Swedish History: Unthinkable Connections?", *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity: Small Time Agents in a Global Arena* (red. Naum & Nordin). New York: Springer.
- Fur, Gunlög (2015). "Svensk kolonialism i Sápmi", *Sexualpolitiska nyckeltexter* (red. Arnberg, Laskar & Sundevall). Stockholm: Leopard.
- Fur, Gunlög (2016). "Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 1)* (red. Lindmark & Sundström). Skellefteå: Artos.
- Fur, Gunlög & Hennessey, John (2020). "Svensk kolonialism, Sverige och kolonialism eller svenskar och kolonialism?", *Historisk tidskrift* 140:3.
- Furuhagen, Björn (2007). *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter: En inventering av forskningen*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Ganander, Christfrid (1780/2018). *Undersökning om de så kallade tattare eller zigeuner, cingari, bohemiens: Deras härkomst, lefnadssätt, språk m.m. samt om, när och hwarest några satt sig ner i Sverige?* (red. Fernstål & Hyllén-Cavallius). Lund: Nordic Academic Press.
- Gardell, Mattias (2011). *Islamofobi*. Stockholm: Leopard.
- Granqvist, Karin (2004). *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: Makt, diskurs och representation*. Umeå: Umeå universitet.
- Granqvist, Raoul J (2001). "'Virvlande svarta lemmar' och 'goda svenskar' i Kongo i hundra år: Om svensk rasism i vardande", *Sverige och de Andra: Postkoloniala perspektiv* (red. McEachrane & Faye). Stockholm: Natur & Kultur.
- Gregersen, Malin (2010). *Fostrandeförpliktelser: Representationer av ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft*. Lund: Lunds universitet.
- Gustafsson Reinius, Lotten (2006). "Förfärliga och begärliga föremål: Om modernitetens materiella manifestationer på två utställningar", 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (red. Ekström, Jülich & Snickars). Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv.
- Gustafsson, Tommy (2007). *En fiende till civilisationen: Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*. Lund: Sekel.
- Gustafsson, Torbjörn (1996). *Sjärens biologi: Medicinen, kulturen och naturens ordning 1850–1920*. Eslöv: Symposion.

- Habel, Ylva (2008). "Den autentiska Joséphine Baker? Om problematiken kring medieringen av ras", *Mediernas kulturhistoria* (red. Jülich, Lundell & Snickars). Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv.
- Hagerman, Maja (2006). *Det rena landet: Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.
- Hagerman, Maja (2015). *Käraste Herman: Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedts.
- Hall, Patrik (2000). *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler*. Stockholm: Carlssons.
- Hallgren, Claes (2003). *Två resenärer, två bilder av australier: Eric Mjöbergs och Yngve Laurells vetenskapliga expeditioner 1910–1913*. Uppsala: Kultur i fokus.
- Hallgren, Claes (2009). "Rasbiologi i Australien. Eric Mjöbergs och Aboriginernas skilda världar", *Benbiten: Osteologiska föreningens tidskrift* nr. 1.
- Hammar, Tomas (1964). *Sverige åt svenskarna: Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hammarström, Per (2007). *Nationens styvbarn: Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940*. Stockholm: Carlssons.
- Hammarström, Per (2016). "Judar öfversvämma landet: Den judiska gårdfarihandeln i Kungl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1865–1905", *Den nya staten: Ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900* (red. Nydahl & Harvard). Lund: Nordic Academic Press.
- Hammarström, Per (2020). "Judiska konvertiter till kristendomen i Stockholm 1775–1870", *Historisk tidskrift* 140:1.
- Hansen, Lars-Erik (2001). *Jämlikhet och valfrihet: En studie av den svenska invandrarpolitikens framväxt*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hanson, Hertha (1994). *Alkemi, romantik och rasvetenskap: Om en vetenskaplig tradition*. Nora: Nya Doxa.
- Hansson, Svante (2004). *Flykt och överlevnad: Flyktingverksamhet i mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*. Stockholm: Hillel-förlaget.
- Harrison, Dick (2015). *Slaveriets historia*. Lund: Historiska media.
- Hazell, Bo (2011). *Resandefolket: Från tattare till traveller*. Stockholm: Ordfront.
- Hedberg, Anna Sofia (2009). "En 'indianvän' på 'grafplundring': Erland Nordenskiölds insamlande av mänskliga kvarlevor", *Benbiten: Osteologiska föreningens tidskrift* nr. 1.
- Helgesson Kjellin, Kristina (2009). "Kranier i missionärers samlingar: Karl Edvard och Selma Lamans insamling av mänskliga kvarlevor i de båda Kongostaterna under 1900-talets början", *Benbiten: Osteologiska föreningens tidskrift* nr. 1.
- Hellman, Lisa (2015). *Navigating the Foreign Quarters: Everyday Life of the Swedish East India Company Employees in Canton and Macao 1730–1830*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hellström, Jan Arvid (1987). "Åt alla christliga förvanter": *En undersökning av kolonialförvaltning, religionsvård och samfundsliv på S:t Barthélemy under den svenska perioden 1784–1878*. Uppsala: Erene.
- Hennessey, John L (2023). "Cutting Colonial Losses: Imperial Ideology in Media Coverage of the 1878 Transfer of Saint Barthélemy in Sweden and France", *Scandinavian Journal of History* [kommande].
- Henrysson, Sten & Flodin, Johnny (1992). *Samernas skolgång till 1956*. Umeå: Umeå universitet.
- Hess, Cordelia (2022). *The Medieval Archive of Antisemitism in Nineteenth-Century Sweden*. Boston: De Gruyter.
- Hildebrand, Ingegerd (1951). *Den svenska kolonin S:t Barthélemy och Västindiska kompaniet fram till 1796*. Lund: Ph. Lindstedts universitetsbokhandel.

- Holmberg, Åke (1988). *Världen bortom västerlandet: Svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första världskriget*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället.
- Holmberg, Åke (1994). *Världen bortom västerlandet II: Den svenska omvärldsbilden under mellankrigstiden*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället.
- Holt, Catherine (2000). "Et lastbart och förargeligt lefverne": Om löst folk och lösdrivare i 1700-talets Halland. Opublicerad kandidatuppsats i historia, Lunds universitet.
- Horgby, Björn (1996). *Dom där: Främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890–1960*. Stockholm: Carlssons.
- Horgby, Björn (1999). "Konstruktionen av en imperialistisk världsbild under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal", *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande* (red. Berg & Trépagny). Lund: Historiska media.
- Hübinette, Staffan (1999). *Nyktterhetsrörelsen, nazismen och demokratin: Nyktterhetsrörelsen och kampen för demokratin 1930–1945*. Stockholm: Sober.
- Hübinette, Tobias, Beshir, Samson & Kawesa, Victoria (2014). *Afrofobi: En kunskapsöversikt över afrosvenskars situation i dagens Sverige*. Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Hübinette, Tobias (2021). *Svensk rasism under efterkrigstiden: Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1944–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Hyltenstam, Kenneth & Salö, Linus (2022). *Språkideologi och det ofullbordade språkbytet: Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området. Rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset* (Ku 2020:01).
- Härenstam, Kjell (1993). *Skolboks-Islam: Analys av bilden av Islam i läroböcker i religionskunskap*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Jarlert, Anders (2006). *Judisk "ras" som äktenskapshinder i Sverige: Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945*. Malmö: Sekel.
- Johannesson, Lena (1988). "Schene rariteten": Antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845–1860", *Judiskt liv i Norden* (red. Broberg, Runblom & Tydén). Uppsala: Uppsala universitet.
- Johansson, Alf W (2000). *Den nazistiska utmaningen: Aspekter på andra världskriget*. Stockholm: Prisma.
- Johansson, Christina (2005). *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft*. Malmö: Bokbox.
- Johansson, Jesper (2008). "Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här": Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981. Växjö: Växjö University Press.
- Johnsson, Theresa (2016). *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Jonsson, Bibi (2008). *Blod och jord i trettioalet: Kvinnorna och den antimoderna strömningen*. Stockholm: Carlssons.
- Jonsson, Kjell (2004). "Rasbiologi från vänster? Om Gunnar Dahlbergs vetenskap, politik och popularisering", *Livsforeställningar: Kultur, samhälle och biovetenskap* (red. Nordlund). Umeå: Kungliga skytteanska samfundet.
- Jonsson, Kjell & Larsson, Jenny (2004). "Mellan vetenskap och vers: Ärftlighetsforskare som publika vetenskapsmän 1940–1960", *Den mediala vetenskapen* (red. Ekström). Nora: Nya Doxa.
- Jönsson, Mats (2011). *Visuell fostran: Film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget*. Lund: Sekel.
- Karlsson, Henrik (2005). *Det fruktade märket: Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen*. Malmö: Sekel.

- Kevles, Daniel J (1995). *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kjellman, Ulrika (2013). "A Whiter Shade of Pale: Visuality and Race in the Work of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History* 38:2.
- Kjellman, Ulrika (2014). "How to Picture Race? The Use of Photography in the Scientific Practice of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History* 39:5.
- Knutson, Ulrika (2020). *Den besvärliga Elin Wägner*. Lund: Historiska media.
- Koblik, Steven (1987). "Om vi teg skulle stenarna ropa": *Om Sverige och judeproblemet 1933–1945*. Stockholm: Norstedts.
- Kotljarchuk, Andrej (2020). "State, Experts, and Roma: Historian Allan Etzler and Pseudo-Scientific Racism in Sweden", *Scandinavian Journal of History* 45:5.
- Kott, Matthew (2009). "Antropologen Gaston Backman och den upsaliensiska rasbiologins spridning i tid och rum", *Rasen och vetenskapen* (red. Müssener & Jegeback). Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Kott, Matthew (2014). "It is in their DNA: Swedish Police, Structural Antiziganism and the Registration of Romanis", *When Stereotype Meets Prejudice: Antiziganism in European Societies* (red. Agarín). Stuttgart: Ibidem.
- Kvist Geverts, Karin (2008). *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Kvist Geverts, Karin (2020). "Antisemitism in Sweden: A Neglected Field of Research?", *Antisemitism in the North: History and State of Research* (red. Adams & Hess). Berlin: De Gruyter.
- Kvist, Roger (1986). "Brännvinsregleringarna i Lappmarken", *Oknytt: Medlemsblad för Johan Nordlandersällskapet* nr. 1–2.
- Kvist, Roger (1992). "Swedish Saami Policy, 1550–1990", *Readings in Saami History: Culture and Language*. (red. Kvist). Umeå: Center for Arctic Cultural Research.
- Labba, Elin Anna (2020). *Herrarna satte oss hit: Om tvångsförflyttningarna i Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Landmark, Dan (2003). "Vi, civilisationens ljusbärare": *Orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur*. Örebro: Örebro universitet.
- Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Umeå universitet.
- Lantto, Patrik (2003). *Att göra sin stämman hörd: Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. Umeå: Kulturgräns norr.
- Lantto, Patrik (2012). *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. Umeå: Umeå universitet.
- Larsmo, Ola (2007). *Djävulssonaten: Ur det svenska hatets historia*. Stockholm: Bonniers.
- Larsmo, Ola (2022). *Lektion 11: En bok om rasbiologi*. Stockholm: Kaunitz-Olsson.
- Larsson, Stieg & Ekman, Mikael (2001). *Sverigedemokraterna: Den nationella rörelsen*. Stockholm: Ordfront.
- Laskar, Pia (2015a). "De andras sexualitet som hot- och motbild", *Sexualpolitiska nyckeltexter* (red. Arnberg, Laskar & Sundevall). Stockholm: Leopard.
- Laskar, Pia (2015b). "The Construction of 'Swedish Gender' through the G-other as a Counter-Image and Threat", *Antiziganism: What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (red. Selling, End, Kyuchukov, Laskar & Templer). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Leth, Göran (2005). "Kristallnatten" i svenska dagstidningar: *Konstruktionen av en likgiltighet*. Stockholm: Forum för levande historia.

- Levine, Paul A (1996). *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Liliequist, Marianne (2013). "Fattiglappar och renskötardrängar: Samers berättelser om utanförskap och tillhörighet", *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm: Natur & Kultur.
- Lindberg, Hans (1973). *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Lindholm, Gunborg A (1995). *Vägarnas folk: De resande och deras livsvärld*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Lindmark, Daniel (2014). "Colonial Education and Saami Resistance in Early Modern Sweden", *Connecting Histories of Education: Transnational and Cross-Cultural Exchanges in (Post)Colonial Education* (red. Bagchi, Fuchs & Rousmaniere). New York: Berghahn Books.
- Lindmark, Daniel (2016). "Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 2)* (red. Lindmark & Sundström). Skellefteå: Artos.
- Lindskog, Gerda Helena (2010). "Snölandets fattiga ungdom till hjälp": *Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933*. Umeå: h:ström.
- Lindskog, Gerda Helena (2014). "Först och främst misshagade namnet": *Arbetsstugor för barn i Tornedalen och Lappland 1930–1954. Tjugosex intervjuer*. Umeå: h:ström.
- Ljungström, Olof (2004). *Oscariansk antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Hedemora: Gidlunds.
- Lodén, Anna-Lena (2021). *En värmländsk Hitler: Birger Furugård och de första svenska nazisterna*. Lund: Historiska media.
- Lomfors, Ingrid (1996). *Förlorad barndom, återvunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lomfors, Ingrid (2000). "Berättelser från livet: Intervjuer med tvångssteriliserade i Sverige", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. Stockholm: Fritzes.
- Lomfors, Ingrid (2005). *Blind fläck: Minne och glömska kring svenska Röda Korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945*. Stockholm: Atlantis.
- Lundberg, Svante (2004). *Ryssligan: Flyktingarna från öst och morderna i Bollstanäs 1919*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lundberg, Victor (2012). "Nazismen som förklaring: Landskrona, Sverigedemokraterna och (o)betydelsen av ett brunt förflutet", *Scandia* 78:1.
- Lundberg, Victor (2014). *En idé större än döden: En fascistisk arbetarrörelse i Sverige, 1933–1945*. Möklinta: Gidlunds.
- Lundberg, Victor & Lundin, Johan A (2014). "Med ett våldsam knytavslag och en välriktad spark? SSU och den nazistiska utmaningen 1933", *Arbetshistoria* nr. 1–2.
- Lundin, Johan A (2005). "Slaget på Limhamns torg", *Limhamniana*. Limhamn: Limhamns museiförening.
- Lundmark, Lennart (1982). *Uppbörd, utarmning, utveckling: Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*. Lund: Arkiv.
- Lundmark, Lennart (1998). *Så länge vi har marker: Samerna och staten under sexhundra år*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Lundmark, Lennart (2002). "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm": *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*. Bjurholm: Norrlands universitetsförlag.
- Lundmark, Lennart (2007). *Allt som kan mätas är inte vetenskap: En populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet*. Stockholm: Forum för levande historia.

- Lundmark, Lennart (2008). *Stulet land: Svensk makt på samisk mark*. Stockholm: Ordfront.
- Lundqvist, Pia (2018). *Ett motsägelsefullt möte: Svenska missionärer och bakongo i Fristaten Kongo*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lundström, Catarina (2015). *Den goda viljan: Kvinnliga missionärer och koloniala möten i Tunisien och västra Jämtland*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lööw, Heléne (1990). *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lööw, Heléne (1998). *Nazismen i Sverige 1980–1997: Den rasistiska undergroundrörelsen. Musiken, myterna, riterna*. Stockholm: Ordfront.
- Lööw, Heléne (2004). *Nazismen i Sverige 1924–1979: Pionjärerna, partierna, propagandan*. Stockholm: Ordfront.
- Malmstedt, Göran (1999). "Gud bevare oss för papister och turkar: Omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet", *I andra länder: Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande* (red. Berg & Trépagny). Lund: Historiska media.
- Matthis, Moa & Rubin Dranger, Joanna (2022). "Kaffetåren och kolonialismen: Cirkelns löfte och förtingligande", *Bilder av ras i svensk visuell kultur* (red. Bharathi Larsson). Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien.
- Mbaekwe, Iheany J S (1979). *The Images of Africa in Sweden before 1914: A Study of Six Types of Persuasive Ideas*. Lund: Lunds universitet.
- Metcalf, Michael F (1989). "Regulating Slaughter: Animal Protection and Antisemitism in Scandinavia, 1880–1941", *Patterns of Prejudice* nr. 3.
- Miles, Robert & Brown, Malcolm (2003). *Racism*. London: Routledge.
- Minken, Anne (2009). *Tatere i Norden før 1850: Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Mohlin, Yngve (1989). *Bondepartiet och det moderna samhället 1914–1936: En studie av svensk agrarianism*. Umeå: Umeå universitet.
- Mohtadi, Lawen (2012). *Den dag jag blir fri: En bok om Katarina Taikon*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Montesino Parra, Norma (2002). *Zigenarfrågan: Intervention och romantik*. Lund: Lunds universitet.
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders (2004). *Den nya svenska arbetarklassen: Rasifierade arbetares kamp inom facket*. Umeå: Boréa.
- Müller, Leos (2004). *Consuls, Corsairs, and Commerce: The Swedish Consular Service and Long-Distance Shipping, 1720–1815*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Mörkenstam, Ulf (1999). *Om "Lapparnes privilegier": Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Mörkenstam, Ulf (2006). "'Önskvärda och icke önskvärda folkelement': Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950", *Historisk tidskrift för Finland* 91:3.
- Nerman, Ture (1938). *Crusenstolpes kravaller: Historiskt reportage från Stockholm sommaren 1838*. Stockholm: Saxon & Lindström.
- Neunsinger, Silke (2010). "Cross-over! Om komparationer, transferanalyser, histoire croisée och den metodologiska nationalismens problem", *Historisk tidskrift* 130:1.
- Nilsson Ranta, Daniel (2008). *Nödhyll på villovägar: Implementering av en filantropisk välfärdsidé. Norrbottens arbetsstugor 1903–1954*. Umeå: Umeå universitet.
- Nilsson Ranta, Daniel (2013). "Den alltför bildade: Om en Tornedalsflicka på arbetsstuga", *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm: Natur & Kultur.

- Nilsson Ranta, Daniel (2023). *Assimilering, bildning, fostran: En kunskapsöversikt rörande forskningen om arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen*. Rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01).
- Nordblad, Julia (2021). "Praktiska rösträttshinder: Exemplet de svenska samerna", *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (red. Berg & Ericsson). Göteborg: Makadam.
- Nordin, Jonas M & Ojala, Carl-Gösta (2020). "Kolonialt samlande i Sápmi", *Historisk tidskrift* 140:3.
- Nordin, Jonas M & Olofsson, Sven (2023). "Voices of the Forest: Eviction, Control, and the Birth of the 'Parish Lapp' System in Early Modern Sweden", *Scandinavian Journal of History* 48:4.
- Nordlund, Sven (1999). "'Kriget är slut. Nu kan ni återvända hem!' Judiska flyktingar på svensk arbetsmarknad 1933–1945", *Historisk tidskrift* 119:1.
- Nordlund, Sven (2005). "Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna", *Historisk Tidskrift* 125:4.
- Norlin, Björn & Sjögren, David (2016). "Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser?", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 1)* (red. Lindmark & Sundström). Skellefteå: Artos.
- Nováky, György (1990). *Handelskompanier och kompanihandel: Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nyberg, Kenneth (2001). *Bilder av Mittens rike: Kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nyberg, Kenneth (2010). "Om ordnandet av kunskap: Linné och hans apostlar", *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss). Lund: Studentlitteratur.
- Nyberg, Kenneth (2015). "Från Tolvfors till Orinoco: Linnélärjungen Pehr Löflings resa och den globala historien", *Historielärarnas förenings årsskrift* 2015. Stockholm: Historielärarnas förening.
- Nyman, Magnus (1988). *Press mot friheten: Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nyzell, Stefan (2009). *"Striden ägde rum i Malmö": Möllevångskravallerna 1926. En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*. Malmö: Malmö University Press.
- Ohlsson al Fakir, Ida (2013). *Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900–1950*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Ohlsson al Fakir, Ida (2015). *Nya rum för socialt medborgarskap: Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen", en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Ojala, Carl-Gösta (2016). "Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 2)* (red. Lindmark & Sundström). Skellefteå: Artos.
- Ojala, Carl-Gösta (2022). *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*. Rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01).
- Olsson, Lars (1987). "Skånska godsägare och galiziska roepiger: Kapitalism, betodling och arbetarimport före första världskriget", *Över gränser: Festskrift till Birgitta Odén* (red. Norrlid). Lund: Lunds universitet.
- Olsson, Lars (1995). *På tröskeln till folkhemmet: Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*. Lund: Morgonrodnad.
- Oredsson, Sverker (1996). *Lunds universitet under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpsatser*. Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap.

- Oredsson, Sverker (2001). *Svensk rädsla: Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.
- Persson, Curt (2013). *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. Luleå: Tornedalica.
- Persson, Curt (2018). "Då var jag som en fånge": Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet. Övertorneå: Svenska tornedalingars riksförbund.
- Persson, Curt (2021). *Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige*. Rapport till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01).
- Persson, Erika (2014). "Svenska romers platser i Göteborg 1890–1960: En pilotstudie", *Vägsälens kulturarv, kulturarv vid vägsäl: Om att skapa plats för romer och resande i kulturarvet* (red. Holmberg). Göteborg: Makadam.
- Persson-Fischier, Ulrika (2009). "Vad är meningen med mänskliga kvarlevor? Från Vega-expeditionen 1878 till repatriering vid Etnografiska museet 2008 och tillbaka igen", *Benbiten: Osteologiska föreningens tidskrift* nr. 1.
- Pettersson, Mats (2011). "Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut", *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* nr. 4.
- Pred, Allan (2004). *The Past is not Dead: Facts, Fictions, and Enduring Racial Stereotypes*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Prytz, Annika (2014). *Från problemdiskurs till rättighetsdiskurs: En analys av debatten om romernas rätt till utbildning i Sverige 1963–1966*. Opublicerad kandidatuppsats i historia, Lunds universitet.
- Pusch, Simone (1998). "Nationalismen och kåtaskolan: Remissvaren till O. Bergqvists 'Förslag till kåtaskolreformen' 1909–1912", *Kulturkonfrontation i Lappmarken: Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar* (red. Sköld & Kram). Umeå: Kulturgräns norr.
- Pålsson, Ale (2016). *Our Side of the Water: Political Culture in the Swedish Colony of S:t Barthélemy, 1800–1825*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Qvist, Per Olov (1986). *Jorden är vår arvedel: Landsbygden i svensk spelfilm 1940–1959*. Uppsala: Filmhäftet.
- Qvist, Per Olov (1995). *Folkhemets bilder: Modernisering, motstånd och mentalitet i den svenska 30-talsfilmen*. Lund: Arkiv.
- Raihle, Jan (2011). *Det mörka arvet: Hembygdsförbundets folktypsundersökningar i Dalarna 1932–1938*. Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund & Dalarnas museum.
- Reinans, Sven Alur (1996). "Den finländska befolkningen i Sverige: En statistisk-demografisk beskrivning", *Finnarnas historia i Sverige 3: Tiden efter 1945* (red. Lainio). Helsingfors: Finska historiska samfundet & Nordiska museet.
- Rekola, Tuula (2015). "Romernas tidiga skeden i Finland: Från 1500-talet till mitten av 1800-talet", *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (red. Pulma). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ripenberg, Linnea (2019). "Att göra morianer: Representationer av svarta afrikaner i skandinaviska torneringar 1586–1672", *Karolinska förbundets årsbok* 2019. Stockholm: Karolinska förbundet.
- Rodell Olgaç, Christina (2006). *Den romska minoriteten i majoritetssamhällets skola: Från hot till möjlighet*. Stockholm: HLS.
- Rogers, John & Nelson, Marie C (2003). "'Lapps', Finns, Gypsies, Jews, and Idiots': Modernity and the Use of Statistical Categories in Sweden", *Annales de Démographie Historique* nr. 1.
- Rosengren, Henrik (2007). "Judarnas Wagner": *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*. Lund: Sekel.
- Rudberg, Pontus (2015). *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror, 1933–1945*. Uppsala: Uppsala universitet.

- Rudling, Per Anders (2014). "Eugenics and Racial Biology in Sweden and the USSR: Contacts across the Baltic Sea", *The Canadian Bulletin of Medical History* 31:1.
- Runcis, Maija (1998). *Steriliseringar i folkhemmet*. Stockholm: Ordfront.
- Rydving, Håkan (2004). *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Rönnbäck, Klas (2010). "Socker och slavplantager i svensk historia", *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss). Lund: Studentlitteratur.
- Schall, Carly Elizabeth (2016). *The Rise and Fall of the Miraculous Welfare Machine: Immigration and Social Democracy in Twentieth-Century Sweden*. Ithaca: ILR Press.
- Selling, Jan (2013a). *Svensk antiziganism: Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Limhamn: Sekel.
- Selling, Jan (2013b). "'Zigenaren som zigenare': En facklitterär konstruktion i långt perspektiv", *Scandia* 79:1.
- Selling, Jan (2015). "The Conceptual Gypsy: Reconsidering the Swedish Case and the General", *Antiziganism: What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (red. Selling, End, Kyuchukov, Laskar & Templer). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Selling, Jan (2020). *Frigörelsen: Romers och resandes emancipation i Sverige och andra länder*. Stockholm: Carlssons.
- Sjögren, David (2010). *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Umeå: Umeå universitet.
- Sjögren, David (2015). "Utkastade från lokalsamhället: Staten, kommunerna och mantalsskrivningen av romer under 1950-talet", *Historielärarnas förenings årsskrift* 2015. Stockholm: Historielärarnas förening.
- Sjölin, Rolf (2002). *En studie i ickemakt: Samer och samefrågor i svensk politik*. Kautokeino: Sámi instituhtta.
- Sjöström, Rolf (1999). "En nödvändig omständighet: Om svensk slavhandel i Karibien", *Svenska överord: En bok om gränslöshet och begränsningar* (red. Granqvist). Eslöv: Symposion.
- Sorgenfrei, Simon (2018). *Islam i Sverige: De första 1300 åren*. Bromma: Myndigheten för stöd till trossamfund.
- Sorgenfrei, Simon (2022). *"De kommer att vara annorlunda svenskar": Berättelsen om Sveriges första muslimer*. Stockholm: Norstedts.
- Sorgenfrei, Simon & Larsson, Göran (2023). "Hade minoriteter religionsfrihet under den svenska stormaktstiden?", *Historisk tidskrift* 143:1.
- SOU 2009:99. *Vanvård i social barnavård under 1900-talet: Delbetänkande av utredningen om vanvård i den sociala barnavården*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2010:55. *Romers rätt: En strategi för romer i Sverige. Betänkande av Delegationen för romska frågor*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2022:32. *Då människovärdet mättes: Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Delbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Spjut, Lina (2018). *Att (ut)bilda ett folk: Nationell och etnisk gemenskap i Sveriges och Finlands svenskspråkiga läroböcker för folk- och grundskola åren 1866–2016*. Örebro: Örebro universitet.
- Stenfeldt, Johan (2019). *Renegater: Nils Flyg och Sven Olov Lindholm i gränslandet mellan kommunism och nazism*. Lund: Nordic Academic Press.
- Strand, Daniel (2020). "0,01 procent: Genetik, ras och åtskillnadens metodologi", *Fronesis* nr. 66–67.
- Strand, Elin (2009). "'Dessa synnerligen otacksamma främlingar': Vetenskaplig antiziganism i ljuset av två svenska 1700-talsavhandlingar", *Romani E Journal* nr. 1.

- Sundström, Olle (2016). "Svenskkyrkliga förståelser av inhemsk samisk världsåskådning: En historisk översikt", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 2)* (red. Lindmark & Sundström). Skellefteå: Artos.
- Svanberg, Fredrik (2012). "Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945", *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden* (red. Nicklasson & Petersson). Lund: Lunds universitet.
- Svanberg, Fredrik (2015). *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet.
- Svanberg, Ingvar (1981). *Sockenlappar: En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Svanberg, Ingvar (1999). *Hästslaktare och korgmakare: Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. Umeå: Johan Nordlander-sällskapet.
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias (2005). *Tusen år av invandring: En svensk kulturhistoria*. Stockholm: Dialogos.
- Svanberg, Johan (2010). *Arbetets relationer och etniska dimensioner: Verkstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska Stålpressnings AB i Olofström 1945–1952*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Svensson, Anna (1995). *Nöden: En sbtetl i Lund*. Lund: Gamla Lund.
- Svensson, Birgitta (1993). *Bortom all ära och redlighet: Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska museet.
- Svensson, Birgitta (1998). "Kriminella, tattare och tatuerade: Betydelsen av social kategorisering för kulturell identitetsformering", *Historisk tidskrift* 118:4.
- Swärd, Hans (1993). *Mångenstädes svårt vanartad: Om problemen med det uppväxande släktet*. Floda: Zenon.
- Sylvan Henriksson, Cecilia & Gibson, Patrick (2012). *Svart i Sverige: Om svart kulturhistoriskt inflytande i Sverige*. Stockholm: Bladh by Bladh.
- Tarkiainen, Kari (1993). *Finnarnas historia i Sverige 2: Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944*. Helsingfors: Finska historiska samfundet & Nordiska museet.
- Tenerz, Hugo (1963). *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten*. Stockholm: Seelig.
- Tervonen, Miika (2010). "Gypsies", "Travellers" and "Peasants": A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925. Florence: European University Institute.
- Thomasson, Fredrik (2013). "32 piskrapp vid Quatre Piquets: Svensk rättvisa och slavlagar på Saint Barthélemy", *Historielärarnas förenings årsskrift 2013*. Stockholm: Historielärarnas förening.
- Thomasson, Fredrik (2016). "Thirty-Two Lashes at Quatre Piquets: Slave Laws and Justice in the Swedish Colony of St. Barthélemy c. 1800", *Ports of Globalisation, Places of Creolisation: Nordic Possessions in the Atlantic World during the Era of the Slave Trade* (red. Weiss). Boston: Brill.
- Thomasson, Fredrik (2022). *Svarta S:t Barthélemy: Människoöden i en svensk koloni 1785–1847*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Thomasson, Lars (2016). "Lappförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen 1746–1941: Gemenskap eller segregering?", *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi (Band 2)* (red. Lindmark & Sundström). Skellefteå: Artos.
- Thor, Malin (2005). *Hechaluz: En rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*. Växjö: Växjö University Press.
- Thor, Malin (2008). "Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad: Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts). Uppsala: Uppsala universitet.
- Tingsten, Herbert (1969). *Gud och fosterlandet: Studier i hundra års skolpropaganda*. Stockholm: Norstedts.

- Tolvhed, Helena (2008). *Nationen på spel: Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*. Umeå: H-ström.
- Torstendahl, Rolf (1969). *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Tunlid, Anna (2004). *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken*. Lund: Lunds universitet.
- Tydén, Mattias (1986). *Svensk antisemitism 1880–1930*. Uppsala: Centre for Multiethnic Research.
- Tydén, Mattias (1988). "Antisemitism i Sverige 1880–1930", *Judiskt liv i Norden* (red. Broberg, Runblom & Tydén). Uppsala: Uppsala universitet.
- Tydén, Mattias (1999). "Rasbiologi och andra rasismer", *I nationalismens bakvatten: Om minoritet, etnicitet och rasism* (red. Svanberg & Tydén). Lund: Studentlitteratur.
- Tydén, Mattias (2002). *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Uddenberg, Nils (2019). *Skallmätaren: Gustaf Retzius, hyllad och hatad*. Lidingö: Fri tanke.
- Ulvenlöv, Johan, Palm, Matti & Anders Larsson (2017). *Utan ånger: Gustaf Ekström, SS-veteranen som grundade Sverigedemokraterna*. Eskilstuna: Vaktel.
- Uppman, Brit (1978). *Sambället och samerna 1870–1925*. Umeå: Umeå Universitetsbibliotek.
- Valentin, Hugo (1924). *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Valentin, Hugo (1964). *Judarna i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Wallengren, Hans (2014). *Socialdemokrater möter invandrare: Arbetarrörelsen, invandrarna och främlingsfientligheten i Landskrona under efterkrigstiden*. Lund: Nordic Academic Press.
- Wasniowski, Andréaz (2018). "Vetenskaplig rasism: Föreställningar om vetenskaplighet decennier runt sekelskiftet 1900", *Studier om rasism: Tvärvetenskapliga perspektiv på ras, vithet och diskriminering* (red. Hübinette & Wasniowski). Malmö: Arx.
- Weiss, Holger (2010). "Danskar och svenskar i den atlantiska slavhandeln 1650–1850", *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss). Lund: Studentlitteratur.
- Weiss, Holger (2016). *Slavhandel och slaveri under svensk flagg: Koloniala drömmar och verklighet i Afrika och Karibien 1770–1847*. Stockholm: Atlantis.
- Werner, Mats (2021). *Svarte Peder / Negeren Petterson: Från Cayenne till Nationalmuseum*. Stockholm: Books on Demand.
- Werner, Yvonne Maria (2015). "Den katolska faran: Antikatolicismen och den svenska nationella identiteten i ett nordiskt perspektiv", *Scandia* 81:1.
- Westin, Charles (2015). "Concluding Remarks", *Antiziganism: What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (red. Selling, End, Kyuchukov, Laskar & Templer). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Wickström, Mats (2015). *The Multicultural Moment: The History of the Idea and Politics of Multiculturalism in Sweden in a Comparative, Transnational and Biographical Context, 1964–1975*. Åbo: Åbo Akademi University.
- Wiklander, Ludvig (2012). *Invandringsförbudet 1914: Motiv och konsekvenser*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/3952/DISK.
- Wiklander, Ludvig (2015). "Resandefolket och svensk minoritetspolitik: 1990-talets paradigmskifte", *Historisk tidskrift* 135:4.
- Vikström, Emma (2018). "Människosläktets århundrade: Ellen Key och Statens institut för rasbiologi", *Personhistorisk tidskrift* nr 1.

- Wilson, Victor (2015). *Commerce in Disguise: War and Trade in the Caribbean Free Port of Gustavia, 1793–1815*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Wright, Rochelle (1998). *The Visible Wall: Jews and Other Ethnic Outsiders in Swedish Film*. Carbondale: Illinois University Press.
- Yalcin, Zeki (2010). *Facklig gränspolitik: Landsorganisationens invandrings- och invandrarpolitik 1946–2009*. Örebro: Örebro universitet.
- Zippel, Katrin (2009). ”’Learn to See!’ Photography in the Service of Race Biology”, *Rasen och vetenskapen* (red. Müssener & Jegebäck). Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Åmark, Klas (2011). *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Bonniers.
- Åmark, Klas (2013). ”Sweden and the Refugees, 1933–45”, *Reaching a State of Hope: Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000* (red. Byström & Frohnert). Lund: Nordic Academic Press.
- Åmark, Klas (2021). *Främlingar på tåg: Sverige och Förintelsen*. Stockholm: Kaunitz-Olsson.
- Åselius, Gunnar (1994). *The ”Russian Menace” to Sweden: The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Össbo, Åsa (2014). *Nya vatten, dunkla speglingar: Industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Umeå: Umeå universitet.
- Össbo, Åsa (2020). ”Från lappmarksplakat till anläggsarsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi”, *Historisk tidskrift* 140:3.
- Östling, Johan (2008). *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis.
- Östlund, Joachim (2014). *Saltets pris: Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770*. Lund: Nordic Academic Press.
- Östlund, Joachim (2017). ”Playing the White Knight: Badin, Chess, and Black Self-Fashioning in Eighteenth-Century Sweden”, *Migrating the Black Body: The African Diaspora and Visual Culture* (red. Raighford & Raphael-Hernandez). Seattle: University of Washington Press.

